

Гүлжаһан ОРДА

СӨЗ ҚҰДІРЕТІ

Зерттеулер мен мақалалар

АЛМАТЫ
«ДӘСТҮР»
2016

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3 (5 қаз)

О 67

**«Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша жарық көрді»**

Орда Г.

О 67 Сөз құдіреті: Зерттеулер мен мақалалар. /Г.Орда. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016.– 384 б.

ISBN 978-601-7505-22-6

Кітапқа автордың соңғы жылдары жазған зерттеулері мен мақалалары топтастырылған. Бірінші бөлімдегі зерттеулер тәуелсіздік тұсында жазылған шығармаларда қаламгерлердің негізінен тарихымызды түгендеуге бет бұруын танытса, екінші бөлімдегі шығармашылық портреттер бүгінгі қазақ әдебиетінің аяқ алысын бағамдайды. Зерттеуші қазіргі қазақ әдебиетінің қол жеткізген жетістіктерін жекелеген қаламгерлердің шығармалары арқылы саралайды.

Үшінші бөлімге жекелеген кітаптарға жазған рецензиялары мен Ж.Ысмағұлов, Ә.Нарымбетов, Т.Кәкішев Б.Майтанов сынды әдебиеттанушы-ғалымдар туралы мақалалар мен естеліктер топтастырылған.

Кітап әдебиеттанушы-ғалымдар мен докторанттар, магистранттар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне және ұлт әдебиеті мен тарихын білгісі келетін әдебиет сүйер қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0

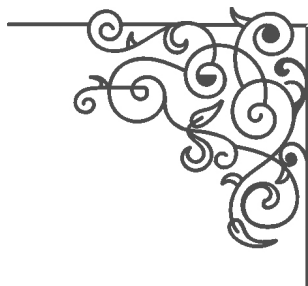
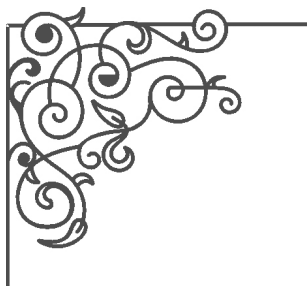
КБЖ 83.3 (5 қаз)

ISBN 978-601-7505-22-6

© Орда Г., 2016.

© «Дәстүр», 2016.

© «Қаратау КБ» ЖШС, 2016.

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЗЕРТТЕУЛЕР

ҚАЗІРГІ ПОЭМАДАҒЫ МӘҢГІЛІК МҰРАТТАР

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ ақындары өздерінің шығармалары арқылы тек қана ұлттық емес, жалпыадамдық мәселелерді көтере білді. Көркем шығармаларға қоғам мен заманнан үлкен орын алатын өзекті мәселелер негіз болса, қазіргі қазақ ақындарының шығармаларына арқау болған осындай қоғамдық мәні зор мәселенің бірі – азаттық, бостандық, теңдік. Азаттық пен бостандық тек қазақтың ғана емес, жалпы адамзат баласының арманы екені белгілі. Қазіргі таңда қазақ ақындары сан ғасырлар аңсаған егемендігіміз жолында қаншама қан төгіліп, қаншама жанның өмірі қыршынынан қиылғанын жан-жақты бейнелеуде. Адамзатқа ортақ бостандық мәселесінің қазақ халқы үшін де орны ерекше. Бұл мәселені ақындар тарихи тақырыптарға жан бітіру, қазіргі қоғамда өмір сүріп жатқан замандастарымыздың тағдырын көркем бейнелеу арқылы шешуге тырысты. Олардың қатарында Қ.Мырза-Әли, К.Салықов, М.Рәш, Н.Ораз, Ж.Бөдеш, Н.Айтұлы, Н.Оразалин, А.Егеубаев, Т.Әбдірахманқызы, К.Ахметова, Б.Жақып, Қ.Аманжол, И.Тасқараұлы, М.Бектемірова, А.Мұхаметқалиқызы және басқа ақындарды атауға болады.

Осы мақсатта тарихи поэмаларды көптеп жазған ақынның бірі – Несіпбек Айтұлы. Оның «Тоғыз тарау» жинағына енген «Сардар», «Бердіқожа батыр», «Шақантай», «Сары қаз», «Көкала үйрек», «Ерлік пен тектілік», «Кәмей ұшқан», «Түс – елес» сынды поэмаларының дені тарихи тақырыпты арқау еткені мәлім. 2006 жылы 31 тамызда Шығыс Қазақстан облысы, Аякөз ауданы, Шұбартау өңірінде Шақантай батырдың 300 жылдық тойы аталып өтті. «Шақантай» поэмасы егемен елдің батырына жасаған құрметін одан да жоғары асқақтатып тұр.

Ал, «Көз жасым» (2006) жинағына «Басүйектер», «Жасынның сынығы», «Әнім саған – аманат», «Үзілмендер, үндістер», «Мұқағали-Желтоқсан», «Бәйтерек» поэмалары еңсе, «Ерлікке ескерткіш» (2008) кітабынан «Ту» және «Ақмола шайқасы» поэмалары орын алыпты. Тарихи тақырыпқа құрылған поэмалардың негізгі идеясы – жалпы адамзатқа ортақ азаттық пен бостандық.

«Басүйектер» поэмасында ақын зымыран уақыттың өткеніне көз жүгіртіп, ғасырлардың қойнауына енген тарихтан сыр шертеді.

*Ғасырларды сілкіп қалсам шаң басқан,
Шошынамын өз көзіме нанбастан.
Бір ғасырлар қолы шолақ, көзі жоқ,
Бір ғасырлар шойырылған жамбастан.
Бір ғасырлар әрең тұрар орнынан,
Басы-көзін қан басқан...» [251-б.],*

– дейді ақын.

Мүгедек жанның аянышты тағдырын көз алдымызға елестете отырып, қазақтың өткен тарихын мүгедек адаммен пара-пар суреттеуге ден қойған. Мүгедек күй кешкен ғасырлардан хабар беру үшін оларды сөйлетуді көздеген ақын бас сүйектер ортасында отырған антрополог жігіттің алдында жатқан бастарға тіл бітіреді. Жер бетінде бір сәт тыным алмай, бір-бірімен арпалысқан адамдардың кешегі тірлігі өткен тарихымыздан сыр шертеді.

Бас сүйектерден шыққан дауыстар сарнай жөнелгенде бірі: «Аз ғұмырда арпалысып бағып ек, Ойсыз көрге оп-оңай омалды...» десе, келесі дауыс: «Мен – хан едім, Арыстандай ақырған, Жолбарыстай атылған. Жауларымды қоғадайын жапырған, Дүниені қара судай сапырған», – деп сөз бастайды. Басында тәжі тұрғанда өмірді белшесінен басқан хан өмірді сарайымен, малайымен, тәжбен тағымен, алтынымен, бал түнімен қымбат деп түсінеді. «Алтын тақтан – ағайындық садаға!» деп төңірегіне сауысқаннан сақ болған Хан өмірі «әкеге істегеніңнің балаңнан қайтатындығына» иландырады:

Өз қолыммен құртқан едім әкемді,

*Туған балам маған ажал әкелді.
Менің басым баспалдақ боп қаланды,
Таққа барар қанды жолға қатерлі [254-б.].*

«Жер құдайы – қаһарлы хан жүрегі, мәңгілікке тоқтамайды» деп түсінген ханның көзінен гүлзарына хордың қызы түнеген, бұлбұл сайрап саулығын тілеген күндер бал-бұл ұшады.

Бірінші дауыс қаһарлы ханның өмірінен хабар берсе, екінші дауыс – оған қарама-қарсы өмірі құлдықта өткен жанның зары.

*Сорпадайын қайнатты да сорымды,
Қожайыным сорды қан мен сәлімді.
Жон-арқамда қамшысы ойнап қайғының,
Көкірегім қарс айрылып сөгілді [256-б.],*

– деген дауыс маңдайының соры бес елі, өмірінде тыным көрмеген, байдың отымен кіріп, күлімен шыққан құлдың аянышты өмірінің көркем бейнесі. Ақын сан ғасырлар теңдік, азаттық аңсаған халықтың арман-тілегін құл аузына салған. Оны поэманың бес шумағының бірінші тармағы «О, Бостандық!» деп басталатынынан байқауға болады. Осы сөзді бірнеше рет қайталау арқылы бостандықтың мәніне назар аударуды көздеген ақынның бостандық сөзін өмірі құлдықта өткен жанның аузына салуы шындыққа жақын.

*О, Бостандық!
Бостандық! – деп талпындым,
Сондықтан да дар ағашқа тартылдым,
Немесе:
Жауыздықтың зәбірін,
Көрді менің, өзім түгіл қабірім.
Білер, сірә, отқа жанса өз ары,
Білмегендер еркіндіктің қадірін... [259-б.]*

– деген жолдар еркіндікті аңсаған бір адамның емес, 300 жылдан аса отаршылдықтың бұғауын киген қазақ халқының тәуелсіздікті көкसेген күйінен сыр шертеді. Атеизмнің дәурені жүріп тұрған кеңестік дәуір тұсында ата-баба мүрделерін тегістеп, көрде жатқан аруақтарға

тыныштық бермегеніміз белгілі. «Қия бассам ашты маған аранын Зындандар мен түрмелер» дейтін құл өмірі, оның аузымен айтылатын бостандық туралы ойлар сан ғасырлар аңсаған азаттығымыз екені жасырын емес. Ақын адам баласы аңсаған азаттықтың құнын бір адамның аузына салуда шеберлік танытқан.

Үшінші дауыс – «Елім, Елім, Сен деп қана күн кештім» дейтін жанның жан айқайы. Бұл – қазанын қас жауына тепкізбей, астауын итаяқ етіп кепкізбей, жас тауын терең қайғыға шөккізбей, елінің азаттығы жолында қалың қол бастаған батырдың даусы. Ақын басқаның іргесіне өрт салмаған, елі мен жерін сыртқы жаудан қорғаған, қасарысқан дұшпанының қабырғасын көк найзамен іреген қас батырдың халқымен бірге жасайтындығын былайша дәріптейді:

*Елім үшін бердім басты өлімге,
Енді алаңсыз жатам мәңгі көрімде.*

Өмір – халқым!

Халқым барда, мен бармын,

Жасай берем жарық дүние төрінде [261-б.].

Төртінші дауыс – «Қара бетпін, Қара бетпін, Мына мен» деп аһ ұрған қарақшының өкініші. Қан ішпесе кезесі қаңсып кепкен қарақшының мақсаты – кісі тонау, кісі өлтіру болатындығы белгілі. Қарақшылық жасап қаныпезер атанған қарақшының аузымен айтылған «Менің өкшем тиіп кеткен маңдарға, Адам тұрмақ, жоламады аңдар да. Сыйынбадым Аллаға да, адамға, Сыйындым тек екі жүзді қанжарға» дейтін сөздердің астарында шындық бар. Оны ақын «Қарақшы» деген сөзді бірнеше рет қайталаумен суреттеген:

Қарақшыда болмайды екен ана да,

Қарақшыда болмайды екен бала да.

Қарақшыға бұйырмайды баспана,

Қарақшыға бұйырмайды мола да [263-б.].

Кезінде бұлақ суына сусыны қанбай қанға шөліркеп жүретін қарақшының істеген ісіне өкінуі оқырманға ой салады. Авторлық ұстаным «Жер жүрегін жараласа біреу-

лер, Қарақшы екеш қарақшы Мен де қарғап-сілеймін...
Өмір деген жұмыр жер ғой, жұмыр жер, Уа, Тәңірім, жұмыр жерге ғұмыр бер!?» деген қарақшы сөзімен өрілген.

Бесінші дауыс – еш күнәсіз пәк сәбидің үні. «Өмір – әлде айдың нұры, күн нұры, Өмір – әлде аққан судың сылдыры» дейтін сәби үшін өмір ананың алақаны тәрізді. Тал бесіктен жер бесікке тез аттанған сәбидің өзге сәбилердің ғұмыры ұзақ болуын тілеуі шындыққа үйлеседі. Өмірі қысқа болған ол басқа сәбилердің ғұмырлы болуына тілектес.

Алтыншы дауыс – «ақ қайыңды ұйқысынан оятып, тылсым түнге жан сырын ақтарып» жүретін махаббаттың құрбаны болған ерке қыздың мұң-зары. Ақ таңның шұғыласына шомылып, шыққан күнмен бірге шаттана күліп жүрген қыздың «етімді шал сипаған құрт жесін» деп шыңырауға құлауы – қалыңмалға сатылған көптеген қазақ қыздарының мұң-зары. Жауқазындай құлпырған гүлдердің мезгілінен ерте солып, сабағынан қиылып түскенін қаламаған ақын махаббат өмірдің нәрі екендігіне сенімді:

О, махаббат!

Қүдіретті өмір – сен.

Армансызбын көз жасың боп төгілсем.

Жеңсем егер бір өзің деп жеңдім де,

Бір өзің деп жеңілдім тек жеңілсем!.. [269-б.]

Жетінші дауыс – жер емшегін еміп өскен диқанның сыры. Титтей дәннің бойындағы үлкен құдіретті түсінген диқанның «Бір уыс дән көрден-көрге түсіріп, Бір уыс дән жеткізеді бақытқа», – деуі нанымды. Өшкенді тұтатып, үзілгенді жалғап жүретін диқаншыны өз баласы көз алдында аштан өлгендігі күйзелтеді. «Етікшінің етікке жарымайтыны» тәрізді диқан баласының аштан өлуі өкінішті.

Күс-күс қолым – қан тамыры тірліктің,

Өмір – нан ғой, нан бар жерде мен бармын, –

Немесе:

Нан – үмітің,

*Нан – шаттығың,
Нан – қайғың!
Соры да – нан,
Тері де нан маңдайдың!
Арың да – нан,
Жаның да – нан,
Қаның – нан!*

Нансыз өмір бар дегенге нанбаймын [272-б.],

– дейтін дикан – адамзатқа тіршілік нәрін себуші жан.

Сегізінші дауыс – тірліктің тірегі – ана айқайы. «Арына дақ түспесін деп өмірдің, Қара көзден қанды жас боп төгілдім» дейтін ананың қуаныштан гөрі қайғысының көп болғандығын оның өмір жолымен түсіндіреді. Арпалысып, жұлысқан адам, отқа өртеніп құрысқан дала, бытшыт болып күлге ұшқан қала, бесігінде күрсінген бала, қасіреттен құнысқан даналарды көрген ананың «Ей, зұлымдық, Атың өшсін зұлымдық! Қан жұтқанша, қасіреттің уын жұт» деп зұлымдыққа лағнет айтуы орынды. Себебі, ананың алдында бүкіл әлем кішірейіп, тағзым етіп тұрады. Сондықтан да ақын «Меніңше өмір – махаббаты ананың, Меніңше өмір – бесіктегі балбөбек...» деп өмірді ананың махаббатына балайды.

Тоғызыншы дауыс – сөз дауылын сапырып, найзағай боп атылып жүрген өр ақынның дауысы. «Жұрт жыласа, Жыладым мен мың есе» дейтін ақындардың елінің жоғын жоқтап жүретіні белгілі. Шаршы топта суырылып сөз бастайтын ақындардың ана тілінде жазған жырлары сан ғасырлар бойы елмен бірге жасайтыны анық. Сондықтан да ақын:

*Бәрі бекер...
Өтті хан да, қара да,
Қарақшының басы қалды далада.
Бала, Ана, Туган халқым, Туган тіл –
Солар үшін барлығы да садаға! [279-б.]*

– деген түйін жасайды.

Поэмадағы ханның, құлдың, батырдың, қарақшының, сәбидің, қыздың, диканшының сөздері тек ұлттық мүд-

делерді емес, жалпы адамзатқа ортақ мәңгілік құндылықтарды көтеріп тұрғаны белгілі. Ақын жалпыадамдық мәселелерді ел мен жердің, азаттық пен құлдықтың, өлім мен өмірдің, тоқшылық пен жоқшылықтың қадірін өз бағынан өткізген адамдарды сөйлету арқылы көтерген. Бұдан байқалатын нәрсе – тәуелсіздік тұсында қазақ ақындары ұлттық ауқымнан шығып, жалпы адамзатқа ортақ мәселелерге көңіл аудара бастандығы. Оны төмендегі поэмалардан да көруге негіз бар.

Н.Айтұлының «Жасынның сынығы» атты поэмасы Қасым Аманжоловқа арналған. Поэма Абдолламен бір майданда болған Қасымның госпиталдағы сәтін суреттейді. Өң мен түстің ортасында жатқан Қасым жер де, аспан да, мұхит та қып-қызыл қанға бөгіп, қан өзен лықсып ағып жатқанын көреді. Осы сәтте Абдолла ақбоз атпен келіп Қасымды құтқарып кетеді. Көзін ашса, қасында Абдолла емес, ақ қалатты қызды көрген ол «күңіреніп шашын жайған қара орманның» қайда кеткендігіне таң қалады. Осы тұста қолына қаламын алған Қасым ақын «селдетіп, нөсерлетіп, жасындатып» жаза жөнеледі:

Өр толқын, асау тасқын, шулы ағындар,

Арнаңды неге солай бұрмадыңдар?

Бір сәтке Абдоллаға ара түсіп,

Ажалды неге бетке ұрмадыңдар?! [286-б.].

Мезгілінен ерте солған Абдолланың қазасына өр Алтай ғана емес, табиғат ананың егілгенін ақын «Табиғат тұрды егіліп, жоқтау айтып, Кәрі жер омырауын жасқа бояп» деп образды бейнелейді. Ақын Қасым мен Абдолланы жүздестіргенмен олардың рухын тілдестіреді. Ақындар рухы бірі өмірмен, екіншісі өліммен бақұлдасады. Қасым «Көп еді ғой айтарың, көп еді ғой, Көкірегің өлеңнің кені еді ғой» десе, Абдолла «Қол-аяғы кісенсіз... Қару ұстап, Айқаста өлген ақында арман бар ма?!» дейді. Автор екі дүниедегі ақындардың бақұлдасуына көп нәрсе сыйғызған. Қасым Абдолланың өліміне «Самайына санамның қырау салып, Үмітімнің көз жасын тамшылатар» деп егілсе, Абдолла оны жұбатып «Ақырғы ақын өзің бол

аза тұтқан, Соғыста өлген соңғы ақын мен болайын» деп жұбатады. Абдолла мен Қасымды бір таудың теріскейі мен күнгейіне балаған ақын оларды Ертіс пен Жайыққа теңейді. «Бір ғұмыр бір-ақ сәттік жарқыл екен, Жасынның жерге түскен сынығындай...» боларын ескерткен ақын Қасым мен Абдолланы жасынның сынығына бала-са, оған Қасымның Абдолла туралы жыры мысал.

Н.Айтұлының «Әнім саған – аманат» деген поэмасына XX ғасыр тарихынан үлкен орын алатын Ұлы Отан соғысының бір шындығы негіз болған. Ақын тас түнек майдан даласындағы дүниенің құлағын шыңылдатқан зеңбірек пен автоматтың дауысын бір сәтке тоқтатпақ болған ақ қанатты көгершін – әнге жан бітіреді. «Шеш, майдан! Үстіңдегі қан көйлекті» дей отырып, өмір мен өлім беттескен сәтте майдандағы жауынгерлерге патриоттық рух берген әуелеген әннің құдіретіне назар аударады. Әннің құдіретін өмірдің, тіршіліктің белгісіндей етіп суреттеуі орынды:

*Сілкінтіп сезіміңді ойрандаған,
Ерекше барлық әннен майдандағы ән.
Майданға жетті, міне, Жүсіпбек боп,
Қайран ән кең далада сайрандаған!* [294-б.].

Жүсіпбек пен Рамазанның майдан даласындағы бір сәттік кездесуі мен Рамазанның «Жас қазақ!» атты ән-аманатын халыққа жеткізгендігі нанымды. Ол майдан даласына жаңа леп алып келген Жүсіпбек Елебековтің әні арқылы зұлымдық пен ізгілік, жақсылық пен жамандық, өмір мен өлім, ақ пен қара тәрізді өзара арпалысқан бір-біріне қарама-қарсы ұғымдарды параллел суреттеуде жетістікке жетті. Бұл ұғымдар адам баласына мәңгілік құндылықтар жөнінде ой салады. Оны ақынның өлім мен өмір беттескен сәтпен бейнелеуі орынды. Елі мен жерін сыртқы жаудан қорғау тек қазақ халқына емес, адамзат баласына ортақ қасиет.

Жер бетінде бейбітшілік орнауын арман еткен қазақ ақындары әлемде болып жатқан қақтығыстарға, қан төгістерге, соғыстарға үрейлене қарады. Оны ақынның

«Үзілмендер, үндістер» атты поэмасынан көруге негіз бар. Поэманың жазылуына Америка үндістерінің басшысы Рассел Минстің жазықсыз қамауға алынғандығы түрткі болған. Тұрмысы да, тынысы да, мұраты да, мұрасы да тоналған үндістердің бостандық алуын аңсаған Минстің тұтқынға алынуына куә болған ақын тығырыққа тірелген үндіс халқына адамзат баласынан көмек сұрайды:

О, адамзат!

Қол ұшын бер, көмек ет?!

Үндістердің мүшкіл халін көре кет?

Тынар ма екен мына сұмдық-сұрапыл,

Көмек ет!

Көмек ет! [315-б.].

Осылайша теңдік, еркіндік аңсаған үндістердің «Ұлан-байтақ өлкемізді Уысына сыйдырды. Біріміздің желкемізді Бірімізге қидырды» деген зар-мұңы қиырда жатқан қазақ ақындарына да қалам ұстатты. Адамзат баласын алаңдатқан оқиғаны өзек еткен поэма үндіс жұртының мүшкіл халін бөлісуден туған еді. Жер бетіндегі адамзаттың бейбіт өмір сүруін көздеген ақын әлемге бейбітшілік нәрін септі.

Ол «Мұқағали – Желтоқсан» поэмасына отаршыл империяға қарсы күрескен қазақ жастарының 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын арқау етті. Бұл поэманың да негізгі лейтмотиві – азаттық, бостандық, теңдік. Сонымен бірге «Ту» және «Ақмола шайқасы» поэмаларына да қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы жанкешті ерлігі негіз болды. Азаттық, бостандық жолындағы күрес егемен елдің Астанасымен ұштаса бейнеленген. «Төбеңнен елдік нұрын тұрған құйып, Өмірде ешнәрсе жоқ Тудан биік» деп көк байрақты жоғары бағалаған ақын оған арнап кең құлашты эпикалық поэма жазды. Қазақ пен жоңғар арасындағы Аңырақай жазығындағы қанды шайқасты негіз еткен «Ту» поэмасында Төле би, Қазыбек би, Бұқар жырау, Абылай хан, Қабанбай, Бөгенбай, Ақтанберді, Дәулетбай, Шыңқожа, Көкжал Барақ, би Боранбай, Жәнібек,

Баймұрат, Наурызбай, Бердіқожа, Қазымбет сынды батырлар мен Әсет Найманбайұлы, Кәрібай Таңатарұлы, Жакыпбек Кәріпбайұлы (1864-1972) тәрізді бірсыпыра тарихи тұлғалардың есімі мен жер атаулары кездеседі. Тарбағатай, Көктұма, Барқытбел, Ақшәулі, Аңырақай, Зайсан, Қоймаңырақ, Қозымаңырақ, Күршім, Жеменей, Майқапшағай, Қандысу, Майлышат, Алтай, Сауыр-Сайқан, Бөкенбай жазығы, Жағалбайлы тауы, Жетісу, Алатау сынды жер атаулары поэманың деректілік, тарихилық сипатын толықтырады анық. Тарбағатай өңірінде өмір сүрген, Әсет пен Кәрібайдың соңына ерген Жакыпбек Кәріпбайұлы сынды шежіре қарттың айтуы арқылы жеткен тарихи оқиғаны нақты деректермен толықтырған ақын әйгілі Аңырақай жазығындағы қанды шайқас туралы бір шындықтың көркем бейнесін жасаған. Тоқсандағы шежіре қартты бес жасында көрген ақынның бала кезінде естіген оқиғасы араға жылдар салып эпикалық шығармаға айналуы – қазақ тарихынан үлкен орын алатын оқиғаның ешқашан да ескірмейтіндігінің мысалы.

Тарихи оқиғаны арқау еткен поэманың кейіпкерлері өмірден алынғандықтан мұнда шындық басым. Қазақ пен жоңғар арасындағы шешуші шайқасты жалаң бейнелеуден бойын аулақ салған ол жекелеген эпизодтармен сол қанды оқиғаға жан бітірген. Құйрық-бауыр асасқан құдаларының қоқандап, қазақ жеріне сұғына бергеніне төзбеген Абылай қазақтың бар батырын жинап, шешуші шайқасқа шығатындығын хабарлайды. Оның:

*Торғауыт оңайлықпен алдырмайды,
Қоғадай жайпамасақ жел жапырған!
Кететін түрлері жоқ ақылға сап,
Ойрандап, омыртқасын опырмасақ.
Алтайдан ары асыра айдап салып,
Қарасын көрместей ғып батырмасақ!* [27-28-б.],

– деген сөзі бұл шайқастың өмір мен өлім беттескен сәттегі шешушілік сипатын танытуға қызмет етеді.

Қазақпен ұзақ уақыт ұстасқан жоңғардың да оңай жау болмағандығы олардың жекелеген батырларының ерлігімен суреттелуі шындыққа жақын. Жоңғардың Күршім батырының жекпе-жекке Қабанбай мен Бөгенбайды шақыруы олардың да осал болмағандығын байқатса, Күршімді жер жастандырған Көкжал Барақтың ерлігі қазақ батырларын бір қырынан танытқан. Қазақ батырларының саны жағынан өздерінен бірнеше есе көп жоңғарлармен текетіресі елі мен жері үшін ақтық шайқастың жанды картинасы ретінде танылады. Ақынның қазақ жеріндегі біраз жер атауларының ерлігімен көзге түскен жоңғар батырларының атымен аталатындығын жадында ұстағандығы Күршім, Жеменей, Зайсан, Майқапшағай атауларынан байқалса, «Қандысу» қазақ пен жоңғардың қаны судай аққан жер ретінде тарихтан белгілі. Тарбағатайда кіші жүз табын Бөкенбай батырдың қолы жатқан жердің «Бөкенбай жазығы» атануы, Жағалбайлы қолы жатқан Тарбағатайдың бір саласы «Жағалбайлы» тауы атануы туралы эпизодтар елі мен жері үшін шаһид болған батырларды халықтың ешқашан да ұмытпайтындығының жарқын мысалы.

Ақшәуліге туын тіккен Дарабоздың төңірегіндегі баһадүрлердің барлығы – қазақ тарихынан үлкен орын алатын қазақ батырлары. Қазақтың оңтүстігі пен солтүстігін, шығысы мен батысын мекен еткен батырларының барлығы да Абылай ханның жарлығымен бір жерге жиналуы – олардың ел басына күн туған сәтте бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған ауызбіршілігінің, ынтымағының белгісі ретінде суреттелген.

Ақын Абылайдың кеңесшісі, алқышысы болған Бұқар жырауды да жекелеген эпизодтар арқылы поэмаға енгізуді жөн деп санаған. Оны Бұқар жыраудың жоңғарға қарсы жорықтың тізгінін Ақшәулі мен Барқытбелдің, Тарбағатай мен Алтайдың құмы мен тасына, суы мен көліне дейін жақсы білетін Қабанбайға табыстау керектігі жөнінде айтқан:

Ей, Абылай, Абылай!

*Айтсам сөздің қысқасын,
Көңілдегі нұсқасын –
Ақтық айқас тізгінін,
Ер Қабанбай ұстасын!* [31-б.],

– деген ақыл-кеңесіне сыйғызған. Қабанбайдың өздерінен бірнеше есе күші басым, әскер басы бірнеше есе артық жоңғарға тіке шабуыл жасауы өзін оққа байлағанмен тең болса, бұл шайқаста басқаша әдіс қолданғандығы – туып-өскен жерінің суы мен тасын, сайы мен қырын жатқа білетіндігінің көрінісі. Қабанбай «Айналып ту сыртынан тиесің!» деп, бес мың қолды Дәулетбай батырға тапсырады.

Ақын екі жақтан да адам шығыны көп болғанын, қара жердің қызыл қанға бөгіп, қанның суша аққандығын төмендегіше бейнелеген:

*Соққандай құйындатып дауыл қатты,
Тулақтай кең даланың шаңын қақты.
Қан бояп ат тұяғын шашасынан,
Өзен-су қып-қызыл боп ағып жатты* [34-б.].

Поэмаға негіз болған оқиға – ту ұстаған Қазымбеттің қазасы. Ат тізгінін тұқыртып қойған Қазымбеттің өндірішегіне тиген қос жебеден аққан қанның омырауын жуып кеткенін көргенде жыламаған жан қалмайды. Көзін жұмбаған күйі ат үстінде ту ұстаған қолы қасарысып қатып қалған ол жоңғарларға «не қыласың енді маған?!» деп тұрғандай әсер береді. «Күн туар деген рас ұл туғанға, Түсесің от пен суға жұртың барда. Ешқашан өлмек емес ер Қазымбет, Артында желбіреген ту тұрғанда!» деген ақын көк байрақтың қасиетін оқырманға түсіндірумен бірге тәуелсіз қазақ елінің туын ұстар Қазымбеттей патриоттарды тәрбиелеу керектігіне көңіл аударады.

Поэмадан көзге түсетін тағы бір эпизод – жоңғардан түскен мол олжаны Абылай хан елге үлестіріп жатқанда Қабанбайдың сол олжадан бас тартып, «Киелі бабамыздың басы жатқан, Жоқ бізге атажұрттан асқан олжа!» деуі. Бұл – туған жердің топырағына тең келер байлықтың жоқтығы. Ақын өткен тарихқа жан бітіре отырып,

бүгінгі замандастарымызға да ой тастаған. Оның бірі – ата-баба қанымен, қаншама шайқаспен аман-есен алып қалған жеріміздің туырлықтай туралып, жат жұрттықтарға құнсызданып сатылып жатуы болса, екіншісі – тарихи шындықты жасыруға болмайтындығы. Кеңестік дәуір тұсында қазақты тарихын білмейтін мәңгүрт етіп, ноқталап ұстау көзделгенмен, араға жылдар салып неше ғасырлық тарихтың ізі бүгінде көз алдымызда сайрап жатуы. Осындай мысалдарды ақын кешегі 1986 жылғы «Желтоқсан оқиғасына» қатысты дұрыс мегзеген. Араға ширек ғасыр салса да жанын жегідей жеген Желтоқсан шындығының беті бүркемеленіп жатуы ақын үшін емес, барша қазақ үшін қасірет.

«Ақмола шайқасы» – қазіргі Астана қаласының бұрынғы атауы Ақмоланың шығу тарихынан хабар беретін тарихи поэма. «Астана – ескерткіштің ең ұлысы, Ұлт үшін құрбандардың барлығына!..» деген ақын қазақтың өткен тарихынан сыр шертеді.

Жайсаңын жарға жығып тобыменен,

Өкіріп өлгеннен соң еңіреген.

Бауырын байлап беріп қолыменен,

Басқаның тұлығына мәңіреген [48-б.],

– дегендей, қазақтың бірлігімен бірге алауыздығының қатар жүретіндігі жасырын емес. Әділ тарих жақсылар мен жайсаңдарын оққа байлап берген қазақтың сатқындарын ешқашан да кешірмейді. Поэманың негізгі жетістіктерінің бірі – қазақтың кешегісі мен бүгінін салыстыра отырып оқырманға ой тастау. «Қазақтың айтып бітем қай қылығын» дейтін ақын қазақ біткеннің бойындағы мінезқұлықтарды саралай отырып, теріс пиғылдың жақсылыққа апармайтынын «Қызығып қайран қазақ дүние-боққа, Жем болып көрінгенге жүрген жоқ па?» деп бейнелеуі нанымды. «Қазақтың өлісінің бәрі жақсы», «Қазақтың атасының бәрі батыр» екенін өткен тарихтан нақты мысалдар келтірген ол бүгінгі қандастарына көңілі толмайды. Төңірегі толған екіжүзділер мен сайқалсыған саудагерлерден түңілген ақын Кетбұға, Ақтанберді, Дулат тәрізді

бабаларымыздың айтқандарын көкірекке тоқи алмаған тобырға ренжулі. Мыңмен жалғыз алысқан Абай рухына қаратыла айтылған «Қазағың кеше де осы, бүгін де осы» деген ойлардың астарында үлкен қоғамдық мәселелер мен мұндалайды. Кешегі Домалақ, Қызай, Мұрын, Ай-пара сынды аналарымыздың бүгінгі ұрпағы көкектерше секектеп, ұясында жұмыртқасын шайқай алмай жатқаны қазіргі өзіміз куә болып жүрген ХХІ ғасырдың, дәлірек айтқанда егемен елдің бүгінгі өмірінің шынайы шындығы.

Өткеніміз бен бүгінімізді салыстыру арқылы көп мәселелердің бетін ашқан ақын қазақ даласында сан ғасырлар атадан-балаға мирас болып келген ел басқару жүйесінің қашан, қалай бұзылғандығы жөнінде мәлімет берген. Ол Абылай хан өлгеннен кейін мұрагері Уәліні Орта жүзге хан сайлағаннан бастап сөз қозғайды. Жоңғардан құтылғанмен, қазақтың ақ патшаның боданына айналғанын «Даланың қусырылып еркін шағы, Хандардың қалтылданған алтын тағы» деп суреттейді. Уәліні қуыршақтай ойнатқан ақ патшаның ол дүние салған соң, хандықты бытшыт қылып бөлшектеп, ел арасына ши жүгіртіп, отқа майды құя түскенін көркем бейнелеген. Қазақ біткеннің ата қонысынан қуылып, шұрайлы жерлерді орыстардың иемденіп, қазақтың өзіне қоқан-лоққы көрсете бастағандығына аспан мен жердің қосыла жылағаны адам мен табиғат арасындағы байланыстан хабар береді. Уәліден кейін аз уақыт Абайділдәні хан сайлағанын тілге тиек еткен ақын ол кезде Кенесарының жас екенін жадында ұстаған.

Ақмола мен Қараөткелді ата-бабасы қоныс еткен Сейтен мен Тайжан Қабанбайдың ақ моласының қасына келіп, орыстардың қазық қағып жатқанына шыдамай, олардың ішінде бас-көз болып жүрген Қоңырқұлжа төренің баласы Бегалыны «Төренің тумай кеткір арам ұлы!» деп тартып жібереді. Тайжанның бұл қылығынан сескенген олар келер жылы бекіністі әйгілі Бөгенбайдың Қараөткеліне көшіреді. Қоңырқұлжа аға сұлтан болып

сайланған соң ескі кегін қайтармақ болып, Тайжан мен Сейтен ауылын Бегалы бастаған орыс әскері тонап, зорлап, білгенін істейді де тұтқындарды Ақмолаға айдап алып кетеді. Қара күш иесі Алыпқара мен Тайжанның сұлу қызы Тоқбала да Қоңырқұлжаның тұтқынына айналады. Тоқбаланы өзі мазақ етіп, тоқалы Зейнептің көзі Алыпқара батырға түсіп, қиылып отырып оны босатып алғанына төзбеген Қоңырқұлжа Тоқбала мен Алыпқараны бір түйеге мінгестіріп, патша ағзамға сыйлық етіп Ерейменге айдайды. Бірақ үшінші күн дегенде қарауылдарын ұрып-жығып қызды аман алып қайтқан батырына тағзым еткен халық оның атын мәңгілік есте қалдырғанына Ереймендегі «Алыпқара» тауы куә.

Қыз түгіл жесірлерін жатқа бермейтін қазаққа Қоңырқұлжаның мына қылығы қатты батады. Ақ патшаның жандайшаптары қазақтың ішіне өрт тигендей етіп, елді дүрліктіріп жібергеніне төзбеген олар атқа қонуға мәжбүр болды. Ата-баба қанымен алып қалған жердің көз алдында біреудің меншігіне айналуы оларды тыныш жатқызбады. Ел осындай тығырыққа тірелген сәтте Абылайдың ұрпағы Кенені хан сайлап, одан үлкен үміт күтті. Атқа қонған Кене қазақтың басын қосып, ақ патшамен күресуге бел бұды. Осы сәтте Қоңырқұлжа отырған Ақмоланы қалай шаппай кетеміз деген ой келеді де Кене қолды үшке бөліп, Ақмоланы шабады. «Оң» аталған қанатты Ағыбайға, «Сол» аталған қанатты Басықараға, ортасындағы «Ұлы туды» өзі басқарып, қасына жас арыстан Наурызбайды серік етеді. Бұл эпизод Кененің соғыс тактикасын меңгерген әккілігін танытуға қызмет етіп тұр. Ағыбай Қызылжар жағынан, Басықара шығыс жақ бүйірден, өзі қақ ортадан шабуыл жасап, Ақмоланың күлін көкке ұшырады. Ақын Ағыбай, Басықара, ер Бұғыбай, Наурызбай, Тайжан, Сейтен, Алыпқара сынды батырлардың ерлігін мақтан ету арқылы азаттық, бостандық жолында шаһид болғандардың рухына тағзым жасайды. Кенесары Арқадан ауғанда туған жерін қимай Тайжан мен Сейтен Арқадан қалып қояды. Кезінде Тайжаннан жерге кірген тышқан

секілді зым-зия қашып құтылған Қоңырқұлжа мен Мұса кейін Кенесарыға ерген бүлікшілер деп Сейтен мен Тайжанды ақ патшаға ұстап береді. Ақ патша жандаралдары Сейтенді үш мың шақырымға жер аударып, Тайжанды ату жазасына кеседі. Ақмола үшін күресте қаза тапқан Басықара, Тайжан сынды батырлардың рухына тағзым еткен ақын:

*Тірілер өз атына көше беріп,
Заманда емін-еркін тайраңдаған,
Астында мынау әсем Астананың,
Үн-түнсіз жатырсың-ау, қайран бабам?! [95-
б.],*

– деген түйін жасайды. Осылайша өлілердің, яғни ата-бабаларымыздың ар өлімін үлгі-өнеге тұтқан ақын бүгінгі тірілердің тірлігін бетіне басып оларды мақтамен бауыздаған. Поэмада азаттық үшін күресте қаншама жас ағып, қаншама қан төгілгенін, қаншама жанның қыршынынан қиылғанын еске салған ақын бүгінгі тәуелсіздігіміздің қадір-қасиетін түсінуге шақырады. Ерлік пен елдікті паш еткен ол елі мен жері үшін шаһид болғандардың рухына тағзым етіп, оларға құрмет жасау бүгінгі тірілердің міндеті екендігін жеткізе жырлады. Қазақтың өткен тарихына жан бітіріп, елі мен жері үшін жанын оққа байлаған қазақтың батырлары мен хандарын тәуелсіз қазақ халқымен қайта қауыштырған Несіпбек Айтұлы «елдіктің жампоз жыршысы» ретінде танылды.

Қазақ тарихынан сыр шертер шығарманың бірі – «Төлегетай». Орта жүздегі Найман руынан шыққан Төртуыл, Қаракерей, Садыр, Матай тәрізді аталардың Төлегетайдан тарайтынын еске түсірген ақын Қытай атты баласынан туған төрт немересін бауырына басқан Төлек атай туралы толығырақ мәлімет беруге тырысқан. Қытайдай көп болсын деп баласына ырымдап ат қоюы – қазақ халқына тән ырымдарды еске түсіреді. Аңға салған қыраны өзіне түскенін елді бастап келген Қанжығалы би:

*– Уа, Төке, ойда жоқта құлап түсті
Байрағың желбірген төбедегі.*

*Ұлыңыз жазым болды аңда жүрген,
Ұрынып өзі ұшырған көбелегі.
Алланың жазуына не шара бар,
Тұрмастай қара жерге шегеледі.
Болар іс болғаннан соң орны толмас,
Бар енді айтып-айтпай не керегі?
Тәуба қыл, сабырға кел, аман жүрсе,
Артында төрт бұтағы көгереді...[69-б.],*

– деп естіргеді.

Қаракерей, Матай, Садыр, Төртуыл төртеуінің көрген тәуірін автор көркемдік деталь ретінде пайдаланған. Ақын төрт немересінің түсін жору арқылы олардың үрім-бұтағының болашағынан хабар береді. Тасқа басылған елу бес таңбаның басында тұрған Найманның таңбасы – сегіз тайпа болып өсіп-өнген іргелі елдің таңбасы екені жасырын емес. Ақын осы сегіз тайпа елдің тарихына лирикалық шегініс жасап, олардың өткенінен хабар береді. Шыңғысханнан жеңілген найман тайпасының тарыдай шашырап Алтайдан Самарханға дейін барғаны қазіргі таңда осы мекендерде Найман руының адамдары тұрып жатқанынан байқалады. Қаракерейдан шыққан Қабанбай батыр, Матайдан шыққан Қаптағай, Шоңай батырларды еске ала отырып, Ілияс Жансүгіровтің Қаптағайдың тұқымы екендігінен, ақын Сараның да осы елден шыққандығынан хабар береді. Төлегетайдан тараған төрт рулы елдің өткенінен сыр шерте отырып, қазақтың бір тарихын тірілткен ақын «Наймандар бастан кешкен тауқыметті Рудың қазақтағы бәрі кешкен» деп түйіндейді. «Сабылып ары көшкен, бері көшкен» елдің тарихына жан бітірген ақын бүгінгі тәуелсіздігіміздің баянды болуын тілейді.

*Қаншама белшемізден сорға баттық,
Қызыл қан жарамыздан сорғалаттық.
«Мың өліп, мың тірілген» шағымызда
Әйтеуір бағымызға келді Азаттық! [76-б.],*

– деген жолдар қазақ халқына Азаттықтың оңайлықпен келмегенін байқатады.

Жоғарыда сөз болған поэмалардан көргеніміздей ақын тек қана қазақ халқының емес, сонымен бірге үндіс халқының да бостандық пен азаттық жолындағы күресін өз поэмаларына арқау етті. Сондықтан да бір ұлттың ғана емес, жалпы адамзатқа ортақ мәселені көтерген ақын қаламынан туған бұл поэмалар тек қазақ халқына емес, барша адамзат баласына қызмет етері даусыз.

Азаттық, бостандық идеясын жыр еткен тарихи шығарманың бірі – Ә.Қайранның «Кенесары» атты тарихи дастаны. Ақын өзіне дейін жазылған хан Кене туралы көркем шығармаларды негізге ала отырып, бұған дейін айтылмаған, жазылмаған кейбір тарихи деректерге жан бітірген.

*Өз жолы бар ұлып өтер бөрінің,
Өз жолы бар үріп өтер әр иттің.
Өз үні бар бақаның да... балықтың,
Өз үні бар көр-лақаттың, табыттың!* [3-б.],

– дейтін ақын жаны бардың бәрінің де өз өмірі, өз жолы, өз үні бар екенін айта келіп, тірі тарихтың жолы да, жөні де бөлек екендігіне көңіл аударады. Осы ойын ақын хан Кененің өмірі мен өлімі арқылы көркем бейнелеу мақсатында өткен тарихқа лирикалық шегініс жасайды. Ақ патшаның қолына тапсырылған Кенесарының басын қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін іздегендігі, осы жолда қаншама қиыншылықтарға кездескені белгілі. Петерборда Кунскамера ішінде тұрған көп бастың әрқайсысына тән өз сыры болғаны, сол бастардағы жарақаттардан байқалады. Ал, халқының азаттығы мен бостандығы жолында өр басын ер өлімге тіккен хан Кененің өліміне себеп болған жайттардың алғышарттары қандай еді деген сауалға жауап іздеген автор, оның басты себептерін сол кездегі ел өмірімен ұштастыруы орынды. Қазақтың соңғы ханы Кенесарыны 1841 жылы ақ киізге көтеріп, хан сайлағанын еске түсіру арқылы ханның күні қарашамен екенін жадында ұстаған ақын сол кездегі қараша халықтың тұрмыс-тіршілігі қандай болғандығына жауап іздейді. 1781 жылы Абылай хан дүниеден өткен соң, алпыс жылдан

кейін хан ордасын тіктірген Кенесарының Қасымнан туғандығын, өзі тіге алмаған ақ орданы Кенесары мен Наурызбайға аманаттап кеткендігін еске түсіре отырып, сол кездегі ел өмірінен хабар береді:

Зеңбірек кең далаға сұзғынғалы,

Қазақты қатты соғып, сүріндірді.

Абылай ақ ту тіккен ақ орданы

Қайтадан тіктелместей бүлдірді [6-б.].

Бұл кезде қазақ даласындағы ел басқару жүйесі бұзылып, ақ патшаның жандаралдары қазақ даласына өз заңдарын орната бастады. Жер салығы, мал салығы деген сықылды салықтардың түрі көбейіп бұқара халықты тұралатқан үстіне тұралата түсті. Бір жағынан ақ патшаның екінші жағынан Қоқан хандығының алым-салығы көбейген үстіне көбейе берді. Халқының тығырыққа тірелгенін сезген Кене одан шығар жол іздеді.

Шығармадағы көркемдік тәсілдің бірі – түс көру. Автор түсті алдағы оқиғадан алдын ала хабар беру мақсатында пайдаланады. Кенесарының түсіне анасы Айкүміс кіреді. Адам баласына тік сөйлемейтін Айкүміс ана оқша қадалған кірпіктерін баласына қадап тұрып, «Қаңсып қалды ғой қара жұрт!», – дейді. Бұл түс – сол кездегі бұқара халықтың қара суға қаңтарылып, әлеуметтік жағдайының тым төмендеп кеткенін мегзейтін көркемдік деталь. Алайда осы түс Кенесарыға үлкен ой салып, қалай да халқын тығырықтан алып шығудың жолына кіріседі.

Өрен бітімді елімнің

Қанды жасын жеңіммен,

Жеңіммен емес, кегіммен

Сұрту үшін туғанмын!

– дейтін Кенесары белін буынып атқа қонады. Бұқарадан бөлініп шыққан Қоқан хандығы Әндіжан, Наманган, Маргелан сынды жерлерді жаулап алып, азаматын құл, қыздарын күң етіп, бастарына құлдық бұғауын кигізеді. Әлім бек Ташкентті өз қол астына алған соң, көрші жатқан қазақтардың жеріне көз алартып, Сайрам мен Түркістанға ауызды салады. Оларды жаулап, өз әмірін жүргіз-

геннен кейін Жөлек, Меркі, Шымқорған, Күмісқорған, Жаңақорған тәрізді бекіністер салып, Ақмешіт, Әулиеата бекіністерін қоса басып алады. Осылайша Жетісуға дейін әмірін жүргізген Қоқан хандығы қазақ жеріне дендеп кіріп, өз дегенін жүргізіп қазақтарға тізесін батырған үстіне батыра түседі. Әлім бектің озбырлығына төзбеген қазақтар кіндік қаны тамған, ата-баба қонысын тастап, Қытай асып босып кетеді. Осының бәріне куә болған Кенесары қазақ жерін азат етуге бел байлаған қазақ сардарлары ата қонысты жаудан тазалауға кіріседі. Созақ, Ақмешіт, Жөлек, Жаңақорған, Сайрам, Шымкент сынды бекіністер мен Сыр бойын мекен еткен Ұлы жүздің жерін азат етеді. Ата жұрттың кіндігі саналған Сыр бойын азат етіп, сан мыңдаған тұтқынның басына бостандық алып берген соң, қалың жұрт Торғай жаққа көшеді.

Кенесарының соңына түскендер оны Сарыарқада да тынышына жатқызбайды. Ақ патшаның жандайшаптары Кенесарының бәйбішесі Күнімжанды тұтқынға алып, ойларына келгендерін істейді. Осы кезді ол: «Өректіп, өрттей жайлап айналамды, Төрт түлік малды түгел айдап алды. Ахмет, Арыстандай төрелерді, Айтақтап, төбетіндей пайдаланды», – деп еске алады. Бұл жолдар баяғы қазақ салтындағы шарттасу, бітімдесулердің орнына патшаның шен, шекпенімен ел басқару жүйесі келгендігінен, оның басқару жүйесіне кері әсер тигізгенінен мағлұмат береді. Ақ патшаның құрығынан қашып Торғай мен Ырғыздан Кенесарының артынан ере көшкен елдің күйі «Бауырын саған төсеп жылап жатыр, Артымнан еремін деп көшкен елің!» деген жолдарға сиып тұр. Жетісуды бетке алып, «Алла!» деп ақбоз атқа қонған Кенесарының кірпігінен домалақ жас тамшылары оның туған жерге деген сүйініші мен күйінішін толықтырып тұр.

Енді мен бір өзіңе «Қош! Қош!» деймін.

Көшкен жұрт көздің жасын төкпек деймін.

Дәм жазып қайта оралар күн болар ма,

Кәрі өліп, жас балдырған өспек деймін.

Дарига-ай, даламызға лықсып толсақ,

Өртеңге қаулап шыққан көк шөптейін! [20-б.]

Осылайша Жетісуға жер аударған Кенен ол жерге барған соң, ұлы жүзден жиырма мыңдай қол жинайды. Сұраншы, Тойшыбек, Саурық, Сыпатай сынды батырлар қолымен келіп Кенесарыға қосылады. Ол «Туыс болып қалайық, Салауат өткен іске қылайық, Үйсін мен қырғыздардың қанын сорған Қоқанға көтеріліп шығайық» деп үш рет қырғыздарға үндеу салады. Бірақ қырғыздар орыстардың айтағына ілесіп, Кененің қонған ауылдарын бірнеше рет шауып тыныштық бермейді. Қазақ пен қырғыз бірігіп кетсе, орыстардың өзіне қауіп туғызатынын білген олар үшін бұлардың қырғи қабақ болып отырғаны тиімді еді. Қырғыздың Орман ханы Кенесарыдан гөрі Қоқанды өзіне жақын тартып, олармен ауыз жаласып бірігіп кетеді. Кенесарының қолы Меркені қырғыздардан азат еткен соң, енді көзін олардың астанасы Пішпек қаласына салады. Алты алаштан жиналған, арғын, табын, қыпшақ, шапырашты, тама, ботбайдың бетке ұстар батырларынан жасақталған қол қырғыз бен қоқанның от ауыз зеңбіректеріне төтеп бере алмай, көп шығынға ұшырайды. Тасы да, тауы да жат қырғыз Алатауындағы соғыс дала қазақтарының тау соғысын меңгермегендігін растаса, «Қырғызды білмейсің-ау, таста ойнаған, Келсе де бой бермейтін неше мықтың!» деген жолдар – тау-тасты мекендеген қырғыздардың тау соғысын шебер игергендігін байқататын деталь. Бұғыбай мен Наурызбай бастаған отыз жігіт «ұры жолмен» жүріп отырып, «Асқардың асу бермей биігіне Болғанда бие сауым зорға шықты». Жекпе-жекте қазақ батыры Наурызбай қырғыздың Бедер, Ораз сынды батырларының басын алады. Бас батырларынан айрылған қырғыздар соңғы шайқасқа жан сала кіріседі. Осы шайқас үстінде ақын Бұқарбай, Наурызбай, Ержан, Шәкір, Қабан, Меңдібай сынды батырлардың жанкешті ерлігін көркем бейнелеумен бірге іштен шыққан жаудың жаман болатындығын да жадында ұстап отырған. Оны он екі әскерін соңына ертіп, бір түнде Кенесарыны тастап тайып отырған Рүстем, Сыпатай сынды батырлардың

әрекеті растайды. Алтын мен атаққа қызықпай, Қазақтың намысы үшін қоқан мен қырғызбен күрескен Кенесарының қолға түскен кездегі мүшкіл күйін:

*Қырық бес жыл болыпты туғанына,
Жасынан ата жолын қумады ма?!
«Түс аттан!» деп зекіді бір қара құл,
Шынымен, түп тамыры құрады ма? [31-б.],*

– деп суреттейді.

Тұтқындағы Ержанды құтқарам деп аңғалдықпен қолға түскен Наурызбайды қырғыздың батыры Бедеудің өтеуіне Ержанды Қалша бидің өтеуіне өлтірмек болған Орман хан құлақ естіп, көз көрмеген адам айтса нанғысыз аюандыққа барады.

*Науанды шалқасынан салды келіп,
Уыстап құйды аузына қанды келіп.
Шыңғырып кісінеді жылқы біткен,
Қып-қызыл ағып жатқан қанды көріп.*

*Болды ма мұндай қорлау бұрындары?
Қырғыздың сұмдық екен ырымдары –
Ержанның екі көзін ойып алып,
Аузына Наурызбайдың тығындады [33-б.]*

Осыдан кейін екі ағашқа керіп қойған Науанның екі қолын, одан кейін басын шауып түсіреді. Кененнің көз алдында оң қолы болған Ержан мен Наурызбайды ит өліммен өлтіріп, оны тірідей қорлайды. Содан бері бір жарым ғасыр өтсе де Кенесары сынды соңғы ханын ұмытпаған қазақ оған қаншама жыр жолдарын арнады. Кеңестік дәуір тұсында орыстарға қарсы шыққан Кенені қанішер етіп көрсеткенмен шындықты әділ тарих жасыра алмады. Кенесарының орыс пенен қоқанды, көрші жатқан қырғызды жаулау үшін шаппағанын, қазағына ар ісін аманаттап кеткенін жырлай отырып, қанжығада кеткен батырлардың бастарын:

*Дүние-ай, қырғызда өлген достарының,
Бастарын ілді Қоқан базарына!
Басы емес тек Кененің, қанша бастар*

Талкек боп, түсті жаудың табанына [34-б.],
– деп жоқтайды.

Поэманың негізгі лейтмотиві – «Дәл бүгін Кенесары көтеріп тұр Қазақтың намысы мен ар-иманын!» деген жолдарға сыйып тұр. Кенесары көтерілісі арқылы «мың өліп, мың тірілген» қазақтың кешегі тарихының бір қырынан хабар берген ақын батыр өлімінің көпшілік біле бірмейтін сырларына қанықтырған. Хан Кененің қоқаннан азат еткен ұлы жүздің батырлары өзіне сатқындық жасайтынын білмей, қапыда қолға түсуі – «қазақтың жауы – қазақ» екендігін еске салады. Поэмада ерлік пен ездік, батырлық пен ездік, патриоттық пен сатқындық тәрізді бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар параллел суреттеліп, олардың өмірдегі, тарихтағы орны ашыла түскен.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэмаларының бірсыпырасына астананың Сарыарқаға көшірілуі, сол тұстағы Елбасының көрегендігі, бүгінгі Астананың келбеті, ұлы көштің нұрлы көшке ұласуы тәрізді тарихи оқиғалар негіз болған. Н.Айтұлы «Бәйтерек», Ш.Сариев «Елбасы сыйлаған барыс», Т.Әбдірахманқызы «Елтұтқа», К.Ахметова «Теңдік үшін мұхитқа қайық салдық», М.Райымбек «Көшбасшы» поэмаларында егемен елдің азаттығын, Қазақстанның елордасына айналған Астанасын, бүгінгі көркейген қазақ елін жырға қосты. Шаттық сезімге құрылған мұндай шығармаларда көтеріңкі леп басым.

Н.Айтұлы қаламынан туған «Бәйтерек» – еліміз егемендік алғаннан кейін, тәуелсіздіктің алғашқы жеңістеріне куә болғаннан туған лирикалық поэма. Поэманың негізгі идеясы – тәуелсіздікті насихаттау. Астана қаласынан бой көтерген тәуелсіздік монументі Бәйтеректі Елбасының өр тұлғасына балаған ақын бүгінгі азаттығымыздың оңайлықпен келмегендігін өткен тарихтан сыр тарта отырып бейнелеген.

Поэманың эпилогында «Түсімде Тәуелсіздік Падисасы, Ақ қағаз, алтын қалам берді маған!» дейді ақын. Міне, осыдан кейін қазақ елінің бостандығы, тәуелсіздігі туралы жазуға бел буады. «Дүниенің кеңдігінен не пайда,

аяқкиімің тар болса» деген мақалды ақын «Не пайда дүниенің кеңдігінен, Болмаса бостандығы бір басыңның» деп түрлендіре пайдалану арқылы тәуелсіздіктің құнын арттыра түскен. Сан ғасырлар аңсаған тәуелсіздігіміз жолында қаншама бабаларымыздың шаһид болғанын тілге тиек ете отырып, «Армысың, Азаттығым, қыран қанат, Қалықтап қайта қонған тұғырына» дейді. Азаттық жолында аласұрған арыстардың шарқ ұрғанын еске салған автор «Шынжырда шырайналып тұрса-дағы, Ит қана семіреді тойғанына» деп, елі мен жерін ойлаған ерлер мен қарынның қамынан аспаған ездерді параллел суреттейді.

Кең ашып берекеге есігіңді,

Түзетіп, тербете біл бесігіңді.

Сан ғасыр бұршақ салып мойыныңа,

Құдайдан тілеп едің осы күнді! [341-б.],

– деп Томирис, Еділ патша, Елтеріс хандар аңсаған азаттыққа, Асанқайғы жете алмаған жерұйыққа қазіргі қазақ елі жетіп отырғанын, Тәуелсіз Президенттің таққа мінгенін шаттана жырлайды. «Әлек боп ел басқару әркімге оңай, Халыққа Көсем болу патшаға-сын!» екенін айта келіп, көк тулы Қазақстанның жер шарына танылуын Н.Назарбаев есімімен байланыстыра бейнелейді. «Балапаны кеш түлеген» қырандай Елбасының шарқ ұрып дамыл таппауын Қазақтың қолтығынан кім сүйейтіні неғайбыл шақта, тобықтан қағып түсіретін дұшпандардың кездеспеуімен ұштастырған.

Ата-баба қанымен келген тәуелсіздігіміздің баянды болуын тек экономикалық емес, әлеуметтік, рухани байлығымен байланыстыра суреттеуі шындыққа жақын:

Жоғалса қыздан иба, ұлдан иман,

Кең далаң кімге керек құр далиған.

Жолында Бостандықтың төгілген қан,

Кетеді судай зая құмға құйған [342-б.].

Кеңестік дәуір тұсында атом бомбаларының сынағына айналған жердің қазіргі таңда қырық құрау күйде алақұла болып жатқанын жадында ұстаған автор «Қарудан

ядролық бас тартпаса, Маза жоқ мұңға батқан Жер-Анаға» дей келіп, осы сынаққа тойтарыс берген Елбасының ерлігін мақтан етеді. Елінің аманатын арқалаған Елбасының иығында дәуірдің ауыр жүгі тұрғанын «Сұңқардың желкесіне сұқсыр мініп, Құланның құлағында құрбақа ойнаған» заманмен шендестіре бейнелеген.

«Ұлтының табанына ызғар өтсе, ұлтарак, ұлтаны да болуға бар!» Күлтегін мен Өз-Жәнібек, басы қанжығада кеткен хан Кене, үш жүздің басын қосқан Абылайдай алтын тәжді хандардың аруақтары жиналып келіп, «Ал, балам, бекем ұста ел тұтқасын, Тағынды Тәңір сенің толқытпасын! Оралып шалғайыңа бақ пен дәулет, Қысылсаң Қызыр келіп қолтықтасын!» деп Елбасына бата беруі арқылы бүгінгі тәуелсіздігімізді бабалар рухы қолдап жатқандығына сендіреді. Естеми, Бумын, Білге, Күлтегін, Едіге, Абылай сынды хандар мен батырлардың өшпес ерлігін пәтуасыз ғұмыр кешкен патшаларға қарама қарсы суреттей отырып, олардың халқының қолын баққа жеткізгенін асыра дәріптеді.

Астананы Ақмолаға көшірген сәттегі Алатаудан Арқаға «жөңкілген Бостандықтың көші» бет түзегенін тілге тиек ете отырып, бес жылда Астананың самаладай жарқырап бой көтергенін көңілге медет тұтқан ақын оның болашағынан мол үміт күтеді. Ұлы көштің бүгінде нұрлы көшке ұласқанын мақтан еткен ол осының негізгі себепкері болған Елбасының ерлігін «Ішінде сайыпқыран көсемдердің, Шоқтығы шоқ жұлдыздай Нұр-ағамның!» деп дәріптейді. Еуропа мен Азияның кіндігінде тұрған Астананың күн санап ғарыштап өсіп жатқанына марқайған автор Елбасының қазақтың шекарасын сызып, обазық қағуымен, қазақтың елордасы бүгінде Азаттықтың астанасы атануымен ұштастырған. Сөйтіп, тәуелсіздік, Бәйтерек жөнінде:

Бәйтерек – Астананың төріндегі,

Өресі биіктіктің өмірдегі.

Аялы алақаны Елбасының,

Секілді өшпейтұғын сенім мөрі.

*Бәйтерек – Елбасының өр тұлғасы,
Әкеліп өз қолымен Тәңір қойған!,*

– деген түйін жасайды.

Ш.Сариевтің «Елбасы сыйлаған барыс» атты поэма-толғауы – өзіндік айтары бар туынды. Елбасы Н.Әбішұлы Жапонияға сыйлаған барысты Токиоға барғанда көрген ақын ерекше тебіренеді. Елбасы сыйлаған барысқа елшіліктегі Елші Болат «Шыңғыс – Акбар» деп ат қояды. Токиоға барған ақын елшілермен бірге сол Шыңғысты іздеп сапар шегеді. Елден барған барысты іздеп барған кезде барыс Қазақстандықтарға сәлем бергендей ыңғай танытады. Осы сәтті ақын:

*Жатқандай темір торда әрең көніп,
Барыстың бейнесінен әлем көріп,
«Шыңғыс!», «Шыңғыс!» біз келдік
Алатаудан, Алатаудан,
О, Шыңғыс, Сәлем! – дедік.*

*Сағынған Алатауын – мұң білетін,
Жандай бір Қазақ үнін, тіл білетін,
Сол сөзді түсінгендей Шыңғыс басын,
Көтеріп жанарымен бұрды бетін [69-б.]*

Осы оқиғаның өзін ақын тәуелсіздікпен ұштастыра білген. Жапонияда жүрген барысты қазақ баласына балаған автор онымен қимай қоштасады. Ол барысты қазақ тілін түсінгендей етіп суреттеу арқылы Отан, ел, туған жер деген ұғымдарды биіктете түскен. Сондықтан да:

*Оятты Тәуелсіздік ғасыр елді
Көтеріп барыс тұрды басын енді.
Шыңғысты аядым ба ақындықпен,
Көзімнің, кәдімгідей жасы келді [72-б.],*

– деп жырлады.

Туған жердің әрбір тасын баға жетпес байлыққа балау қазақ поэзиясында бұрыннан қалыптасқан дәстүр. Ал, оның жырақта жүрген аң-құсының туған жерге деген сағыныш сезімін шынайылықпен бейнелеген ақын

тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэмасына көркемдік ізденістер қосты деп айта аламыз. Мұның өзі қазіргі қазақ ақындарының мазмұн мен түр жаңалығын жасаудағы ізденістерін байқатады.

Бұл жылдары қазақ ақындары жекелеген тарихи тұлғалардың сом бейнесін жасауға бет бұрды. Қазақ тарихынан үлкен орын алатын батырлар, ақындар, өнер иелерінің көркем бейнесін жасау әдебиетте қалыптасқан дәстүр болса, тәуелсіздік тұсында тарихи тұлғалар мен қоғамдық өмірде үлкен жетістіктерімен танылған замандастарымыздың образын көркем бейнелеген тың туындылар дүниеге келді. Олардың қатарында ХХІ ғасырдың ғарышкерлері, батырлары, спортшылары, өнер иелері бар.

Мәди Қайыңбайдың «Қылует» поэмасы [41-45-б.] Қожа Ахмет Яссауиға арналған. Пайғамбар жасында қылуетке түскен Ахмет Яссауидің отыз күн ораза ұстап, сол жерде қаншама еңбек жазғаны, қаншама шәкірт тәрбиелегені туралы сөз болады. Поэма Омар Хәйям мен Қожа Ахмет арасындағы диалогқа құрылған. Сүлеймен Бақырғани, Шәмси Өзгенти, Хазірет Бахауаддин, Хазірет Нығметолла, Ахмет Иүгінеки сынды шәкірттерінің ішінен Ахмет Иүгінекидің өз шығармасын оқып беруі арқылы оның шәкірт тәрбиелеудегі, оларды жолға қоюдағы істері сөз болады.

Ахмет Яссауидің пайғамбар жасына келген соң, қылуетке түсуі қазіргі пайғамбар жасынан асқан ағаларымызға ой салса нұр үстіне нұр болар еді.

Тұңғыш қазақ ғарышкері Тоқтар Әубәкіровтың бейнесін толықтыратын шығармалар қатарында Кәкімбек Салықовтың «Қаныш – Жұлдыз» қарсы алды», Маржан Ершудың «Ғарышкер» поэмаларын атауға болады. Алты тараудан тұратын соңғы поэманың әрбір тарауы жекелеген мәселелерді көтеруімен ерекшеленеді. «Аспан – арман» деп аталатын бірінші тарауда соғыстан кейінгі жылдардағы ел ішіндегі жүдеу тіршілік Тоқтардың отбасындағы жағдаймен бейнеленген. Әкеден ерте айрылып,

аурушаң анасына қолғабыс тигізу мақсатында 15 жасында Аудандық ішкі істер басқармасына келіп, жұмыс істегісі келетінін, ол үшін паспорт қажеттігін түсінген жалынды жігіт өзінің қайсарлығымен ерекшелене бастайды. Күндіз жұмыс істеп, кешке орта мектептегі оқуын жалғастырған ол мектепті бітірген соң, ғарышкер болуды армандап, соның оқуына түсуге бел байлайды.

*Күннің жүзі төмендеп қызарыпты,
Алақаным аппақ боп ұзарыпты.
Бір әдемі көбелек ұшып келіп,
Көз алдымда – жүзі анық тұр.*

*Аударып тастағандай түн түндігін,
Құлағым келгендей сырлы бір үн:
Бұл сенің көбелегің, қанатың бұл –
Деді, – Күнім [94-б.],*

– деген ана түсін мегзеу мақсатында аян беру тәсілімен пайдаланған автор болашақ ғарышкердің алды жарқын болатындығынан хабар береді. Осы тараудағы «Оңғарбай атасының аты ауысып, «Әубәкіров» боп жазылған құжатына» деген жолдар кеңестік дәуірде қазақ әріптерінің дұрыс жазылмауы салдарынан қазақ есімдерінің шектен тыс өзгеріске ұшырағандығынан хабар берер деталь.

«Сынақшы – ұшқыш» тарауында болашақ ғарышкердің оқу-жаттығу жолындағы қиыншылықтарына кезігеміз. Өмір мен өлімнің арасын қас қағым сәттегі жылдамдықпен бейнелеген автор Тоқтар бойындағы ептілікке, тапқырлыққа көңіл аударған. Люктің аузына мұз қатып қалғанын көрген командирдің тығырықтан шығар жолды таба алмай қиналған сәтінде Тоқтардың «Турбинадан қосалқы конусты» пайдалану керектігін еске түсіруінен болашақ ғарышкердің өмірден тәжірибе жинақтау арқылы өз кәсібінің білікті маманы болып қалыптаса бастағаны байқалады.

«Рекорсмен 1989» деп аталатын тараушада оның «МИГ – 29» ұшағымен жасаған тәжірибесі таратыла сөз болған.

Жер жаһанды өзіне қаратқан Тоқтардың рекордын қазақ халқының бағының жануы ретінде бейнелейді.

«Ғарышкер» деп аталатын төртінші тарауға Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың ұсынысымен 1991 жылы қазан айының екінші жұлдызында Байқоңырдан ұшқан Тоқтар экипажы қазақ деген халықтың атын күллі әлемге паш етіп еді. Көк туында самғайтын қыраны бар байрағымызды ғарышқа алып ұшқан Тоқтарға Елбасы «Сау бол, Тоқтар бауырым! Аман орал» деп сәт сапар тілесе, оның аман-есен туған жерге қайта қонуына барша қазақпен бірге табиғат-ана да тілектестік білдіргендей:

*Қуанды ел жасты көзін көкке қадап,
Жыр – домбыра сөйлеп кетті қара шанақ.
Жер – Ана тебіреніп толқып жатыр,
Құс біткен ән салғандай қағып қанат [96-б.].*

«Көкжал» атты тарауда еліміз егемендік алған жылдардағы ел ішіндегі экономикалық қиыншылық пен дала тағысының шаруаның азын аулақ малына тіс батыруы сол кездегі тұралаған елді тығырыққа тіреп еді. «Қара қойдың тұяғы жатыр қансырап, Көз жасы ақты омырауларға тамшылап. Азын-аулақ дәулеті, малы бұйырмай, Жүдеу көңілді удай ашытты қамшылап» деген жолдар сол тұстағы елдің мүшкіл халін байқатар сурет. Міне, осылай тығырыққа тірелген ел көрші ауылда Тоқтардың қасқырды соғып алғанын естіп, содан бір медет күтеді. Ел ерге қараған тұста, Тоқтар жерге қарамай атқа қонып дала тағысының соңына түседі. Көкжалдан қорыққандар оған серік болуға жарамай қалып қояды да, жалғыз өзі аттанады. Соңына жалғыз түскен адамнан тайсалмаған бөрі өзіне қарсы шауып екеуі бетпе-бет келгенде оның мылтығы түкке жарамай қасқырдың бір тіс салғанынан қақ бөлінеді. Осы кезде анасының «Қасқырдың жаны тұмсығында ғана болады» деген сөзі есіне түскен ол көкжалды дәл тұмсықтан соғып, сұлатып салады.

«Бас түркі» деп аталатын тарауда «Ататүрік арманы іске асты» деп қуанған түріктердің көп түрік елінен айға ұшқан ғарышкермен мақтануы нанымды бейнеленген.

«Ғасырдың саңлағы» атанған Тоқтарды Түркияның «Бас түркі» деп тануы осының белгісі ретінде бейнеленген.

Ақын бүгінгі замандас бейнесін жасауда нақты деректерге сүйеніп отырған. Тарихи оқиғалардың уақыты шығарманың деректілік сипатын танытады.

Қазіргі таңда қазақ елін әлемге танытып жатқандардың бірі – спортшылар екені белгілі. Кешегі Сидней олимпиадасынан бермен қарай Қазақстандық сортшылар талай биіктерді бағындырып, қазақтың көк байрағын көтеріп, ән ұранымызбен әлемді дүр сілкіндірді. Көбіне ұлтының абыройын асқақтатқан спортшыларды дайындайтын жаттықтырушылар сахнаның сыртында қалып қойып жатады. Осындай жаттықтырушының бірі – Қазақстан Республикасының бокстан еңбек сіңірген Бас жаттықтырушысы Тұрсынғали Еділов. Ол – Сиднейде өткен Олимпиада ойындарында алтыннан алқа таққан – Ермахан Ибраимов пен Бекзат Саттарханов, күміс медальдің иегерлері – Болат Жұмаділов пен Мұқтархан Ділдабековтердің жаттықтырушысы. Сидней аспанында шырқалған әнұран мен желбіреген көк байрақ қазақ біткеннің мәртебесін бір көтеріп тастағанын күні бүгінге дейін ұмытқан жоқпыз. Мұндай сәтті қолына қалам ұстаған қазақ ақындары да қалт жібермей, қазіргі заманымыздың батырларына арнап жыр шашуларын шашты. Көп ұзамай өмірден өткен былғары қолғап шебері, бокс тарихындағы аққан жұлдызы – Бекзат Саттархановтың жол апатынан қаза болуы кім-кімді де ойландырмай қоймады. Қазақ біткен күніреніп азаматын жоқтады. Тосыннан келген ауыр қазаға елдің бәрі үлкен күдікпен қарағаны да жасырын емес. Бұл тұста шағын лирикалармен бірге эпикалық поэмалар да жазылды. Оқырманның оң бағасына ие болған осындай туындылардың бірі – Зейнолла Тілеужанұлының «Қазақ батырлары» атты поэмасы. «Ақын Австралияда өткен жарыстан соң ұзамай дүние салған Бекзат Саттархановты, белгісіз жағдайда көз жұмған Таэквондодан алты даңның иегері – Мұстафа Өзтүрікті, қазақтың тұң-

ғыш былғары қолғап шебері – Әбдісалан Нұрмақановты жыр тілімен тебірене еске алады» [17-б.].

Бірнеше бөлімнен тұратын поэманы автор өз ішінен тақырып қойып, бірнеше тарауларға бөлген. Поэманың прологында қазақ боксшыларын дайындаған жаттықтырушы жөнінде мәлімет береді. Сиднейде дүние жүзінен жиналып жатқан «мыңнан жүйрік, жүзден тұлпар» шыққан Америка, Қытай, Ресей, Куба сынды елдерден келген спорт шеберлерімен бірге бәйгеге қосылған, қазақ балаларының жаттықтырушысы Тұрсынғалидың сол кездегі көңіл-күйін оның өз сөзімен былай суреттейді:

Қазақтың Көк Байрағы биік тұрсын.

Алтын Күн Көк Байрақта күліп тұрсын!

Баптаған балапаннан қос қыраным

Мойнына Алтын алқа іліп тұрсын [18-б.].

Күллі әлем көз тіккен сайыстан қазақ жастары да үміткер екенін, себебі олардың ата-бабасы кешегі кең жазира даласын жаудан қорғаған Қабанбай, Райымбек сынды батырлар екенін, олардың да тақыр жерден шықпағанын еске түсіреді.

«Тұрсынғалидың балалық шағы» атты екінші бөлімде оның туып-өскен ортасы жөнінде мағлұмат береді. Шырынның бойындағы «Тасқарасу» деген жерде туған ол тоғыз баланың ішінде өскен. Бала санын атаудың да өзіндік мәні бар. Ұлы Отан соғысына соңғы тұяғын беріп, бір ұрпақтың жойылып кету қаупі туған кезде қазақ аналарының бәрі де өз әулетін сақтап қалуды бірінші кезекке қойды. Сондықтан да – бір бала туса, бір түп жусан артық шығады, – деп Құдайдың бергеніне қиянат жасамай, бала санын шектеуді ойларына да алған жоқ. Өткен ғасырдың 50-70 жылдарында қазақтың кез-келген отбасында тоғыздан, оннан бала-шаға өсіп-өнді. Көп баланың ішінде өскендердің бауырмал, еңбекқор болатынын өмірдің өзі көрсетті. Осындай отбасында өскен Тұрсынғали қалмақты түре қуған Хангелді батыр мен оның баласы Райымбектің, ақын Мұқағалидың туған жерінің ауасын жұтып, суын ішті. Міне осылардың барлығы да оның болашақ-

та үлкен азамат болып қалыптасуына септігін тигізді. Негізгі кейіпкердің өскен ортасы, туған жері жөнінде толығырақ мәлімет берілгендіктен оның да кешегі қазақ батырларының бүгінгі жалғасы екендігіне иланасың.

Үшінші бөлімнің мазмұнына негіз болған «Тұрсынғалидың есею жылдары» да қызғылықты оқылады. Әкелерінің ат жалына қырау қатқан аязда жылқы соңында жүргенін көрген ол жастайынан қайсар, қайратты, ержүрек болып өседі. Оны мына жолдардан байқауға негіз бар:

*Кей әйел үйге келіп шаптығатын,
Көк айыл, тілі удан аңы қатын.
Бет-аузы көнектей боп ісіп кеткен,
Тұрсынды анасы үйден ап шығатын.
«Абыстай! Мә, ала зой, жүндей зой, – деп,
Саба да, бетін жөндеп түрлей зой, – деп,
Таласқан бала мен ит бірдей зой, – деп»,
«Балалар төбелесер күн-күн сайын,
Көршіміз, бірі құда, бірі қайын,
Үйге кір! Оңашада бір ішейік,*

Ақ құйрық Алматының «ындын» шайын!» [20-б.]

Бұл жолдар Тұрсынғалидың өз қатарларына күн бермей, ауыл-үйді шулататын сотқарлығымен бірге қазақы мінез-құлықты да танытады. Қазақта «баланың арасына түсуге болмайды» деген мәтел бар. Қазір ғана қызыл шеке болып төбелескен олар көз ала бере бірге ойнап жүреді. Міне, осындайды білетін аналарымыз бір-бірінің ашуын күрең шаймен қайтаратыны белгілі. Ақын қазақы мінезді ауыл тұрғындарынан дұрыс тапқан. Талды ат етіп мінген ауыл балалары араша гуілдеп, ойынды қыздырып жүргенде «Тасқарасуға» Шамалғанда білім алған гидротехник Михаил Краснянский келеді. Сонымен бірге ол бокстің кандидаты, былғары қолғап шебері болғандықтан ауыл балаларын классикалық өнерге баулуды көздейді.

Бойына күші сымай, бірінің тұмсығын бірі қанатып жүрген балалардың барлығы да бокстің қыр-сырын игеруге ден қойып, жаттықтырушыларымен бірге жұмыс іс-

тей бастайды. Арада бір жыл өткенде боксті толық игерген, он бес жасар Тұрсын Есік қаласында өтетін аудандық чемпионатқа жолдама алады. Осы тұста Қабанбай, Бөгенбай, Жәпек, Ағынтай, Салқам Жәңгір сынды қазақ батырларының барлығы да он бес жасында жауға қарсы шауып, батырлығымен танылғанына лирикалық шегініс жасалады. Он бес жасар Тұрсынның үлкендер арасынан күміс медаль тағып қайтуы – кешегі батырлардың бүгінгі жалғасы екеніне мысал. Мектепті бітірген соң, құрылыста жүріп бапкері Салуянов Виктордың жаттықтыруымен өзін шыңдай береді. Міне, осылай, жастайынан еңбекпен шындалған Тұрсынның алдында үлкен-үлкен армандары болды. Сол арманның бірі – қазақ атын асқақтату болса, мұның сәті бокстегі шәкірттерінің еңбегімен келді. 2000 жылғы Сиднейдегі жеңіс – оңай келген олжа емес еді.

«Көлеңке адам немесе жаралы таң» деп аталатын таирауда Сидней олимпиадасына барған Тұрсынға тағы да лирикалық шегініс жасатады. Америкада жүріп, қырық жыл бұрын алтыншы тамызда АҚШ-тың жазықсыз Хиросимаға атом бомбасын тастағанын еске алған кейіпкер соғыс өртінің бір аралға қасірет шектіргенін, оның қайғысы қырық жыл өтсе де жазылмағанын еске түсіреді.

«Басталды солай, Сидней олимпиадасында Қазақтың алғаш майданы» деп, сол олимпиададағы қазақ жігіттерінің табыстарына тоқталады:

*Ермахан шықты,
Бір ұрып жықты негрді,
Американың намысы сонда сөгілді.
Бекзаттың ауыр соққысын жеген бір негр,
Чемпион болып тұрса да ақыр жеңілді!*

*Екі алтын, екі күміс ап қазақ сондағы,
Олимпиададан үйіне қайтты олжалы.
Он тоғыз жасар қазақтың ұлы – жас
Бекзат,
Бәрібір жолы болмады... [28-б.]*

Көп нүктенің артында көп сыр жатыр. Жарқырап шыққандардың аяқ астынан қазаға душар болуы кез келген жанға күдік ұялататыны белгілі. Тек Бекзат емес, басқа да қазақтың бір туар азаматтарының қазасы жабулы күйінде қалды. Оны ақын былайша жеткізеді:

Атылды бәрі!..

Зманбек пенен Алтынбек!

Батырхан, Ахат, Армиял сынды асыл тек!

Ақындар жатыр той-тойлап қазақ жерінде,

Сатқындар жатыр Қазақтың жерін басып жеп!

Жей берсін, мейлі!..

Олар да бір күн жарылар!..

Жарылар түгел

Қазақтан туған тағылар!

Шет елдік тыңшы қап-қара шапан жамылар,

Өз елін сатқан әзәзіл басы алынар... [28-б.]

Поэмада өршілдік рухы (оптимистік үн) басым. Авторлық ұстаным жер байлығын «қолынан келгендер қонышынан басып» жан-жақтан талап жатқанмен, «Өлмейді қазақ! Аспанға мәңгі өрлейді» дегенге саяды. Шығарманың негізгі лейтмотиві «Намысын бермес Тұрсындай батыр тұрғанда, Қазақты еш жұрт жеңбейді. Қазақтың күні аспанға мәңгі өрлейді» деген жолдардан анық байқалады.

Эпилог орнына берілген «Қазақ батырлары» деген алтыншы бөлімде қазақтың абыройын асқақтатқан Мұстафа Өзтүрік пен Бекзат Саттархановтың рухына тағзым жасайды:

Арыстан туған Қазақтың өңшең батыры,

Алатауымнан, Қаратауымнан ақырды.

Солардан қалған Мұстафа сынды асылды

Ажалға қалай көздері қиды сатқындар,

Әбдісаланды мылтыққа байлап аттыңдар!

Содан не пайда таптыңдар,

Қазақтан шыққан сатқындар?! [29-б.]

Қыраным Бекзат, қай ерден басы кем еді,

Намысты ерлер Қазақтың жауын жеңеді.

*Бұйығы түнде қолыма алсам қаламды,
Өкініш өксіп, көзімнің жасы келеді...
Бокстан Бекзат алтыннан медаль таққанда,
Қол соғып әлем, Сидней шулап жатқанда,
Менің де төбем екі елі көкке жетпейді,
Банкері Тұрсын, құшақтап сүйіп жатқанда [29-б.].*

Эпилог орнына берілген «Қазақ батырларының жекпе-жегі» деген ҮІІ бөлімде ақын қазақтың өткен тарихына лирикалық шегініс жасайды. Он сегіз жасында қалмақ батыры Шарыштың басын алған Әбілмансұрды басына хан көтерген қазақтың қалмақ-жоңғарды жеңгеніне тарих куә. Сан ғасырлар аңсаған, тар бұғаудан босаған тәуелсіз қазақ елінің бүгінгі батырларына жасап жатқан опасыздығы жаныңды күйзелтеді. «Бір құмалақ бір қарын майды шірітетіні» тәрізді қазақты өз ішінен ірітіп жатқан сатқындардың ісі «ішіңнен шыққан жау жаман» деген халық даналығына саяды. Жауымен жекпе-жекте ашық шайқасып үйренген аңғал батырлар іштен шыққан шұбар жыландарды байқамай қара жерді жастанып жатқаны бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған егемен елдің ең өзекті де шешімін күтіп тұрған мәселесі екені рас болса, қоғам өміріндегі осындай опасыздыққа, сатқындыққа жан бітірген қазақ ақындарының да батырлығын, ерлігін ерекше атауға негіз бар.

Көркем шығармаларда аңыз-әңгімелерді, ертегілерді ретіне қарай пайдалану бұрыннан келе жатқан дәстүр. Қазақ әдебиетінде қалыптасқан осы дәстүр тәуелсіздік тұсында да өз жалғасын тапты. Олардың қатарында Алмахан Мұхамедқалиқызының «Алтынның буы» атты поэмасын атауға болады. Алмахан ақын бүгінде адам баласының ниет-пиғылы бұзылып бара жатқанына жаны күйзеледі. Ол өзінің замандастарын ар-имандылыққа шақырып, дүниенің соңына түсер тоғышарларды шенейді.

*«Сиқыр ақша» алдымен сананы алды,
Қалың ел бай-кедей боп дараланды.
Қоғамды кезіп жүрген бір қателік
Мендегі тәтті ұйқыны тонап алды [76-б.],*

– дейтін лирикалық кейіпкер анасынан естіген ертегісін бүгінгі замандастарына ой салу мақсатында пайдаланған. Бай мен кедей болып ара жігі бөліне бастаған мынау қоғамда замандастарымыздың ар-абыройдан дүниені жоғары қоятындығын күнделікті өмірден көріп жүрміз. Бай болуды арман еткен адамдардың сұрап алған аурудан жазыла алмай қор болып жатқанын көрген ол қазақ біткеннің санасы бұзылуынан қорқады. Сондықтан да елді сабырға, қанағатқа шақырады. Алтын мен күмістің сапалық, емдік қасиеттерін саралай келіп, «Алтын көрсе періште жолдан таятындығына» назар аударады.

Ағайынды екі жігіт атадан қалған балық аулау кәсібімен жан бағып жүреді. Күндердің күнінде інісі «Алтынның түсі қызғылт болады» деуші ед, Қызғылт сағым су түбінен шығады екен» деп осы судың бастауында алтын болу керек дейді. Олар неше күн жүріп, судың бастауына барса, шынында да судың астында қып-қызыл болып алтын жатады. Ағалы-інілі екеуі мол алтынды олжалап, үйлеріне қайтып келе жатқанда ағасына арам ой келіп, алтын үшін бірге туған бауырын өлтіреді. Оны ақын былай бейнелейді:

*Айыбы азғындықтың ата күнә,
Жұтым суды – атау кере атады да.
Тапқанын таңдайына бір татпай-ақ
Аттанды іні киелі өлім сапарына...*

*Қап-қап алтын – пұлының санын күптеп,
Ырысым, ырыздығым, таңым құт деп,
Бір-ақ сәтте бай болып шыға келді,
Құрсақтас жалғызының қанын жүктеп [78-б.].*

«Алтын көрсе, періште жолдан таятындығын» ағасының осы опасыздығымен нанымды суреттеген ақын ендігі жерде сұрап алған ауруға ем болмайтындығына назар аударады. Мыңғырған малын бала-шағасы түгіл, өзінен қызғанатын ол тіпті өзгелермен көрші отыруға қорқып, айдалада бір өзі мекен етеді. Дүниеқұмар ашкөздің сол тіршілігі:

*Қағатсыз қу жаны тына алмады,
Дүние шырмауынан шыға алмады.
Сайтани бір сағымды қуамын деп,*

Иманын жоғалтқанын біле алмады [78-б.], – деген жолдарда нақтырақ көрініс тапқан. Қазақта «Батыр – бір оқтық, мал – бір жұттық» деген мақал бар. Осы мақалдың тегін айтылмағандығын дүниенің соңына түскен ашкөздің бір жұттан аман қалмағаны растайды:

*Ақ боран алай-түлей, санаулы шақ,
Астан-кестен етті де, бар әнді сап.
Бай ауылын бір сәтте басып қалды,
Табиғат қателеспейді адам құсап [79-б.].*

Қаһарына мінген қыстан мал-жанын аман алып қала алмаған оған жиған алтынынан көк тиын пайда болған жоқ. Қызғанғаны қызыл итке бұйырып, малшылардың еңбекақысын жеп, елдің қарғысына ұшыраған байдың бұл өлімін «Қиын дейді қарғысы адамдардың, Жаратушы құдайдың қарғысынан» деген ой толықтыра түседі. Ақша мен дүниенің қалай келсе, солай кететінін жадында ұстаған ақын адал еңбекпен мал табуға мегзейді. Тас асылы алтынды Алла тағала пенделерін сынау үшін жібергенін бүгінде біреу білсе, біреу білмейді. «Кедей бай, бай Құдай болсам» деген бүгінгі мынау қоғамда өмір сүріп жатқан замандастарына алтын мен күмістің ара салмағын түсіндіруді көздеген ақын алдына қойған мақсатына жеткен.

*Періштені «жолынан» тайдырам деп,
Алтын деген қан тілеп тұрады екен...*

*Алтынның буына мас болған кезде
Ашқарақ көз түк көрмей кетеді екен...*

*Қарапайым, елеусіз көрінетін
Күмісте қасиет бар ардақтаған....
Құдай өзі күміске қуат беріп,
Ал алтынды жіберген сынақ үшін..*

*Алтында еліктеу, елірту бар,
Күміс – ақыл, сабырды шақырады...*

*Алтын адам пейілін тарылтады,
Күміс сырқат дертіңнен жазылтады...*

[9-б.], – деген жолдар алтын мен күмістің ара салмағын танытуда үлкен рөл атқарып тұрғаны белгілі. Қазақ батырлардың ат әбзелдері мен белдіктерін, соғыс қаруын шайқаста сабыр, салмақ берер деген оймен күміспен қаптайды екен. Сабырлылық, салмақтылықпен бірге адамның денсаулығына пайдалы күмісті атамыз қазақ ерекше құрметтеген. Қазан-табақтың арасында жүретін әйелдер қолдарына міндетті түрде күміс жүзік салатын болған. Оны поэмадағы: «Күміс жүзік салмаған әйел қолы, «Таза емес» – деп кетеді асын ішпей», – деген жолдар растайды. Ақын күмістелген ыдыстан ішкен судың асқазанды тазалайтындығын, неке жүзігін күмістен салғанда некенің тұрақты болатындығын, неке суын күміс ыдыстан не болмаса суға күміс салып ішкізетіндігін, ажырасудың алтын таға бастаған соң көбейгендігін айта келіп, мынадай түйін жасайды:

Ей, адам!

Салмағың алтыныңды баса ала ма,

Ақылың дәулетіңнен аса ала ма?!

Байлықтың тұман-буын жеңе алмасаң,

Алтынды, өзіңді де мазалама! [9-б.]

Бүгінде дүниені ар мен иманнан жоғары қоятын замандастарымызға ой салатын поэманың тәрбиелік мәні өте үлкен. Адам қанын анықтауда дәрігерлердің неке жүзігін салатын аты жоқ саусақтан қан алатындығын мысал ретінде пайдаланған ақын «Саусақтағы алтынның мысқал буы, сезімді сергелдеңге түсіреді» дейді. Айтса айтқандай, «Мешітте күміс жүзік салынғанда, Жоқ еді ажырасу деген ұғым». Ақын біріншіден, ата-бабаларымыздың салт-дәстүрін қайта жаңғыртуды, екіншіден, тек қазақ емес адамзат баласына ортақ асыл қасиеттерді насихаттап отыр. Бүгінде жастардың арасында ажырасу-

дың көбеюінің себебін іздеген ақынның тұжырымдары дәлелсіз емес.

Қазіргі поэмадағы тағы бір шоғыр ақындардың өздері куә болған оқиғаларға жан бітіріп, қазіргі қоғам мен замандастарымыздың жарқын бейнесін жасауы. Ә.Смайыловтың «Баспана туралы баллада», «Жан дауысы», «Менің меккем» поэмаларына қазіргі замандастар бейнесі негіз болған. Ә.Смайылов «Менің меккем» атты балладасында туған жерін меккеге балайды:

*Жөргектегім-беймәлім, еңбектедім,
Және ақиқат-сан құлап жерді өпкенім.
Мен Меккенің өзінде туыптын ғой,
Туырлықты ауылды көрмеп пе едің? [112-б.].*

Әрбір адамның өз туған жерін сыйлауға, құрметтеуге шақыратын мұндай шығармалар тәуелсіздік тұсындағы жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуде көп міндеттер атқарады. Мәселен «Баспана туралы баллада» поэмасында:

*Көшіп жүрмін...
Бабам да көшпелі еді,
Көк шалғында – ауылда өскен мені
Көңіл – дөнен ап келді астанаға,
Көп нәрсені бірақ ол ескермеді, – дейді [92-б.].*

Ақын поэмасында қазіргі заманның шындығын арқау еткен. Ол бұрынғы астана Алматыдағы пәтер мәселесін көтере отырып, халықтың экономикалық жай-күйінен хабар берген. Сонымен бірге қазіргі таңдағы ел өміріндегі келеңсіз жайттарды ақын жасыра алмаған. «Жан дауысы» поэмасында қазіргі қарттар үйі мен балалар үйінің көбейіп кеткендігін тілге тиек ете отырып, адам баласын имандылыққа шақырады.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК КӨКЖИЕГІ

Роман. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақыт аралығында қазақ прозасы дамудың жаңа белесіне көтерілді. Тәуелсіздік тұсында қазақ жазушылары тоталитаризм қыспағынан босап, еркін тыныстауға бет алды. Бұл жылдары прозаның жетекші жанры романның өрісі кеңейді. Тәуелсіздік жазушыларға сөз бостандығын алып келді. Сөз бостандығы қазақ жазушыларына кеңестік дәуірде еркін бара алмаған, кең қозғай алмаған тақырыптарға қайта үнілуге мүмкіндік берді. Сондықтан да тәуелсіздік тұсында оған дейін біржақты бағаланған қазақ тарихы туралы шығармалар молынан жазылды. XX ғасырдың 70-80-жылдарындағы Ә.Әлімжанов, І.Есенберлин, С.Сматаев, Ә.Кекілбаевтардың тарихи романдарының қатары тәуелсіздік тұсында Ж.Ахмадидің «Дүрбелең» (1990), «Шырғалаң» (1997), «Есенгелді би» (2004), «Жарылғап би» (2008), «Айтұмар» (2009), Қ.Исабаевтың «Серт» (1991), «Шоң би» (1993), К.Ахметбековтің «Қасірет» (1991), Қ.Жұмаділовтың «Дарабоз» роман-дилогиясы (1994, 1996), Б.Мұқайдың «Өмірзая» (1998), Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» (1999), С.Сматаевтың «Елім-ай» (үшінші кітап. 2003), «Жарылғап батыр», Ұ.Доспанбетовтің төрт кітаптан құралған «Қызыл жолбарыс» (2000), «Абылайдың ақ туы» (2004, 2008), Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны» (2001), К.Сегізбайдың «Беласқан» (2001), С.Әбілқасымұлының «Оспан батыр» (2001), Т.Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» (2003), Ж.Ахмадидің «Есенгелді би» (2004), Қалмұқан Исабайдың «Шоң би» (2005) сынды жаңа шығармалармен толықты. Жазушылардың аталған романдарында түркі халықтарының

ежелгі дәуірінен бастап, әр кезеңдегі тарихи оқиғалар төңірегінде қазақ тарихының көркем суреттері жасалды. «Шырғалаң» романында Шығыс Түркістан республикасының туу, қалыптасу, өсу, өшу дәуірінің көркем суреттері жасалса, Қ.Исабаевтың «Серт», «Шоң би» трилогиясында жоңғарларды жеңуден бастап Ресейге бодан болуға дейінгі аралықтағы ұлан-асыр материал қамтылған. «Дарабоз» романында қазақ халқының Жоңғар басқыншыларына қарсы соғысы Ұлы Отан соғысы дәрежесінде суреттелсе, «Жарылғап батырға» Абылай хан тұсындағы оқиғалар негіз болған. Жазушы сол тұстағы Абылайдың атақты сардарының бірі Жарылғап батыр мен тұтқын қыз Шаған арасындағы қым-қиғаш оқиғалар арқылы қазақ тарихының көркем суретін жасаса, «Дарабоз» XVIII ғасырда Жетісу өңіріндегі Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қанды оқиғаларды баян етеді. Мұнда қазақ халқын «Елім-айлап» зарлатқан Ақтабан шұбырынды трагедиясын Ескелді би төңірегінде өрбітуде тарихи құжаттар мен ел аузындағы сан қилы аңыз-әңгімелерге сүйенген. Қазақ тарихы жөніндегі шығармалардың ішінен Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың назарына іліккен Б.Мұқайдың «Өмірзая» романы Қазақстан Мемлекеттік сыйлығын алды. Тәуелсіз қазақ елінің талап-тілегінен туындаған тарихи романдар осылайша көпшілік оқырманның ыстық ықыласына бөленді.

Егемен елдің тәуелсіздігі мызғымай, көк байрағы желбіреп тұруын мақсат еткен шығармалар ішінен «Өмірзая» романы тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасының негізгі табыстары қатарынан саналады. Кешегі тарихымызға тіл бітірген жазушы бүгінгі егемен елдің оқырманына қарата ой қозғаса, Ә.Нұрпейісов «Соңғы парыз» романында ел, жер тағдырын көтерді. Шалғайда жатқан балықшылар ауылына күллі әлемді сыйғызған жазушы ұлттық қана емес, әлемдік мәселелерді көтерді.

Ұ.Доспанбетовтің «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы» атты төрт кітаптан тұратын роман-эпопеясына Қаратау мен Іле, Сырдария, Шу, Қаратал өзендерінің бойында осыдан үш ғасыр бұрын өткен, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен сақталған қазақ-қалмақ қақтығыстары көркем суреттелген. Жазушы елі мен жерін сыртқы жаудан қорғаудағы қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресінен адам, халық, ел, ұлт, мемлекет дербестігі туралы ой ұсынады.

«Отырар ойранында» сегіз ғасыр өмір сүріп, ақыры күл төбеге айналған қала трагедиясы зұлмат күштердің адам баласымен бірге жасап келе жатқандығы мәңгі толастамаған айқасымен суреттелсе, «Оспан батырда» Шығыс Түркістандағы халық көтерілісінің басшысы Оспан батырдың күрескерлік тұлғасы өзін қоршаған ортамен бірлікте қаралған.

Бұл жылдары жазылған романдардың тағы бір тобына ХХ ғасырдағы қазақ тарихының көркем суреттері негіз болды. Бұл қатарда К.Ахметбековтың «Қасірет» романы (1991), С.Елубайдың «Мінажат» (1993), А.Мекебаевтың «Қазына сыры» (1994), Ж.Шаштайұлының «Біздің заманның Аязбиі» (1997), О.Сәрсенбаевтың «Шеңбер» (1998), Ә.Таразидің «Жаза» (1998) «Қанмайдан», «Шер», І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық» (2001), К.Қазыбаев «Сұрапыл» (1995), Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы» (1992), Т.Әлпейісовтің «Жоңғардың соңғы қашқыны» (1997), М.Қожахметованың «Жантәсілім» (2001), К.Сегізбаевтың «Беласқан» (2001), Ғ.Құлахметовтің «Үйірі жоқ көкжал» (2001), Т.Рыскелдиевтің «Ұлы көш» (2001), Т.Әлжантегінің «Қым-қиғаш тіршілік» (2001), Ө.Кәріпұлының «Тайталас» (2001), Т.Қосуақтың «Әйел айтқан хикая» (2001), Д.Батырдың «Ақ барыс» (2001), С.Әбілқасымұлының «Оспан батыр» (2001), Ж.Самитұлының «Қаһарлы Алтай» (2004) романдары. Қ.Жиенбаевтың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» (2002), Ж.Шаштайұлының

«Жаңғырық» (2004), Р.Тоқтаровтың «Бақытты құлдың ақыры» (2005), С.Досановтың «Қылбұрау» (2003), «Ұйық» (2005), Н.Дәутаевтың «Құдірет пен қасірет», Т.Тілеухановтың «37 жылдың балалары» (), С.Елубайдың «Ақбоз үй» (2005), Қ.Түменбаевтың «Берекет көрмеген бейбақтар», Т.Нұрмағамбетовтің «Мешкей» (2006), т.б. романдарын атауға болады. Аталған романдардың бір-сыпырасына ХХ ғасырдың көркем суреттері, енді біріне қазіргі заман оқиғасы арқау болған. Оларда өткен ғасырда қазақ халқының басынан өткен аумалы-төкпелі тарихи оқиғалар, дәлірек айтсақ, Қазан төңкерісі, жаппай колхоздастыру, тәркілеу, ашаршылық, Ұлы Отан соғысы, тың және тыңайған жерлерді игеру, адам және табиғат экологиясы, Желтоқсан оқиғалары тәрізді кеңестік дәуір шындығы көркем бейнеленді. Осылайша қазақ романы жаңа мазмұн, жаңа сипаттағы тарихи және көркем шығармалармен толықты.

Әр алуан тақырыпты көтерген жазушылар ел өміріндегі негізгі мәселелердің бәрін де қамтуға тырысты. Қазақ халқының өзіне ғана тән бауырмалдық, туыскандық, қонақжайлық сынды ұлттық қасиеттерінен айырыла бастауын ұлт қасіреті етіп көрсеткен шығарманың бірі – К.Ахметбековтың «Қасірет» романы (1991). Өткен ғасырда қала тұрғындары безбүйрек болып көрінетін, ал қазіргі таңда ауыл қазақтарының өзі туысқан мен бауырға қайырымы жоқ қайырымсыз болып бара жатқаны ащы болса да шындық. Жазушы қазаққа жат мінез-құлықтардың қайдан, қалай пайда бола бастағандығына, оның жұқпалы дергтей қаулап өсіп бара жатқандығына күйініп қана қоймайды, оған шипа іздейді.

Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы» атты роман-естелігінде (1992) ұзақ жылдар мемлекеттік қызметтер атқарған автор күллі КСРО-да болып жатқан ірілі-ұсақты оқиғаларды Мәскеудегі ЦК-ның қалт жібермей қадағалап

отырғандығын кеңестік дәуірдің ешкім біле бермейтін құпия сырларымен сөйлеткен болатын.

Өткен ғасырдың 20-30 жылдары қазақ халқы үшін қасіретке толы болғаны тарихтан белгілі. Қазақ жерін тұтас жалмаған ашаршылықтан кейін келген отыз жетінің қырғыны онсыз да есеңгіреп қалған елді тұралатып тастады. Ә.Сараевтың «Еділ-Жайық» шығармасында ХХ ғасыр басындағы ұлт мүддесін жоғары қойған алаш азаматтарының елі мен жеріне сіңірген еңбегі Халел Досмұхамбетов бейнесі арқылы дәріптесе, С.Елубай «Мінажат» (1993) атты романында кеңестік дәуірде («Ақ боз үй») айта алмаған шындықты толықтыра түсті. Жеке басқа табынудан болған трагедияның басты себептері мен алғы шарттарын ашып көрсетуге ден қоя отырып, кешегі қасіретке толы жылдарға жан бітірді. Романның негізгі жетістігі – кезінде тиым салынған тақырыпқа тереңдеп бару арқылы ел өмірінің қатпарлы да қайғылы тарихын тірілтуі.

Осы тақырыпты толықтыратын шығарманың бірі – А.Мекебаевтың «Қазына сыры» романы (1994). Отаршылдықтың салдарынан жасалған жаппай ашаршылықты негіз еткен роман қазақ халқының қасіретті тарихынан сыр шертті.

Бүгінде тарих қойнауына енген, кешегі кеңестік дәуір шындығын арқау еткен шығарманың бірі – Жайық Бектұровтың «Таңба» романы (1997). Ленинзм заңдылықтарымен бірге тұтас қаралған Сталин культі қазақ халқының басына қаншалықты қайғы-қасірет алып келгенін осы тәрізді шығармалардан байқауға негіз бар. Себебі мұнда фантазиядан шындық басым. Автор өзі куә болған, тікелей араласқан өмір шындығын көркем шындыққа айналдырған.

Кеңестік дәуірдегі өмірдің қайшылықты жақтарын сынға алған шығарманың бірі – Ж.Шаштайұлының «Біздің заманның Аязбиді» романы (1997). Төңіректе болып жатқан жайттарды көрсе де көрмеген болатын басшылық-

тың отаршылдық саясатты ұстанғанын әлеуметтік-саяси кемшіліктермен көрсеткен жазушы ХХ ғасыр қасіретіне айналған кемшіліктердің бетін ашып, бір халықтың қасіретін арқалаған басшыларды әшкерелейді.

Өткен ғасырдағы ел өмірінің көркем бейнесін жасаған шығарманың бірі – О.Сәрсенбаевтың «Шеңбер» (1998) романы. Жазушы бұл романында кеңестік дәуірдің күнгейіне емес, көлеңкелі жақтарына үңілді. «Бір аяғымыз социализмде, бір аяғымыз коммунизмде тұр» деп халықты өз саясатына имандай сендірген кеңестік идеологияның астарына үңіле білген жазушы сол коммунизмге не себепті жете алмай, аяғымыз көктен келгендігін түсіндіруге ден қойған. Тәуелсіз Қазақстанның ХХІ ғасырдағы шипасы жоқ дертіне айналған қасіреттің бірі – сыбайлас жемқорлық болса, сол жемқорлықтың бүгіннен бастау алмағанына назар аудару арқылы оның кеңестік дәуірдің түбіне жеткендігін көрсеткен. Бүгінгідей бай мен кедейі жоқ заманда, яғни елдің бәрі коммунистік идеологияға бағынған тұста да ел тұрмысының біркелкі болмағанын Аппақов пен Жаһилов өмірінен көруге негіз бар. Ақиқат үшін күрескен Аппақовтың қызметтен айрылып, қуғын көруі, Шерәлі Дүйсенбаевтың аяқ астынан қаза табуы, тосын қазаның себебі анықталмай сиыр құйымшақтанып кетуі – бәрі де республикаға сөзі өтімді Жаһиловтан келгені мәлім. Алайда бүкіл елді соқыр сенімге сендірген соқыр қоғамда болып жатқан осындай кездейсоқ оқиғалардың барлығы жинақтала келіп, қоғамның жазылмайтын дертін көрсетсе, тәуелсіздік тұсында болып жатқан осындай өлімдердің де артында республиканы емес, әлемді бағындырған миллионерлердің тұрғандығын еске салады. Жазушының кеңестік дәуірдегі жемқорлықты сөз ету арқылы бүгінгі белең алған сыбайлас жемқорлыққа шипа іздегені анық.

Ал Т.Әлжантегінің «Қым қиғаш тіршілігі», Ғ.Құлахметовтің «Үйірі жоқ көкжал», Т.Нұрмағамбетовтің «Меш-

кей» романдары бүгінгі күннің оқиғаларын арқау етуімен ерекшеленеді. Адамдар арасындағы бітпейтін тартыстардан қазіргі арамызда жүрген әр түрлі пиғылдағы замандастарды тануға негіз бар.

Тәуелсіздік жылдары қазақ романы жаңа мазмұнмен толыға түсті. Олардың қатарынан кешегі ауған соғысы да орын алды. Ә.Таразидің «Жаза» романы (1998) ауған соғысы туралы жаңаша ой қозғайтын туынды. КСРО құрамындағы барлық республика өкілдерінің ауған соғысына бір кісінің баласындай қатысқанын білеміз. Ал, соғыстан қайтпаған талай боздақтардың қаны не үшін, кім үшін төгілгеніне бүгінде жауап беру қиын. Жазушы мақсатсыз соғыстың жеңісі де, жеңілісі де мақсатсыз болатындығын түсіндіруге тырысқан. Сондықтан да өмір мен өлім туралы үлкен философиялық ой қозғаған жазушының аталған романы Мемлекеттік сыйлыққа ие болды.

Сонымен бірге ХХ ғасырдың соңғы ширегіндегі айтулы Желтоқсан оқиғасы жөніндегі эпикалық шығармалар дүниеге келді. Олардың қатарында Т.Сәукетаевтың «Ай қараңғысы» (1998), «Желқайық» (2011), Н.Қуантайұлының «Қараөзек» (2002), Міршайырдың «» романдарын атауға болады. Аталған романдарда 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының қазақ халқына алып келген қасіреті жекелеген кейіпкерлер өмірімен шынайы бейнеленді. Саяси айыпты болып табылған қуғын-сүргін құрбандарының кеңес түрмелерінде өткен күндері тың деректермен оқырманын өзіне баурады. Аталған романдардың барлығы да тәуелсіздік үшін күрескен қазақ жастарының азаттық жолындағы арпалысы ретінде танылды. Желтоқсан оқиғасының аяқ астынан өршіп кетуі, алаңғы шыққан жастарды қыспаққа алу, оларға жүргізілген сұрақ-жауап процестері, қуғын-сүргін құрбандарының тағдырдың тауқыметі ұшырап қиын-қыстау күн кешуі, түрмеге түскен жастардың мезгілсіз қыршынынан қиылуы – барлығы да сол тұстағы ел өміріндегі шындық. Бұл романдардың

негізгі жетістігі – жетпіс жылдан аса өмір сүрген Коммунистік партияның халыққа жасаған қиянатын, яғни өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруы.

Бұл жылдары жазылған шығармалардың бірсыпырасы өмірде болған тарихи тұлғалардың көркем бейнесін жасаған тарихи-ғұмырнамалық романдар. Жекелеген қайраткерлердің өмірі арқылы сол тұстағы қоғам өмірінен хабар берген шығармалар қатарында Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» (1978-1994), Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» (1999), Ж.Молдағалиевтің «Алғашқы қоңырау» (2005), Ә.Таразидың «Мұстафа Шоқай» (2008) романын атауға болады. «Қызыл жебе» «Революцияның Қызыл Жебесі» Т.Рысқұлов бейнесін қазақ әдебиетіне алып келген тарихи-ғұмырнамалық роман болса, «Алғашқы қоңырау» Шоқан Уәлихановтың өмірі мен еңбегіне арналған. Р.Тоқтаровтың бес кітаптан тұратын роман-хамсасы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан кейін араға жарты ғасырдай уақыт салып жазылған көлемді дүние. Ә.Таразидың «Мұстафа Шоқай» романы түркі әлемін тұтастандыру жолында орыс отаршылдарымен күресіп өткен М.Шоқайдың өмірінен хабар береді. Романның бірінші кітабы Мұстафаның азамат болып қалыптасу жолдарын баян етеді. Ш.Мұртазаның «Қызыл Жебе» романындағы бала Тұрардың әкесімен бірге Верный түрмесінде отырып, қоғам, өмір туралы ой түйетіні секілді бұл кітапта да бозбала Мұстафаның өзін қоршаған ортадағы әр алуан оқиғаларға араласа жүріп, азамат ретінде қалыптаса бастағанына куә боламыз.

Тарихи тұлғалар тәрізді өнер адамдары туралы О.Сәрсенбаевтың «Шамшырақ» романы (1990) Нартуған ақынның, И.Жақановтың «Ықылас» романы (1990) Ықылас Дүкенұлының, З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі (1997), Д.Досжанның «Алыптың азабы» (1997), Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» (1999) романдары Мұхтар Әуезовтің, Н.Әбуталиевтің «Наркескен» романы

(1989) Исатай мен Махамбеттің бейнесін сомдаған туындылар.

Тәуелсіздік тұсында мәңгілік тақырыптың бірі болып саналатын әйел тағдыры, махаббат мәселесі де жазушылар назарынан тыс қалған жоқ. Бұл қатарды қазақ әдебиетін әйел-ана, махаббат тақырыбымен байытқан Б.Нұржекеевтің «Күтумен кешкен ғұмыр» (1993), Қ.Қамбаровтың «Махаббат тұрағы (1994), «Екі арудың махаббаты» (2002), Ш.Елеукуеновтің «Әттең, дүние» (2001), Ә.Бдырысовтың «Таңшолпан» (2000-2004), Ш.Құмарованың «Сезім патшалығы» (2003) романдары толықтырды. Жазушылар аталған туындыларымен әйел-ана бейнесін жан-жақты ашуға тырысты. Олар әртүрлі уақыт, әртүрлі ортадағы әйелдер бейнесін сомдауға арналған шығармаларда махаббаттың сан-сауалына жауап іздеді. Бұл тақырыпты әр жазушы әр қырынан аша отырып, бір мәселені әртүрлі шеше білді. Махаббат атты ұлы сезімді көркем бейнелеуде қазақ жазушылары психологизмді шебер игеріп, адам бойындағы ұлы сезімдерді әдемі иірімдермен ашуға ден қойды.

Кеңестік дәуір тұсында жазылған С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин, С.Көбеевтердің мемуарлық романдарының қатарын Қ.Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» (1999), М.Мағауинның «Мен», Ә.Нұршайықовтың «Мен және менің замандастарым», Х.Әдібаевтың «Өмір дария», Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша» (2000), Қ.Ысқақтың «Келмес күндер елесі» толықтырды. Аталған романдар авторлардың өзі куә болған оқиғалар негізінде жазылғандықтан олардың барлығы да ХХ ғасырдағы ел өмірінен хабар береді. Алайда әр жазушы өзі куә болған тарихи оқиғаларды әрқилы дамытқан. Қ.Жұмаділов романында екі мемлекет арасындағы тарихи оқиғаны бір кезде қазақ халқының басына түскен ауыр қайғы арқылы кіндік кескен жерден үдере көшуімен көрсетсе, бүгінде олардың туған жерге жаппай көшіп келіп жатуы туған

жерге деген сүйіспеншілігін ашуға қызмет етеді. Отанның оттан да ыстық екендігі сыртта жүрген ағайындардың тіршілігімен нанымды бейнелеген. Ал, Ш.Мұртаза романының бас кейіпкері Барсханның өмірі ХХ ғасырдың бірініші жартысындағы ел өміріндегі аумалы-төкпелі жағдайдан хабар береді. Барсхан мен анасы Айшаның «халық жауының» отбасы ретінде тағдырдың тауқыметін тартуы кешегі мындаған жандарың типтік бейнесі екені рас. Ә.Нұршайықовтың романы аты айтып тұрғандай өзінің төңірегіндегі замандастары арқылы сол тұстағы қоғам өмірінен хабар берсе, М.Мағауин шығармасындағы ғылыми жұмысына қатысты деректер кеңестік дәуір тұсында қазақтың тарихын тереңірек зерттеуге, білуге тиым салынғандығын «Алдаспан», «Бес ғасыр жырлайды» жинақтары мен «Көк мұнар» шығармасына жасалған қиянаттар растайды.

Қ.Қамбарұлының «Әзірет Сұлтан» (2000) атты шығармасында мемуарлық сипат басым. Сондықтан кеңестік дәуір мен нарық заманын ерлі-зайыптылардың тірлік болмысымен қамтыған шығарманы мемуарлық романдар қатарына қосуға болады.

Жоғарыда аталған шығармалар және мифке құрылған А.Алтайдың «Алтай новелласы» (2001) мен Д.Өтековтің «Мон-Тандр құпиясы» (1997), Ж.Сахиевтің «Марстан шыққан жаңғырық» (2002), «Қимайтын әлем» (2003), «Шолпанға көшкен ауыл» (2004) атты фантастикалық туындылары тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романын мазмұны мен түрі жағынан байытты. Осылайша қазақ жазушылары тәуелсіздік тұсында роман жанрын жаңа белеске көтерді.

Елбасы: «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында ежелгі ата-бабаларымыз – түркілердің Мәңгілік Ел идеясын Қазақ елінің ұлттық идеясы деп жариялаған болатын. Қазақ халқының тарихына көз жіберсек, сан ғасырдан бері

ата-бабаларымыз біз бүгіндері айтып отырған мәңгілік ел үшін күрескеніне көзіміз жетеді. Халықтығымызды сақтап қалу мақсатында қаншама хандар мен билер, шешендер мен көсемдер, батырлар мен бағландардың өмірден баз кешкені белгілі. Тіліміз, діліміз, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз бен мәдениетімізді сақтау арқылы ғана Мәңгілік ел болатындығымызды ұмытпауымыз керек. Еліміздің мәңгілік болуы жолында мәдениетпен бірге әдебиеттің басты қызмет атқаратыны айтапаса да түсінікті. Осы тұрғыдан қарағанда «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы өткенімізді құрметтеп, болашағымызды баянды етуге бастаса, осы жолға қазақ жазушылары да өз үлестерін қосуда.

Қазіргі таңда ақын-жазушылардың тарих қойнауына үңіліп, бұған дейін айтылмаған, жазылмаған халықтың сан ғасырлық тарихының көркем шежіресін жасауы – соның жарқын мысалы. Соның нәтижесінде қазіргі қазақ әдебиеті бүгінгі тәуелсіздігіміз үшін күрескен хандар мен батырлардың, билер мен шешендердің, ақындар мен қоғам-қайраткерлерінің көркем бейнесімен толықты. Сондықтан көркем әдебиетте жас ұрпақтың ұлттық санасын оятатын тарихи роман, мемуарлық роман (Х.Әдібаев «Өмірдария»), новеллалық роман (Ш.Мұртаза «Ай мен Айша»), роман-эссе (Е.Әкімқұловтың «Қалдаяқов – ән патшасы»), шырғалаң роман (С.Сматаев «Біз – құлмыз ба, кімбіз»), публицистикалық роман (Қ.Жиенбай «Жер үстінде жұмақ бар»), деректі хикаяттар (В.Михаилов «Ұлы жұттың шежіресі») легі көбейді.

Қазіргі әдебиеттің мазмұны жаңа оқиғалармен толықты. Жазушыларымыз монғол шапқыншылығы, жоңғарлармен кескілескен ұрыс, отаршылдық зардаптары, азаттық үшін күрес, ХХ ғасырдың басындағы Қазан төңкерісі, Қазақстандағы «Кіші Октябрь», тәркілеу мен жаппай колхоздастырудың салдарынан қандастарымыздың елден үдере көшуі, қызылдар қырғыны, жаппай ашаршылық,

сталиндік репрессия, коммунистік тоталитаризм, Ұлы Отан соғысы, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тылдағы ауыр тұрмыс, шаруашылықты қалпына келтіру, «Тың және тыңайған жерлерді игеру», 1986 жылғы Желтоқсан қозғалысы, XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы ел экономикасының тығырыққа тірелуі, қазіргі өзіміз өмір сүріп отырған қоғам шындығы, сырттағы қандастарымыздың тағдыры тәрізді қазақ халқының өмірінен үлкен орын алатын тарихи оқиғаларға жан бітіру арқылы өткеніміз бен бүгінімізді түгендеуге бет бұрды.

Осындай айтулы оқиғалардың нәтижесінде қазіргі әдебиетте ұлт көсемдерінің жарқын бейнесі сомдалды. Олардың қатарында Тоныкөк, Мөде хан, Шыңғыс хан, Бейбарыс сұлтан, Есім хан, Абылай хан, Кенесары хан, Сырым батыр, Шу батыр, Қабанбай батыр, Шақантай батыр, Жарылғап батыр, Бердіқожа батыр, Оспан батыр, Мама батыр, Балуан шолақ, Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұлов есімдерін атауға негіз бар.

Ұлттық әдебиетте сан ғасырлық тарихы бар қазақ халқының тарихынан үлкен орын алатын Тұмар ханымнан бастап, Домалақ ана, Мөде ханның ақылды жары, Бөрте, Бопай, Күнімжан ханымдар мен Бәкей қыз, тәрізді қазақтың дана аруларының көркем галареясы жасалды.

З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім», И.Жақановтың «Ықылас», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Н.Әбуталиевтің «Наркескен», Д.Досжанның «Алыптың азабы», «Абайдың рухы», Е.Әкімқұловтың «Қалдаяқов – ән патшасы», Т.Мәмесейіттің «Таңжарық», Т.Әсемқұлов «Біржан сал», Е.Төлеутайдың «Жүсіпбек Елебеков», М.Сәрсекеевтің «Ермұхан Бекмаханов», «Қаныш Сәтбаев», «Евней Бөкетов» тәрізді деректі романдарына әртүрлі өнер иелерінің қилы тағдырлары арқау болды. Бұлар – жазушылардың тәуелсіздік тұсындағы өнер және өнер адамдарының бейнесін сомдаудағы көркемдік-ізденістерін байқататын туындылар.

Повесть. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы қазақ повестері де дамудың жаңа үрдісінен табыла білді. Бұл жылдары Қ.Исабаев, Т.Әбдіков, Т.Нұрмағамбетов, Ж.Ахмади, К.Сегізбаев, Ә.Асқар, М.Ысқақбай, Н.Ақыш, А.Алтай сынды жазушылар қазақ повестерін тың шығармалармен байытып, жаңа табыстарға қол жеткізді.

М.Ысқақбайдың «Ғашық боп көрмеген келіншек» (1991) повесінде балалы-шағалы жандардың курортта демалып жатып бірі-біріне өлердей ғашық болып қалған хикаясына кезіземіз.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ повестерінің ішіндегі шоқтықты шығарманың бірі – Ә.Асқардың «Өр Алтай мен қайтейін биігіңді» повесі (1997). Ш.Мұртазаның «Романға бергісіз повесть» деп бағалаған шығармасындағы негізгі оқиға жүз үйлі «Раздольное» совхозының орнында «өрт тиген қамыстай селдіреп қалған» жеті үйдің тыныстіршілігі арқылы XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы күллі қазақ ауылдарының көркем бейнесі жасалған. Бір ауылдағы кеңсе, мектеп, дүкен, дәрігерлік пункт сынды халыққа қызмет көрсету орталықтарының түгелдей жабылуы – тоқсаныншы жылдардағы Қазақстанның экономикалық құлдырауының жарқын мысалы. Кеңестік жүйе ыдырап, колхоз, совхоздардың бәрі тарап, қоғам мүлкі жекешелене бастаған тұста жаңа қоғамға үрке қараған ауыл тұрғындарының мүшкіл халі Қазақстанның түкпір-түкпірінде жатқан барша ауылдарына ортақ жай еді. Туған ауылдарының болашағына сенген ауыл тұрғындарының наным-сенімі жазушының қиын-қыстау күндердің өзінен оптимистік рух таба білгендігін байқатады.

М.Мағауиннің «Қисық ағаш» повесі қазақтың кешегісі мен бүгінін бір көшенің екі жақ бетінде екі түрлі өскен ағашпен көрсету арқылы ой салады. Символдық мәнге ие болған қарағай мен қарағашты қатар суреттеу бір орта, бір қоғамның өзінде екі түрлі тәрбие алуға болатынды-

ғын байқатады. Сондықтан да сапта тұрған сарбаздай тартылып, бой түзеген қарағай мен қиқы-жиқы өсен қарағаштар тәрізді адамдардың ішкен суы мен жұтқан ауасы бір болса да бір-біріне ұқсамайтынына назар аударады.

Қазақ әдебиетіндегі әйел-ана, махаббат тақырыбына көп қалам тербеген Б.Нұржекеев «Қыз сезім» атты повесінде (1998) өзіне таныс ғашықтар хикаясына және оралды. Жазушы мұнда қыз сезімін кәмелеттік жасқа жаңа ғана іліккен Ләззәт есімді бойжеткеннің жүрек тынысымен ашуға ден қойған. Бұл повестің бұған дейін жазылған құпияға толы жұмбақ келіншектерден басты ерекшелігі қыз сезімін ашуға ұмтылуында.

Ұлы Отан соғысының ардагері Қ.Исабаев «Мұндай қазақ болған» (1999) повесінде шет елдегі партизандар қозғалысын тілге тиек етеді. Ұлы Отан соғысы туралы шығармаларды және бір қырынан толықтырған повестің бас кейіпкері Кеңес Армиясының сержанты Бейсен Райысов. Неміс тұтқынынан жанкештілікпен босап шыққан ол Югославия Халық Азаттық армиясында батальон командиріне дейін өсіп, поручик әскери шенін алады.

Бұл жылдары қазақ повестері жаңа табыстарға қол жеткізді. К.Сегізбаевтың «Арасан» (2001) повесі Қазақстан республикасы тәуелсіздігінің он жылдығына арналған байқауда екінші жүлдені иеленсе, Т.Әбдіковтің «Парасат майданы» повесіне Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығы, Қазақ ПЕН-клубының Мұхтар Әуезов атындағы халықаралық сыйлығы берілді. Қоғам өзгерісін тез қабылдап, оған дер шағында үн қосқан К.Сегізбаевтің «Арасан» атты повесінен екі нәрсені аңғаруға болады. Оның бірі – нарықтық тәртіптің қоғам экономикасын құлдыратуы, екіншісі – жеке меншікті дер шағында түсінгендердің өмір ағымына қарай тез икемделуі. «Парасат майданы» (2002) повесіне ХХІ ғасыр, яғни қазіргі заман шындығы арқау болған. Бұған дейін жазылған әңгіме, повестерінде мәңгілік категорияларды бірінші орынға қоя

білген жазушы мұнда да Абайдың «толық адамын» шарқ ұрып іздейді. Авторлық ұстаным повестің бас кейіпкері Күнделік иесі арқылы жинақталған. Күнделік иесі екі аяқтылардың хайуаннан қандай айырмасы бар деген сауал тастап, одан шығар жолды қарастырады. Ақпарат құралдары мен мерзімді басылым беттеріндегі адам ата жаралғалы құлақ естіп, көз көрмеген сұмдықтардың ХХІ ғасырда жасалып жатуы оқырманға да ой салады. Ұлттығымызға қисын келтіретін өрескел жайттардың қазақтардың ішінде кездесіп жатуы да бүгінгі тәуелсіздік заманның шындығы. Жазушы «қалың елі, қазағының» шешімін күтіп тұрған зәру мәселелерін дер шағында көтерген.

Ж.Ахмадидің «Бірі кем дүние» повесінде (2001) Сақтапберген атты кейіпкері өткенді жоқтап, бүгінгіні қаралайды. Ал, бұрынғы майдангер, тоқсан жастағы Байжан қарт дау айтып, төзімділікке, береке-бірлікке үндейді. Сақтапберген мен Байжанның айтысына құрылған хикаят кеше мен бүгіннің таласы ретінде өрбиді.

Д.Досжанов «Жан тәтті» хикаятына кеңестік дәуірде тыйым салған тақырыптардың бірі болып табылатын ислам дінін негіз еткен. Қазақ халқы ислам дінін қабылдағанға дейін де бір күдіретті күш иесінің бар екендігін сезініп, жаратушы алланы мойындаған. Тілі мен дінінен айырып, мәңгүрт етуді көздеген кеңестік идеологияның атеистік тәрбиесінің өзі қазақтың атадан-балаға беріліп келе жатқан наным-түсінігін өзгерте алмады. Жазушының ислам дінін насихаттап, жаратушы Алланың ұлылығын мінәжат арқылы түсіндіруді көздеген повесі тәуелсіздік тұсындағы қазақ повестерінің табысы болса, бұл қазақ прозасына мінажат жанрының ене бастауының мысалы.

Осындай повестердің қатарын Т.Ахметжанның «Сұлу мен суретші», «Айсәуле», «Тозақ оты», «Сұлу мен суретші» (2001), «Нобель сыйлығы» шығармалары толықтырады. «Сұлу мен суретші» атты романтикалық повесіне өнер, өнер адамдары туралы оқиғаға құрылған.

«Ақжаймаға қып-қызыл қан тамды...» деп басталған хикаяттың алғашқы жолдарынан романтикалық үн байқалады. Екі аяқты пенделердің ар-ұяттан безуі, ауырдың үсті, жеңілдің үстімен жүріп күн көруі, адамшылықты мансап пен даңқтың, дақпырт пен даңғазалықтың жеңуі арқылы өмір жайлы философиялық түйін жасаған.

«Айсәуле» атты повесіне Ақжан мен Айсәуле арасындағы ұлы да үлкен сезім негіз болса, «Тозақ оты» атты повесінде ХХ ғасырдағы 1928 жылғы ірі байларды, 1929 жылы ауқатты шаруаларды тәркілеуден кейінгі Қазақстанның түкпір-түкпіріне эп-сәтте жайылып, жан біткенді тұтас жалмаған ашаршылыққа жан бітірген. Қазақстанның бірінші басшысы Голощекиннің Қазақстанды Қазан төңкерісі айналып өтіпті, Қазақстанға «Кіші Октябрь» жасаймын деген сандырағының тұтас бір халықты жойып жібере жаздағанын тәуелсіздік тұсында ғана біліп, жазып жүрміз. Сол шындықтың шалғайда жатқан қазақтың кішкене ауылында қалай жүзеге асқанына «Тозақ оты» атты повестен қаныға түсеміз.

Автор «Нобель сыйлығы» повесіне ию-қию шулаған, тынымсыз тіршілігі бір сәт те саябыр таппаған үлкен қала тіршілігін алған. Оған негізінен ұлттық салт-сана, әдет-ғұрыпты, адамшылықты ұмыта бастаған қала қазақтарының тіршілігі түрткі болғандай. Оқиға Көктің жетінші қабатындағы Иран бағынан басталады. Жұмақ дүниеден басталған оқиғаның негізгі кейіпкерлерінің бірі – ар-ұят періштесі. Ол қазіргі өзіміздің арамызда жүрген ХХІ ғасырдағы замандастарымыз бен жұмақтан келген ар-ұят періштесін бетпе-бет қоя отырып, өмір мен өлім беттескен сәтте адам өмірінен қалтасына түсетін көк қағазды артық санаған дәрігердің жалғыз баласына жедел жәрдем көрсетпегендіктен көз алдында дүниеден өтуі арқылы қазіргі екі аяқты пенделерді адамшылыққа, имандылыққа шақырады. Әңгіменің «Нобель сыйлығы» деп аталуы да тегін емес. Бұл қазіргі арамызда жүрген замандаста-

рымыздың атақ-даңқ үшін жаратушының өзімен күресуге даяр тұрған екі аяқты пенделерге айтар дау да жоқ тәрізді. Талаптан Ахметжан хикаятының талдауы бүгінгі прозаның жаңа өріске бет алып отырғанына айғақ. Сондай айғақтың және бірі – жазушы Т.Нұрмағанбетовтың «Айқай» (2001) повесі.

Бұл жылдары қазақ повестеріне біршама үлес қосқан жазушының бірі – Н.Ақыш. Оның «Жатақхана қыздары» (1990), «Ұры қыздың тағдыры» (2001), «Алтынбек» (2003), «Саяқ жауынгер», «Сезім жетегіндегі жігіт» (2010), «Құз хикаясы» (2010) атты повестері тәуелсіздік жылдарының жемісі. Жазушының бұл повестері замандастар бейнесін әр қырынан аша білуімен қазақ прозасына белгілі бір үлес болып қосылды. Қай тақырыпқа арналса да, жазушының шығармалары жинақылығымен, ойының айқындығы және сюжетінің тартымдылығымен әдебиеттегі көркемдік талаптарының деңгейінен шығып жүр. Бұлардағы басты көркемдік шешім жеке адам мен қоғам арасындағы қайшылықтарды ашып көрсету арқылы көрініс табады.

Тоқсаныншы жылдары «Жатақхана қыздары» тек жатақханада тұратын студент жастарды емес, барша оқырман қауымның көңілін өзіне аударды. Сондықтан да қазақ жазушыларының ішінде әйел жанын Б.Нұржекеевтен кейін жақсы игерген жазушылар қатарында Н.Ақышты айтуға негіз бар. Себебі оның тоқсаныншы жылдардан бері жазылып келе жатқан әңгіме, повестерінің көпшілігіне күнделікті өмірде арамызда жүрген қара көз қыздарымыздың өмір тіршілігі арқау болып жатады. Олардың бірі арды аттамаған ибалы қазақ қыздарының көркем бейнесі болса, енді бірі үйден қырық қадам шыққан соң, білгенін істеп жүрген замандастарымыздың жиынтық бейнесі.

Жазушы, аудармашы Н.Қамидың «Көк қақпа» (2010) жинағына «Шал», «Темірқазық», «Хан Мөде» сынды 2000 жылдың бер жағында жазылған хикаяттары енген. Оның қалам тартқан тақырыпты тыңғылықты түрде

жете зерттейтіндігіне «Хан Мөде» повесі нақты мысал. Жазушы тәуелсіздігіміздің жиырма жылдық торқалы тойын тойлағалы отырғанда осы тәуелсіздіктің қалай келгендігін «бүгінінді білемін десең, өткенінді түгенде» дегендей, кешегі тарихымызға көз жүгіртеді. Қытайда «Тарих атасы» деген атаққа ие болған, б.з.б. I ғасырда өмір сүрген Сыма Цяньның деректеріне, орыс зерттеушісі Иакинф әкей (Н.Я.Бичурин) аударған материалдарға сүйене отырып, ой қозғайды. Қытайдың Орталық патшалық деп аталтын алып империясын құрған Ши Хуандидің (Сары император) қолбасшысы Мын Тьхянь ұсақ хандықтарға бөлініп, басы бірікпеген көшпенділерді ата мекені – Өртөс тауынан қуып шығады. Араға он жылдай уақыт салып, ғұндардың билеушісі, өз әкесі Тұман ханды асқан қатыгездікпен өлтірген жас Мөде таққа отырады. Естігеннің бәрі қанқұмар санаған Мөденің негізгі көздегені соғыс емес, халықтың тыныштығы, елі мен жерінің азаттығы екендігі Цинь әулетін тақтан тайдырып, Хань әулетінің негізін қалаған Қытайдың жаңа императорымен соғыс үстінде ашылады. Соғысқұмар императорды қыс ішінде жеті күн тау қоршауында ұстап, аштықтан тұралап, суыққа үсіп, әбден қажыған қытай әскерінің біріне де тимей, босатып жібереді. Тарихта болмаған бұл оқиға Мөденің даңқын асқақтатып жібереді. Б.з.б. 200-ші жылы болған оқиғаға жан бітірген автор кезінде баласын Қошан ханның қолымен өлтірмек болғанын білетін Мөде әкесін өз кегін алу үшін емес, халқының Мын Тьхянда кеткен кегін алу үшін өлтіргеніне назар аударады. Оны Мөденің: «Әкем тірі тұрғанда бұл кегімізді ешқашан қайтара алмас едік. Ал, мен қайтарамын! Ата-бабмыз ежелден бері жайлап келген қасиетті мекенге қалай да қайтадан қоныстанамыз деп өзіңнің алдында ант етемін, анашым!», – деген сөзімен жеткізген. Қытай тоқалының өз баласын ханның орнына дайындап жүргенін білген Мөде өз әкесін осылайша елі мен жері үшін өлтіргендігін автор нанымды

бейнелеген. 35 жыл патшалық құрған Хан Мөденің ке-
меңгерлігі Қытай айдаһарымен тау-тәтті қарым-қатынас
жасап, ел билеудің жаңа бейбіт үлгісін көрсетсе, осы сая-
сатты қазіргі тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Президенті
Н.Ә.Назарбаев та ұстап келе жатқандығы белгілі.

Фантастика жанрының қазіргі таңдағы белгілі өкілі
А-Х.Мархабаевтың «Күнге тағы дақ түсті», «Жанды жер-
ге жармасқан», «Р-2» құмар Аралға», «Саршая қайта орал-
ды», «Бұйырмаған қолғабыс» атты повестері тәуелсіздік
жылдарының жемісі.

«Жанды жерге жармасқан» повесіне «1986 жылдың
желтоқсан қасіретіне параллель-қиял» деген тақырыпша
қосып, эпиграфына Мұрат Мөңке ұлының: «Аузы түкті
кәпірдің, Күшті болған салдары-ай!» жыр жолдарын
келтірген. Шығармасының тақырыпшасында «парал-
лель-қиял» дегенге үңілетін болсақ, автор негізгі оқиға
болған – жылдың соңғы айы – 1986 жылдың 16 желтоқ-
санын меңзеп тұрған тәрізді. Және планета басқыншыла-
рының жетекшісі – «Бин Кол» атты кейіпкер 1986 жылы
Қазақстанды басқаруға келген Колбин бейнесін еске түсі-
реді. Кеңсайдағы қорымдардың қиратылғаны жайындағы
ақпараттар мәліметтері мен Наурыз мейрамының қуғын-
сүргінге түсуі тәрізді оқиғалар фантастикалық қиялдан
гөрі шындыққа бір табан жақын. Дегенмен автор «тарих
қайталануы мүмкін» деген күдігін қиял арқылы бергені
рас. Фантаст жазушының «Р-2» құмар Аралға» атты шы-
ғармасы фантастикалық-детективтік хикаяттар қатары-
нан орын алса, «Бұйырмаған қолғабыс» повесі ғылыми-
фантастика.

«Саршая қайта оралды» повесіндегі оқиға Жасыл
Күннің Жетінші планетасында туып, сонда өрбиді. Көк-
көз, Ұзынтұра және Мықыр сынды үш жасөспірім туған
топырағында жеткілікті дәрежеде білім алғасын, өмірдегі
орындарын, айналысатын кәсіптерін қарастырады. По-
вестің басты идеясы – аталмыш планетадағы «қатардағы

маскүнем» Саршая – бөтен жұлдыз шоғырының планеталары үшін «Биомұражайға керемет көріністік» болғаны. Фантаст жазушы А-Х.Мархабаев қазақ повестерін фантастикалық, фантастикалық-детективтік, ғылыми-фантастикалық шығармалармен байытты. Сөйтіп, бұл жылдары қазақ повестері реалистік, романтикалық фантастикалық шығармалармен толықты.

Ал, соңғы ширек ғасырдағы хикаяттарды (повестерді) жинақтай келгенде, Қ.Жұмаділов, Н.Ақыш, Ө.Ахмет, Қ.Түменбай тәрізді жазушылар өз шығармаларында кешегі тарихымыз бен бүгінгімізге жан бітірсе, Т.Нұрмағамбетов, Т.Сәукетаев, Н.Қапалбекұлы, Ө.Асқаров, Н.Дәутайұлы ХХІ ғасыр дертіне айналған қасіреттерге жауап іздеді. Ш.Құмарова, М.Базарбайқызы, С.Досжан, Ж.Қайранбай шығармаларында қазақ қыздарының әртүрлі тағдырларын арқау етсе, М.Қаназ, С.Нұғыман атбегілер өмірі арқылы дала қазақтарының өмірінен сыр шертіп, ұлттық этнографиямызға жан бітірді. Хикаяттарында Е.Қойбағарұлы дәрігерлер өмірі арқылы аурудың алдын алу туралы ой қозғаса, Қ.Жиенбай мен С.Дүйсенбиев үлкен қаладағы кішкентай адамдардың тұрмыс тіршілігінен хабар берді.

Қазіргі әдебиеттің келесі жетістігі – ұлттық әдебиеттің бізге таныс, бейтаныс замандастарымыздың бейнесімен толығуы. Қазіргі әдебиетке жаңа кейіпкерлер галереясының келуі саясатқа негізделген жағымды-жағымсыз кейіпкерлерді әдеби әлемнен ығыстырды. Ақын-жазушылар адамды ет пен сүйектен жаралған пенде ретінде бейнелеп, әдебиеттің көркем өнер екенін сөз құдіретімен танытуда. Өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның жан айқайы мен шешімін күтіп тұрған өзекті мәселелерін арқау еткен туындыларда біздің заман қаһармандарының көркем бейнесі сомдалуда. Ол – кім? Ол – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлынан бастап қоғамның әр саласындағы, түрлі ортадағы, әр түрлі жастағы замандастарымыз.

Қазіргі прозаның негізгі жетістіктерінің бірі – өмірдің күнгейін емес, көлеңкелі жақтарын шынайы бейнеленуі. Сондықтан ұлттық әдебиетте әулет жүгін арқалаған қыздардың, жатырынан айрылған немесе жатырын жалға берген бейкүнә аналардың, көше кезген қаңғыбастардың, тастанды балалар мен тұлдыр жетімдердің, шалғайдағы ауылдан үлкен шаһарларға жұмыс іздеп келген жігіттер мен қыздардың шынайы өмірден алынған нанымды бейнелері жасалды. Бұлардың барлығы – жазушылардың қиялынан жасалған жасанды кейіпкерлер емес, өмірдің қайнаған ортасынан алынған өмір, тіршілік үшін күресте тағдыр тауқыметін тартқан кейіпкерлердің жиынтық бейнесі.

Ұлттық әдебиеттің даму үрдістерін сөз ететін болсақ, қазіргі қазақ әдебиеті жаңа ағымдармен толығуда. Олардың қатарында сан ғасырлық тарихы бар, кеңестік дәуір тұсында дәстүрлі жолынан көз жазып қалған – дін-ағартушылық ағымды ерекше атауға негіз бар. Тәуелсіздігіміздің негізгі жетістіктерінің бірі – дініміздің қайта оралуы болса, ақын-жазушыларымыздың осы бағытта жасап жатқан істері де жетерлік. Қаламгерлер ислам дінінің жақұттарын әдебиетке алып келу арқылы имандылықтың не екенін қарапайым тілмен елге түсіндіруде. Дін мен әдебиетті бөліп қарауға болмайтындығын түсінген дінтанушылар бүгінгі таңда діннің өзін Бұқар, Абай, Ыбырай, Шәкәрім тәрізді ұлттық әдебиет алыптарының шығармалары арқылы ұғындыруда.

Қазақ жазушылары әдебиетте қалыптасқан дәстүрлі жолды жалғастырумен бірге жаңа түрлік ізденістерге де баруда. Бұл қатарда қазіргі әдебиеттегі модернистік, постмодернистік бағыттағы шығармалар қатарын атауға негіз бар. Олардың қатарында М.Мағауинның «Жармақ», Х.Әдібаевтың «Созвездие близнецов», А.Жақсылықовтың «Сны окаянных», Т.Әсемқұловтың «Талтүс», А.Кемелбаеваның «Мұнара», Д.Амантайдың «Гүлдер мен

кітаптар», М.Омарованың «Ана-ғұмыр», А.Әлменбеттің «Мимырт» романдарын атауға болады. Бұл шығармалар қазіргі әдеби үдерісте жаңашыл әдеби-көркем үрдістердің қалыптаса бастағанын байқатады.

Қазіргі прозадағы түрлік ізденістер қатарында Д.Досжановтың неомифологизмге құрылған «Жан құмары», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы», Т.Әбдіковтің «Парасат майданы» романдарын атау ләзім. Тәжірибелі жазушылар ақпараттар тоғысында өмір сүріп отырған ХХІ ғасырдағы оқырманға әдебиеттегі дәстүрлі жолды жаңа ізденістерімен түрлендіру арқылы оқытуға болатындығын көрсетті.

Адам, қоғам, заман жөніндегі филолософиялық шығармалар замандастарымызды өмір жайындағы толғамдарға жетелесе, психологиялық шығармалар өмірдің тек қана қуаныш пен бақыттан тұрмайтындығын, ақ пен қараның араласып келетіндігін нақты кейіпкерлер өмірі арқылы шынайы бейнелеуде. Ал сатиралық шығармалар ұйқы, тамақ, күлкінің арсыз екенін нанымды бейнелеп, өмір бар жерде бұлардың қоса жүретінін қоғамдағы келеңсіздіктерді сынаумен, әшкерелеумен санамызға сіңіруде.

Әңгіме. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтеруге Ш.Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Б.Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, Қ.Түменбай, Ә.Тарази сынды қаламгерлер үлес қосты.

Ш.Мұртазаның шағын жанрды ұмыт қалдырмай, оған өзіндік үлес қосып жүргендігін «Алапар мен Динго», «Бұршак», «Тәуекел той» сықылды әңгімелері растайды. «Тәуекел той» әңгімесінің атының өзі айтып тұрғанындай, шығармаға қазіргі замандағы бәсеке тойы арқау болған. Бақталастық пен күндестіктің шегінен асқынғандығы сонша той десе жанын салатын қазақ бүгінде дәстүрлі тойларды жоғалтып, тойдың өзін бәсекеге айналдыра бастады. Даңқ пен дақпыртқа мастанған жандардың өзгеден

асып түсу мақсатында тойдан кейін қарызға белшесінен батып жатуы бүгінгі күннің шындығы.

М.Мағауин роман-эссесінде бұл әңгімесін өзінің ең таңдаулы әңгіме деп санайтынын еске алатын болсақ, «Салах-ад-Диннің үкімі» атты әңгімесі жаңалығы мол дүние екені рас. Жазушы «Қаңғыбастар мен шағалалар», «Тортай шалдың есегі», «Бабаның оралуы» сынды әңгімелерінде үлкен ой қозғаған. «Қаңғыбастар мен шағалалар» атты әңгімесіне қайыршылық жолға түскен жандар өмірі, екінші әңгімеге кешегі Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ халқының ауыр тұрмысы негіз болса, соңғы әңгіменің айтары тіптен бөлек. Мұнда зиратты қорлап, баба жілігін сындырған Алақайдың өмірі қазіргі жаңа қазақтарға ой салады. Ол «Құмырсқа қырғын», «Коммунистік реализм», «Қасқыр – Бөрі», «Қос ағаш» сынды әңгімелерінде құмырсқа, қасқыр, ағаш арқылы қазақтың кешегісінен хабар беріп, болашағын меңзейді. Қазақ халқының тағдырын көркем бейнелеген «Қос ағаш» әңгімесінен ұлттығымыздың жойылып бара жатқанын аңғару оңай. Бір ауылдың айбыны тәрізді көрінетін Қос Ағаштың күйреп, тозып, ақыр соңында отынға айналуы бір жағынан уақыт дөңгелегінің толассыз домалауымен өмірдің озатындығынан хабар берсе, екіншіден, сол уақытпен бірге ұлттық қасиеттерімізден айырылып бара жатқандығымыз жөнінде ой салады. Оның «Ұлт аралық жанжал» қазақ халқы тәуелсіздік алса да құлдық психологиядан құтыла алмай отырғандығын шынайылықпен бейнелеген әңгіме. Отарлау саясатымен қазақ жеріне басқа ұлт өкілдерінің көптеп қоныстанғандығын бүгіндері ғана айтып жүрміз. Әңгімеде ең жақсы қонақжайлық қасиеті өзіне сор болып жабысқан қазақтың өз елінде жүріп келімсектерге жалтақтап, солардан асып кете алмай, жетім баланың күйін кешіп жатуы ащы болса да ХХІ ғасыр шындығы. Қоғамдағы өзекті мәселелерді көтере

білген жазушының аталған әңгімелерінің негізгі өзегі – тәуелсіз қазақ халқының жері мен еліне өзі ғана ие болуы.

Қ.Жұмаділовтің «Жалдамалы күйеу», «Жемдеген қырғауылдар», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші» (2000), «Бұқарбайдың бұқасы» (2000), «Ит базары» (2001) секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері жаңа заманның адамдары. «Жалдамалы күйеудегі» (инженер) Баймырзаның өз бала-шағасын тастап, басқа бір бай әйелге (Айсұлу) кетіп қалуы өмірден алынған шындық. Сол секілді «Жемдеген қырғауылдардағы» аудан әкімі Нұрсаған Бектұрғановтың, «Құдайдың үйіндегі» Әкпар молданың, «Бұқарбайдың бұқасындағы» кәсіпкер Бұқарбайдың іс-әрекеттерін суреттеу арқылы жанарған қоғамның сыпатын, кескін-келбетін, тынысын ашып көрсеткен. «Тіленші» әңгімесіне ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы Кеңес Одағы ыдыраған тұстағы қазақ халқының тығырыққа тіреліп, экономикалық құлдырауға душар болған кезіндегі күйі әнші жігіттің тағдырымен бейнеленген. «Бұқарбайдың бұқасы» атты әңгімесінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жаңа қоғамды тосырқай қабылдаған жандардың қоғамның ыңғайына қарай бейімделе бастағандығы көркем бейнеленсе, «Ақынның ақырғы күндері» (2000) атты әңгімесінде С.Сейфуллиннің трагедиялы өмірі суреттелген.

Шағын жанрға үздіксіз үлес қосып келе жатқан жазушы Б.Нұржекеұлының «Мүденің қатыны» (2000) атты әңгімесіне б.з.б. ІҮ-ІІ ғасырларда өмір сүрген көшпелі түркі халқы мен олардың даңқты патшасы Мөде ханның қытай елімен қақтығыстарының бірі шынайы бейнеленген. Жазушының «Бейтаныс әйелдің құпиясы» (2002) атты жинағындағы әңгімелердің негізгі тақырыбы – махаббат. «Бейтаныс әйелдің құпиясы» – әйел мен еркек арасындағы құпия сезім сырларын паш ететін әңгіме. «Қамыт жағалы қоңыр көйлек», «Қыз сезім», «Құпия ма-

хаббат», «Мұнтаздай Мұмтаз», «Қырғыз келіншек», «Өш алудан өршіген әдет», «Екі қырсық», «Күю» атты әңгімелердің де негізгі тақырыбы махаббат мәселесі болғандықтан жазушы еркек пен әйел арасындағы сезімдік байланыстарды ашуға ұмтылған. Әңгімелердің барлығы да махаббат мәселесін көтергенмен олардың бірі екіншісін қайталамайтын соны дүниелер.

Шағын әңгімелерінде ауыл өмірінің көркем суреттерін жасаған Т.Нұрмағамбетовтің тәуелсіздік тұсында жазылған «Анасын сағынған бала» әңгімесі тоқсаныншы жылдардағы өмір шындығына негізделген. Шаруашылықтар тарап, ауылдағы ер азаматтардың бәрі жұмыссыз қалған тұста бала-шағаны асырау қамымен әйел-аналардың ала қапты арқалап қалаға ағылғаны белгілі. Қала кезген ана мен ауылда қалып, Алматыдан келген Есмағамбеттен анасының хабарын күткен Сержанның үш күндік әңгімесімен сол тұстағы ауылдың қайғылы халі көркем бейнеленген.

Ә.Таразидың «2999999+1» әңгімесінен отызыншы жылдардағы жаппай қудалаудың салдарынан ОГПУ қызметкерлерінің қазақ даласына жасаған қуғын-сүргінінің бір көрінісі елес береді. «Келін» әңгімесіндегі бір ауылды серілігімен дүрліктірген Танабай, бір сәттік сезімнің құрбаны болған Жауһаз, «Өлім» әңгімесіндегі Кірпишбайдың айрандай ұйыған отбасына іріткі түсірген досы Еркебұлан, оның серілігіне ерген Бәтиха сынды жандардың аразамызда жүргені де жасырын емес. Осылайша жазушы таныс және бейтаныс кейіпкерлерін күнделікті өзімізбен араласып жүрген жандардың арасынан іздейді. Жаратылысы бөлек, ешкімге ұқсамайтын Сұлтанмен оқырман бірнеше әңгімеде кездеседі. «Ауыл шетіндегі үйдегі» қарындасын құсқа сататын, «Жабы сәйгүліктегі» Көкала атты айғырларға талатып өлтіретін, «Сауал» әңгімесіндегі араққа тойып елге маскара болатын Сұлтан әпенділігімен оқыман есінде ұзақ сақталатын кейіпкер.

Тоқырау жылдарындағы және тәуелсіздік тұсындағы қазақ ауылдары мен қала тіршілігінің тұрмыс-күйі Қ.Найманбаев, Д.Досжан, С.Елубаев, С.Балғабаев, М.Асылғазин, С.Асылбеков, Н.Ақыш, Д.Әшімханов, Т.Мәмесейіт, т.б. жазушылардың әңгімелеріне негіз болды. Аталған жазушылар ауыл қазақтарының трагедиялы хал-күйін нақты мысалдармен шынайы бейнелей отырып, жер асты байлығының қазаққа бұйырмай жатқандығына күйінді. Пейілі кең, көңілі дархан, қонақжай да бауырмал қазақтың ұлттық қасиеттеріне үңілу арқылы ұлттық характерлерге ерекше көңіл бөлді. Ауыл мен қала тіршілігін параллел суреттеумен бүгінгі ауыл өмірі мен қала тынысынан біршама хабар берді.

Кейінгі кездері әңгіме жанрына көбірек қалам тербеп жүрген жазушы Қ.Түменбайдың «Көз» (1999) деп аталатын әңгімесіндегі сұрбойдақ атанып, жаңа үйленген жас отаулардың терезесін аңдитын Дәуренбай есімді жігіттің іс-әрекеттері еріксіз күлкі үйіреді.

Н.Ораздың «Терісағаш» әңгімесі М.Мағауиннің «Қисық ағаш» хикаятының жалғасы тәрізді. Жеткіншек бала өмірі мұнда жас шыбық ретінде бейнеленген. Теріс отырғызылған шыбықтың зәулім қарағашқа айналуы оның қалай отырғызылуында емес, бастысы ниеттің оң екендігін байқатады.

Н.Ақыштың тәуелсіздік жылдары мерзімді басылым беттерінде жарияланып, «Бейуақта жанған от» (2010) атты жинағына енген «Бейуақта жанған от», «Қадірсіз қоңыр», «Нағыз әже қайда?», «Бұрынғы бастықтың әйелі», «Мұңды жанардың сәулесі», «Дон-Жуанның қалыңдығы», «Көнбіс бәйбіше», «Жұмыс іздеген қыз» және басқа да көптеген әңгімелері көркемдік үдесінен шыққан шығармалар. Жазушы аталған әңгімелерде қоғам мен адам арасындағы ежелден келе жатқан үйлесімсіздіктердің сырларына жекелеген жандардың бастарынан өткен қызықты оқиғалар арқылы үңілуге тырысады. Кез-кел-

ген әңгімесінде адам тағдыры ішкі қайшылықтарымен, әлеуметтік сипаттарымен дараланған. Тәуелсіздік пен демократия еркіндіктеріне ден қойған кейіпкерлердің өмір жайындағы ұстанымдары оқырманды тосын ойларға жетелейді.

Осындай белгілі жазушылармен бірге К.Рахымжанов, Н.Қами, Р.Мұқанова, Т.Ахметжан, Н.Ораз, Ә.Салықбай, А.Алтай, Д.Рамазан, А.Кемелбаева, Ж.Қорғасбек, Қ.Мұқаш, Д.Амантай сынды бір топ жас қаламгерлер тәуелсіздік тұсындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтере түсті.

К.Рахымжанның «Қалғұты» (2007), «Қанатты жылдар» (2007), «Шилі өзен» (2008) атты әңгімелер жинағына тәуелсіздік тұсында мерзімді басылым беттерінде жарияланып, оқырман қауым мен сыншылар тарапынан оң бағасын алған әңгімелері топтастырылды. Жазушы әңгімелері бүгінгі замандас бейнесін суреттеуде олардың жаңа дәуірдегі қоғам ісіне белсене араласуы мен адалдық, достық сезімдерін, еңбек жолындағы күрделі ізденістерін көркемдікпен өмір шындығына сәйкес бейнелеуімен ерекшеленеді.

Н.Қамидың «Кездесу» (2003), «Көк қақпа» (2010) жинағына енген әңгімелердің барлығы да тәуелсіздік жылдар әдебиетінің жемісі. Автор ХХІ ғасырдағы ел мен жер, адам мен оның жан дүниесін өзімізбен бірге өмір сүріп жатқан қазіргі замандастарымыздың тыныс-тіршілігімен көрсетуге ден қойған. «Көк қапа» әңгімесіндегі кейіпкердің түсінен кара домбыраның кетпей қоюынан көп сырды ұғуға болады. Хан Мөде құрған көшпенділер империясын он төрт ғасырдан кейін билеген Шыңғыс Қағандардың ХХІ ғасыр перзентін мазалап жүргені бүгінгі тәуелсіздіктің оңайшылықпен келмегенін ата-баба рухы ескертіп жүргендей әсер береді. Оны мына жолдардан аңғаруға негіз бар: «Ешкімге тәуелді болмай, айдарыңнан жел есіп, алшаң басып жүрер заманды жақындата түссем

деп мен де талпындым, амал не, ақыры қолым жетпей, айға шапқан арыстандай мерт болдым, сол азаттыққа Алланың әмірімен өзің жеттің, енді соның қадірін біліп, қастерлей білсең кәнеки?» (267-б.). (Қами Н. Көк қақпа: хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: Қазақ тарихы, 2010. – 272 б.) Қара домбыра елі мен жерінің азаттығы, бостандығы үшін күрескен көшпелілерден қалған бірден-бір көнекөз шежіре. Оның шанағына Мөде ханнан бергі көшпенділердің барша тарихы сыйып қана тұрған жоқ, ол сол тарихты ХХІ ғасырға жеткізіп тұрған аталар аманаты.

Бірсыпыра әңгімелерден кеңестік жүйенің ыдырап, кенес адамдарының тығырыққа тіреліп, одан шығатын жол таппай, жаңа өмірге икемделе алмай, өмірден торығып, болашақтан үміт үзе бастаған жандар бойындағы психологиялық күйзеліс байқалады. Жаңа қоғамнан, өзінен жеріне бастаған адамдар өмірі әңгіме жанрына экзистенциалистік, постмодернистік арнадағы ой толғамдарға жол ашты. Осындай көркемдік ізденістер Р.Мұқанованың «Құбыжық» (2002), «Қаралы төбе», «Өзін», «Тұтқын» (2003), «Композитор», «Мұқағали» әңгімелерінен байқалады.

Т.Ахметжанның «О дүниенің қонағы» (2001) атты кітабында «Шәрбат», «Тұма», «Тергеу», «Төрт қанден», «Күнәһар», «Айқасқа» сияқты әңгімелері топтастырылса, 2006 жылы жарық көрген шығармалар жинағының I томына енген «Сынық қанат көбелек», «Қылбұрау» атты әңгімелері де өзіндік айтары бар шебер туындылар.

Өз замандастарының ар-ұяттан безе бастағанын көрген жазушы әңгімелерінің барлығында дерлік адамгершілік мәселесі көтеріледі. «О дүниенің қонағы» әңгімесіндегі о дүниелік болып келген Қияқ бейнесі оқырманға ой салады. Өмір жайында философиялық ой түйген жазушы нарық заманындағы ақшалы азаматтардың мұнсыз өмірінен сыр шерте отырып имандылық мәселесін алға тартады.

Ар ілімін жоғары қойған жазушы «О дүниенің қонағы» (2000), «Күнәһар» әңгімесінде ар-ұят періштесі мен сайтандарды арбастыра отырып, адамшылық, имандылық мәселесін алға тартса, «Махаббат әуені» (2006) шынайы пәк сезімге құрылған. Жазушының барлық әңгімелерінің негізгі өзегі – ар ілімі.

Әңгіме жанрына тұрақты түрде араласып жүрген жазушының бірі – Асқар Алтай. Оның «АҚШ консулының тас лақаты» (2000), «Лайбаран» (2000), «Түсік» (2001), «Тараншы Жолбарыстың сатқындығы» (2001), «Кентавр» (2002), «Қызыл қасқыр» (2002), «Стақан» (2003), «Сібір офицері» (2004), «Альпинист» (2004), «Шаһид» (2006), «Салбурын» (2006), «Прописка» (2007), «Көзжендет» (2008) әңгімелерінен мазмұндық, түрлік ізденістер байқалады. Ұлттық танымға ерекше мән беретін жазушының Мифке құрылған «Кентавр» әңгімесіндегі Басарыс атты «айғыркісі» мен «Салбурындағы» тотемдік таным қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістердің мысалы.

XX ғасырдың соңындағы тарихи мәні зор 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының қуғын-сүргінін көрген жазушының «Сібір офицері» мен «Прописка» әңгімесіне кеңестік жүйенің ыдырауына, қазақ елінің тәуелсіздік алуына алып келген Желтоқсан оқиғасын негіз етіп алған. Бірінші әңгімедегі кеңес офицері Бураханның тағдыр тәлкегіне ұшырауы қазақ жастарының көз жасының өтеуі болса, екінші әңгімедегі Арқаттың прототипі Асқардың өзі. Қазақстанның астанасы Алматыдан пана таба алмай сабылған Арқаттың өз елінде жүріп «өгей күй кешкен» қайғылы өмірі қазақ трагедиясы екені рас.

Әңгіме жанрында үздіксіз еңбек етіп келе жатқан жазушы Н.Ораздың «Аяқталмаған ертегі» әңгімесінде автор Алматыда тұратын Сағындық есімді ғылым кандидатының екі күндік өмірін суреттелсе, «Оңаша арал» (2006) жалғыздікті әйелдер мұңынан сыр шертеді. Оның «Түнгі жалғыздық» (2008) әңгімесінің де сағыныш пен мұң-

ға құрылғанын ескеретін болсақ, жазушы осындай қайғы мен мұңға толы әңгімелерінде адам жанына үңілуде психологизмді терең игергендігін байқатты. Ол «Біз, ол, «Мерседес» және махаббат» атты әңгімесінде ауылдың жайма шуақ өмірі мен қаланың тынымсыз тіршілігін бір-біріне қарама-қарсы бейнелеу арқылы олардың арасындағы айырмашылықты көрсеткен. Ауыл тұрғындарының аңғал, адал, еңбекқор болып, қала тұрғындарының безбүйрек, эгоист, дүниеқоңыз болып келуі олардың қоршаған ортаға қарай икемделуін аңғартады. Жазушының «Жылқының көз жасы» (2007) әңгімесі Семей полигонына арналған. «Жын жайлаған меңіреу өлкенің» трагедиялы күйінен хабар берген жазушы бүкіл адамзат баласын алаңдатқан Семей полигоны туралы әңгімелерге өз үлесін қосты. Бұл тақырыпта Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне», «Қаралы төбе», Д.Рамазанның «Соңғы дем» әңгімелері толықтырды.

Қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер А.Кемелбаева әңгімелерінен де байқалады. Діни-философиялық негіздегі «Ғибадат» (2000) әңгімесінде публицистикалық сарын басым болса, бірінші жақтан баяндалған «Құс» әңгімесі философиялық ой-толғамдарға құрылған. Модернистік, постмодернистік ағымдарды жете меңгерген жазушының алғашқы әңгімесінде дін тақырыбы көтерілген. Ол қасиетті Құран сүрелерінен мысалдар келтіре отырып, жалғанды жаратушы Алланың ұлылығын мойындайды. Алла тағалаға жасалған құлшылық оған деген шексіз сүйіспеншіліктің белгісі болса, бұл әңгіме о дүниенің бар екендігіне сендіре отырып, ақырзаманнан Аллаға жасаған құлшылық қана алып қала алатындығын нанымды бейнелеген туынды. Екінші әңгімедегі зулаған көлік астында тапталып жататын құс пен қаңғыбас иттердің өлекесіне көпшілік мән бере қоймауы мүмкін, алайда жазушы олардың да Алла тағала жаратқан тіршілік иесі екендігіне көңіл аудартады. Осы ой «Тобылғысай»

әңгімесінде жалғасын тапқан. Автор тек қана жан-жануар емес, барша тіршілік иесін бір Алланың жаратқандығына сендіреді. «Қоңыр қаз» әңгімесінде адам баласының дертіне құстардың арасынан шипа іздеген жазушы «Қияда» әңгімесінде Түсіпхан өліміне қатысты ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа көңіл бөлумен күнделікті өмірде кездесетін жайттардан өмір мен өлім жөнінде философиялық түйін жасайды.

Д.Рамазан «Көкжал» (2001) әңгімесінде адам мен қасқыр арасындағы тартысты бейнелеу арқылы табиғаттың тылсым күштерін бағындыру мүмкін емес екендігін еске салса, «Алланың елшісінде» (2008) дін тақырыбын көтерген. Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімесі тәуелсіздік жылдарындағы «қазақ әңгімесінің көкжалы» ретінде танылған туынды. Қазақ әдебиетінде М.Әуезовтің «Көксерегінен» бастау алған қасқыр бейнесі тәуелсіздік тұсында Ж.Ахмадидың «Кезінгеннің кезі», «Ажал аузында», «Кие», А.Алтайдың «Қызыл бөлтірік», Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімелерінде жалғасты. Аталған әңгімелердің барлығында дала тағысын екі аяқты пенделердің бағындыра алмағандығы әр түрлі орта мен әр түрлі жағдайда жан-жақты бейнеленді. Жазушы екінші әңгімесінде «Қарлығаштың құйрығы неге айыр», «Қазығұрттың басында кеме қалған» сынды белгілі аңыз-әңгімелерді қайта тірілткен. «Сағындым сен жанқалада» (2008) адам бойындағы бір сәттік сезімнен адамгершілік, ар мәселесін жоғары қоя білсе, «Сүйген жүрек» (2008) тек қана екі ғашық арасындағы емес, туған жерге деген махаббат қоса өрілген. Махаббат мәселесін бүгінде Отанына қайта оралып жатқан оралмандар тағдырымен ұтымды ұштастырған.

XXI ғасырда әңгіме жанрына тағы бір топ жас буын өкілдері келіп қосылды. Олардың қатарында мерзімді басылым беттерінде әңгімелері жиі жарияланып жүрген Қ.Аманжолұлы, Қ.Әбілқайырұлы, М.Омарова, Л.Қоныс, Ә.Қоспағарова, Б.Дәулетбаева, Л.Имашева, А.Мантаева,

Ж.Мамырәлі, М.Мұқашев, Б.Сарыбай, т.б. қаламгерлерді атауға болады. Қ.Аманжолұлы әңгімелерінен психологизмді терең игергендігін байқасақ, Қ.Әбілқайырұлында мұң басым. Шабыт фестивалінде проза жанры бойынша үшінші орынды иеленген Л.Қоныстың «Ібілістің көңіл-десі» (2002) атты психологиялық әңгімесінде дамыған технологияның адамзаттың санасын уландырғаны сыналса, «Құрқылтай ұясы», «Тиын» әңгімелеріне қазіргі замандағы өмір шындығы негіз болған. Ә.Қоспағарованың «Ол» әңгімесіндегі ақын жігіттің өзін қоршаған ортадан, төңірегіндегі адамдардан жиреніп, шарқ ұрып тазалық іздеуі Р.Мұқанова әңгімесімен үндестікті байқатады. Шетел әдебиетіндегі мистикалық үрдісті үлгі тұтқан М.Омарова магиялық сарынға құрылған «Жұмбақ», «Жол үстінде» әңгімелерінде ұлттық таным мен модернистік ағым жүйесін ұштастыруға ұмтылған. Б.Дәулетбаеваның күнделік іспеттес, хат үлгісімен келетін новеллалық желімен жазылған «Аспан әлемі» әңгімесінің де айтары мол. Мұнда автор күнделікті өмірде кездесетін кереғар жайттарды шенеп отырады.

Тәуелсіздік жылдары қазақ жазушылары әңгіме жанрында қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, мазмұндық, түрлік ізденістерге барды. Бұл жанр кеңестік дәуір тұсында тыйым салынған діни-философиялық, эротикалық, интимдік әңгімелермен толықты. М.Мағауин, Б.Нұржеке, Қ.Жұмаділов, Т.Ахметжан, Н.Ораз, т.б. жазушылар адам жанының ішкі иірімдеріне үңілуде психологиялық әңгімелер қатарын көбейтті. Дәстүрлі ұлттық таным тәуелсіздік тұсындағы әңгімелерде батыс әдебиетінде қалыптасқан әр түрлі ағымдармен жалғасты. Сондықтан да қазақ әңгімелерінде модернистік, постмодернистік ағымдар пайда болды.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтеруге Ш.Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұ-

маділов, Б.Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, Қ.Түменбай, Ә.Тарази сынды қаламгерлер үлес қосты.

Ш.Мұртазаның шағын жанрды ұмыт қалдырмай, оған өзіндік үлес қосып жүргендігін «Алапар мен Динго», «Бұршак», «Тәуекел той» сықылды әңгімелері растайды. «Тәуекел той» әңгімесінің атының өзі айтып тұрғанындай, шығармаға қазіргі замандағы бәсеке тойы арқау болған. Бақталастық пен күндестіктің шегінен асқынғандығы сонша той десе жанын салатын қазақ бүгінде дәстүрлі тойларды жоғалтып, тойдың өзін бәсекеге айналдыра бастады. Даңқ пен дақпыртқа мастанған жандардың өзгеден асып түсу мақсатында тойдан кейін қарызға белшесінен батып жатуы бүгінгі күннің шындығы.

М.Мағауин роман-эссесінде бұл әңгімесін өзінің ең таңдаулы әңгіме деп санайтынын еске алатын болсақ, «Салах-ад-Диннің үкімі» атты әңгімесі жаңалығы мол дүние екені рас. Жазушы «Қаңғыбастар мен шағалалар», «Тортай шалдың есегі», «Бабаның оралуы» сынды әңгімелерінде үлкен ой қозғаған. «Қаңғыбастар мен шағалалар» атты әңгімесіне қайыршылық жолға түскен жандар өмірі, екінші әңгімеге кешегі Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ халқының ауыр тұрмысы негіз болса, соңғы әңгіменің айтары тіптен бөлек. Мұндағы зиратты қорлап, баба жілігін сындырған Алақайдың өмірі қазіргі жаңа қазақтарға ой салады. Ол «Құмырсқа қырғын», «Коммунистік реализм», «Қасқыр – Бөрі», «Қос ағаш» сынды әңгімелерінде құмырсқа, қасқыр, ағаш арқылы қазақтың кешегісінен хабар беріп, болашағын меңзейді. Қазақ халқының тағдырын көркем бейнелеген «Қос ағаш» әңгімесінен ұлттығымыздың жойылып бара жатқанын аңғару оңай. Бір ауылдың айбыны тәрізді көрінетін Қос Ағаштың күйреп, тозып, ақыр соңында отынға айналуы бір жағынан уақыт дөңгелегінің толассыз домалауымен өмірдің озатындығынан хабар берсе, екіншіден, сол уақытпен бірге ұлттық қасиеттерімізден айырылып бара

жатқандығымыз жөнінде ой салады. Оның «Ұлт аралық жанжал» қазақ халқы тәуелсіздік алса да құлдық психологиядан құтыла алмай отырғандығын шынайылықпен бейнелеген әңгіме. Отарлау саясатымен қазақ жеріне басқа ұлт өкілдерінің көптеп қоныстанғандығын бүгіндері ғана айтып жүрміз. Әңгімеде ең жақсы қонақжайлық қасиеті өзіне сор болып жабысқан қазақтың өз елінде жүріп келімсектерге жалтақтап, солардан асып кете алмай, жетім баланың күйін кешіп жатуы ащы болса да ХХІ ғасыр шындығы. Қоғамдағы өзекті мәселелерді көтере білген жазушының аталған әңгімелерінің негізгі өзегі – тәуелсіз қазақ халқының жері мен еліне өзі ғана ие болуы.

Қ.Жұмаділовтің «Жалдамалы күйеу», «Жемдеген қырғауылдар», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші» (2000), «Бұқарбайдың бұқасы» (2000), «Ит базары» (2001) секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері жаңа заманның адамдары. «Жалдамалы күйеудегі» (инженер) Баймырзаның өз бала-шағасын тастап, басқа бір бай әйелге (Айсұлу) кетіп қалуы өмірден алынған шындық. Сол секілді «Жемдеген қырғауылдардағы» аудан әкімі Нұрсаған Бектұрғановтың, «Құдайдың үйіндегі» Әкпар молданың, «Бұқарбайдың бұқасындағы» кәсіпкер Бұқарбайдың іс-әрекеттерін суреттеу арқылы жаңарған қоғамның сыпатын, кескін-келбетін, тынысын ашып көрсеткен. «Тіленші» әңгімесіне ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы Кеңес Одағы ыдыраған тұстағы қазақ халқының тығырыққа тіреліп, экономикалық құлдырауға душар болған кезіндегі күйі әнші жігіттің тағдырымен бейнеленген. «Бұқарбайдың бұқасы» атты әңгімесінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жаңа қоғамды тосырқай қабылдаған жандардың қоғамның ыңғайына қарай бейімделе бастағандығы көркем бейнеленсе, «Ақынның ақырғы күндері» (2000) атты әңгімесінде С.Сейфуллиннің трагедиялы өмірі суреттелген.

Шағын жанрға үздіксіз үлес қосып келе жатқан жазушы Б.Нұржекеұлының «Мүденің қатыны» (2000) атты әңгімесіне б.з.б. ІҮ-ІІ ғасырларда өмір сүрген көшпелі түркі халқы мен олардың даңқты патшасы Мөде ханның қытай елімен қақтығыстарының бірі шынайы бейнеленген. Жазушының «Бейтаныс әйелдің құпиясы» (2002) атты жинағындағы әңгімелердің негізгі тақырыбы – махаббат. «Бейтаныс әйелдің құпиясы» – әйел мен еркек арасындағы құпия сезім сырларын паш ететін әңгіме. «Қамыт жағалы қоңыр көйлек», «Қыз сезім», «Құпия махаббат», «Мұнтаздай Мұмтаз», «Қырғыз келіншек», «Өш алудан өршіген әдет», «Екі қырсық», «Күй» атты әңгімелердің де негізгі тақырыбы махаббат мәселесі болғандықтан жазушы еркек пен әйел арасындағы сезімдік байланыстарды ашуға ұмтылған. Әңгімелердің барлығы да махаббат мәселесін көтергенмен олардың бірі екіншісін қайталамайтын соны дүниелер.

Шағын әңгімелерінде ауыл өмірінің көркем суреттерін жасаған Т.Нұрмағамбетовтің тәуелсіздік тұсында жазылған «Анасын сағынған бала» әңгімесі тоқсаныншы жылдардағы өмір шындығына негізделген. Шаруашылықтар тарап, ауылдағы ер азаматтардың бәрі жұмыссыз қалған тұста бала-шағаны асырау қамымен әйел-аналардың ала қапты арқалап қалаға ағылғаны белгілі. Қала кезген ана мен ауылда қалып, Алматыдан келген Есмағамбеттен анасының хабарын күткен Сержанның үш күндік әңгімесімен сол тұстағы ауылдың қайғылы халі көркем бейнеленген.

Ө.Таразидың «2999999+1» әңгімесінен отызыншы жылдардағы жаппай қудалаудың салдарынан ОГПУ қызметкерлерінің қазақ даласына жасаған қуғын-сүргінінің бір көрінісі елес береді. «Келін» әңгімесіндегі бір ауылды серілігімен дүрліктірген Танабай, бір сәттік сезімнің құрбаны болған Жауһаз, «Өлім» әңгімесіндегі Кірпішбайдың айрандай ұйыған отбасына іріткі түсірген досы Ер-

кебулан, оның серілігіне ерген Бәтиха сынды жандардың арамызда жүргені де жасырын емес. Осылайша жазушы таныс және бейтаныс кейіпкерлерін күнделікті өзімізбен араласып жүрген жандардың арасынан іздейді. Жаратылысы бөлек, ешкімге ұқсамайтын Сұлтанмен оқырман бірнеше әңгімеде кездеседі. «Ауыл шетіндегі үйдегі» қарындасын құсқа сататын, «Жабы сәйгүліктегі» Көкала атты айғырларға талатып өлтіретін, «Сауал» әңгімесіндегі араққа тойып елге масқара болатын Сұлтан әпенділігімен оқыман есінде ұзақ сақталатын кейіпкер.

Тоқырау жылдарындағы және тәуелсіздік тұсындағы қазақ ауылдары мен қала тіршілігінің тұрмыс-күйі Қ.Найманбаев, Д.Досжан, С.Елубаев, С.Балғабаев, М.Асылғазин, С.Асылбеков, Н.Ақыш, Д.Әшімханов, Т.Мәмесейіт, т.б. жазушылардың әңгімелеріне негіз болды. Аталған жазушылар ауыл қазақтарының трагедиялы хал-күйін нақты мысалдармен шынайы бейнелей отырып, жер асты байлығының қазаққа бұйырмай жатқандығына күйінді. Пейілі кең, көңілі дархан, қонақжай да бауырмал қазақтың ұлттық қасиеттеріне үнілу арқылы ұлттық характерлерге ерекше көңіл бөлді. Ауыл мен қала тіршілігін параллел суреттеумен бүгінгі ауыл өмірі мен қала тынысынан біршама хабар берді.

Кейінгі кездері әңгіме жанрына көбірек қалам тербеп жүрген жазушы Қ.Түменбайдың «Көз» (1999) деп аталатын әңгімесіндегі сұрбойдақ атанып, жаңа үйленген жас отаулардың терезесін аңдитын Дәуренбай есімді жігіттің іс-әрекеттері еріксіз күлкі үйіреді.

Н.Ораздың «Терісағаш» әңгімесі М.Мағауиннің «Қисық ағаш» хикаятының жалғасы тәрізді. Жеткіншек бала өмірі мұнда жас шыбық ретінде бейнеленген. Теріс отырғызылған шыбықтың зәулім қарағашқа айналуы оның қалай отырғызылуында емес, бастысы ниеттің оң екендігін байқатады.

Н.Ақыштың тәуелсіздік жылдары мерзімді басылым беттерінде жарияланып, «Бейуақта жанған от» (2010) атты жинағына енген «Бейуақта жанған от», «Қадірсіз қоныр», «Нағыз әже қайда?», «Бұрынғы бастықтың әйелі», «Мұңды жанардың сәулесі», «Дон-Жуанның қалыңдығы», «Көнбіс бәйбіше», «Жұмыс іздеген қыз» және басқа да көптеген әңгімелері көркемдік үдесінен шыққан шығармалар. Жазушы аталған әңгімелерде қоғам мен адам арасындағы ежелден келе жатқан үйлесімсіздіктердің сырларына жекелеген жандардың бастарынан өткен қызықты оқиғалар арқылы үңілуге тырысады. Кез-келген әңгімесінде адам тағдыры ішкі қайшылықтарымен, әлеуметтік сипаттарымен дараланған. Тәуелсіздік пен демократия еркіндіктеріне ден қойған кейіпкерлердің өмір жайындағы ұстанымдары оқырманды тосын ойларға жетелейді.

Осындай белгілі жазушылармен бірге К.Рахымжанов, Н.Қами, Р.Мұқанова, Т.Ахметжан, Н.Ораз, Ә.Салықбай, А.Алтай, Д.Рамазан, А.Кемелбаева, Ж.Қорғасбек, Қ.Мұқаш, Д.Амантай сынды бір топ қаламгерлер тәуелсіздік тұсындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтере түсті.

К.Рахымжанның «Қалғұты» (2007), «Қанатты жылдар» (2007), «Шилі өзен» (2008) атты әңгімелер жинағына тәуелсіздік тұсында мерзімді басылым беттерінде жарияланып, оқырман қауым мен сыншылар тарапынан оң бағасын алған әңгімелері топтастырылды.

Жазушының анасы Тілеулестің рухына арнаған «Қалғұты» атты әңгімелер жинағы 2006 жылы Мәдениет, ақпарат министрлігінің бағдарламасы бойынша қолымызға тисе, «Шилі өзен» жинағы Қазақстан республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр. Мемлекет тарапынан қолдау жасалған бұл кітаптар оның

авторының осы жанрда үздіксіз еңбек етіп жүргенін байқатса керек.

«Қалғұты» жинағының беташары ретінде берілген «Қазына» әңгімесіне оңтүстігі Шұбартау мен Қарағандыға, батысы Абыралы мен Құндыздыға тірелетін Ақшатау өңіріндегі шалғайда жатқан ауылда болған бір оқиға негіз болған. Оқиға өтетін жердің кеңістігін жазушы былай сипаттайды «Көктемде жарыса ағып, алды Аякөз, Бақанасқа құятын Ащысу, Қалғұты, Терісайрық өзендері жазғытұрым тасығанда өткел бермеуші еді. Қырық жыл бойы атом сыналған полигон кесірінен айналасы жиырма-отыз жылда өзен-сулар тартылып, ағаштар қурап, табиғат өле бастаған» [3-б.]. Бұл – кеңестік дәуірде атомдық сынаққа айналған ұлы Абайдың туған жерінің бүгінгі мүшкіл халі. Оқиға өтетін жер сол болса, уақыты – кешегі мызғымас Одақ ыдырап, Қазақстанның экономикасы құлдырап, елдің басым көпшілігі жұмыссыз қалып, жан бағудың қамын әркім әртүрлі шеше бастаған кез. Әңгімеге ХХ ғасырдың соңғы онжылдығындағы ауыл өмірі негіз болған. Қолына тобылғы сапты қамшы ұстап, астына жирен ат мінген Тұяқбайдың жоқ іздеуінен басталған оқиғаға не бары екі-үш кейіпкер қатысады. Санаулы кейіпкерлердің монологу, диалогы арқылы бар оқиғаға қаныға түсеміз. Ол бір аптадан бері сабылып жоқ іздеумен әлек, себебі, Ақшатау жер аумағы жағынан ең үлкен кеңшар болып саналатын. Екі бие, екі құнан, бір тайы қолды болған ақсақал ойы сан-саққа жүгіріп, түнімен ұйқы көрмейді. Таңертең «Ойда жоқта із-түзсіз жоғалып кетіп, бес бірдей бастан кішкене тайдың шылбырын сүйретіп жалғыз оралуы Тұяқбайды еріксіз күдікке батырды» [5-б.]. Мәліның қолды болғанын сезген оның енді суық қол ұрыны ұстамақ ойы түнімен шартарапты кезіп, таң атқан соң орталыққа жол тартады. Алдынан кездескен насыбайшы Бөлдек шалдың жоқ іздеушіні Қыдырбай мұғалімге жұмсауы – алақандай ауылда не болып жатқанынан бүкіл

елдің хабардар болып отыратындығы. Бір күн бұрын аудан орталығына барып, арызданып, әкесінің ұрланған атының бір дерегін естіп қайтқан ол Тұяқбай ақсақалдың бір емес, төрт бас жоғалтқанын естігенде жағасын ұстайды.

«— Япыр-ай, біз бір басқа осынша қиналып, іздеу салып жатқанда, төрт бас дегеніңіз қыруар мал ғой. Мал ашуы, жан ашуы. Ұры алса, аңдып, басынып алады. Танып, байқап барып алады. Табамыз. Бір із бар сияқты, қазір ауданға жүргелі отырмын... біздің мал сойылып базарға түсіп кетіпті. Бүгін мелисасына беріп, сойып өткізгендердің үйін тінтуге рұқсат аламыз. Көріңіз бізбен барып.

– Сойылып кетті, – дегенді естігенде жаман күдік жүрегін суырып кеткендей болды. Тұрған орнында сәл теңселіп, қамшысын уқалап, қысқылай берді» [6-б.], – деген үзінді біраз сырды аңғартады.

Біріншіден, жазушы осы диалог арқылы жоғалған малдан толық мәлімет беріп, тұрса, екіншісі – ұрының мал иесін танитындығы. Осылай қаса қана жасалған әрекеттің кімнің қолымен іске асқанын естігенде Тұяқбай ақсақал ұрының атын атауға ұялады. Өз жиенінің нағашысының төрт бірдей басын жымқырып кеткендігін ел естісе не болады деп уайымдаған ақсақал ұрының атын ешкімге айтпауын өтінеді.

Онымен де қоймай үйге келген соң, қой сойып Қыдырбай мұғалімді үйіне қонаққа шақырып, тіпті бір қойын қоярда қоймай беріп жібергеніне не дерсің...

Жеке бастың қамынан ауыл-аймақтың, туған-туыстың, елдің мүддесін жоғары қоя білген ақсақалдардың қазақ ауылдарында топтап кездесетіні рас болса, автор өз кейіпкерін типтік дәрежеге көтере білген деуге саяды. Ал әңгіменің «Қазына» аталуы авторлық ұстанымды ашуға қызмет етеді. Ол – «қариясы бар үйдің қазынасы» бар екендігі болса, арамызда жүрген көнекөз қариялар қазақ біткеннің қазынасы екендігін біреу білсе, біреу білмейді.

Бұл әңгіме оқырманды ұсақталмай жанымызда жүрген жақсы адамдардың ірі істерінен үлгі алуға шақырады. Қазақ баласын «кең болсаң – кем болмайсың» деп өсіреді, осындай дархандық бүгінде сол ақсақалдармен бірге азып бара жатқандығы өкінішті.

Жинаққа енген әңгімелердің ішінен ерекше көзге түсетіні – «Қалғұты» атты автобиографиялық әңгімесі. Мұнда да автор өз басынан өткен оқиғалар легін бірінен-соң бірін тарата сөз етеді. «Бір мың тоғыз жүз алпыс төртінші жылдың күзі еді» деп басталатын әңгімеде деректілік сипат бар. Оқиға өтетін жер мен уақыттың нақтылығы шығарманың шынайылығына қызмет етеді.

Әңгімеде ұлттық сипат басым, оның біріншісі – бірге туған ағайындардың бірінің баласын бірі бауырына басып, балаларды ортақ тәрбиелеп, бауырмалдыққа, көпшілдікке үйрету. Інісінің баласын бауырына басқандағы ойы – кенже баласы Секенге серік болсын деген ниет. «Атамның баласы боламын» деп осы үйге келгенімде жеті жаста едім. Бала болуым жарты жылға да жетпеді. Енді міне, атамның баласы боламын деп бола алмағаныма, оның Секеніме серік болсын деген зор үмітін ақтамағаныма іштей қысылып ұялсам да, «үйіне қайтарайық» дегенді естігенде, әлдебір бұғаудан босайтындай бойым жеңілдеп сала беретін күйге түстім. Менің бұл үйге сіңбегеніме апам да наразы» [38-б.], – деп бірінші жақтан баяндалған әңгімеден Б.Сокпақбаевтың («Менің атым Қожа», «Балалық шаққа саяхат», т.б.) стилі айқын сезіледі. Осылайша атасының баласы болып жүрген кейіпкер бірінші сыныптың алғашқы екі тоқсанын әрең бітіреді. Кішкентай баланың әке-шешесіне деген сағынышы – атасының ренжіп айтқан сөздерін көтере алмай жетім балаша қамығып жалғызсырауы арқылы нанымды бейнеленген. Интернеттан каникулға қайтқан балаларға ілесіп, үйіне келе жатқан баланың отбасына, кіндік қаны қамған туған ауылына деген сағынышы «Оң жақтағы Қарашоқы биігі төбемізден

төніп тұрғандай. Қара жол қалың шіліктің ортасын жарып өткен соң адыраң арба қырқа белге шыға келгенде, тақырда шашылған шақпақ қанттай ақ шатырлы ауыл да көрінді. Міне, бұл – Қалғұты еді. Көзге ыстық көрінген аз үйлі кішкене ауыл, осында, анау шетте біздің үй тұр әне!» деген үзіндіден анық байқалады. Бұл – «Отанның отан да ыстық» екенінің белгісі. Кішкентай ғана кейіпкердің кішкене ғана ауылға, оның тұрғындарына деген бар ыстық сезімі осы екі-үш сөйлемге сиып кеткен. Мұның өзі – шығарма авторының шағын жанрдың талап-тілектерін дұрыс орындай білетіндігі.

Жазушы қаламына тән көркемдік жетістіктің бірі – психологизм болса, оны әрбір кейіпкердің жан-дүниесін ашуға деген ұмтылыстан байқаймыз. Ауыл балаларының қылықтары, олардың сөздері мен ойындары, т.б. қаламгердің бала психологиясын ашудағы шеберлігін танытады.

«Тауға шығып, шанаға қос-қостан мінгесіп алып, жұлдыздай ағып кеп, қазылған жерден секіріп өту ең қызығы» дейтін автор балалардың ойынға тоймайтындығын олардың кешке қарай үстеріне мұз қатып, үйге қалжырап, сүйретіліп жететіндігімен бейнелеген. Осындай ойын қуып жүрген балалардың әрқайсысының айтқызбай істейтін шаруалары, атқаратын міндеттері де бар. Аула сыпырып, қора тазалау, отын бұтап, су әкелу, үй жинап, ыдыс жуу деген шаруалардың барлығы да балалардың міндеті екенін ескеретін болсақ, жазушы еңбектің бала тәрбиесінен алатын үлкен рөлін көрсетуге тырысқан. «Шешей жаздай кірпіш құйды. Меліс өгіз айдап, шөмеле салды. Жеміс тырмаға отырып шөп жинады. Бұлардың ақылары ақшадай, шөптей, малдай алынды. Күз түсе бар табыс жиналып қысқы киім-кешек, оқу құралдарын сатып алуға жетті. Әкей оқуда» [46-б.] деген үзінді ауыл балаларының еңбекпен өсетіндігінің мысалы. Ауыл мен қала балаларының атқаратын осындай міндеттері олардың өмір

сүру дағдысын әр түрлі қалыптасатындығын байқатады. Еңбекпен өскен бала физиологиялық жағынан да мығым болып, ыстық-суыққа төзімді келеді.

Жинаққа енген әңгімелердің бас кейіпкерлерінің барлығы дерлік таныс және бейтаныс жандар. Таныс дейтініміз бұл кейіпкерлер қазақтың бар ауылында бар, бейтаныс дейтініміз – мұндағы кейіпкерлер Қалғұтының адамдары. Әңгімелерді оқып отырған кез келген оқырман соның ішінен өз ауылының адамдарын жазбай таниды. Мәселен ауылдың бар баласына шана жасап беретін Ақатай ұста мен бар үйдің соғымын сойып беретін ..., көрші-қолаңның бар баласын арбасына отырғызып шөп шабуға баратын сүйегі асыл Мәзжан апа, «Бой, бой, бой, бой-о-ой! Менің Сұрқөжегім-ай» деп жүретін Садық шал, Беделхан ардагер, Серікқал шопан, Бейсенжан поштабай, Орынғазы мұғалім, не болмаса бар тірліктің ортасында жүретін Ақпар, бүкіл ауыл жабылып іздейтін Бұйрабас бала – қазақтың барлық ауылдарында кездесетін кейіпкерлер. «Меншік қой қырықса да, тай күзесе де, малын дәрігерге ектірсе де, еркек малдарын піштірсе де таңертеңгі қарбаласта, не кешкілік, не түс кезінде Ақпар жүреді ортасында» [179-б.] деген үзінді Ақпардың шаруаға қырлы, епті, іскер екендігін байқатса, жыл соңында сыйақыға өмірі ілікпейтіндігін сол дәуірдің әділетсіздігі етіп суреттеген. Алайда, мұндай әделетсіздіктер қай дәуірде де, қай заманда да болып жататыны өмір заңы. Бұл жағынан келгенде жазушының өмір болмысын бейнелеуде шындықтан аттап кете алмағандығы анық. Аталған әңгімелерде социалистік және тәуелсіздік деп аталатын екі қоғамдағы ауыл адамдарының тыныс-тіршілігі арқылы XX және XXI ғасырдың тоғысында өмір сүрген кешегі кеңестік дәуір мен бүгінгі тәуелсіздік тұсындағы замандастарымыздың жарқын бейнесі жасалған. Себебі, бәріміз – кешегі «ұлы көсемнің» бейнесін омырауымызға зор мақтанышпен таққан октябрыт, қызыл галстук таққан пионер,

ант беріп комсомол қатарына өткен комсомолдармыз. XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы жоспарды артығымен орындау науқанын іске асыру кезіндегі жұмысшылардың таңның атысы, күннің батысына дейін тынымсыз тірлігі күнделікті ішіп-жеуден аспай, келесі айлыққа дейін қарызға белшесінен батып жатуы («Қарыз»), тоқсаныншы жылдары Одақ ыдыраған тұста колхоздар мен совхоздар таратылып елдің дағдарысқа ұшырауы, сол тұста ауыл арасында ұры-қарылардың есептен тыс көбейіп («Қазына»), көрші қорасына қол салуы («Қалғұты»), тәуелсіздік тұсындағы қара бастың қамын ойлаған күйбің тіршілік, қала қазақтарының жаппай баспанасыздықтары («Шилі өзен») – барлығы да өзіміз куә болған, бүгіндері көріп жүрген жайттарымыз.

Сонымен бірге бұл әңгімелерден ұлттық ерекшеліктерді айқын аңғаруға негіз бар. «Үштабан», «Шеңбер» сынды асық ойындары, қазақша күрес, көкпар, алтыбақан, ақсүйек, т.б. ұлттық ойындар мен Сексеуілбайдың кемпірі Қарайшаны Ақжамал сияқты көзкөрген көнекөз қариялардың жоқтауын кеңінен қамтыған жазушы олардың әрқайсысының өзіне тәне сыр-сипатын белгілі оқиға үстінде ашуға тырысқан. Осындай қазақ халқына ғана тән ұлттық ойындар мен әдет-ғұрыптар шығармалардың ұлттық рухын көтере түскен.

Кейіпкер бейнесін толықтыратын көркемдік тәсілдің бірі – көркем портрет болса, жазушы әрбір кейіпкерінің түр-түсіне, бітіміне көңіл бөліп, оқырманымен таныстырып отырады. Оны «Ардагердің сыйлығы» әңгімесіндегі Беделхан мен Әшімханның бейнесінен көруге болады. «Еңгезердей денелі шал, күпәйке мен көнетоз малақай киіп, терезе алдында сығырайып пима табандап отыр. Шегір көзінде – мүйіз көзілдірік. Алақандай көзімен қолындағы тебенге алара қарайды. Астына бөстек қойып, аласа орындыққа жайғасқан. Айналасында еденде жатқан түрлі аяқкиім, тарқатылған кендір жіп, біз, қайшы,

балға, қалып, балта, қайрақ тас, қалбырға салынған әртүрлі шегелер. Танымайтын адам осы отырысына қарап Беделханды етікші дер еді. Үстінде жеңі қыршылып кеткен көнетоз костюм, оның ішінде жағасы биік свитер, сыртында – ағарып тозған үлкен ескі күпәйке. Көктем әлде қашан шықса да, күн жылынып кете қоймаған соң әлі пимамен жүр. Шаруа істеп отырып бірдеңеге шұқшия қарағанда үстіңгі ерні дүрдиіп тұрады. Дөңес мұрынды көсе шал шашын тақырлатып тастамай, айналасын жұқалатып қиғызып қояды. Басына анау-мынау тақия сыймаған соң қолы білетіндерге қолдан тіктіріп алады» [61-б.] деген жолдар ардагер Беделханның кейпін танытса, «Тызалақтап, дембелше денесімен қозғалақтап диванды сықырлатты. Алдыңғы тістері сойдақ, ерні қалың біткен, беті сопақтау, аздап сепкілі бар шапшаң мінезді, сергек жігіт» [2, 65] деген портрет Әшімханның болмысынан хабар береді. Кейіпкер бейнесін толықтырудың тағы бір түрі – кейіпкер сөзі. Осындағы Беделхан туралы айтылған: «Шалдың тілін кетер кезде зорға тауып, түннің бір уағында үшеуі қараңғы көшемен тыпырлап, жаяулап, күбірлесіп, құтылғандарына қуанып, үйге асықты.

– Ай, шалдар, все таки мықты, – деді Әшімхан.

– Әттең, бірақ білімсіз еді. Кітапты ашып ежіктеп отырушы еді.

– Кәрі қасқыр емес пе, ойбай-ау, – деді Елеусіз.

– Сексенге келсең, сен одан бетер боласың.

– Көкжал де, – деп түзетті Мұрат. – Бұлар көкжал ғой.

Әшекең мен біздікі түлкі бұлаң.

Әшімхан үндемеді. Мінім қайсы деп ойлады.

– Әй, Беделхан қасқыр ғой. Білімсіз-ақ сексен мұғалімнің отыз жыл селкілдетіп ұстау деген...

Елеусіз басын шайқады. – Айбар ғой...» [67-б.] деген сөздер қан майданда шыныққан соғыс ардагерінің бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Беделханның жеңіс күні өзін құттықтай келген жастарға «Әй, совет өкіметін жа-

мандаймыз. Тәртіп бар еді-ау...» деген сөзі талай сырды аңғартады.

Жазушының туған жерге деген сүйіспеншілігі «Қалғұты» әңгімесінен мен мұндалайды. Суын ішіп, топырағын басқан жерінің ол үшін ауасы да, суы да, нуы да, тасы да, құмы да – аса қымбат. Оны мына үзіндіден көруге негіз бар: «Бетіміз – Қараторғай. Ол Қалғұтыдан үш шақырым. Қаратоғайда өспейтін нәрсе жоқ, мойыл, долана қарақат, бүлдірген – бәрі қалың. Әсіресе, қап-қара мойылы балдай. Таңдайға салсаң, балдай боп езіліп жүре береді. Ауыл балалары жиылып жаздай терсе де бітпейді. Тіпті сонау қырық шақырым Аякөздегі қаланың орыстары да мотоциклдерін дырылдатып келіп жатады қарақат теруге. Көктемде мылтықтарын шошайтып өзен жағалап, үйрек атып аң аулайды». Осы жолдарды оқып отырғанда қазақтың дархан даласына Алла тағала бар ризығын төккендей әсер аласың. Осындай риясыз жер асты, жер үсті байлықтары бүгінгі таңда қара көз қазақтарға бұйырмай шетке кетіп жатқаны жаныңды қынжылтады.

«Балалық шақты еске алу» диптихында ескі достардың араға уақыт салып кездесіп, таң атқанша балалық шаққа жасаған саяхатына кезігіміз. Енді бір әңгімелерде «жынды судың» қазақ ауылдарына кіре бастағанынан бастап, оның салған лаңына қаныға түсуге болады. Алпысыншы жылдардың соңында ауыл дүкеніне әбден орныққан «жынды суға» құмарлар алғашында бір көше тұрғындарының терезесін шағып кетіп жатса, келе-келе олардың бір ауылға бой бермей тауға қашып, тәлтіректен шатқалдан өзі құлағанымен қоймай, елдің үстінен арызданып, ауыл үйдің берекесін алғаны нанымды суреттелген.

«Шилі өзен» әңгімесіндегі «жынды судың» кесірінен тағдыр тәлкегіне ұшырған Қалидың өмірі арқылы қала мен ауыл өміріне қанығамыз. Бос уақыты тиын-тебен үшін әркімнің жұмысын істеп, пәтерден-пәтерге көшумен өткен Қалидың өмірі қалада жүрген баспанасыздар-

дың өмірінен хабар берсе, туыстарын сағына күткен ауыл адамдарының кең пейілі бүкіл қазақ біткеннің мінез-құлқын танытады. Отыз жылдан кейін іздеп келген бауырын Дәмелінің «ой құлыным-ау, бармысың» деп жыламсырап бас салуы жақын адамдар арасындағы туысқандық сезімді уақыттың да суыта алмайтындығын байқатады. Оның ауылды көргенде елу жыл бұрынғы бастан өткен оқиғаларын, ауылдың тентек ұлдарының мінездері мен түр-түсін сипаттай жөнелгендігі – туған жерге деген сағынышының белгісі еді. Ауылдың балалары деп отырған достарының барлығы да бүгінде қаусаған шал болғандығын Қали сезген де жоқ. Себебі ол бала кезін есіне түсіретін ауылына келгенде өзі да бала болып кетіп еді. Осындай детальдар мен штрихтар жазушының кейіпкер жанына үңіле білгендігінің мысалы.

Жинақта қазіргі қала тіршілігінен хабар беретін әңгімелер де бар. Олардың қатарында «Қаладағы қыз», «Профессордың шәкірті», «Отты ағын», т.б. әңгімелерін атауға болады. «Қаладағы қыз» әңгімесіндегі Қаншайымның өмірі адам қызығарлық емес. Себебі ол жарқын болашағын емес, бір күндік қызығын ғана ойлаған төмен етекті жан. Сондықтан да оның болашағы бұлыңғыр. Ол өмірдің – күрес екенін білсе де онымен күресуден гөрі эзірге мәзір тірлік кешкеніне мәз. Бірақ мұның бәрі алдамшы дүние екенін ол кеш білді.

Тарихшы ғалым Әбу Тәкеновтің рухына арналған «Профессордың шәкірті» деген әңгімеде ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басындағы ел экономикасынан хабар берер эпизодтар бар. «Профессор бүгінгіні ойласа, өткенге көз салады, сол қиын отаршылдық заманда шын мәніндегі оқымыстылар, ел мүддесіне берілген жандар қуғыннан, түрмеден, ату жазасынан қорықпай қызмет етіпті. Енді бүгін сол адамдардың істеген істері аңызға айналды да, ал ізбасар ұрпақтары ел мүддесінен алыстап, арзан абырой, жеңіл табыс, жалған атақ қуып кеткендей»

деген сипаттама қазіргі замандастарымызға қаратыла айтылса, «тура айтқаны үшін туғанына жақпай» қызметтен босап базарда жүрген журналистің тіршілігі – Қазақстан экономикасы құлдырап кеткен жылдардағы әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінің күн көрістің қамымен базар жағалап кеткендігінің жарқын бейнесі.

Жазушы «Отты ағын» әңгімесінде менмендік ауруына ұшыраған жандардың есіне Жаратқан иені ұмытпай, оның бес парызын орындап, намазға жығылу керектігін Қали өмірі арқылы бейнелейді. Өзін басқалардан артық санайтын атеист Қалидың шыдамсыздық пен өркөкіректіктен тапқан ауруының шипасы біреу-ақ екендігін дәрігердің аузына салған жазушы екі аяқты пенделерді тәубаға шақырады.

Жазушы әңгімелері бүгінгі замандас бейнесін суреттеуде олардың жаңа дәуірдегі қоғам ісіне белсене араласуы мен адалдық, достық сезімдерін, еңбек жолындағы күрделі ізденістерін көркемдікпен өмір шындығына сәйкес бейнелеуімен ерекшеленеді. К.Рахымжанов – С.Мұратбеков, Д.Исабеков, Т.Нұрмағамбетов тәрізді тәуелсіздік тұсында ауыл өмірі туралы жазып жүрген жазушылардың бірі.

Н.Қамидың «Кездесу» (2003), «Көк қақпа» (2010) жинағына енген әңгімелердің барлығы да тәуелсіздік жылдар әдебиетінің жемісі. Автор ХХІ ғасырдағы ел мен жер, адам мен оның жан дүниесін өзімізбен бірге өмір сүріп жатқан қазіргі замандастарымыздың тыныс-тіршілігімен көрсетуге ден қойған. «Көк қақпа» әңгімесіндегі кейіпкердің түсінен қара домбыраның кетпей қоюынан көп сырды ұғуға болады. Хан Мөде құрған көшпенділер империясын он төрт ғасырдан кейін билеген Шыңғыс Қағандардың ХХІ ғасыр перзентін мазалап жүргені бүгінгі тәуелсіздіктің оңайшылықпен келмегенін ата-баба рухы ескертіп жүргендей әсер береді. Оны мына жолдардан аңғаруға негіз бар: «Ешкімге тәуелді болмай, айдарыңнан

жел есіп, алшаң басып жүрер заманды жақындата түссем деп мен де талпындым, амал не, ақыры қолым жетпей, айға шапқан арыстандай мерт болдым, сол азаттыққа Алланың әмірімен өзің жеттің, енді соның қадірін біліп, қастерлей білсең кәнеки?» [267-б.]. Қара домбыра елі мен жерінің азаттығы, бостандығы үшін күрескен көшпелілерден қалған бірден-бір көнекөз шежіре. Оның шаһнағына Мөде ханнан бергі көшпенділердің барша тарихы сыйып қана тұрған жоқ, ол сол тарихты ХХІ ғасырға жеткізіп тұрған аталар аманаты.

Бірсыпыра әңгімелерден кеңестік жүйенің ыдырап, кеңес адамдарының тығырыққа тіреліп, одан шығатын жол таппай, жаңа өмірге икемделе алмай, өмірден торығып, болашақтан үміт үзе бастаған жандар бойындағы психологиялық күйзеліс байқалады. Жаңа қоғамнан, өзінен жеріне бастаған адамдар өмірі әңгіме жанрына экзистенциалистік, постмодернистік арнадағы ой толғамдарға жол ашты. Осындай көркемдік ізденістер Р.Мұқанованың «Құбыжық» (2002), «Қаралы төбе», «Өзін», «Тұтқын» (2003), «Композитор», «Мұқағали» әңгімелерінен байқалады.

Т.Ахметжанның «О дүниенің қонағы» (2001) атты кітабында «Шәрбат», «Тұма», «Тергеу», «Төрт қанден», «Күнәһар», «Айқасқа» сияқты әңгімелері топтастырылса, 2006 жылы жарық көрген шығармалар жинағының I томына енген «Сынық қанат көбелек», «Қылбұрау» атты әңгімелері де өзіндік айтары бар шебер туындылар.

Өз замандастарының ар-ұяттан безе бастағанын көрген жазушы әңгімелерінің барлығында дерлік адамгершілік мәселесі көтеріледі. «О дүниенің қонағы» әңгімесіндегі о дүниелік болып келген Қияқ бейнесі оқырманға ой салады. Өмір жайында философиялық ой түйген жазушы нарық заманындағы ақшалы азаматтардың мұнсыз өмірінен сыр шерте отырып имандылық мәселесін алға тартады.

Ар ілімін жоғары қойған жазушы «О дүниенің қонағы» (2000), «Күнәһар» әңгімесінде ар-ұят періштесі мен сайтандарды арбастыра отырып, адамшылық, имандылық мәселесін алға тартса, «Махаббат әуені» (2006) шынайы пәк сезімге құрылған. Жазушының барлық әңгімелерінің негізгі өзегі – ар ілімі.

Әңгіме жанрына тұрақты түрде араласып жүрген жазушының бірі – Асқар Алтай. Оның «АҚШ консулының тас лақаты» (2000), «Лайбаран» (2000), «Түсік» (2001), «Тараншы Жолбарыстың сатқындығы» (2001), «Кентавр» (2002), «Қызыл қасқыр» (2002), «Стақан» (2003), «Сібір офицері» (2004), «Альпинист» (2004), «Шаһид» (2006), «Салбурын» (2006), «Прописка» (2007), «Көзжендет» (2008) әңгімелерінен мазмұндық, түрлік ізденістер байқалады. Ұлттық танымға ерекше мән беретін жазушының Мифке құрылған «Кентавр» әңгімесіндегі Басарыс атты «айғыркісі» мен «Салбурындағы» тотемдік таным қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістердің мысалы.

XX ғасырдың соңындағы тарихи мәні зор 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының қуғын-сүргінін көрген жазушының «Сібір офицері» мен «Прописка» әңгімесіне кеңестік жүйенің ыдырауына, қазақ елінің тәуелсіздік алуына алып келген Желтоқсан оқиғасын негіз етіп алған. Бірінші әңгімедегі кеңес офицері Бураханның тағдыр тәлкегіне ұшырауы қазақ жастарының көз жасының өтеуі болса, екінші әңгімедегі Арқаттың прототипі Асқардың өзі. Қазақстанның астанасы Алматыдан пана таба алмай сабылған Арқаттың өз елінде жүріп «өгей күй кешкен» қайғылы өмірі қазақ трагедиясы екені рас.

Әңгіме жанрында үздіксіз еңбек етіп келе жатқан жазушы Н.Ораздың «Аяқталмаған ертегі» әңгімесінде автор Алматыда тұратын Сағындық есімді ғылым кандидатының екі күндік өмірі суреттелсе, «Оңаша арал» (2006) жалғыздікті әйелдер мұңынан сыр шертеді. Оның «Түнгі жалғыздық» (2008) әңгімесінің де сағыныш пен мұң-

ға құрылғанын ескеретін болсақ, жазушы осындай қайғы мен мұңға толы әңгімелерінде адам жанына үңілуде психологизмді терең игергендігін байқатты. Ол «Біз, ол, «Мерседес» және махаббат» атты әңгімесінде ауылдың жайма шуақ өмірі мен қаланың тынымсыз тіршілігін бір-біріне қарама-қарсы бейнелеу арқылы олардың арасындағы айырмашылықты көрсеткен. Ауыл тұрғындарының аңғал, адал, еңбекқор болып, қала тұрғындарының безбүйрек, эгоист, дүниеқоңыз болып келуі олардың қоршаған ортаға қарай икемделуін аңғартады. Жазушының «Жылқының көз жасы» (2007) әңгімесі Семей полигонына арналған. «Жын жайлаған меңіреу өлкенің» трагедиялы күйінен хабар берген жазушы бүкіл адамзат баласын алаңдатқан Семей полигоны туралы әңгімелерге өз үлесін қосты. Бұл тақырыпта Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне», «Қаралы төбе», Д.Рамазанның «Соңғы дем» әңгімелері толықтырды.

Қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер А.Кемелбаева әңгімелерінен де байқалады. Діни-философиялық негіздегі «Ғибадат» (2000) әңгімесінде публицистикалық сарын басым болса, бірінші жақтан баяндалған «Құс» әңгімесі философиялық ой-толғамдарға құрылған. Модернистік, постмодернистік ағымдарды жете меңгерген жазушының алғашқы әңгімесінде дін тақырыбы көтерілген. Ол қасиетті Құран сүрелерінен мысалдар келтіре отырып, жалғанды жаратушы Алланың ұлылығын мойындайды. Алла тағалаға жасалған құлшылық оған деген шексіз сүйіспеншіліктің белгісі болса, бұл әңгіме о дүниенің бар екендігіне сендіре отырып, ақырзаманнан Аллаға жасаған құлшылық қана алып қала алатындығын нанымды бейнелеген туынды. Екінші әңгімедегі зулаған көлік астында тапталып жататын құс пен қаңғыбас иттердің өлекесіне көпшілік мән бере қоймауы мүмкін, алайда жазушы олардың да Алла тағала жаратқан тіршілік иесі екендігіне көңіл аудартады. Осы ой «Тобылғысай»

әңгімесінде жалғасын тапқан. Автор тек қана жан-жануар емес, барша тіршілік иесін бір Алланың жаратқандығына сендіреді. «Қоңыр қаз» әңгімесінде адам баласының дертіне құстардың арасынан шипа іздеген жазушы «Қияда» әңгімесінде Түсіпхан өліміне қатысты ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа көңіл бөлумен күнделікті өмірде кездесетін жайттардан өмір мен өлім жөнінде философиялық түйін жасайды.

Д.Рамазан «Көкжал» (2001) әңгімесінде адам мен қасқыр арасындағы тартысты бейнелеу арқылы табиғаттың тылсым күштерін бағындыру мүмкін емес екендігін еске салса, «Алланың елшісінде» (2008) дін тақырыбын көтерген. Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімесі тәуелсіздік жылдарындағы «қазақ әңгімесінің көкжалы» ретінде танылған туынды. Қазақ әдебиетінде М.Әуезовтің «Көксерегінен» бастау алған қасқыр бейнесі тәуелсіздік тұсында Ж.Ахматидың «Кезінгеннің кезі», «Ажал аузында», «Кие», А.Алтайдың «Қызыл бөлтірік», Д.Рамазанның «Көкжал» әңгімелерінде жалғасты. Аталған әңгімелердің барлығында дала тағысын екі аяқты пенделердің бағындыра алмағандығы әр түрлі орта мен әр түрлі жағдайда жан-жақты бейнеленді. Жазушы екінші әңгімесінде «Қарлығаштың құйрығы неге айыр», «Қазығұрттың басында кеме қалған» сынды белгілі аңыз-әңгімелерді қайта тірілткен. «Сағындым сен жанқалада» (2008) адам бойындағы бір сәттік сезімнен адамгершілік, ар мәселесін жоғары қоя білсе, «Сүйген жүрек» (2008) әңгімесінде тек қана екі ғашық арасындағы емес, туған жерге деген махаббат қоса өрілген. Махаббат мәселесін бүгінде Отанына қайта оралып жатқан оралмандар тағдырымен ұтымды ұштастырған.

XXI ғасырда әңгіме жанрына тағы бір топ жас буын өкілдері келіп қосылды. Олардың қатарында мерзімді басылым беттерінде әңгімелері жиі жарияланып жүрген Қ.Аманжолұлы, Қ.Әбілқайырұлы, М.Омарова, Л.Қоныс, Ә.Қоспағарова, Б.Дәулетбаева, Л.Имашева, А.Мантаева,

Ж.Мамырәлі, М.Мұқашев, Б.Сарыбай, т.б. қаламгерлерді атауға болады. Қ.Аманжолұлы әңгімелерінен психологизмді терең игергендігін байқасақ, Қ.Әбілқайырұлында мұң басым. Шабыт фестивалінде проза жанры бойынша үшінші орынды иеленген Л.Қоныстың «Ібілістің көңіл-десі» (2002) атты психологиялық әңгімесінде дамыған технологияның адамзаттың санасын уландырғаны сыналса, «Құрқылтай ұясы», «Тиын» әңгімелеріне қазіргі замандағы өмір шындығы негіз болған. Ә.Қоспағарованың «Ол» әңгімесіндегі ақын жігіттің өзін қоршаған ортадан, төңірегіндегі адамдардан жиреніп, шарқ ұрып тазалық іздеуі Р.Мұқанова әңгімесімен үндестікті байкатады. Аталған қаламгерлердің ішінен қазақ әдебиетіндегі Б.Нұржекеевтің дәстүрін «Шабыт» фестивалінің дипломанты Ә.Қоспағарованың жалғасырғаны байқалады. Б.Нұржекеев әйел-ана, қыз-келіншектердің тірі жан білмейтін құпиясын олардың күнделіктері мен хаттары арқылы оқырманға жеткізіп отыратын. Қырық шырақты қыз-келіншектердің психологизмін терең игерген жазушы олар туралы әңгіме еткенде тіпті өз басынан өткен оқиғаларды суреттегендей әсер беретін. Ә.Қоспағарованың «Қара кемпір», «Хризантема», «Қызыл орамал» әңгімелері мен «Сізге» атты эссесіне әр түрлі жастағы әйел-аналардың қилы тағдыры негіз болған. Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесін толықтыратын бұл шығармалардың негізгі ерекшелігі – әр түрлі оқиғаға қатысатын кейіпкерлердің жас ерекшелігінің бір-біріне ұқсамауы. Мәселен, «Қара кемпір» әңгімесіндегі жалғыз баласының асты-үстіне түсіп, оны оқытып адам қатарына қосқан кемпірдің мүшкіл халі – ащы болса да өмір шындығы. Жазушы өмірдің күнгейін емес, көлеңкелі тұстарына көңіл бөле отырып, тығырықтан шығар жолды іздейді. Кеңестік дәуір ыдырап, еліміз егемендік алғанмен, адам баласының психологиясы өзгере бастағаны жасырын емес. Әрине, көпке топырақ шашуға болмайды, себебі,

«бес саусақ бірдей емес». «Бір анадан ала да, құла да туа-тынын» ескеретін болсақ, кемпірдің ұлы мен қызы екі түрлі тәрбие көрген жандар секілді. Жазушы өмірдің жазылмаған заңдарына үңіле отырып, өмір жайлы философиялық түйін жасауға ұмтылған. Ол ұрпақ жалғастығы болып есептелетін, қара шаңырақтың иесі болып танылатын ер балалардың қыз балалардан жоғары бағалануы. Алайда, осы шаңырақ иелерінің көпшілігі үйленген соң, өз анасын мүлде ұмытып, бір шүйке бастың дегенінен аспай жататыны жасырын емес.

«– Бүгін жұма. Шалымның да басына бара алмадым. «Жалғыз» алып барам деп еді.

– Қолы тиіп жүр дейсің бе?

– Білесің ғой, көріп жүрсің ғой» [77-б.], – деген үзінді қара кемпірдің жалғыз баласына шық жуытпайтынын байқатса, оның өз бетінше осылай күбірлеп жүретіндігін көрген ел «шалын сағынып жүрген болар» деп жориды. Бүгінде бір уыс болып қалған қара кемпір кеше кім еді? деген сауалға жауап беру мақсатында оның өткеніне лирикалық шегініс жасайды. Бір үйдің еркетотайы болған Еркежан қазақтың дәстүрімен құда түсіп келген жігіттің қалыңдығы болып шыға келген. Он екі жасында босаға аттаған ол ата-енесіне мейірімді, барынша биязы келін бола білді. Күйеуі Орынбасарға еркелей жүріп, оған бауыр басып та кетті. Кезінде жастар бірін-бірін көрмей-ақ, сүймей-ақ осындай тату-тәтті өмір кешетін. Ал, қазіргілерге не дерсің? Сүйгеніне қосылғанмен оның ата-анасын сыйламайтын келіндерге ой салу мақсатында кемпір мен келін өмірін салыстыра суреттеген қаламгер тек әйелдер қауымына емес, анасын сыйлауды білмейтін жігіттерге де ой тастаған. Әншейінде «қара қақбас», «қу қақбас», «Күрішіңе тоямыз, өл, өл!» деп жүретін шайпыауыз келіннің үйге қонақ келгенде апа деп сызыла қалатынына қалай күйінбейсің. Қаламгер шағын әңгімеге «Қыз ұя» әңгімесін әдемі қиюластырған. Қалмақтардан

қашып тығылған ағасын құтқарам деп құзда қалып қойған қыз туралы аңызды беріп отырғандағы мақсат – біріншіден, қарындастың тілекшілігін білдіру болса, екіншіден, қазіргі таңда қазақтың бай ауыз әдебиетінен мүлдем хабарсыз ұрпақтың өсіп келе жатқандығын еске салу. Ертегі тыңдамайтын, кітап оқымайтын, ғаламтормен бас қатыратын жас ұрпақтың өсіп келе жатқандығы көзі қарақты жандардың бәрін де күйзелтетінін автор жадында ұстап отырған.

Әңгімеден тағы бір көрінетін жайт – екі дүние арасындағы байланыс. Оны қара кемпірдің түсіне Орынбардың қайта-қайта кіруімен бейнелеген. Артында қалған сүйген жарының мүшкіл халі оны да көрде тыныш жатқызбай мазалайды, сондықтан да ол кемпірін ертіп кету үшін айналшақтап жүр. Дүниеден озарында жалғыз балсына шешесін аманаттап кеткенін еске салған автор «аруақ аттағанның оңбайтынын» да еске түсіргісі келеді. Шешесі өлгенде оған қайғырудың орнына қара джип машинесіне қарағыштап тұрған жалғыздың қылығы оның бет-бейнесін толықтыруға қызмет етеді.

«Енді Қара кемпір жоқ сендерге. Бүкірейіп жүріп қи оймайды, көз жанарын тауысып жүн түтпейді, қисалаңдап, шаршап-шалдығып су тасымайды» дегендей күн күркіреп біраз тұрды [87-б.] деп аяқталатын әңгімеде автор адам мен табиғат арасындағы байланысқа да ерекше мән берген.

«Қызылорамал» әңгімесі қазақ әдебиетінде қалыптасқан дүстүрдің заңды жалғасы ретінде танылады. Мұндағы әйел сыры оның көк сандықтағы күнделігі арқылы ашылады. Оны ашатын өзге емес – өз қызы. Мамасы көк сандығындағы қызыл орамалға көзі түскен соң, жиырма жыл сандық түбінде жатқан ең қымбат асылын қызына сыйлайды. Осыдан жиырма жыл бұрын Санкт-Петербургтен сатып алған қызыл орамал араға жылдар салып, енді оның қызының мойнында сол қалаға сапар шегеді.

Бірақ орамал сол сатып алған дүкенде жоғалады. Көзі бұлаудай болып, қанша жылағанмен жоғалтқанын таппай, маматайына не айтарын білмей елге оралады. Келсе анасы хал үстінде ауруханада жатыр. Дәрігерлердің айтуына қарағанда жүрекке күш түскен.

Құпияны ашуға тағы бір түрткі болған жайт – бейтаныс адамдардың мұны «Ой, Бахтиярымның жұрнағы» деп бас салып құшақтап сүйе бастауы.

Міне, осыдан кейін анасының жанарын мәңгі мекендеген мұңның сырын ашпақ болады. Оған анасының көк сандығы көмектеседі.

Көк сандықта сақталып, ешкімге ұстатпайтын күнделіктегі жазбалар былай болатын:

«20.09.1995 жыл. Әскөнтай аумаған сен! Құдай ақы ол біздің махабатымыздың белгісі, куәсі. Шәріпке (әкемді айтады) адал, қыздай-ақ келдім. Алланың күдіреті сені сүйгенімді мен жасырғанмен, Алла жасырмады. Өскен сайын сенен аумай келеді. Жиі есіме түсесің. Тіпті махабатым бұрынғыдан да өрши, биіктей түскендей. Шәріп мені кешсін. Оған мен ренжімеймін.

12.11.2000 жыл. Бүгін қызыл орамалды қызым сұрады. Оған бәрін айтуым керек еді. Өз уақыты келер деп жүрмін. Екеуміздің махаббатымыздың көзі болып қалған сол орамал ғой. Оны көрген сайын сен қасымда тұрғандай боласың. Сағындым!» [6-б.].

Міне, осындай сырды оқыған соң, шын мағынасында жарқылдап күлмейтін, шешіле көсіліп сөйлемейтін маматайының жүрегіне түскен ауыртпалықтың сыры ашыла түседі. Автор қызыл орамалды махаббаттың символы ретінде алған. Бахтиярдың көзіндей сақтаған қызыл орамал жоғалған кезде мұның ауруханаға түсуі, дерті айықпай дүниеден өтуі – екі ғашықтың арасын жалғап тұрған нәзік жіптің сол орамалмен бірге жоғалуы ретінде шынайы бейнеленген.

«Хризантемада» жас бойжеткендер өмірінен сыр шерткен автор қала жастарының тіршілігінен хабар берсе, «Сізге» шығармасында махаббаттың адам жасына қарамайтындығына көңіл аударған.

«Ол» әңгімесінде адал адамдардың арам қоғамда өмір сүре алмайтындығы студент жастар өмірімен шынайы бейнелеген. Алғашында студенттердің үлкен ақын санап, одан қолтаңба алып жүрген ақын ағасының ішімдікке салынып кеткенінің сырын ашу арқылы табиғат сыйға берген тума таланттар мен ақынсымақтар арасындағы текетірес, халтуршиктердің пайдасына шешіліп жататынын әшкерелеген. Жазғанын көршілері көшіріп алып, қолының ұзындығын пайдаланып жинақ етіп шығарып жатқанын көрген ол өзі өмір сүрген қоғамға лағнет айтқандай. Негізгі кейіпкердің атын атамай-ақ, ол деп бейнелей білген автор сол ақынның түбіне жеткен ақынсымақтарды мақтамен бауыздаған. Мұндай жайттардың өмірде кездесіп жататынын жадында ұстаған автор, өнер жолының оңай еместігіне сендірген. «Тағдыр» әңгімесіндегі кандидаттық диссертациясын қорғап, ауылға барып мектепте мұғалім болып жүрген Берікті мектеп директорының жұмыстан қысқартуы оның тағдырын тәлкек етеді. Көп білгені, еңбекқорлығы, әділдігі, турашылдығы үшін көпке жақпаған ол жұмыссыздықтың салдарынан ішімдікке салынып кетсе, «Күй» әңгімесіндегі күйшінің де тағдыры осы тақылеттес. Соңғы үш әңгімеде біздің қоғамның келеңсіз жақтарын әшкере етумен бірге, өнер мен өнер иелеріне қазіргі таңда қамқорлықтың азайып кеткендігі көркем бейнеленген. Жазушы әңгіме жанрына тән көркемдік ерекшеліктерді жете меңгерген. Шып-шымыр оқиға қатысатын кейіпкерлерінің өміріне лирикалық шегініс жасаған ол барлық кейіпкерлерінің толық бейнесін шынайы сомдаған. Сонымен бірге ол жансыз, дерексіз затқа жан бітіре бейнелеуге шебер. Оны осы әңгімедегі «Жаңбыр топырақтың миын шашып, жаншып жатыр», «Өзім эзер

отырғаным, жыным жағамнан алғандай еді», «– Классик ақын болу, түк те емес, – деп соқты. Жауырыны жер сүзіп отырған бірі», «Бәрі мына сиықсыз өмірде тыр жалаңаш қалғандай ыржалақтап күле берді», «Даусым қабырғаларға соғылып құлап, қайта жаңғырып өзімді мазақ еткендей» деген бейнелі образдардан көруге болады.

Бұл тұста қазақ әңгімелері түрі жағына байи түсті. Шетел әдебиетіндегі мистикалық үрдісті үлгі тұтқан М.Омарова магиялық сарынға құрылған «Жұмбақ», «Жол үстінде» әңгімелерінде ұлттық таным мен модернистік ағым жүйесін ұштастыруға ұмтылған. Б.Дәулетбаеваның күнделік іспеттес, хат үлгісімен келетін новеллалық желімен жазылған «Аспан әлемі» әңгімесінің де айтары мол. Мұнда автор күнделікті өмірде кездесетін кереғар жайттарды шенеп отырады.

Тәуелсіздік жылдары қазақ жазушылары әңгіме жанрында қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, мазмұндық, түрлік ізденістерге барды. Бұл жанр кеңестік дәуір тұсында тыйым салынған діни-философиялық, эротикалық, интимдік әңгімелермен толықты. М.Мағауин, Б.Нұржеке, Қ.Жұмаділов, Т.Ахметжан, Н.Ораз, т.б. жазушылар адам жанының ішкі иірімдеріне үңілуде психологиялық әңгімелер қатарын көбейтті. Дәстүрлі ұлттық таным тәуелсіздік тұсындағы әңгімелерде батыс әдебиетінде қалыптасқан әр түрлі ағымдармен жалғасты. Сондықтан да қазақ әңгімелерінде модернистік, постмодернистік ағымдар пайда болды.

Жазушылар сүйекті жанрлармен бірге шағын жанрдың жүгі қашан да ауыр болатындығын фантастикалық, антропологиялық, этнографиялық, символдық, мифологиялық, автобиографиялық, мистикалық, сатиралық және қысқа әңгімелер арқылы дәлелдеп келеді.

ЖЕЛТОҚСАН ШЫНДЫҒЫ ӘДЕБИЕТТЕ¹

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақыт аралығында қазақ әдебиеті дамудың жаңа белесіне көтерілді. Бұл тұста қазақ жазушылары тоталитаризм қыспағынан босап, еркін тыныстауға бет алды. Тәуелсіздік жазушыларға сөз бостандығын алып келді. Сөз бостандығы қазақ жазушыларына кеңестік дәуірде еркін бара алмаған, кең қозғай алмаған тақырыптарға қайта үңілуге мүмкіндік берді. Сондай тыйым салынған тақырыптардың бірі – 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы еді.

Желтоқсанның 20 жылдығы қарсаңында Д.А.Қонаев қоры шығарған 10 томдық сүбелі еңбек пен Т.Айтбайұлы құрастырған 3 томдық «Желтоқсан» атты жинақтың, Қ.М.Табиев пен тарихшы Б.Төлепбергеннің бірнеше еңбектері Желтоқсанның талайларға ой салғандығын байқатты. Қазіргі таңда Желтоқсан оқиғасы негіз болған еңбектер қатары күн санап толығуда. Олардың қатарында тарихшы М.Қозыбаевтың «1986 Желтоқсан. Дақпырт пен шындық», Ж.Әнесұлы «Желтоқсаннан кейін ел мүддесі үшін айтылған шындық», Б.Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан», «Желтоқсан қарлығаштары», «Қасиеттім – Желтоқсан», Қ.Мұнар Табиевтің «Қазақтың Желтоқсаны», «Қайсар рухты қазақ», «Мұзда жанған алау» кітаптары мен А.Сәрсенбаев қоры шығарған 8 томдық «1986 Желтоқсан статьи и публикации 30 1986-1995 годы» және басқа көптеген еңбектерді атауға болады. Бұл еңбектерде негізінен тарихи құжаттар мен деректі шығар-

¹Мұнда Желтоқсан туралы шығармалардың толық қамтылмағандығын ескертеміз.

малар жинақталған. Алайда қазақ халқының тарихынан үлкен орын алған бұл оқиға ұлттық намысы бар ақын-жазушылардың бәріне дерлік түгелдей қалам ұстатты. Сондықтан да қазақ әдебиеті Желтоқсан туралы ірілі-ұсақты поэзиялық, прозалық, драмалық туындылармен толықты. Оны әр жанрдан келтірілген мысалдардан көруге болады.

Поэзия.

Аға буын ақындардың ішінен Қадыр Мырза-әлидің «Заман-ай» атты поэмасында дендеп кеткен XX ғасырдың дертіне жолығамыз. Поэmanın «Жанталас және Желтоқсан» атты тарауы Желтоқсан оқиғасына негізделді. «Жаратқанның осы ма теңгермегі! Жастай солды жайсаңдар, Көгермеді», «Ұлы қазан әкелген жақсылықты Кіші қазан түк қоймай тартып алды» деген жолдармен қанды оқиғаны мегзеген ақын оған терең барған жоқ. Себебі ол туралы жазуға тиым салынған болатын. Сондықтан бұл тараудың мазмұны аты айтып тұрғандай дәрежедегі мәселені көтерген жоқ. Бұл оқиғаны ашық жаза алмаған қаламгерлер оны мегзеп қана бейнелеу арқылы оқырманға қайғылы қаза жөнінде ой салып отырды.

Кейін еліміз егемендік алған соң бұл оқиғаға үлкенді-кішілі біраз шығармалар арналды. Солардың ішінде Ж.Бөдешұлы «1986. Желтоқсан» өлеңінде XX ғасырдың соңғы ширегінде азаттық үшін болған соңғы күреске былайша жан бітіреді:

*Желтоқсанның желі ызғарлы,
Көшені бойлап қан ақты.
Шашынан сүйреп қыздарды,
Ұлдарды итке талатты.*

*Езгіден кеткен еті өліп,
Ел тіріліп, оянды.
Еркіндік еңсе көтеріп,
Бұрышқа тықты ноянды [1, 74].*

1986 жылғы ақ қар, көк мұзда болған бұл оқиға қазағым, елім деген қаламгерлердің бәрін де бей-жай қалдыра алма-

ды. Ал, ұлтшылдығымен, патриоттығымен танылған Жәркен ақын бұл тақырыпты жаны күйзеле, тебірене отырып жырлады. Ақынның шағын лирикасындағы осы ой кейінгі жылдары эпикалық шығармаларына да негіз болды.

«Ғасырлар сарыны» өлеңінде тәуелсіздіктің арғы-бергі тарихына көз жүгіртсе, «Күзетте» бақташының аспанға оқ атпауын сұрайды. Маужырап ұйқыда жатқан тыныштыққа оқ атқандардың оңбайтынын ескерткен ол күзетшінің түн тынышытығын бұзбауын ескертеді. «Қонаевтың қаруы» атты өлеңде Д.А.Қонаевтың қаруы қоян мен қырғауылға ғана оқталса, Г.Н.Колбиннің қаруы қазақ жастарына қаратыла атылғанына күйінген ақын «Шын көсемнің қолына түскен қару – Адамзат баласына атылмайды» деген түйін жасайды. Ақын осы ой арқылы оқырмандарына ел басқарғандардың барлығы бірдей көсем бола бермейтіндігін ескертеді.

Қазақтың ақын қыздары да бұл оқиғаны жырлауға өз үлестерін қосты. Желтоқсан оқиғасына М.Айтхожина «Желтоқсанның желі гулеп» деген өлеңінде:

Жастарға толып кетті түрмелері,

Еске алсам оны тілім күрмеледі.

Жасқанып өз жерінде,

Жәбір көріп,

Қашанғы құлдық ұрып жүрмек еді [2],

– деп тәуелсіздік жолында жастардың басын бәйгеге тіккеніне көңіл аударды.

Қазақ халқын күллі әлемге танытқан оқиғаның еліміздің тәуелсіздік алуына өз септігін тигізгені белгілі. Олай болса, ақынның «айырар келді кезің ақ-қараны, Қашанғы сені біреу басқарады. Бар кілті бақытыңның өз қолында, Енді сенің ғасырың басталады!..» деп қазақ халқының тәуелсіздігінің мәңгілік болуына көңіл аударуы да орынды.

«Аласа емес, Қырандар! Құлайды өрден» деп, ата-бабалардың найзаның ұшымен қорғаған жерін көз алартқандардан қорғау керектігін баса айтқан ақын тәуелсіздігіміздің баянды болуын үнемі жырға қосып, егемендік жолында аянбай еңбек етіп келеді. Осы оқиға тұсында қазақ қыз-

дары қайсарлығымен, өрлігімен танылды. Сондықтан да қаракөздеріміздің ерлігін қалам ұстаған үлкенді-кішілі ақындардың барлығы мақтан етті. Ж.Тұсайұлының «Ар-намыстан жаратқан ба Қазағымның бар қызын?!» деп жырлауы да содан.

Ал, К.Ахметова «Ұмытуға бола ма сол дауысты» атты өлеңінде кешегі 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына жан бітіріп, табиғаты нәзік қыздардың ерлігін, жауынгер қазақ халқының ұрпағын «Желтоқсанның дауылы шайқағанда Құлатпады арулар ар-намысты» деп жырлады.

А.Бактыгереева осы оқиғадан кейін, Жазушылар одағына кездесуге келген Г.Н.Колбинге кеңестік дәуір тұсында шовинизмнен тайсалмай «Мен қазақпын!» деп жар салған Жұбан Молдағалиевтің: «Замандаспыз – деді оған, қатар жүрген. Желтоқсанның көргенше он алтысын Бір күн бұрын батсамшы батар күнмен» деген сөзін арқау ете отырып, майдангер ақынның ерлігін жырға қосты. Осы оқиға туралы топтамалардың қазақ әдебиетінде ақындығымен қалған Жұбанның азаматтық қырын аша түсері заңды.

*Ұрпағыма халім бар не дер енді,
Қорладыңдар бұл қазақ деген елді.
Қыздарымды сүйретіп бұрымынан
Ит таласын деп не едім немеремді?..*

*Деп үйреттің мәңгүртсің: бәрің надан,
Тіл мен діннен айрылды елім, бабам,
Кеше алаңда сабаған – сенің тегің,
Ал таяқты жегендер менің балам [3, 252-253],*

– деп Ұлы Отан соғысының төрт жылына төтеп берген ақынның белін Желтоқсанның ызғары қайыстырғанын ақын қыз жеткізе жырлады. Жұбан ақынның осы ерлігін ақындардың барлығы дерлік жырға қосты. Осы қатарда Ш.Сариевтің «Желтоқсан» өлеңін атауға болады.

Желтоқсан жырларын толықтыратын шығармалар қатарында Қ.Аманжолдың «Желтоқсаным!» өлеңін ерекше атауға болады. Ақын Желтоқсандағы жастардың тірлігін

ар-намыстың өлшемі ретінде бағалап, діліміз бен тілімізге бостандық пен азаттықты алып келгенін баса айтты. Бірақ арада өткен жиырма бес жыл уақытта сол ерлік үшін күрес рухын жалғастыра алдық па? деген сауал тастайды. «Желтоқсаным! Бостандықта – боданмын, Азаттықта – алаңмын! Бордай үгіп намысты Құмға сіңіп жоғалдым» деген ақын сөзі Желтоқсан оқиғасының күні бүгінге дейін әділ бағасын ала алмай жүргенін еске түсірсе:

*Желтоқсаным!
Жүрек әлі мұз бен қар,
Жібімеген ызғар бар,
Күншуағың – алданыш,
Көңілдегі сызды аңғар [4, 64],*

– деген жолдар Желтоқсанның талай жүректерді жаралап, көңілге кетпес қалың сыз салғанының нанымды суреті.

Мұндай мысалдарды тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясынан көптеп келтіруге болады. Кеңестік империяның дәуірлеп тұрған шағында барлық кеңес ақындары тәрізді қазақ ақындары да «қазағым», «ұлтым» деген сөзді қорқа соқтап айтушы еді. Ал бұл оқиға отызыншы жылдардағы жаппай қудалауды енді ұмыта бастаған халыққа оңай тиген жоқ. Қазақ ақындары ол туралы айтуға да, жазуға да жасқанып, әрі-сәрі күй кешкені белгілі. Бірақ поэзия өзінің жауынгер жанр екендігін бұл жолы да байқатты. Қағаз бетіне түскен қаншама жыр жолдары оқырманына дер шағында жете алмай бұлқынды. Сол бір алапат күндер алаңда болғандардың жүрегін жаралап, қазағының, ұлтының өзге ұлттың алдында тізе бүккендігін қанжылап жырға қосты. Сондай ақындардың бірі желтоқсанның зардабын тартқан – Болат Шарахымбай. Қаралы күнді көзімен көрген жандардың бірі болғандықтан, ақын жүрек оқиғаның ізін суытпай жатып қағаз бетіне түсірді. Оның қанды оқиғаның ертеңіне жазылған «1986 жыл. Желтоқсан» атты өлеңін оқып отырған жанның көз алдынан сол күндер бейне бір елес тәрізді үздік-создық өтіп жатады. Көзбен көрген шындық қана осылай жырланбақ.

*Өгей қала. Өгей жұрт. Өгей бәрі,
Өгей дүние өгейсіп қарайды әні, –
Көше толы сенделген тірі өліктер,
Сары орыстың кездігі сорайғалы,
Өгей дүние. Өгей жұрт. Өгей бәрі [5],*

– деп басталған өлең «Өгей дүние. Өгей жұрт. Өгей бәрі...» деп аяқталады. Бір шумақта «өгей» сөзін сегіз рет қайталаған ақын осы сөзге ерекше мән берген. Бұл өз елінде өгей баланың күйін кешкен, қазақ халқының шынайы бейнесі еді. Жас шыбықтары қыршынынан қиылып жатқанда, қолдан келер дәрмені болмай, жоғары жаққа жәутендеген қазақтың аянышты күйі сол қалпында шынайы бейнеленді. Ақын айтса айтқандай, оқиға басып-жаншылған соң, оған қатысушылардың барлығы да қара тізімге алынып, қуғын-сүргінге ұшырады. Отаршыл империя алаңда болғандардың өршіл рухын қарумен, күшпен езіп-шаншыды. Бірақ XX ғасырдың соңғы ширегіндегі «орыстардың» ойранын ашық жазған мұндай өлеңдерді баспа бетіне шығару мүмкін болмағандықтан осы жыр жолдары авторымен бірге біраз уақыт қараңғы қапаста бұлқынып бақты. Еліміз тәуелсіздік алған соң, Желтоқсан шындығына жан бітірген шығармалар оқырманына қарай бет түзеді.

Қазақ біткеннің өзге ұлттардың жертөлесін жалдап тұратындығы егемендік алғанымызға 20 жыл болса да жойыла қойған жоқ. Ал XX ғасырдың сексенінші жылдарында қазақтардың жертөлелерді ғана мекен еткенін Б.Шарахымбайдың «Тиіп кетсең едені сықырлаған, Жеркепеді жатырмын үн шығармай» деген жолдары және бір еске салады. «Қоқсық пенен бықсыққа» араласқан қаланың сүреңсіз тіршілігін көрген табиғат ананың өзі мұңға батып, бұл сұмдықты қара жердің өзі көтере алмай белі қайқандады:

*Қала жатыр қансырап кіндігінен,
Жеті күнде жерініп тірлігінен.
Кекке уланған кеудесі керіс тарта,
Қақ жартысы басының сынды білем.*

*Қопарылып кеудемнен мұң құлады,
Мың сан ойдан миым да мыңғырады.
Қабырғасы сөгіліп қара жердің,
Шыңырауда бір шындық шыңғырады... [5]*

Қазақстанның астанасында болған бұл сұмдық қаланы ғана емес, қазақ халқын қансыратқаны белгілі. «Ғұмырнамама жазылып жатыр менің, Желтоқсанның қып-қызыл қаныменен» деген сөзді Желтоқсан оқиғасының зардабын тартқан адам ғана айта алса керек. Бір жылдан кейін жазылған «Желтоқсан» өлеңінде ақынның бір жылға созылған сұрақ-жауап, тергеуден жүйкесі тозып, шаршағанын байқаймыз:

*Қасиетті Ерлік пен шуақты Арман,
Рухымды кайтып бер құлап қалған.
Құтқара гөр кеудемді –
Тәңірімді,
Шақша басты дал қылған сұрақтардан [5].*

Осылайша тірі пенделерден көмек болмасын білген ол бір Алладан «Жебей көр, болсаң Құдай! Азаттықты аңсаған менің демім» деп, медет сұрайды. «Азаттықты аңсаған менің демім, Бітетін де шығар-ау дәл осылай!» деп күйзелгенмен, жауынгер халықтың өр ұланы басына қандай қиыншылық түссе де, мойымайды. Азаттық пен бостандық жолындағы бұл күреспен мақтанған ол «Жер бетінің үстін бір шаң қылармын. Қазағымды сөйтіп бір бар қыламын!» деген өршілдік рух танытады. «Мен жастарға сенемін» деп М.Жұмабаев айтқандай, қазақ халқының рухы күшті жастары 1986 жылы бостандық, азаттық үшін күреске шыққанын, ол күрестің нәтижелі болғанын қазақ ақындары соңғы жиырма жыл бередірнде айтып та, жазып та келе жатыр. Ақын «Желтоқсанның 17-сі қандай күн? немесе ұлым Елдардың сұрағына жауап» атты өлең-эссесінде жыл сайын алаңға барып, құрбандарға тағзым етіп гүл шоғын қоюдың дәстүрге айналып келе жатқанын айта отырып, сол күннің қандай күн екенін бүгінгі жас

ұрпаққа түсіндірудің қажет екеніне көңіл аударады. Ақын 17-Желтоқсанды:

*Сыны дер ем азап пен жанталастың,
Азаттығын аңсаған Алты Алаштың.
Үш жүз жылдық қатқан кек, зар мен ыза,
Қабырғамды күйреткен қара басқыр... [5],*

– деп түсіндіре келіп, «бүгінгі күн – ұзақ жылдар бойғы арман-аңсарымыздың бастауы болған халқымыздың ақ-жолтай күні» деген тұжырым жасайды. Ақынның «бүгінгі күнге» он екі рет санамалап берген анықтамасының барлығы да дөп басып айтылғаны анық. Шын мәнісінде бұл күн ақын айтқандай, «тарихи Шындық пен тарихи Әділеттің, рухани азап пен қорлыққа қарсы қаймықпай бас көтерген, Қазақ намысы мен арының азаттығы жолында кеудесін оққа төсеген, бостан Рухтың қанда тулаған Ождан – нұрға шарпылып, аспанда шалқыған, Ерлік пен Елдіктің, Қазақтың ұлт болып ұйысқан Бірлік пен Тірлігінің, азат Қазақ елінің бақыты үшін қасық қанын төгіп, қыршынынан қиылған боздақтарды еске алу, Әділет үшін күрескен, сол үшін өмірлерін жанпида еткен ағаларымыз бен апа-әпкелерімізді сарыла күткен сағынышы мен қазағым, халқым деп намысқа қамшы басып алаңға барған аяулы қазақ қыздарын алақанда аялайтын, ардақтайтын абыройы, Желтоқсан жеңімпаздарының, олардың балаларының, немерелерінің жүрегі ұлттық мақтаныш сезіміне бөленіп, лүпілдеп соғатын, Тәуелсіз Қазақ елінің жас қайраттары мен жас сәбиралары аға ұрпақ алдында, Желтоқсан боздақтары алдында, Отан алдында, аталары мен әкелері алдында қолдарын жүректеріне қойып тұрып өздерінің адалдықтары жөнінде ант беретін» күн еді.

Желтоқсанның жанды картинасын жасағандардың қатарында Аманғазы Кәріпжанәулеті сынды Желтоқсан зардабын тартқан ақынның да алар орны бөлек. Қанды оқиғаны көзімен көріп, жүрегімен сезінген Аманғазының кез-келген шығармасы желтоқсанның ызғары тәрізді бойынды мұздатып ала жөнеледі. Желтоқсанды азаттық,

тәуелсіздік жолындағы шешуші күрес ретінде таныған ол «Дәуірлердің сыпырған жон терісіне» жан бітіріп, азаттықтың оңайлықпен келмегенін тілге тиек етеді. «Намысыңды жүрегіңе құндақта» деген ақын қазақ баласын намысты болуға шақырады. Сол тұстағы шындыққа жан бітіруде Аманғазы «Желтоқсанның төлі едік түнекте өнген», «Ердің бірі», «Қайрат кім?», «Толассыз бодандық», «Алаңдағы жарық», «Ортақ сырқат», «Шеңгелдер» т.б. шағын лирикаларында біршама жетістікке жетті. «Шеңгелдерде» 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына жан бітірген ол «Жарып өтіп талқан қылдық жендеттің Иықтасқан қабат-қабат тізбегін», «Өрт сөндіргіш сөндіре алмай шегінді Көзімізде лапылдаған оттарды» деп бейнеледі. Бірақ кезінде көлік өтпейтін Брежнев алаңының бүгінгі күйі ақынды ғана емес, жалпы елді алаңдатып жүргені белгілі. Оны ақын «Топырағымен алаңның төпеледік, Боздақтарымыз төгілген қала сыртын» деп бейнеледі. Оның шағын лирикасының бірсыпырасы – Желтоқсанның құрбандарына арналған арнау өлеңдер. Ләззат Асановаға арналған «Ләззаттың басына барғанда» өлеңінде мезгілсіз дүниеден өткен қазақ қызын «Танытам деп ұлтының ұлықтығын Қиянатта көз жұмды қылықты күн» деп дәріптесе, Сәбира Мұхаметжановаға арналған «Кезікпедім» өлеңінде «Тарбағатай түлеткен екеуімізді Шындық, бірақ, шыңына жеткізбеді» деп сыр шертеді. «Басқа тиіп, бастағы сұрақты ұрды» деген Кенжегүл Молданазароваға арналған өлеңінде «Сыйдырмаған сорлы өмір жас арудың, Көз жасына тұншығып бара жатты» деп отаршылдыққа қарсы азаттық үшін күресте шейіт болған қазақ қыздарының ерлігін дәріптесе, Түгелбай Тәшеновке арналған «Ердің бірі» өлеңінде «Еркіндікпен ашылсын деп аспаным, Жай оғындай жарқ еттің де қас-қағым, Жазатайым қайырылып қанатың, Жаныңды әкеп абақтыға тастадың» дейді. Қазіргі таңда қазақ ақындары осылайша Желтоқсан қаһармандарының көркем бейнесін жасап, олардың ерлігін дәріптеуде. Мәселен «Қайрат кім» өлеңінде «Қ.Рысқұлбеков деген

кім соншалықты дүрліктіретіндей? Ерлік жасаған Төлеген емес, Мәншүк емес...» дегендерге қарата Қайраттың елі үшін құрбан болғанын «Мақтанар ем: қазақтың сұңғылалы Болса егер де Қайраттай мың қыраны!» [6] деп жырлады. Осы мысалдар ХХІ ғасырдағы қазақ поэзиясының жаңа бейнелермен толығып, байып жатқанын байқатады.

Осылайша күллі қазақ ақындары шағын лирикаларында бұл оқиғаны әр түрлі дәрежеде жырлады.

Желтоқсан оқиғасы туралы шағын лирикалармен бірге кең құлашты эпикалық поэмалар жазылды. Алғашқы жазылған эпикалық шығармалардың бірі – Асқар Егеубаевтың «Желтоқсан» поэмасы. 1986 жылы Желтоқсан айында күн күркіреп, найзағай ойнағаны ырымшыл қазақ халқына үлкен үрей алып келгені белгілі. Қыстың күні күн күркіреп, найзағай ойнауын жаман ырымға жоритын халық осының артында үлкен қасіреттің жатқанын сезіп те еді. Кезінде осы оқиға жөнінде «Қысқы найзағай» атты ұзақ өлең жазған ақын Желтоқсан оқиғасы туралы айта алмады. Кеңестік дәуір тұсында Коммунистік партияның қатаң қадағалауында болған ақын-жазушылар еліміз егемендік алған соң, аты шулы оқиғаға қайта оралды. Еліміз тәуелсіздік алған соң, көп жылдар мазалап, ойдан кетпеген оқиға туралы ақынның «Желтоқсан» поэмасы (1991) жарық көрді.

1986 жылы 13 желтоқсандағы найзағай жарқылы былайша өлең жолына айналып еді:

Кім көріпті о заман да, бұл заман,

Найзағайды көк аязға құлаған.

Кеуделерде Үрей – бөрі ұлиды.;

«Болсайшы аман, мына галам дін аман!» [7, 56].

Адамдарға ғана емес, таиғат үшін де тосын болған бұл құбылыс қайыңдардың жанарларын сұлатса, көк аспан қақ айырылып егіл-тегіл көз жасын төккендігін ақын нанымды бейнелеген. «Бұлтты иітіп боздайды боз шынарлар, Бұйдаланған ұқсап жетім ботаға», «Жер – Дүние ебіл-себіл егіліп, Ағытқандай тиегін бір шерінің», «Боз ін-

гендей Шудалы бақ шулаған», «Дәурені өткен серілердей бозарып, Бағы қашқан бақтар қалды тоналып» деп, жер мен көктің күркіреп, үлкен мұңға батуының ар жағында үлкен сыр жатқанын аңғартқан ақын осылайша адам мен табиғатты бірлікті ұстайды. «Қысқы жасын жақсылыққа көрінсін!..» деп тілеген халықтың мұндай сұмдықтың бірнеше мыңжылдықтарда ғана қайталанатынын еске алу арқылы алда үлкен оқиғаның болатындығына сендіріп, «Үрей сеуіп жатты жүйке-жұлынға...» деп оқырманын үрейлендіреді.

«Өмір куә-дүр» деген тараушаға Желтоқсанның 17-18 күні болған қанды оқиғаның бүкіл елді дүрліктіргенін «Екі күнде бүкіл дала егіліп, Бүкіл дала күңіренді екі түн...» деп бейнелесе, табиғат-ананың осы мұңы адамдарға да ортақ болғандығы анық. Оны ақын:

*Көңілдерге сауыс-сауыс мұз қатты,
Жүректерді аяздайын мұң қапты.
Қарттарымның Отан үшін оқ кешкен,
Жаралары жанын қинап, сыздатты [7, 59],*

– деп шынайы бейнеледі.

«Құлақта қалған үндер» атты тарауда драмалық сипат басым. Мұнда алаңдағы нөпір халық пен ел басшылары, қоғам қайраткерлері арасындағы бір-біріне қаратыла айтылған сөздерді диалогке құру арқылы жастардың қойған талаптары мен оларға айтылған жауаптарды еске түсіреді:

– «Ақылға кел, ақыл – сабыр, тараңдар!

Өткеніңе оң-солыңа қараңдар!

– «Өз қолымен бабаң құрған шаңырақ,

Өз қолыңмен шайқалмасын, қараң қап!»

– «Бұзақылар! Есірмеңдер, тараңдар!

Оңай тимес, қайтпасаңдар табанда!» [7, 60].

– «Жөніңді біл. Көйлегің – көк, қарын тоқ,

Жаныңды баға! Таста алаңды аманда!..» [7, 61].

Мәдениет пен білім-ғылым ордасына айналған Қазақстанның астанасы Алматы қаласында болған бұл оқиға

күллі әлемді дүр сілкіндіргені белгілі. Арман қуып, Алматыға кеткен балаларының амандығын тілеген елдегі ата-аналар «Аман жүргей, қозым» деп көз жасын сығудан арыға бара алмай дағдарды. Ол кезде қалаға кіретін шығатын қатынас жолдарының (әуе, темір, тас жолдар) бәрі жабылып, қатаң күзетке алынды. Себебі, бұл оқиғаны естіген ірі облыстар мен қала төңірегіндегі ауылды мекендердің тұрғындары түгелдей дерлік, Алматыға бет түзеп қалған еді.

Екен... екен...

Екен, екен... екен зой...

Екенменен өткен өмір бекер зой.

Алданғанға – арбалғаның шекер зой.

Аңғарғанға – аяқ астың кесел зой [7, 64],

– деп ертегі үлгісін пайдаланған ақын ертегі кейіпкерлеріне имандай сенген аңғал жастардың күтпеген тосқауылға душар болғандығына көңіл аударады.

Шығармадағы ұлттық ерекшеліктің бірі – халықтың наным-сенімінен байқалады. Оның бірі – қыста найзағайдың жарқылдауы болса, екіншісі – сол қабақтың тартуы. Мұның екеуі де ырымшыл қазақ халқына үрей, қорқыныш алып келетін белгілер.

Әке жайын балалы боп білерсің,

Жаудың жайын жаралы боп білерсің.

Қазалы үйдің қабырғасын сөгілген,

Жан егіліп, қаралы боп білерсің [7, 68],

– деген жолдар өмір жайындағы үлкен ойларға жетелейді. Не нәрсені де басына түскен адам ғана толық мәнінде түсінетіні белгілі. Олай болса, қуғын-сүргін көргендердің жағдайын екінің бірі түсінбейтіні анық.

Бұл оқиғаның сол кезде теріс бағаланғандығынан талай боздақтардың іздеусіз қалып, талай жандардың өз құқын қорғай алмай қор болғаны да өмірден алынған шындық. Енді біреулер жан айқайын сыртқа шығара алмай ішқұса болғаны мәлім. Осындай шындықтарды ақын мынадай емеурінмен берген:

*Жоқтаулар жүр қарттардың боз басында,
Жоқтаулар жүр әженің көз жасында.
Жоқтау жатыр сұрақтардай жауапсыз,
Жоқтау жатыр, жаншылып көр тасында... [7,
70].*

Дер кезінде айтып жоқтай алмағандардың күйігі ішіне түсіп, үлкен дертке айналғанын ақын жүрек осылайша жырлады. Осы мысалдағы әрбір тармақтың «жоқтау» сөзімен басталып тұрғандығына қарап отырып, ақынның жоқтауға ерекше реңк бергенін байқаймыз. «Жердің өзі кейде дауыс салғандай, Тітіретіп сілкінісі, көшкіні...», «Әлі дала жоқтау салып тұрғандай, Күңіреніп күллі ғалам кектенген» деген жолдар желтоқсан туралы жоқтаулардың жыл өткен сайын толыға түсетінін байқатады. Жоқтау жанры туралы зерттеушілердің: «Көркем жоқтаулардың сюжетін құрайтын негізгі сарындарды былайша топтастыруға болады: марқұмның арғы ата-бабасынан таратып, тізбектей жырлау; өлімнің себебін суреттеу; тірілердің қайғы-қасіретін суреттеу; ұрпағына үміт арту немесе тоқтам, тәубе ету сарыны» [8, 139-140], – деген пікіріне жүгінетін болсақ, бұл жоқтаудың соңғы түріне жатады. Мұнда өткенге опыну емес, болашаққа үміт арту, тоқтам сарыны басым.

Желтоқсан оқиғасы туралы шындықтың беті араға жиырма бес жыл уақыт салса да ашылмай келе жатыр. Күні бүгінге дейін беті бүркеулі жатқан деректердің мол екендігін сол оқиғаның ортасында болған әрбір азамат сезінеді. Оны ақын былайша жырлады:

*Құшағымда –
Қиқалаған қыршының,
Шындық жатыр қан-жынына тұншығып.
Сезім жатыр үлгірмеген бұр ашып,
Сергелдеңмен Жер бетіне құлшынып [7, 74].*

Поэmanın негізгі кейіпкері – Батыр қазақ, Балғын қазақ. Батыр болатыны қаншама шапқыншылықтан аман қалған, балғын болатыны отаршыл империяның құрығы-

нан босап, тәуелсіздік алғанына көп уақыт болмаған жас ел. Ж.Молдағалиевтің «Мен қазақпын, мың өліп, мың тірілген...», Қ.Аманжоловтың «Сен – фашистсің, – мен – қазақпын» деген сөздеріне сілтеме жасаған автор «Біз қазақпыз...» деген түйін жасайды. Тендік, бостандық, еркіндік жолында азат басын ер өлімге тіккен Кенесары, Бауыржан сынды батырлардың бүгінгі ұрпағын Қайрат бойына жинақтаған ол балғын қазақтың бойындағы батырлықтың, ерліктің, өрліктің қазақтың қанында барлығына көңіл аударады.

Желтоқсан оқиғасы өткеннен кейін, қоғамға қауіп тудырғандар ретінде қазақтың бір топ жасөспірім боздақтары темір тордың ар жағынан бір-ақ шыққаны белгілі. Солардың ішінде Қайрат Рыскұлбековтің қапастағы хаттарын әдеби деталь ретінде пайдаланған ақын оның өршілдік рухын бүгінгі балғын қазақ бейнесінде жырлады.

Сонымен бірге бұл оқиға тұсында ұлтшылдығымен танылған Ж.Молдағалиев, С.Шаймерденов, О.Сүлейменов, М.Шаханов сынды ақын-жазушылардың «тіл кеспек болса да, бас кеспек жоқ деп» Қазақстанға жаңа келген бірінші хатшыға айтқан сөздері бүгіндері ауыздан-ауызға тарап, аңызға айналып кеткені мәлім. Осындай ел басына күн туған қысыл-таяң уақытта елі үшін жанын садаға етуге даяр болған майдангер ақын жөніндегі:

*Жұбан ақын жырламаған – жылаған,
Шықпай қалай тұр деп бойда мына жан.
Құлындарын шыңғыртқанда қылбұрау,
Құлагердей ышқынып кеп құлаған... [7, 76],*

– деген жолдар оның қазақ әдебиетіндегі көркем бейнесін толықтыруға қызмет етеді. «Туған елден, туған жерден алыста, не үшін күйреп, не үшін қанға бөктік Біз?..» деген Жұбан ақын «Ырысым деп, қызын бетке қақпаған, Тынысым деп, ұлға өсиет хаттаған» қазақ халқының жастарына жасалған зорлықты кешірмегені белгілі. Авторлық ұстанымды кейіпкер сөзімен беруді көздеген автор Жұбан ақынның аузына «Қалай отыр, Қайран қалдым, ұл-қызын,

Табанына тапталқызып кигіздей. Өзі өсірген, қарын шашын қырғызып, Қойды қалай бұрымдарын жұлғызып» деген сөздерді салады. Олжасты Олжабай батырға теңесе, «Бауырымдап!» өртке кірген Мұхтар ақынның 1988 жылы 2-қыркүйекте, Қазақстан Жазушылар Одағының Пленумында, сосын 1989 жылы 6-маусымда, Кремльдің Съездер Сарайында бүкіл әлемнің назарын аудартып, Желтоқсан оқиғасына қара күйе жағылғандығын жайып салып, қуғын-сүргінде жүрген мыңдаған боздақтарды ресми ақтауды талап еткені белгілі. Ақындарды осы істерімен XX ғасырдың соңғы ширегіндегі тәуелсіздік жолындағы күрестің қайраткерлері дәрежесіне көтерген.

Көркемдік тәсілдің бірі – бір-біріне қарама қарсы заттарды қатар пайдалану арқылы олардың негізгі ерекшелігіне көңіл аудару. Оны «Қос өкпеден қар үргендей қалтырап, Қар үстіне жай түскендей жанамын» деген жолдағы қалтырау мен жанудан байқауға болады. Бірде суынып, бірде ысыну арқылы адам бойындағы арпалыс сезімді ашуға тырысқан ақын ерлік пен ездікті бір-біріне қарама-қарсы суреттейді. Қайрат сынды өрендер ерлігімен танылса, оларға қарама-қарсы жандардың да болғаны белгілі. Себебі ақ пен қара, жақсы мен жаман, жуан мен жіңішке тәрізді ерлік пен ездік те қатар өмір сүрмек.

Ашық күні аяғыңа, жығылар,

Бұлтты күні қойыныңа тығылар.

Көлеңкелер, аты бар да, заты жоқ,

Алды-артыңда күнді бағып құбылар [7, 92],

– деген жолдардан көлеңке тәрізді еріп жүретін ездерді тану қиын емес. Сол секілді ойлар «Кәусәр сезім күдіретін сезгендер, Улы ауанды бал ішкендей сімірер», «Мен де өскенмін Орақ-балға «астында», Жұққан содан жамамым да, жақсым да», «Тұщы етіне ащы таяқ тигізген» деген тармақтарда мен мұндалайды. Осындағы у мен бал, жақсы мен жаман, тұщы мен ащы сөздерін қатар қолдану арқылы олардың өмірде қатар жүретініне көңіл бөлінген.

Көркемдік тәсілдің бірі – орын ауыстырып қолдану болса, оны «Қалтырап бір кетті Креслолар», «Тұрды тірі Портреттер түр-өңі», «Сөйлеп жатты подъездер, балкондар, Сөйлеп жатты, терезелер, есіктер. Сөйлеп жатты мінбелер мен алаңдар» деген мысалдардан көруге негіз бар.

Патриоттық рухпен жазылған поэма Ұлы отан соғысы жылдарында «Заман біздікі!» деп жар салған Б.Бұлқышевтің Шығыс ұлына қарата айтқан жалынды сөздерін еріксіз еске салады. Себебі мұнда көтерілген негізгі мәселе – Намыс ұлы. Ол – кешегі «Туған Отан. Туған қара шаңырақ. Алып Отан. Атамекен, кіндік жұрттың» намысын қорғап, өзімсінген отаршылдарды жағасынан алып, тәубасына таяндырған қазақ жастары. «Отыз екі... Отыз жеті... Қырық бір... Бәрін кешіп, бәрін жеңіп көрген ел» дейді ақын. Бірақ алаңға шыққан жастар отыз екі мен отыз жетінің зұлматынан мүлде хабарсыз, соқыр сезімге сенген, Коммунистік партияның адал құлдары мен ұлдары еді. 1941 жылы тыныштығымызды бұзып тұтқиылдан шабуыл жасаған, фашистік Германияны жер жастандырған «Мызғымас Кеңес Одағының» өршіл рухтағы қазақ жастары имандай сенім артқан партиясының өздеріне оқ ататынын білмей қапияда жер жастанды. Өршілдік рухпен жазылған поэмада болашаққа сену, үміт күту сынды оптимистік үн басым. Оны «Кім ұғады талықсыған барыстай, Намысымды қабырғасы қайысқан» дейтін ақынның:

*Жандырамын жүректерді жанбаған,
Ерте есесін алдырамын алмаған:
Еңселерді еңкейтпейтін, өйткені,
Мен намыспын, мен намыспын маздаған.*

*Кім естіген Намыс өлді дегенді,
Күл ішінен бас көтерем мен енді.
Қасіреттің табытынан тұрғызып,
Халық – атты қасиетті денемді [7, 104-105],*

– деген ойынан аңғару оңай. «Таспен атқанды аспен ат» деген ұстанымды ұстанған аңғал қазақ халқының оңы мен

солын танымаған жастары аспен атқанды таспен ататынын білмеді.

«Қарғыс сөзі» атты тараушада ақын жазықсыз жастардың қанын судай ағызған басшыларға қарғыс лағнетін жаудырады:

Зұлым біткен

Жұлынынан қиылсын!

Зымиянга – зымияндық бұйырсын!

Көздің жасын көре алмаған соқырдың

Көз жұмғанша, көзіне құм құйылсын!.. [7, 107].

«Көк бөріге сыйыну» атты соңғы тарауда лирикалық шегініс жасаған ақын «Балам, біздің тұқымның иесі, көк бөрі. Сен ештеңеден қорықпа. Көк бөрі өзі қорғап-қоршап жүреді» деген атасының сөзін еске ала отырып, «Бесігімнен бөріктірген заманның Беті қайтпас көк бөрісі болайын» деген түйін жасайды. Айтса айтқандай, тәуелсіздік дәуірінің көк бөрісі секілді тыңға түрен салған ақын алғашқылардың бірі болып Желтоқсанды жырға қосты. Себебі, 1991 жыл – еліміз жаңа ғана тәуелсіздік алған кез еді. Тәуелсіздік жолындағы соңғы күресті жырға қосқан бұл поэманы «Жаратылыс, табиғат, адам сезімі туралы сырлар» деп ұғуға болады.

Тәуелсіздік жылдарында жазылған Ж.Бөдешұлының қай туындысын алсаңыз да ол бүгінгі бостандықтың қалай келгендігіне назар аударады. Сан мыңдаған жылдар бойы бостандық, еркіндік жолында төгілген ата-бабы қаны мен жанын қадірлеуге, құрметтеуге шақырған ол тәуелсіздіктің тұрақты болуына тілекші. Сондықтан да оның поэзиясының негізгі лейтмотиві – бостандық, егемендік, тәуелсіздік. «Исатайдың баласы» поэмасының бірінші бөлімінде қазақ тарихынан үлкен орын алатын Исатай-Махамбет көтерілісінің негізгі себебін бостандықпен түсіндірген ақын тәуелсіздік жолындағы соңғы күрес ретінде 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын алған. Исатай мен Махамбеттің күресін XX ғасырдағы қазақ

жастары қалай жалғастырғанына назар аудару арқылы қазақтың өткені мен бүгінін ұштастырған.

Поэmanın бірінші бөлімінде Махамбетпен сырласып, негізгі ойды Махамбеттің аузымен айтқызады. «Махамбеттің айтқаны» деп аталатын бірінші бөлімде Құм Нарынның кешегі күнінен хабар аламыз. Исатай батыр баласы Жақия өмірге келгенде кіндігін өз тісімен қиғанын ақын былай суреттейді: «Кіндігіңді Исакең өз тісімен қиыпты, Ата жаудан дегендей кегімді алсын тістесіп... Тағдыр бізге таңды ғой құрып қалғыр құлдықты» [9, 109]. Балашағы ертегіге бергісіз болған Жақияны елдің бөрінің бөлтірігі деп атауы оның болашағынан мол үміт күттіреді. Поэmanın сөз кестесі өзгеше. Ақын бірде 7-8 буынды жыр үлгісімен құйып-құйып төпеп жіберсе, енді бірде дәстүрлі 11 буынды қара өлең үлгісімен ой қозғайды. Мұнда қатып қалған форма жоқ, ақын қыза келе 15 буынды өрнекке ауысады.

Жыр үлгісімен келетін:

*Сұңқарыңа – қанатпын,
Тұлпарыңа – тағамын,
Қанжарыңа – қайрақпын,
Сойылыңа – байрақпын,
Қосыныңа – айбатпын,
Иығыңа – сауытпын,
Дулығамын – басыңа,
Тоныңа алтын жағамын [9, 112],*

– деген жолдар оның төкпе ақын екенін байқатса, әр жолмен берілген метафорадан ақынның көркемдік ізденістері көрінеді.

«Еділ үшін бел кетті, Жайық үшін жақ сынды, Терлік шіріп теріне, ат беліне қақ тұрды» деген жолдардан Еділ менен Жайықты қорғап, ел мен жерді бодандықтан, құлдықтан құтқару жолындағы батырлардың ерлігін байқасақ, Махамбеттің «Сен – буыршын болғанда, мен – жараған бурамын, Сексеуілдің сіңірін аузыммен турадым», «Елім жылап жатқанда баяны жоқ бақ құман», «Мен құр-

санған батырмын, Бауырым аяз, төсім мұз» деген батыр сөзі осыған мысал. Исатайдың аманаты Жақиядан қапияда айрылған Махамбет шерін ақын күллі қазақтың қасіреті, қайғысы ретінде бейнелеген. Жақияның шыр етіп дүниеге келгенінен, жау қолынан қаза тапқанына дейінгі аралықтағы ерлігін «Түлейді түнде жортқан жолбарыстай, Алдырдым қабыланымды қапияда-ай» деп аһ ұрған Махамбеттің аузына салған ақын XX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ жастарының ерлігін поэманың екінші бөлімінде сөз етеді.

Колбин – қызыл шабарман.

Қызыл мұрын, қызыл көз,

Қызыл түкті, қызыл бет,

Қызыл аяқ,

Қызыл қол,

Қызыл хатшы булықты

(Булықты да у жұтты) [9, 121],

– деген үзінді де «қызыл» сөзін бірнеше рет қайталау арқылы осы сөзге көңіл аударып отыр. Оның бірінішісі – қызыл империяның жүргізген отарлау саясаты болса, екіншісі – қызыл империяның жазықсыз қазақ жастарын қызыл қанға бөктіруі.

Махамбет секілді батырлар болды ма деген сауалға жауап іздеген ол Қазақстанның бірінші хатшысы Колбиннің Қазақстан Жазушылар одағына келген сәтіндегі оқиғаны таңдап алған. Өзі куә болған оқиғаға жан бітіре отырып, бостандық үшін күрескен Исатай мен Махамбеттей батырларды XX ғасырдағы замандастарымыз арасынан іздейді.

Ж.Нәжімеденовтің «Қазақстаным» өлеңіне жазылған Ш.Қалдаяқовтың әнін көкке қалғыта шырқап, Брежнев алаңына (қазіргі Жаңа алаңға) лек-легімен бет алған қазақ жастарының бойындағы патриоттық сезім күйін нанымды бейнелеген ақын 1986 жылғы желтоқсанның ызғарлы күнінде болған қаралы оқиғаға жан бітіріп, кешегі тарихты сөйлетті.

Өңшең қызыл дүлейлер мұздай қару-жарақты –

*Қырқып жатты қияздап балауса жас қанатты,
Ұлды жығып сойылға, қызды итке талатты,
Ат шаптырып Алаңда қызыл шылбыр қан ақты* [9, 122], – деген сурет сол бір оқиғаның ешбір боямасыз шынайы да жанды картинасы. Бейбіт шерудің аяқ астынан осындай үлкен қырғынға ұшырауын күтпегендердің сол кездегі күйін сөзбен жеткізу де оңай емес. Жас шыбықтай жаңа өсіп келе жатқан жастардың қыршынынан қиылып жатқанын көрген табиғат ананың өзі сол бір сәтте көз жасына ерік бергенін ақын былай суреттейді:

*Қалжыраған қанталап тау артына өшті күн –
Қызыл өртке оранды қызыл іңір кешқұрым.
Қызыл өрттің ішінен шырқыраған торғайдай
Қарындасым Ләззаттың жан дауысын естідім* [9, 122],
Ақын Қайрат Рысқұлбеков, Мырзағұл Әбдікұлов, Ербол Сыпатаев, Ләззат Асановаларды Исатайдың Жақиясына баласа, қазіргінің Махамбеті ретінде Жұбан Молдағалиев пен Сафуан Шаймерденовті көрсетеді. «Миын шашып «мейманның» оярлықтай төбесін – Салалы он саусағы жұдырық боп түйілді» деген жолдар Сафуан Шаймерденовтің нар тұлғасын танытса, «...Бабаларым баласын қызыл итке талатпай, Балапандай мәпелеп, емін-еркін ұшырды. Жолың болсын, жортақшы айдалада адасқан, Тізгінің таласпан. Сіз кетіп, біз қалғанда, төбемізге құламас Тіреуі жоқ шар аспан» деген сөздері «Хан емессің қасқырсың» дейтін Махамбеттің бүгінгі ұрпағы арамызда жүргендігін байқатар эпизод.

Ж.Молдағалиевке сөз кезегі келгенде, оның С.Шаймерденовтен де асып түскені бүгінгі таңда аңызға айналып кетті. Тәуелсіздік тұсында өмірге келген қазіргі ұрпақ біле бермейтін сол бір тарихи оқиғаны ақын былайша жан бітірді:

*...Гүлдерімнің желегін «Желтоқсанның» желі үзді.
Шыққыр көзім, не көрдің адыра қалғыр алаңнан:
Көк ала боп сабалған, көгенделген ұл көрдім,
Бұрымынан сүйрелген бүлдіршіндей қыз көрдім.*

*Бұл қорлыққа шыдамай, сызат алды жүрегім,
Мұндай қорлық көрмеген, айырылғанда анамнан.
Айтып-айтпай не керек, қатты батты жаным,
Қылышымды жаныдым арғымағым жалына.
Махамбеттің рухы маған ырза болар ма,
Қаламымды малмасам, жауым, сенің қаныңа [9, 124].*

Майдангер ақынның жүрегінен шыққан жан айқайы – Махамбеттің «Хан емессі, қасқырсың, Қара албасты басқырсы» деген кекті сөзінің ХХ ғасырдағы жалғасы еді. Ең жақын адамы анасынан айрылғанда мұндай қорланбаған жүрегінің отаршыл империяның жойқын қырғынын көргенде дамыл таппай шарқ ұрғанын ақын нанымды бейнеледі. «Киіп келген өзінің кебініне оранып, Жазушылар үйінен Колбин шықты өліктей» деген жолдар «бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ» дейтін қазақ ақындарының қашан да ханға қасқайып қарсы тұрып, бұқара халықтың мұңы мен зарын жеткізе білетіндігіне назар аудартады. Махамбеттің Жәңгір ханға, Бұхардың Абылай ханға, Сафуан мен Жұбанның Г.В.Колбинге айтқан сөздері қазақ ақындарының қай кезеңде де сөз бостандығын ұстанғандығының белгілі. Осылайша тыныштық, тәуелсіздік, демократия, молшылықты арман ете отырып, ендігі кезекте қазақ халқын террорист деген қызыл көзден қорғайтын Жаркен Бөдешұлы – қазіргі қазақ поэзиясында өзінің ұлтшылдығымен, ұлтжандылығымен танылып жүрген ақын.

Осы қатарды толықтыратын шығарманың бірі – Н.Айтұлының «Мұқағали-Желтоқсан» атты лирикалық поэмасы. Үш поэмаға да бір оқиға негіз болғанмен ақындар оны әртүрлі тәсілмен жырлауға ден қойған. Мәселен, Н.Айтұлы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына билікте отырған қазақтардың қолынан ештеңе келмейтінін білгендіктен, қанды қырғынды тоқтатуға батырлар мен ақындардың рухын шақырады. Бұл қазақ әдебиетіндегі Қасым Аманжоловтың «Жамбыл тойында» поэмасындағы дүние жүзі ақындарын қиялмен жинайтын көркемдік әдістің тәуелсіздік тұсындағы жалғасы. Бір Алладан медет сұраған ақынға

бірінші болып, кеңестік дәуірдің ақиық ақыны Мұқағалидың рухы жетеді. Сол кездегі Алматының бейнесін ол:

*Қара бұлт қалбаңдайды жан-жағында,
Жүніндей албастының алба-жұлба.*

Шаһардың үсті толған қарға-құзғын,

Қаһарын төккен бе әлде Алла мұнда?

Құжынап құбыжықтар бәрі осында,

Бәлекет жынмен ауыз жаласуда [10],

– деп бейнелеген.

Осылайша жын-перілер мен қарға-құзғындарды періштелермен бетпе-бет кездестіріп, «Жаратқан, жар бола гөр, Жар бола гөр» деп тілейді. Қызыл өртке оранып, азан-қазан шулаған қаланың қақ ортасында «Әділдік!, Әділдік бер!» деп тілеген қалың жастар «қақаған қарлы боран ақ қырауда» өрт сөндіргіш машиналардың сумен атқылауының астында қалады. «Өңкей бір темір аяқ, темір таяқ, Аяусыз тепкілеуде, соққылауда» деген жолдар бес қаруын асынған жаналғыш кеңес әскерлерінің қазақ жастарын дубинкамен ұрып-соққанын еске салса, «Жендеттің қолында жүр бұратылып, Бүлдіршін қыздарының бұрымдары» деген жолдар алаңға шыққандардың тек ұл балалар емес, олардың көпшілігі қыз балалар екенінен хабар беретін деталь.

«Қарап тұр империя терезеден, Колбиннің көзіменен «тамашаға». Биікте қарап отыр қара қабан, Сескеніп аласұрған заманадан» деген жолдар Колбиннің сыртқа шығуға қорқып, тек терезеден ғана бақылап отырғанын, Орталыққа бар мәліметті сол сәтте жеткізгенін еске түсірсе, «Жастарды қызыл-ала қанға бөккен, Дамылсыз сүйрелеуде түрме жаққа...» деген жолдар сол күннің жанды суреті. Жастарды ұрып-тепкілеп, қолға түскенін шашынан сүйреп машинаға лақтырған көріністерді деректі фильмдермен көрген тарихи құжаттар да растайды. Міне осындай сұрапылды көрген ақын «Аталар, аттаныңдар, аттаныңдар, Аузында ұландардың аттарың бар... Аруақтар, ояныңдар барлығың да, Тірілер шақыруда, шақыру-

да!» деп жар салады. Хан Абылай, Ер Қабанбай, Райымбек батырлардың рухтарын атап шақырған ақын «Баласы барлық ақын бір ананың» деп қазақтың күллі ақындарын көмекке шақырады. Тәуелсіздік жолында құрбан болған Кенесарының Нысанбайды жоқтауы арқылы сол тұстағы кері кеткен кер заманнан хабар берсе, жыр дәстүрімен жырлай жөнелген Нысанбай абыздың «Ақсұңқардың баласын, Құзғындарға талаттым», «Хас тұлпардың тұқымын, Қасқырларға жегіздім» деген зары Алаштың азаттығы Хан Кенемен бірге кеткен бе? дегенге меззейді.

Батырлардан кейін ақын «Ақындар не кешпеген, не көрмеген? Көріп тұр қан-қасапты көгендеген» деп ақындарға кезек береді. Бұлттай боздап Асанқайғы бастаған қазақтың Махамбет, Дулат сынды бостандық, теңдік үшін күрескен ақындары алдымен жетеді. Автор осы тұста «Сен жақтан зауал соқты сар далама! Сенбесең, судай аққан қанға қара» деп, Пушкиннің рухына шағынады. Бұл Кеңестер Одағының орталығы Мәскеуден Алматыға ағытылған зауалды тоқтатуға қазақ ақындарының ғана емес, орыс ақындарының да араласуынан туған тілек еді. Сондықтан да ол Пушкиннің аруағына қарата «Бар үміт сенде ғана, сенде ғана!» дейді.

*Тас тыққан тұқымдарың қалтасына,
Халқымның қанжар ұрды қолқасына!
Елімнің естігенше жылағанын,
Құрдымға неге ғана құламадым?
Бауырлар, тапсаңдаршы бір амалын,
Сендерден сұранамын, сұранамын!?,*

– деген зар тірілерден қолдау таппай, халі мүшкіл болған жанның жан айқайы, мұңы мен шері еді.

Қаншама зұлматты көрсе де, мұндай сұмдықты құлақ естіп, көз көрмегені белгілі. Сондықтан да жастардың кескен баудай қырылып жатқанын көрген Момышұлы бастаған Мәншүк, Әлия сынды Ұлы Отан соғысының батырлары мен жыр алыбы Жамбылдың да аруағы түрегеледі. Алаңды шырқ айналған Мұқағали аруағы өзі жырға

қосқан батырларынан медет күтеді. «Бұл заман не боп кетті, Сәкен аға?!» деп кеңес ақындарынан медет күткен ол Илиясқа қарата «Қызылдар қызыл етке болды жерік, Тұрсың ба, Илияс аға, енді көріп?» дейді. Осылайша әр дәуірдегі батырлар мен ақындардың аруағы алаңға ағыла бастаған тұста Әлихан, Сұлтанмахмұт, Ахмет, Шәкәрім, Жүсіпбек, Міржақып, Мағжан сынды Алаш арыстарының рухы алаңға бет түзейді. Бұл Алаш арыстарының ресми ақталмаған тұсы екенін еске алатын болсақ, осы оқиғаның арыстарымыздың ақталуына септігін тигізгені. Махамбеттің сарқытындай болған, кеңестік идеологияның тар ноктасына басы сыймаған Мұқағали Алаш арыстарының алдынан шығып, оларды қарсы қалады. Осылайша алаңдағы жастардың жан айқайы тек қана қазақ батырлары мен ақындарын ғана емес, көне Түрік қағанатын да оятады. Намыстан назаланған Мұқағали:

*Шетінен інге кіріп кеткен бе ері?
Байланып қалған ба әлде тасқа бәрі,
Жұбаннан қайда мұның басқалары.
Кірмейді көрге неге қаптаған шал,
Бергенше қойдай тізіп жас баланы?,*

– деп күңіренеді.

Махамбет, Мұқағали сынды ақындардың артында қалған Ж.Молдағалиевтің Колбинге айтқан сөздері осылайша күллі ақынның қаламына арқау болды. Желтоқсан оқиғасы Жұбан ақынды және бір қырынан танытты. «Мен – қазақпын» деп лениндік идеологияға қарсы шыққан ақынның күрескерлік рухы қайсарлығымен, ұлтшылдығымен толықты. Жан алып, жан берісіп жатқан жастардың ерлігін мақтан еткен ақын адамнан көмек болмасын білген соң, «Аспанда құдай жалғыз, жерде қазақ, Жаратқан, жалғызыңа жар бола гөр?!» деп, бір Алладан медет сұрайды.

«Боздатып бауырларын өз қолымен, Түрменің тығып жатыр оқпанына» деген жолдар жаудың сырттан емес, іштен шығып, өз қандастарын қойдай тізіп берген бауыр-

ларымыздың аярлығын еске салса, «Ел үшін еркек тоқты құрбандық», «Атам десең, атындар!» деген «Ең соңғы Бостандықтың жас құрбаны!» Қайрат Рысқұлбековтің сөзі кешегі өршіл рухтағы Мағжан ақынның елі мен жері үшін өр басын ер өлімге тіккен өршілдігінің ғасыр соңындағы жалғасы еді. Бабалардың аруағын тебіrentіп, оларды жатқан жерінен оятқан қазақ жастарының осы ерлігі тәуелсіздікке жол ашты. Ақын тәуелсіздік үшін күрестің сан ғасырларға ұласқанын айта келіп, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейін көп ұзамай тәуелсіздіктің келетінінен хабар береді. Ата-баба рухы мен Болашақты кездестіру арқылы тәуелсіздік жолындағы күрестердің бәрінде де қаншама қан төгілгенін ойға түсіреді. Мұзбалақ Мұқағалидың аруағы осы оқиғаның арты жақсы болатынына көзі жеткен соң, «Қия алмай Алматысын үш айналып, Асты да ғайып болды ала шыңнан». Осылайша ақын тірілердің тәуелсіздік алуына бабалар аруағының көмектескеніне назар аударады. Қойдай момын қазақтың жылқы мінезді екенін танытқан бұл оқиға «Мызғымас Одақтың» ыдырауына септігін тигізді. Орталықта отырған басшылар осы оқиғадан кейін жауынгер қазақ халқын көп басынуға болмайтындығын түсінді.

М.Бектемірованың «Тәуелсіздік – тірегім» атты поэмасы түрі жағынан тарихи-публицистикалық поэмалар қатарын толықтыратын туынды. «Көңілім күйге тоймасын, Пернеде саусақ ойнасын» деп басталатын поэмада шаттық үні басым. Себебі бұл – тәуелсіздігіміздің 10 жылдығына орай жазылған туынды. Ақын лирикалық шегініс арқылы азаттықтың ақ таңы қалай туғандығына назар аударады. Аспанның жүзін талай қара бұлт қаптағанын тарихтан сыр шерту арқылы түсіндірген ақын отаршылдыққа қарсы күрескен зар замандарды еске салады. Кең жазира даладан тебінгідей жер бермейміз деп, отаршылдыққа қарсы шығып, бас бостандығы үшін біресе қалмақпен, енді бірде монғолмен, одан соң ақ патша әскерімен кескілескен шайқастарда танылған жауынгер қазақ халқына

азаттықтың оңай келмегені рас. Шырылдаған торғай да азаттықты аңсайтынын төрт аяқты аң мен ұшқан құс өмірі арқылы суреттеген ақын қазақ жастарының 1986 жылғы желтоқсандағы ерлігін тілге тиек етеді. 15 Республиканың астанасы Мәскеудегі Орталықтың шешіміне ақ қар, көк мұзда қарсы шыққан қазақ жастарының «ұлттардың өзін өзі билеу» құқығын бетке ұстап, Коммунистік партияның Ұлы көсемі В.И.Лениннің қағидаларын бұрмалауға болмайтындығымен дәлелдегенін мақтан еткен автор сол тұстағы қоғам өмірінен біршама мағлұмат берген. Отаршылдардың бостандықты оп-оңай бермейтіндігін олардың қазақ жастарына «ұлтшыл», «бұзақы мен нашакор» деген айып таққанын, оған Жұбан Молдағалиев бастаған ұлтшылдардың қарсы болғанын нақты мысалдармен бейнелеген ақын сол тұстағы өмір шындығына:

*Желтоқсанда көшеге,
Жендеттер кеп қан шашты,
Сабағынан гүлдердің,
Үзілді екен қаншасы?
Қызыл көзі қанталап,
Тайраңдады көшеде,
Төбеттердің тайшасы.
Қызыл қанға боялды,
Аналардың ақ шашы [11],*

– деп жан бітірген. Қайрат Рысқұлбековті Семей түрмесінде қанды қол жендеттің қолымен асып өлтіргені, талай жазықсыз жандардың жапа шеккені, кеңес өкіметі жандайшаптарының қазақ жастарын қынадай қырғаны бәрі де боямасыз шындық. Қазақ жастарының көз жасы Кеңес Үкіметінің де ғұмырын қиғандығымен түсіндірген ақын қазақты тәуелсіздік жолында шаһид болған ата-ба аруақтарының қолдағанымен түсіндіреді.

Тәуелсіз елдің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы болғанын, оның қазақ елін әлемге таныту мақсатында түркі халықтарының Құрылтайын шақырғанын, сыртта жүрген қандастарымызды бауырымызға басып, олар-

ды елге қоныстандыра бастағанымыз, Біріккен Ұлттар Ұйымында Елбасының сөз алуы, қазақтың өз теңгесінің (валютасының) шығуы, Есік қаласынан «Алтын адамның» табылуы, Бозоқ қаласының табылуы, хандар мен батырлардың, билер мен төрелердің тарихтан әділ бағасын алуы, Сарыарқаның төрінен Астанада Ақ орданың қоныс тебуі, Қазақстанның астанасы Астана қаласына көшірілуі, Отанның жүрегі мен тәуелсіздіктің тірегіндей болған Бәйтерек, Достық Ассемблеясы – осының бәрі де тәуелсіздіктің жетістігі ретінде танылған. Поэманың негізгі лейтмотиві жер асты, жер үсті байлығын тиімді пайдаланып, «Бар айтарым сендерге, Қазақ жерін сатпаңдар» дегенге саяды. Қазақ тілі мен жерінің, діні мен ділінің көркейуін мақсат еткен ақын қазақ халқы жеңісінің көбірек болуын тілейді.

Проза.

Бұл оқиға жөніндегі прозалық шығармалардың қатарында Т.Сәукетаевтың «Қилы тағдыр» («Ай қараңғысы» 1998), «Желқайық» (2011), Н.Қуантайұлының «Қараөзек» (2002), Ә.Ыбырайымұлының «Ұяластар», Ө.Токтаровтың және Б.Тілегеновтің «1986 жыл» атты романдары мен Мир Шайырдың (ақын Мырзағали Іңірбаевтың) «О, Данышпан дүние» атты трилогиясын, Н.Ораздың «Тазқара», Ө.Ахметтің «Желтоқсан ызғары» хикаяттарын, А.Алтайдың «Сібір офицері», «Прописка» әңгімелерін, т.б. ірілі-ұсақты шығармаларды атауға болады.

Үстіміздегі жылы аты шулы Желтоқсан оқиғасына 30 жыл толғалы отыр. Осы аралықта біздің қаламгерлер де қарап қалған жоқ. Журналистер жекелеген желтоқсаншылар, жекелеген оқиғалар туралы мақалалар жазса, ақын-жазушылар күрескерлердің көркем бейнесін жасауда. Осы қатарды толықтыратын эпикалық шығарманың бірі – Т.Сәукетаевтың «Айқараңғысы» романы.

Қазақ әдебиетіндегі негізгі жанрлардың барлығында да бұл оқиға түгелдей қамтылды. Қаламгерлер шағын жанрдан бастап, кең құлашты эпикалық шығармаларға дейін

арқау еткен Желтоқсан шындығы Т.Сәукетаевтың «Ай-қараңғысы» (1991-1993, 1995-1996, 2011) Н.Қуантайұлының «Қараөзек» (2002) романдарына да негіз болды. Бұл романдардың екеуі де тарихи оқиғаны арқау еткендіктен қазақ прозасындағы тарихи шығармалар қатарын толықтыратын туынды деп айтуға болады. Себебі, екеуінің де бас кейіпкерінің прототипі – Қайрат Рысқұлбеков. Екі романға негіз болған оқиғалар бір адам өмірінен алынғандықтан аталған романдарда оқиға қайталаулары кездеседі. Оны бас кейіпкердің басына тағылған айып, сұрақ-жауапқа тартылу, жасамағанын күштеп мойындату, тар қапастағы адам аузы бармайтын қорлау, ату жазасына кесілу, соттың соңғы шешімін хабарлағанда еңіреп жыламай, керісінше қайраттанып, көзінен от шашып өршіл рухты өлең оқуы – барлығы да екі шығармада да бар. Мұның өзі жазушылардың көркем шындықтан гөрі тарихи шындыққа баса көңіл аударғанын байқатады.

Бір адам басынан өткен негізгі оқиғаны орталыққа ала отырып, желтоқсан шындығын көркем бейнелеуде Т.Сәукетаевтың біраз ізденгенін роман мәтініне талдау жасау арқылы көрсетуге болады. Оқиға жарты Алматы тау басына шығатын жексенбі күні Сәбира мен Әзиз-Сұлтанның иықтарына шаңғы асып Шымбұлақтың қия беткейінде жүргенінен басталады. Сүйіскен екі ғашықтың бақытқа толы осы сәттерін аяқ-астынан аспанды қара түнек қаптауы мен жарқылдаған найзағай оты бұзып жібереді. 1986 жылы желтоқсан айында найзағайдың ойнауы қазақ әдебиетінде А.Егеубаевтың «Желтоқсан» поэмасына да арқау болған. Қазақта қыс ауасында найзағайдың ойнауын жаман ырымға жориды. Ондай кезде апаларымыз, – бала-шағамнан, халықтан аулақ, патшаның қара басына көрінсін, – деп жататын. Патшаның деп айтатыны баяғы ақ патша ма, әлде кейінгі патшалар ма ол жағын жете білмейміз, әйтеуір, жағаларын ұстап, тіфә-тіфә деп шошынып жататынын көргенбіз. Бұл жолғы найзағайдың беймезгіл ойнауы патшаның басына

(М.С.Горбачев) емес, қазақ жастарының қанына көрінген еді.

Шығармада түсті көркемдік құрал ретінде пайдалану – әдебиетте қалыптасқан тәсіл. Жазушы түсті алдағы оқиғадан хабар беріп, болашақты болжау үшін пайдаланған. Оқиға басындағы Әзиз-Сұлтанның түсіне әкесінің ұсқынсыз түрмен енуі, қызылшақа баланы Сәбираның қолына ұстата салуы – алдағы болар оқиғадан хабар беріп тұр. Әкесінің бұл түрі оның хал үстінде ауырып жатқанын байқатса, қазақ халқы түске енген қызылшақа баланы ауыртпалыққа, қиыншылыққа жориды. Оқырман осы түстен Сәбираның алдында кесе көлденең қиыншылықтың болатындығын айтпай-ақ іші сезеді.

Автор Желтоқсан оқиғасын ауыл, қала тіршілігімен бірлікте өрбітіп отырған. Кеңестік дәуір тұсындағы ауыл тынысын Әзиз-Сұлтанның елге келген кездегі сол отбасының тыныс-тіршілігіне сыйғыза суреттеуге ұмтылған. Өмір бойы қой соңында жүріп, «өкімет өлтірмейді» деп тіршілік еткен қойшының жасы ұлғайған шақты сырқаттануымен орынды ұштастырған. Ат үстінде жүргенде аудан мен облыстың бетке ұстарлары мен сырттан келген комиссиясының барлығына қолынан дәм татырып, елдің алғысын алып жүрген озат қойшының белі шойырылған кезде ескі тұлып құрлы керексіз болып қалуы – ащы болса да өмір шындығы. Ол кезде қазына ортақ болды да, ешкім жекеменшік дүние жиюды ойлаған жоқ. Мал басы бір отбасыға қаншадан болу керектігін есептеп отыратын Коммунистік партия халықты жаппай кедейшілікте ұстады. Мұның өзі бірде аш, бірде тоқ халықты өз дегеніне көндірудің басты шарттарының бірі болатын. Әзиз-Сұлтанның екі інісі мектептің шалғайлығынан мектепке бірде барып, бірде бармай жатады. Мұның өзі адам өмірінің ешкімге қажет еместігін байқатса, олардың жасына жетпей ересек адамдарша ірі сөйлеп, есейіп кетуі – заманның ауырлығынан, жоқшылық пен тапшылықтан хабар берер эпизод.

Қазақтың дұшпаны ұзақтан келмейтіндігі, қашан да жауды сырттан емес, іштен іздеу керектігі романдағы Айтуаров бейнесімен суреттелген. Оны автор: «Айтуаров білім-парасаты, қарым-қабілетімен мойыны озып, ешқашан жарқырап көрінген емес. Бұл жағынан қоңыртөбел. Тек пысықтыққа келгенде алдына жан салмайтын. Жақсы атағы шығатын, көрініп қалатын жерді құр жібермейді. Ондайда ештеңеден қымсынбайды, ұят-намысты белден басып жүре береді», – деп сипаттайды [12, 48]. Жоғары жаққа жағынып, «ұзын шалдың» 40% қазағы бар елдің басшыларының көпшілігін қазақтардан сайлап жүргенін, астанада қазақ жастарының көптеп білім ала бастағанын, завод, фабрика жұмыстарына қазақтардың тартыла бастағандығын, т.б. ұлшылдық әрекеттерін жіпке тізіп, оны кешегі Алаш орда партиясының сарқыншағы етіп көрсетуге тырысқан Айтуаров XX ғасыр басындағы қазақтың біртуарларын жіпке көгендеп тізіп берген сатқындардың сарқыншағы еді. Оның: «... Қонаев бюджеттің қаржысын оңды-солды шашып, мектеп, балабақша салудың орнына, Алматыда қымбатқа түсетін салтанатты ғимараттар, сәулетті сарайлар, шығыс үлгісінде монша салғызумен әуестенді!..» [12, 52], – деген сықылды арыздың неше атасын жазып, Қонаевтың ұлтшылдық әрекеттерін әшкерелеудегі негізгі мақсаты –біріншілікті иелену болатын. Өзінен білім-парасаты, қабілет-қарымы, іскерлігі мен алғырлығы әлде қайда жоғары тұрған Ардабековтің де жолын кескестеп, өзінен басқаның бәрінің көзін жойған Айтуаровтың билік үшін бәріне дайын екендігі нақты әрекет үстінде толығымен түскен.

Қонаевты Айтуаров сатса, Әзиз-Сұлтанды бір бөлмеде жатып, бір үзім қара нанды бөліп жеген Қосымхан сынды бөлмелесі ұстап береді. Алаңдағы оқиға туралы Қосымханның жазып берген өтірігі алғашқы айғақтардың бірі ретінде танылды. Қосымхан сынды қорқау қасқырлар қай дәуірде де өмір сүреді. Ондай екіжүзділер болмаса, Әзиз-Сұлтан сынды асылдардың бейнесі қалай көрінбек. Бұл

жағынан келгенде жазушы бір-біріне ниет-пиғылы, мақсат-мүддесі қарама-қарсы кейіпкерлерді дұрыс таңдаған. Себебі олар әрбір оқиға тұсында бір-бірінің бейнесін толықтырып отырады. Осы тұста романға жетпей жатқан Сәбираға қарама-қарсы бір қайсар, қайтпас қыздың кемдігі.

Кейіпкер жанына үніле білген жазушы психологизмді терең игергенін байқатады. Оны қуаныш пен қайғы, шаттық пен қасірет сынды бір-біріне қарама-қарсы сезімдерді басынан өткізген кейіпкерлерлер өміріне қатысты оқиғалардан байқауға болады. Роман басындағы «Қойны-қоныштары толған қар. Мынау жалпақ әлемді жалғыз екеуі жайлағандай, еркелей асыр сап, сақылдай күліп мәз-мәйрам» болып жүретін Әзиз-Сұлтан мен Сәбираның кейінгі күндері адам шошырлық еді. Осындай мысалды Д.А.Қонаевқа қатысты да келтіруге болады. «Ал Қазақстаннан ұлтшылдық іздеу – жоқ жерден проблема жасау деген сөз. Сіз, Михаил Сергеевич, бүкіл совет халқының лидері, көсемісіз. Бәріне ортақсыз. Ал Сіздің алабөтен орыс халқының мүддесіне алаңдайтыныңызға қайранмын. Сіз менен бірінші кезекте Қазақстандағы әлеуметтік ахуал туралы сұрауыңыз керек еді. Мен сонда сізге қазақстандықтардың үлкен бір бөлігі қырық жылдан бері ядролық сынақтан зардап шегіп жатқаны, тың игеру, алып құрылыстар салу салдарынан шетке ығысқан отыздан астам қазақ аудандарының суы тапшы, өмір сүруге өте қолайсыз шөлейт аймақтарға орналасқаны туралы айтар едім...», – деп, бас имей шалқайып шығатын оны бірінші хатшы сол күні-ақ қырына алып еді: «Бүгін мына ұзын шалдың иілмей, еңсесін тік ұстап кеткені арқасына аяздай батып отыр. Ең болмаса күмілжіп сәл аяқ тартса екен-ау Сіз, біз деп отырып-ақ дымын құртты» [12, 105]. Он бес республикадан құралған Кеңестер одағының бірінші хатшысына бас имейтін өркөкірек хатшыны орнынан түсіріп тастаған кездегі мына күйі оған қарама-қарсы суреттелген: «... Президиумдағылар орнын тұрып, шығуға ыңғайланғаны сол-ақ екен, залдағылар жапырыла лықсып жаңа басшы-

ның жолын кескестеді. Қаумалай қоршап жіберер емес. Жарыса қол созып қауқылдасып жатыр. Бұл президумның екінші шетінде состиып жалғыз тұр. Жан адам жуитын емес. Лезде ешкімге керегі болмай қалды. Бәрі жапырлап жана қожайынды шыркөбелек айналды. Зор денесі еңкіш тартып, көңіліне бір түрлі жалғыздық енгендей мүжіліп тұр. Бір жағынан өзіне жаза сияқты сезінді. «Шоқ-шоқ, өзіне де сол керек, қасына кімдерді жинағанына енді көзің жетті ме!» деді көкірек түбінен бір табалаған дауыс. Күлкілі көрініске жиіркене қарап сәл тұрды да екінші қапталдағы есікпен дәлізге шықты» [12, 113]. Иә, кеше ғана «Димеке!», «Димаш аға!» деп жүгіріп жүргеннің бірі де қасына жуымағанын көргенде Жұмабек Тәшенов сында төрт-бес жігітті қасына жинамағанын «Қонаев жоғарыға қызмет қылды, Тәшенов төменге қызмет қылды» деген халықтың сөзімен нанымды бейнелеген. Жұмабек Тәшенов жөнінде кезінде академик С.Қирабаевтың: «Ұлттық намысы күшті, қаны бар азаматтардың кеңес басшылығына ұнамағаны бүгін елдің көбіне мәлім және олар жөнінде айтылып та, жазылып та жүр. Ұлтжанды азаматтар отаршылдық режимнің орыс емес ұлттарды тежеп ұстап, ұлт саясатын бұрмалауына көнбеді, оған ашық қарсылығымен көзге түсті. Ертеректе, кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожанов сияқты қайраткерлер Голощекин қуғындауына ұшырап елден безіп кетті, сыртта жүріп белгісіз жағдайда қайтыс болды. Кейін біз көрген тұста осындай қуғынға түскен үлкен азаматтың бірі Жұмабек Тәшенев еді», – деп жазғаны белгілі (Халық ұлы. Кіт.: Өмір тағылымдары).

Он жеті минутқа созылған Пленумның шешімі Қазақстанның ойран ботқасын шығарды. Қонаевтың орнынан үміткер болып жүрген Айтуаровтың Пленум шешіміне наразылық білдірмек ниетпен біреудің қолымен от көсемек болған пиғылы насырға шауып, КГБ бастығы Миронин екеуі өздері тұтатқан отты сөндіре алмай әлекке түседі.

Горбачевтің қашаннан бері сынайтын жер таппай жүрген «Метель» операциясын сынау үшін жастардың бейбіт шеруін бейбіт шешуге тырыспағандығы Қонаевты алаңға жібермегендігімен түсіндірілген. Қазақтың шенеуніктері керек етпей теріс айналған тұста, Қонаевтың алаңға шығуын талап еткен жастардың алдына шығып сөйлемек болғанында, оны КГБ адамдары күшпен тоқтатқанын жазушы дұрыс келтірген. Кешегі бірінші басшыға бір күнде қатардағы әскердің қоқан лоққы көрсетуі оны жүрек талмасына дейін алып баруы жазушының әрбір детальды тиімді пайдаланудағы стильдік ерекшелігін байқатады. М.С.Горбачевтің алдынан басын имей шалқайып шығатын Д.А.Қонавтың Колбиннің кабинетіне кіре алмай есіктің алдына сарылып отырған кездегі көңіл күйлері адам баласы бойындағы әртүрлі сезім күйлерін бейнелеудегі жазушы шеберлігін толықтыруға қызмет етеді.

Күні бүгінге дейін саясаттанушылар мен тарихшылар әйгілі Желтоқсанның ресми бағасын бере алмай жүр. Оның тәуелсіздік үшін күрестің соңғысы және нәтижелісі екенін айтуға ауыздары бармайды. Бұл – жетпіс жылға жуық кеңестік империяның қол астында отарлаудың барлық түрін басынан өткізіп, титықтаған жалпы қазақтың бас көтеруі еді. Оны алаңға шыққан жастардың мына сөздерінен көруге болады: «...Ал біз ше? Миллиардтап астық береміз, миллиондап ет-сүт өткіземіз. Елу миллион қой өсірсек те көтенішегі ауымызға тимейді. Сонда да жақсы деп айтқан кім бар бізді? Қайда барсақ та шетқақпай көреміз!

– Рас айтасың! – Тәпелтек, қысық көз жігіт төсі қайқайып алға ұмсына түсті. – Өз ел, өз жеріміз деп гүжілдейміз. Бізде ел де, жер де жоқ. Өгейміз. Өгей болмасаң, бір мекемеге барып бір жапырақ қағазды қазақша толтыра аласың ба? Жиналыста бір ауыз қазақша айта аласың ба? Жүз қазақтың ішінде бір орыс отырсын ше, қазақша сөйлей бастасаң: «шо ты балтаеш на своем? Говори на понятном языке!» деп зекиді. Өгей болмасаң, осы тұрғандарың

ның қайсыңның пәтерің бар, қолдарыңды көтеріңдерші?.. Міне, көрдіндер ме, бәріміз бала-шағамызбен жатақхананың жалғыз бөлмесінде тығылып, не көрінгеннің босағасында қаңғып жүрміз. «Жетім бұрышқа» баршы, пәтер іздеп жаутандағанның бәрі – қазақ. Бір орысты көрмейсің. Жалғызбасты шал-кемпіріне дейін екі-үш бөлме үйі бар. Еріккен соң ит ұстайды. Қазақ сол ит құрлы да болмадық қой» [12, 62]. Өз қандасы Д.А.Қонаев ел басында отырғанда осындай мүшкіл халді басынан өткізген қазақ байғұстың Ресейдің бір түкпірінен, қазақ деген елдің барынан бейхабар, өзге ұлт өкілі келген кезде зәре-құты қалмағаны да шындық. Бұл күнімізге зар болармыз деген қорқыныш пен үрей олардың әрқайсысының көкірегінде жатыр еді.

Романның негізгі жетістіктерінің бірі – Желтоқсан оқиғасына әділ бағаның берілуі. Оны бас кейіпкер басынан өткен оқиғалар арқылы суреттеген. Алғашында үйінде, төсек тартып жатқан әкесінің қасында болып, Алматыдағы оқиғадан бейхабар болған Әзиз-Сұлтан жол-жөнекей өзбек проводникпен сөйлесіп, өмірі сынға ұшырап жүретін Өзбекстан мен Қазақстан халқының тұрмыс-тіршілігін салыстырып біраз ойға батады. Отанға миллиард пұт астық тапсыратын, жер қойнауында Менделеев элементтерінің бәрі шығатын қазақ халқының Шерхан Мұртаза тілімен айтқанда «Алтын сандықтың үстінде жалаңпұт отырғанына» қайран қалған кейіпкердің алғашында Қонаевтың орнынан түскендігіне қызбаланбай, оны салқын қандылықпен қабылдауы орынды. Бірақ, өзі дүниеге келгеннен бері Қазақстанды басқарып, Л.И.Брежневтің сеніміне кірген басшының неге аяқ астынан керексіз болып қалғандығы таң қалдырады. Ол кезде зейнетке шығатын басшыларды ел алдында қошеметтеп, бар сый-сияпатын жасап шығарып салатын. Міне, осындай ойлардың мазалауымен алаңға шығып, бейбіт шеру жасамақ болған жастар шын мәнісінде Қонаевты көргісі келді. Егер оны жастардың алдына шығарғанда ол қан төгілмейтін де еді. Осындай

сауалдарға жауап іздеген жазушы сол қанды оқиғаның негізгі себептерін ашуға тырысқан.

Коммунистическая (қазіргі Абылай хан) көшесімен жоғары көтеріліп келе жатқан демонстранттардың жазушылар Одағының алдына келгенде ұлтжанды Олжастан (сол кездегі Қазақ КСР Жазушылар одағының бірінші хатшысы) демеу күтіп, сол жерде біраз саябырлағаны сол күндердің шындығы болса, жастары медет тұтқан ақын ағасын КГБ жендеттері қарауылдап үйіне қамап ұстағаны О.Сүлейменовтің азаматтық бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Семей полигонын жабуға мұрындық болған ақын Олжас еркіне салса жастармен бірге болмақ болып алаңға ұмтылғанда, оған тап берген жендеттердің ақынды тырп еткізбей, тіпті ешкіммен хабарластырмай телефон сымын үзіп тастауы да романның шынайылық сипатына қызмет етеді. Сол күндері қалаға келетін – темір, тас, әуе жолдарының барлығы дерлік қатаң күзетке алынып, байланыс жүйесінің үзілгендігі де рас. Жазушы оны Сүлейменов пен Қонаев үйінің телефон сымының үзілуімен, Әзиз-Сұлтан келе жатқан поезд составына қазақтарды отырғызбау мен вагондарды тінтіп қазақтарды түсіріп тастау эпизодтарымен суреттеген.

Романда көркемдік қиялдан гөрі деректілік, тарихи сипат басым. Оны шығармадағы негізгі оқиғалар туралы кезінде әртүрлі мақалалардың газет-журнал беттерінде жариланғандығы растайды. Бір түнде Алматыны дүрліктіретін Мирониннің жансыздары, Сәбира басынан өткен Цирктің желке тұсындағы шағын гүлзардағы қасіретті оқиға, алаңға барған жастарды ұрып-соғу, қыстың көзі қырауда өрт сөндіргіш машинамен алаңдағы демонстранттарға су шашу, алаңда әлсіреп, қансырап жатқандарды жиып алып қала сыртына апарып төгу, тар қапастағыларды тұздалған балықпен қақтау, т.б. оқиғалардың барлығы да желтоқсаншылардың өздері куә болып, газет бетінде жарияланған, Т.Айтбайұлы құрастырған 3 томдық «Желтоқсан» атты жинаққа және Қ.М.Табиев пен тарих-

шы Б.Төлепбергеннің бірнеше еңбектеріне енген мақалалардан, нақты деректерден алынған. М.Шахановтың жар құлағы жастыққа тимей айтып жүрген «Метель» операциясының қалай жүзеге асқандығын тәптіштей отырып түсіндірген жазушының тарихи шындықтан ұзап кетпеуге тырысқандығы әрбір оқиғаға қатысты детальдардан байқалады. Оны КСРО Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Елисевтің Алматыға шұғыл ұшып келуі, Новосибирск, Челябинск, Свердловск, Фрунзе, Тбилиси, Ташкент, Уфа қалаларынан әскер күштері тартылуы, қаладағы жасақшылардың арматуралармен қамтамасыз етілуі, түрмеде ауыр жазамен отырған қылмыскерлерді уақытша босатып, қолдарына сойыл беріп алаңға жіберуі, бейбіт шерудің саяси мәнін бұрмалау мақсатымен алаңдағыларға арақ пен наша таратуы, Айтуаров пен Миронин жансыздарының демонстранттарды арандатуы, т.б. деректерден байқауға негіз бар. Әрбір детальды белгілі мақсатпен ойната қолданған автор негізгі көздеген мақсатына жеткен. Романда КСРО ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Елисев есімі Денисов етіп өзгертілгенімен оқырман оны жазбай таниды. Сол секілді бас кейіпкерлердің аттарын қанша жасырғанмен, олардың прототиптерін жазбай тануға негіз бар.

Мирониннің «Қазақтар балабақшаға басып кіріп орыстың балаларын бауыздап кетіпті», «Кіші станица жақта бір топ қазақ жігіті орыстың қыздарын зорлап, айуандықпен өлтіріпті...» деген лақаптарды таратуы шиеленісті одан ары ушықтырып жібереді. Жазушы бұл оқиғаның ұлтаралық қақтығыс емес екендігін түсіндіру мақсатында орыс ұлтының өкілі Костя Новиковқа қатысты оқиғаны пайдаланған. Ол тың игеру кезінде келген тың игерушілердің баласы. Әкесі қайтыс болып, шешесі араққа салынып кеткенде қарындасы Ангелина екеуін қолдарынан жетелеп өсірген Сапарбай аға мен Күмісжан тәтенің жақсылығын қалай ұмытсын. Бұл олардың баласы Қайратпен, қарындасы Ангелина мен Жұмагүл жасты болғандықтан

мектепте де бірге оқыды. Әскерге кеткенше қазақ көршілерінің қамқорлығында болған Костя қазақ деген дарқан халықты сол үшін де сыйлайды. Ангелина мен Жұмагүл сынды қарындастары болғандықтан да Сәбираға жасалған зорлық пен зұлымдыққа ортақтаспайды. Орыс ұлтының атынан жасалып жатқан сұркия әрекеттерге төзе алмаған ол екі күннің ішінде қасындағылардың жасаған есепсіз қылмыстарын беттеріне басқаны үшін соққыға жығылады. Араққа тойып алған өз қандастары тепкілеп өлтіріп, оны қай жерде қазақтардың қалай тепкілеп өлтіргеніне дейін келісіп алады да жаланы қазақ жастарына аударады. Шығармада алаңдағы операторды да, Костяны да өздері тепкілеп өлтіріп, солардың қанын Әзиз-Сұлтан сынды бейкүнә жастарға арқалатудың қалай жүзеге асқаны нанымды бейнеленген. Міне, Желтоқсан шындығының толық ашылмайтындығы да осыдан. Жастардың қанын арқалаған жауыздарды әшкерелеу үшін ұрпақ ауысу керек, сондықтан жабулы қазанның жабулы жатқанына ширек ғасыр болды.

Осындай шындықтың бірі Жұбан Молдағалиевка қатысты оқиға. Бірінші хатшының Жазушылар одағына келген кезде Жұбан айтқан «Мен ұл-қыздарымыздың Алаңда итке таланып шыңғырған дауысын естігенде Отан соғысының от-жалынынан аман келгеніме өкіндім. Ұрпағымызды өстіп қорлату үшін соғысып па едік!..» деген жалынды сөзі Желтоқсан туралы барлық шығармаларда тілге тиек болған. Кеңестік дәуірдің тұсында қазағым, халқым деп жар салған ақын бұл қорлыққа шыдамай көп ұзамай дүниеден озғаны белгілі.

Шығармада шындықтың шеңберінен асып барып, кейіпкердің рухани ахуалымен таныстырудың бір амалы ретінде реалды мекеншақта жоқ тарихи тұлғалармен сұхбаттарды сынамалап енгізу де кездеседі. Мұндай көркемдік тәсіл қазақ әдебиетінде бұған дейін де қалыптасқан болатын. Қ.Аманжоловтың әлем ақындарымен сұхбаттасуын Н.Айтұлы «Мұқағали – Желтоқсан» поэмасында

пайдаланғаны мәлім. Бұл дәстүрдің жалғасын Ш.Мұртазаның «Тамұқ» романындағы Тұрарға әкесі Рысқұлдың келіп алып кететін эпизодынан да білеміз. Т.Сәукетаев қазақ әдебиетінде қалыптасқан осы дәстүрге өз тарапынан сынамалап жаңалық енгізген. Оны Алматы қаласында осыдан елу жыл бұрын Сәкен Сейфуллин жатқан НКВД түрмесіндегі №13 камерадағы оқиғаға негіздеген. Жазушының мақсаты айтылып, ақын туралы жазылып жүрген әңгімелерді кейіпкердің рухы арқылы оның аузына салып ақ-қарасын ашу. Бұған Сәкен Сейфуллиннің Әзиз-Сұлтанға айтқан сөздері мысал бола алады. Тар қапастағы НКВД жандайшаптарының зорлығына шыдай алмаған Сәкен өмірінің соңында есінен ауысып қалыпты деген қауесетті сейілтпек болған жазушы оны ақынның өз аузына салған. Сұлу Сәкеннің танымастай болып өзгерген, адам шошырлық түрінен шошып шегіншектеген Әзиз-Сұлтан:

«– Сізді бұлай көрмей-ақ қойғаным жақсы еді!

– Бұл – менің бетім емес, заманның беті, жауыздықтың жазуы, бақиға алып кеткен еншім.

– Сіз түрмедегі қинауға шыдай алмай, ақырғы сәтте жынданып кетті деген сөз бар. Сол рас па? – деді Әзиз-Сұлтан ел аузында жүрген лақапты есіне алып.

– Есім ауысып кетсе, жақсы болар еді ғой, ештеңені ойламайтын, ештеңені білмейтін... – Аруақ басын төмен салып, мұңайып аз-кем үнсіз қалды. – Бекер. Гүлбаһрам бейшараның түсінбей айтқан сөзінен елге тарап кеткен өсек қой. Гүлбаһрам соңғы рет жолығуға келгенде есімдерін әйелдің аттарына айналдырып, дос-жарандардың хабарын сұрадым. Құлағы едірейіп көк желкеде тұрған күзетшіге білдірмей әдейі жұмбақтап отырғанымды ол түсінбеді. «Қайдағы қатындарды айтқанша, өз балаңның жағдайын неге сұрамайсың?» деді ашуланып. «Несін сұраймын, ол өліп қалған жоқ па!» дедім. Қайдағы өлген, не сандырақтап тұрсың? Ойбай, мынау жынданып кетіпті!» деп сол жерде бақырып, түрмені басына көтерді. Жалғыз ұлым Аянның

бұ дүниелік емес екенін түсімде көріп, күдерімді үзгенмін. Көп өтпей түсім айна-қатесіз келді» [12, 422], – дейді.

Жазушы революцияның қызыл сұңқары атанған Сәкенді ақтау үшін емес, оның рухы жас революционердің көрген азабына көрде тыныш жата алмай, оған басалқа айтуға келгенін ұқтырады. Алаш арыстарымен келісе алмағанына, елі аштықтан қырылып жатқанда «Советстан, біздің Стан, Совстан, Экспресс, талма екпінді шабыстан... Тарт-тат-тат, жасасын, жасасын!» деп жырлағанына кеш өкінген Сәкен ақын Әзиз-Сұлтанның өлсе де арманы жоқ екеніне, оның өлімі ақ өлім болатындығына сендіріп оған күш-қайрат, жігер береді.

Осындай мысалдың бірі Мұхаммед-Шәріптің (Әзиз-Сұлтанның әкесі) түсіне Шегір атасы кіріп, шойырылған белін уқалап кеткен соң, ол аурудан құлан-таза айығып аяғынан тік тұрады. Қазақ халқында сан ғасырдан бері қалыптасқан, ислам дінінде жоқ наным-сенімдер бар. Ата-баба аруағына сыйынатын қазақтар әулиелердің басына түнеп тілек тілейтін болған. Және сол әулиелердің аруағы қолдап, тілегі қабыл болып жатады. Мұндай оқиғалар өмірде күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Кезінде мешіт салдырып, Аллаға құлшылық жасаған Шегір атасының да әулие кісі болғанын Мұхаммед-Шәріп былай еске алады: «– Қорықпа, бәйбіше! – Орнықты дауыс қолын созып, күдіктің шырмауынан суырып алды. – Жаңа қасыма Шегір атам келді. Ол кісі әулие болған ғой жарықтық. Көкбастаудағы зиратына бала кезімде ауру-ғаріп, құрсақ көтермеген әйелдер шырақ жағып түнеп жататын. Кейін Хрущевтің тұсында жаппай жүгері егу науқаны басталғанда Көкбастауды да жыртып, шаңын аспанға шығарды емес пе. Арақ ішіп ап, зиратты таптап өткен екі троктаристің бірі жынданып суға кетіп өлді, екіншісі тіл-аузынан айрылып, мүгедек боп қалды. Қазір де сүйек жатқан жердің үстіне келгенде трактор өзінен өзі сөніп, тоқтап қалады екен» [12, 508]. Осы мысалға қарап отырып, екі дүние арасындағы тылсым күшті аңғаруға болады. Тәннен ұшып кет-

кен жан өзінің ұрпақтарын желеп-жебеп, олардың басына қиыншылық түскенде төңірегiнен кетпей, шыр айналып жүреді деп жатады. Автор ғылым дәлелдей алмаған, бірақ адам санасына сіңген, осындай табиғаттың адам күшінен тыс жасалып жататын күдіретін нанымды бейнелеген.

Кеңестік дәуір тұсында ата-баба зиратының қиратылып, мүрделердегі сүйектердің қорланғаны белгілі. Әзиз-Сұлтан тергеуге алына бастағанда коммунистер оны жеті ата-сына дейін тексеріп, Шегір атасының діншілдігі мен ұлтшылдығын бетке ұстап, ұлтшылдықтың қайдан келгендігін дәлелдеп әлек болғанын да жазушы жадында ұстап отырған. Тергеу тұсында Әзиз-Сұлтанның өзі ғана емес, оның отбасына да қысым жасалғаны белгілі. Осы оқиғаларды автор анасының совхоз басшыларынан бір шана шөп сұрап келген эпизодымен бейнелеген. Сол тұста істі болған жастардың бәрінің де шыққан тегі тексеріліп, олардың бойынан ұлтшылдықты іздеген коммунистер, ата-тегіне қарап, қылмысты бойына ілгені тарихи шындық.

Жазушы роман мен тараулардың атын қоюда шеберлік танытқан. Шығармадағы қаралы оқиғалардың барлығы айқараңғысында болған деп түсінген жазушы алдағы уақытта қазақ халқының айы тек оңынан тууын тілейді. Әрбір тараудың аты сол тараудағы оқиғаның мазмұнын толықтыра түседі. Мысал үшін «Қанатсыз самғауда» дарынсыз Айтуаровтың қалай биікке көтерілгеніне, біріншіліктен дәмесі бар екендігіне қанықсақ, «Балқаннан-Балконға» тарауында Д.Қонаев пен О.Сүлейменовтің балконнан түсе алмай, торға қамалған құстай шарқ ұрған күйіне кезігеміз. «Тәтті азап» тарауынан Шынарбай Әшетовичтің шырмауына түскен Сәбираның болашағы жарқын болатынын түсінсек, «Ботасын жоқтап боздаған» тарауына Мұхаммед-Шәріп пен Нұрғайшаның баласын жоқтап боздауы негіз болған.

Мұхаммед-Шәріп ақсақалдың: « – Жарадың, құлыным! Атаның күшін, ананың сүтін ақтады деген осы. Біз естуге тиісті, бізден ілгерінді-кейінгі ұрпақ атқаруға тиісті ұлы

ерлікті сен жасадың. Біз еңсе көтере алмадық, серіппеміз басылып, іштей булықтық; қарсылығымызды қанжардай жұтып, қорлық пен тепкіге үнсіз көндіктік. Ал, сен құлыным, тәңірдің таңдауына іліктің. Ерекше нұры түсіп, аруақ қонда... Соранды ағызбай, тоқтат енді бәйбіше! Қазақтың қай баласының қолынан мұндай ерлік келіп еді. Осындай ұл тапқаныңа мақтанбайсың ба!» [12, 509-510], – деп кемпірін жұбатқанмен іші қан жылап тұрғаны белгілі. Ана байғұс тар құрсағын кеңіткен, тас емшегін жібіткен баласын ауыл тұсынан қай күні алып кететінін білмесе де, жүрегі құрғыр сезіп, сол күні станция бойында торуылдап жүріп баласының даусын естіп қалғаны адам айтып жеткізе алмайтын, ана мен бала арасындағы шексіз махаббаттың көрінісі емес пе? Автор ана махаббатын Нұрғайша ана бейнесімен нанымды бейнелегенін баса айтқан жөн.

Тарихи оқиға арқылы замандас бейнесін сомдаған романның осындай жетістерімен бірге атап өтетін кемшіліктері де бар:

Біріншіден, «Адамға табын, жер енді!» (1961) О.Сүлейменовтің поэмасы екені белгілі. Ал оның басқа бір жазушысымақтың шығармасы етіп көрсетілуі оқырманды шатастырады. Қалай дегенмен мұнда бүгінгі замандастарымыздың көркем бейнесі жасалғаны белгілі. Оқырманды шатастырудың қандай қажеттіліктен туғаны неғайбыл. Автор мүмкін өзін ешкім танымайтын, бірақ бар атақты алып алған кейбір жазушысымақтарды емеурін арқылы көрсеткісі келген болар.

Екіншіден, кез келген заттың екі жағы болатыны ескерілмеген. Кеңестік дәуірді сыпыра даттау басым. Кеңес заманының сұрқия ұсқынсыздығы барлық оқиға тұсында ашылып жатқаны аздай, Сәбираны өзімен он жыл бір сыныпта оқып, туғанындай болып кеткен кластастарының басынуына жол болсын. Ол заманның жастары (біз де сол дәуірдің ұрпағымыз) қазіргі жастар сықылды ерте туып, ерте есейген емес. Бірге жүрген құрбыларына әйел, еркек

деген көзқараспен қарау ол кезде болмаған нәрсе. Себебі, көгілдір экрандарда тек қана тәрбиелік мәні бар дүниелер ғана көрсетілетін. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғой балабақшадағы балаға дейін телевизордан сүйісуді, т.б. сұрқияларды көріп-біліп жүргені. Осы тұрғыдан алып қарағанда қай дәуірдің де өз жетістігімен бірге кемшілігі болғанын жазушы ағамыз жадында ұстап отыру керек еді.

Үшіншіден, кең құлашты эпикалық романның әрбір кейіпкері типтік дәрежеге көтерілуі керек еді. Бас кейіпкер Әзиз-Сұлтанның көркем бейнесі типтік дәрежеге көтерілген, ал оның сүйгені Сәбираның не хат жазуға, не іздеп баруға жарамай, тек екі көзіне ерік берген дәрменсіздігі, әлсіздігі жауынгер қазақ халқының батыр қыздарының бейнесін көрсете алмайды. Роман басында ғашықтық отына шырмалып сүйіскен, бірі-біріне адалдық танытып (оңаша түнде арасына пышақ қойып жатқан), қиналған сәтте сүйеу болған Әзиз-Сұлтанды басына іс түскенде Сәбираның іздеп келмеуі ақылға сыймайды. Желтоқсаншылар кешегі алаш азаматтарының жалғасы болса, қыздар АЛЖИР-дегі аналарымыздың сарқыты емес пе еді? Бұл тарихи оқиғаға негізделген шығарма болғандықтан мұндағы кейіпкерлердің барлығы да өмірден алынған таныс және бейтаныс кейіпкерлер. Осы тұрғыдан алғанда жігіттердің жанына жалау болып, оларды ерлікке бастаған қыздардың әлсіздік танытуы мен намыссыздығы шындыққа үйлеспейді. Құлақ естіп, көз көрмеген қорлықпен зорлыққа төзген Сәбираның өмір үшін күресе алмайтын дәрменсіздігі желтоқсаншы қыздарды намыссыз етіп көрсетеді. Жазушы желтоқсаншы қыздардың «Арым – жанымның садағасы» деп өскен арлы да ибалы, намысты да қайсар, жігерлі де төзімді бейнесін жасау керек еді. Олардың Желтоқсанның қырғынынан аман қалғанда бітіргені не? Міне, осы сауалға жауап іздеу жетіспейді. Осы жағынан келгенде жазушының әйел баласының жандүниесін аша алмағандығы байқалады. Бұл тұрғыда қазақ жазушыларының ішінде әйел жанын (психологиясын)

терең игерген қаламгерлер қатарында Б.Нұржекеұлы мен қыркыншы жылғы келіншектердің сом бейнесін жасаған Ш.Мұртаза есімдерін ерекше атауға болады.

Кез келген ата-ананың «Баламның табанына батқан шөңге, менің маңдайыма кірсін» деп тілейтіні белгілі. Ал Сәбира әкесінің өзгеден жапа шегіп қорланған қызына қамқор болудың орнына теріс айналып, оны өлдіге санап, бар-жоғын да байқамағанын теріс айналуы шындыққа қаншалықты үйлесер екен. Шығарманы оқып отырып, «жер дауы» мен «жесір дауын» қуалап, бір-бірімен ымыраға келмеген қазақтың қаршадай қыздарының көз жасын жоқтайтын намысты азаматтың XX ғасырдың соңғы, XXI ғасырдың алғашқы ширегінде болмағаны ма деген ойға батасың. Бұдан «Қарындастың қамы үшін, Қатын менен бала үшін» деп атқа қонаған Махамбеттің бүгінгі ұрпағы қайда? деген сауал туады.

Қорыта айтқанда, бұл – 1986 жыл оқиғасының бар шындығын көркем бейнелеген шығарма. Негізгі оқиғаларға қатысқан басты кейіпкерлердің барлығының да аянышты тағдыры оқырманын бей-жай қалдыра алмайды. 1986 жылы алаңға барғандардың бұл шығарманы көзіне жас ала отырып оқитыны анық. Алаңға шыққан жастардың бұл әрекетін жазушының тәуелсіздік, бостандық, азаттық жолындағы күрес етіп көрсетуі орынды. Романның негізгі жетістігі – Желтоқсанға қатысты көп сауалдың беті нақты деректермен, нақты кейіпкерлермен әшкереленуі. XX ғасырдың соңғы ширегінде өзінің бар екенін білдірген қазақ жастарының бұл ерлігі тек қана көркем шығармаға арқау емес, тарих бетіне алтын әріптермен жазылатыны белгілі. Олай болса, шындықты бүркемелемей шынайы бейнелеген шығарманың да ғұмыры ұзақ болары даусыз.

Желтоқсан шындығының бір қырына Н.Қуантайұлының «Қараөзек» романынан қанығамыз. Аталған шығармада жазушы 1986 жылғы қазақ жастары дүрбелеңін басып-жаншу кезінде нақақтан сотталған жас жігіттің өзгеше тағдырын кеңес түрмелері мен лагерьлерінде өткен

ауыр жылдарымен бейнелеген. Тоқсаныншы жылдардың басындағы рынок деп аталатын қоғамдағы жаңа, тосын тіршілік бүкіл елдің басынан өткен заманауи өзгерістермен сабақтастырыла суреттелген. Тың дерек, бөлек тәсіл арқылы замана шындығын шынайы әрі әсерлі бейнелеу мақсатында автор ширыққан тартысты оқиғаларды іріктеп алған.

Роман жас әдебиетшілердің 2001 жылы өткен республикалық кеңесінде жоғары бағаға ие болды.

«Қапас түн жарық күнмен, қоңырсалқын көлеңке шыжыған ыстықпен теңесе алмас» деген Құранның Фатыр сүресінің 20-21 аяттарын эпиграф ретінде алған жазушы жарық, бейбіт күн мен қапастағы өмірді салыстыра сөз еткен. Үш тараудан тұратын романның «Тар жерде» деп аталатын бірінші тарауы аты айтып тұрғандай, тар қапастағы оқиғаға негізделген. Құрмаштың хатымен басталған оқиға Хақанның не себепті түрмеде отырғанын лирикалық шегініспен түсіндіреді. Құрмаштың өз түсін «Жақсыға жорыдым. Босанып шығады екенсің. Декабристер ақталды деп жатыр ғой. Сен де ораласың, Хақан.

Былтыр бізден шыққан әлгі депутат Мәскеуде, съезде сөйлепті ғой, сендерді ақтау керек деп. Так что қуаныш алда» деп жақсылыққа жоруы Хақанның алдынан жарық күннің туатынынан хабар берер штрих. Алайда, Мұхтар Шахановтың Мәскеуде съезде қазақ жастарын ресми ақтауды көтеруі 1988 жыл болатын. Ал, хат 1992 жылы 28 наурызда жазылып отыр. Жылы жағынан осындай айырмашылықтар болғанмен, бұл хаттың негізінде шындық бар. Автор тарихи мәліметтерді көркем деталь ретінде пайдаланған.

«Ең ұстамды, жүйкесі темір кісінің өзі айлап, жылдап трюмде отырса, жынданып кететін шығар» деп ойлады тас еденде малдасын құрып отырып. «Адам баласы әлсіз. Азап пен қорлыққа шыдап жүре беретін жан жоқ. Ерте ме, кеш пе, морт етіп сынады. Иілмес, бірақ сынып тынар». Міне, алты жыл болыпты түрме мен лагерьдің

дәмін татқанына. Алты жыл. Ең асыл жылдары!.. Уыздай жас кезінде соттап жіберіп, қайран бал дәурен шақ зонада өтіп жатыр» [13, 12], – деген үзіндіден саяси қылмыскер ретінде танылған жастардың бірнеше жылдан кейін ғана ақталғандығы байқалады. Негізгі кейіпкердің осы күйге қалай душар болғандығынан хабар беру мақсатында жазушы оның өткен өмір белестерін өз аузына салады. Қасында жатқандардың Желтоқсан туралы түртпектеп сұрай беретіні, оларға айта-айта жауыр болған оқиғаны және бір қайталауға бет бұрған Хақан сол бір қасіретті күнге ойша оралады. Сөйтіп оқиға лирикалық шегініс арқылы өрбиді.

Жүйкені тоздырған сұрақ-жауап, бір сауалдың бірнеше түрленіп қойылуы, берген жауабыңның бірі де қабылданбай, өз дегенін істеген тергеушілердің құйтырқы әрекеті кеңестік дәуірдегі ғана емес, жалпы заң қызметкерлерінің екіжүзділігін ашуға қызмет етеді. «Алтын көрсе періште жолдан таяр» дейді атам қазақ, адам тағдырын тәлкекке айналдырып тапқан наны қалай тамағынан өтеді екен, өңешіне қадалып қалмай деп таң қаласың. Құлқынның құлы болған сондай жанкештілерді «Мың асқанға бір тосқан» болмай, қара жер қалай көтеріп жүр екен деп те ойлайсың.

«Таңғы ауаны жаңғырықтыра, абалай үрген иттер жұлқынып, жеп қоярдай болып тұр. Автозак артқы есігін вагонға қарата тоқтаған. Жамбасынды «Макаров» пистолетінің қайыс қабы ілінген, еңгезердей капитан:

– Слезай по одному! Шаг влево, шаг вправо – считается попыткой побега, стреляем без предупреждения! – деп айғай салған.

Осы кезде ғана бұлар өздерінің ауыз да аша алмайтын шын тұтқын екенін сезінген. Солдаттар вагонға артыла алмай кідіріп қалған бұларды резенке таяғымен ұрып, темір тақалы етігімен теуіп, малша айдап бірақ кіргізді.

Бесін ауғанша күн астында қаңтарылып тұрған тұтқындардың вагоны зорға дегенде пойызға тіркелген» [13, 61], – деген үзінді Хаканның аса қауіпті саяси тұтқын ретінде

сотталғанын, оның алдағы өмірі бүгінгіден де жаман болатындығын байқататын сурет. Осылайша ана сүті аузынан кетпей жатып, оң-солын танымай, саясат деген сайқал иттің не екенін білмей жатып аса қауіпті тұтқын ретінде танылған оның өмірі бір сәтте шыр айналып кете барады.

Алғашында Маңғышлақ, кейін Қостанай түрмесінде талай қиыншылықты басынан өткізген оны бір түрмеден екінші түрмеге ауыстырудың астарында да үлкен саясат жатыр. Қазақстандағы «еңбекпен түзеу» лагерьлерінің ең ауыры, ең жаманы Маңғышлақтағы зона болса, Хақанды сол жерге апарып ауыр еңбекпен тұралатып тастауды көздегендерінен түк те шықпайды. «Сені, сүмелек, итке тастап, сүйегінді шашып жіберсем де, ешкім қой дей алмайды. Ешкім заңсыз деп айта алмайды, үйткені сен, – сұқ саусағын кезеген, – сен құлсың. Тем более политический заключенный! Резать всех надо!», - деп, тепкінің астына алғанда бүйрегінен қатты зақым алған оны кіші дәретке отыра алмай қиналып жатқанда санчастьтағы Валяның жедел жәрдем жасамақ түгілі декабрист деп маңына да жолатпай қойғандығы, т.б. осы секілді оқиғалар саяси тұтқындардың тағдыры қай кезде де оңай болмағандығын байқататын эпизод. Тіпті Ұлы Отан соғысы кезінде де тұтқындарға қарсы жақтың дәрігерлері жедел жәрдем көрсеткенін еске алатын болсақ, желтоқсандықтарға басқыншы неміс әскерлерінен де қауіпті жау ретінде қарағанын түсіндіруге болады. Тепкілеп өлтіре алмайтынын білген олар Хақанды жұмыстың қайдағы ауырына салып бағады. Содан кейін ауылда күрек ұстаған қазақ баласын ауыр жұмыспен мұқалта алмайтындығын сезген ішкі істер қызметкерлері қазағынан гөрі өзге ұлты басым солтүстік өңірдегі Қостанай түрмесіне ауыстырады. Ондағы мақсат – жас декабристі көзін шел басқан жаналғыштардың арасына апарып жанын жаһаннамнан келтіру. Жаңа жерге барып, оның басбұзарларына (пахандарына) үйренгенше талай қорлық көріп, итше таланып, құр сүлдері қалып, терісі сүйекке ілінген Хақан өмірі – тар қапастың қай жерде де

тозақ екендігінің көрінісі. Жазушы тор көздің арғы жағындағы түрме шындығын нанымды бейнелеу мақсатында кеңес түрмесінде отырған қылмыскерлердің өмір тіршілігінен толық мағлұмат беру үшін сол жақта қолданылатын жаргон сөздерді молынан пайдаланған. Белгілі бір топ арасында ғана қолданылатын волчок, кормушка, гайдамак, трюм, шконка, кум, кумовя, наседка, компромат, бродяга, отстойник, промзона, чифир, ходка, крадун, щипач, писак, СИЗО, ДПНСИ, коньды, карцер, коневой, стаканчик, семайка, малява, положенец, т.б., жаргон сөздерге анықтама беріп отырған. Жаргон сөздер бір ортада өмір сүретін топтардың өмірінен хабар беріп қана қоймай, олардың өзіндік ерекшелігін аша түседі. Бұл жерде жатқандардың қылмыстары да түрліше. Бірі жастайынан жетім қалып, алғашында күнкөріс үшін, кейін әдетке айналған қалта ұрысы болса (Колян), екіншісі жазықсыз жазаланған бейкүнә жандар (Мұқан). Жазушының олардың әрқайсысының қылмысы мен кесілген жазасына айрықша тоқталғандағы мақсаты – «әділ сот» деп ел сенген, халық мол үміт артқан кеңес сотының әділетсіздігін әшкерелеу. Жаламен құрдымға кету тек қана Хақанның басында еместігін, қасындағылардың әңгімелерінен байқауға негіз мол.

1986 жылы 17 желтоқсан күні Брежнев алаңындағы жиналғандардың не талап етіп жатқанын, бейбіт шерудің неге ұзаққа созылып кеткенін білгісі келген жастардың ұстаздарының қадағалауынан қашып шығып, алаңға жетпей қолға түсіп, қуғын болуы сол күндердегі тарихи шындықтың бір көрінісі. Біреудің мұрынын қанатпақ түгілі, алаңға жетпей ұсталған Хақан өмірін 86 жылы жазықсыздан жазықсыз сотталған, қуғын көрген (жұмыстан босатылып, оқудан шығарылған) мыңдаған жастардың типтік бейнесі ретінде тануға болады. Себебі, оның тағдыры Қайрат Рысқұлбековтің басынан өткен оқиғаға да ұқсас.

Алаңнан қашып шыққан қызды сапер күрегімен сұлатып салып, шашынан сүйрей жөнелгенін көрген Хақан оған араша түсіп, прапорщикті иек тұстан салып қалға-

ны үшін алты жылға сотталып кететінін қайдан білсін. 16 желтоқсан күні бейбіт шеруге шыққан жастар келесі күні осылайша мұздай қарумен құрсанып, бес қаруын асынған әскерге жолығып еді. Жастарды алаңға кіргізбей, осылайша топтап-топтап тоғытып, қойша иіріп, сапер күрекпен сұлатып салып, машинаға лақтыра бергені де рас. Батыр бір оқтық дегендей, алпамсадай жігіттердің қарумен құрсанған, қатыгез әскерге қарсылық көрсете алмай, баудай қырылғаны да содан. Міне, осы шындықтың бәрін көзімен көрген Хақан сынды жандар болмаса, көпшілік үшін теле экраннан көріп жүрген көркем фильмнің белгілі сюжеттері секілді әсер ететіні жасырын емес. Алайда, қас пен көздің арасында өткен осы оқиға қаншама жастардың өміріне балта шапты. Олардың көпшілігі алаңда не болғанынан бейхабар еді. Жастарға үгіт-насихат жүргізілді, оларды бастап алып барған белгілі топ бар дегенге де сене беруге болмайды. Мүмкін белгілі топ жұмыс жасаған шығар. Бірақ олардың үгіті барлық жастардың құлағына жеткен жоқ. Керісінше, «Ит қорыған жерге өш» дегендей, «бармандар, болмайды, арты жаман болады» деген ұстаздарының үркітуінің артында қаншалықты шындық жатқанын білгісі келген жастардың көпшілігі алаңға өз еріктерімен барғандығын автор Хақан бейнесі арқылы көрсетуге тырысқан: «Рас, ес жидырмады. Осының бәрі қас пен көздің арасында өтіп еді. Хакназарға түс сияқты көрінген. Тіпті өз көзіне сенбей отыр еді: бір ауыз сөзге келмей, итше сабағанды кім көрген» [13, 21].

Милиция, өрт сөндірушілер, шекара әскерінің курсанттары, ішкі істер әскерінің бір жерге жиналып, жасақталғанын көрмеген жастардың кинодан ғана көретін мұндай оқиғаны өз көздерімен көру үшін қызықтап барғандары қаншама. Сондай қызығушылықпен барғандардың бірі – Хақан. Он сегіз жастағы балаң жігіттің қай бір саясаттан хабары бар дейсіз. Ал, оларды саяси тұтқын ретінде ұстап, бірнеше жылға соттап жіберу де басқа сыймайды. Хаканға болмаған жайтты айғақ етіп, бір емес екі куәгермен

істі дәлелдеп жүрген жәбірлеуші Звягинцев пен куәгер Рыжова екенін ескеретін болсақ, осындай арсыздардың бір Шығайевқа емес, қаншама жастың мойнына жасамаған қылмысын қиып салғаны да белгілі. Осы романдағы Қақанның жалғыз ілікті ананың құрсағынан шыққан жалғыз басты жігіт екенін ескеретін болсақ, алдын ала жоспарланған, тайдырмайтын айғақтарды ішкі істер қызметкерлері осындай іздеушісі жоқ жандарға жапқанын аңғаруға болады. Қолына рупорды ұстап, бір емес, екі-үш күн алаңды шарлаған кейбір белсенділердің сотталмақ түгілі, бір тал шашы түспегенін, көп ұзамай-ақ, желтосандықтар ресми ақталмай жатып асығы алшысынан туып алшандап, тасы өрге домалап шыға келгенін ескертін болсақ, осы оқиғаның артында ашылмай жатқан қаншама шындықтың бар екендігі күмән туғызбайды. Жазықсыз сотталған жүз төрт адам мен әртүрлі жауапкершілікке тартылған жеті жарым мың адамның ақтау қағазына осы күнге дейін қол қойылмағаны бұл сөзіміздің айқын дәлелі [14].

« – 1986 жылы 17, 18 желтоқсан күндері Отаныма борышымды өтеп, Алматыдағы Брежнев алаңында өз қызметімді атқарып жүргем. Өздеріңіз білесіздер, сол күні экстремистік, террористік топтар белгілі бір мақсатқа жету үшін сол жерде қоғамдық тәртіпсіздікке жол берді ғой... Мен адал қызметімді көрсеттім ол кезде», - деп, Отанына адал қызмет ететін Звягинцев екі беті бүлк етпей жалған сөйлеп, жазықсыз жанға жала жауып, оның жас өміріне балта шапқанымен ісі де жоқ.

Көркем тәсілдің бірі – шығармада кейіпкер түсін орында пайдалану. Жазушы түсті алдағы уақытта, болашақта болатын оқиғалардан алдын ала хабар беру мақсатында пайдаланған. Осындай көркемдік деталь қатарында шығарманың басындағы Құрмаштың түсі мен Хаканның түрмеден босар алдындағы түстерін атауға болады.

Ертеректе болған ертегі-аңыздарды айтылар негізгі оқиғамен ұштастыра пайдаланып, оқырманға үлкен ой салу да көркем тәсілдің бірі. Осы тұрғыда автор негізінен

Адам ата Хауа ана мен Пайғамбарлар өміріне қатысты аңыз-әңгімелерді молынан пайдаланғандығын баса айту керек. Оның да өзіндік бірнеше себептері бар. Біріншіден, жазушы сол оқиғалар арқылы қазіргі таңдағы имандылықты ұмыта бастаған замандастарымызға ой салса, екіншіден, қазақ әдебиетіндегі ислам тақырыбын жаңаша түлетуге ден қойған.

«Қияда» деп аталатын тарауға Хақан мен Самал, Құрмаш пен Айгүл арасындағы махаббат линиясы арқау болған. Шет тілдер институтында оқитын қыздармен бірге тауға барып коньки теуіп, таза ауада демалып жүрген сәттер Хақан өмірінің бір сәт дамыл тапқанын байқатқанмен, оның аяқтан таусылып пәтер іздеуі, екі қолға бір күрек таба алмай сандалуы – сол тұстағы қоғам өмірінен хабар береді. Осындай тығырыққа тірелген Хақан тосыннан жолыға кеткен курстасы Ернардың ұсынысын қабылдауға мәжбүр еді. Алғашында Ернардың барахолкадағы бір контейнерін жалға алып, саудамен айналысқан ол қожайынының ұсынысына қалай көніп қалғанын өзі де білмейді. Бірге сауда жасап жүрген серіктес бір қытайды жиырма мың (20 000) АҚШ долларымен лақтырып кетуді көздеген Ернар отты Хақанның қолымен күреді. Осылайша алаяқтардан ат тонын алып қашқан Хақан қалайша сыбайлас болып қалғанын өзі де білмейді. Ақша қалай келсе, солай кететінін Хақанның қалтасынан 500 АҚШ долларын ұрлатып алуымен түсіндірген жазушы арам ақшаның титтей құны болмайтындығына сендіріп баққан. Алайда, қалтаға түсетін, киімнің ішіндегі ақшаны іліп кететін, сумканы тіліп кететін ұрылардың тоқсаныншы жылдары барахолканы ғана емес, қоғамдық көліктерде де қаптап кеткенін еске алатын болсақ, Хақанның басынан өткен бұл оқиға сол кездегі алаяқтардың ісін айғақтауға қызмет етеді.

«Қаза» деп аталатын үшінші тарауда жетпіс жылдан аса өмір сүрген Кеңестер Одағы ыдыраған соң, өз алдына тәуелсіз ел болған Қазақстанның экономикалық тығырыққа тіреліп, базар біткеннің бәрін жаулап алған қытайлар

мен ала қап арқалап, базар жағалаған қазақтардың мүшкіл халі сөз болған. Құрмашты іздеп жүріп базарда жолығып қалатын Алданғордың әйелінің өтініші бойынша затын тасып бермек болған Хақанның баяғы қытайдың қолына түсіп, ішке сұққан пышақ жарақатынан бауыры зақымданып, үш күн Қалқамандағы ауруханада жатып жан тапсыруы, оның жансыз денесін ауылдағы анасына алып баруы – бәрі де қайғылы қазаның көркем суреттері. Көктемнің караөзек шағында қазаға ұшыраған Хақан өлімі, тоқсаныншы жылдардағы тәуелсіз жас мемлекеттің караөзек шағын көз алдымызға елестетеді.

Осы тараудағы Консерваторияны бітірген Құрмаштың табиғат берген өнерінің түкке жарамай, жұмыс таппай сенделіп ақыр аяғында барахолкадан тиянақ табуы – домбыраның құлағында ойнаған күйшілермен бірге ұлттық өнеріміздің құрдымға кетіп бара жатқандығынан байқатар эпизод. Қысы-жазы аяқтан өткен сыз ақыр түбі Құрмаштың екі өкпесін тесіп тынады. Шығарманың эпилогында республикалық Тубдиспансерде жатқан Құрмаштың тесік өкпесі қазақ біткеннің жанын мазаласа керек. Сол секілді шиеттей бала шағасын асыраудың қамымын алғашында шемішке сатып, кейін Ерланнның бір контейнерін жалға алатын Алданғор мен Үрзипа сынды ерлі-зайыптылар өмірі, Шет тілдер институтында оқып жүрген қыздардың құрбыларының көпшілігі бастарына қиыншылық түскенде кришна дініне өтіп кетуі – ащы болса да өмір шындығы. Тоқсаныншы жылдары жеке дербес ел болған Қазақстанның экономикалық тығырыққа тірелуінен қазақ отбасыларының жаппай тұрмыстық әл-ауқатының нашарлауы, ауылдағы совхоз, колхоздар таратылған соң, қалаға қарай ағылып ала қап арқалаған қазақтар мен ислам дінінен хабары жоқ жастардың басқа дінге топ-тобымен өтіп кетуі – бәрі де тоқсаныншы жылдардағы Қазақстанның астанасы Алматы қаласының тыныс-тіршілігін көз алдымызға шынайы қалпымен алып келеді.

Хақанның жан дүниесінде болып жатқан сезім толқынын шынайылықпен бейнеленген шығарма оқырманын тез баурайды. Алайда, шығарманың шешімі үлкен ой салады. Алты жыл тар қапаста талай қорлықты көріп, өмірдің тек қана ақ түстен емес, ақ пен қара түстен тұратынын білген жанның, екі аяқты хайуандардың арбауына түсіп, аңғалдық танытқаны көңілге сыймайды. Тәуелсіздік жолындағы соңғы күрестің құрбаны болған Желтоқсандықтардың болашақ өмірі нұрлы болуы керек еді. Оқырманның күткені Хақназардың емес, Звягинцевтің қазасы еді.

Драматургия.

Қазіргі қазақ әдебиетінде желтоқсан оқиғасы үлкен бір тақырыпқа айналып отыр. Бүгінгі ұлттық әдебиеттің проза, поэзия, драма жанрларының баршасында да Желтоқсан тақырыбы түрліше игерілу үстінде. Драматургияны жеке алып қарағанда, осы жанрда Желтоқсан тақырыбына алғаш түрен салған О.Бөкейдің «Желтоқсан желі» атты сахналық туындысы екені даусыз. Бұдан бергі кезеңде С.Асылбекұлының «Желтоқсан түні», Ө.Ахметтің «Желтоқсан ызғары», М.Байғұттың «Жоғалған жұрнақ», Иран-Ғайыптың «Былыққа батқан қала» («Портмоне»), И.Сапарбайдың «Мәжнүн» атты идеялық нысаны мен көркемдік-эстетикалық деңгейлері әрқилы драмалары жазылды.

С.Асылбекұлыны 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын арқау еткен «Желтоқсан түні» пьесасы екі бөлімнен тұрады. Оқиғаға бар-жоғы алты-ақ адам қатысады. Желтоқсан оқиғасының 20 жылдығы қарсаңында аталған спектакльдің Жастар мен жас өспірімдер театрында тұсаукесері болды. Мұнда автор 20 жыл бұрынғы сол бір аты шулы қаралы күндерді қайта тірілткен. Қойылым он жылдан бері сахнада қойылып келе жатыр.

Алаңға бара жатқан бір топ жастар көрермендер отырған залдың ішін дүр сілкініп жүгіріп өтеді. Үріп ауызға салғандай мөлдіреген жастарды көріп көңілің алай-дүлей болды. Біреудің басын шығарып, көзін көгертпек түгілі,

тал шыбықтай майысып, өздері әрең жүрген жастарға қандай күйелер жақты. Сол кезде бірі сотталып, екінші бірі оқудан, үшіншісі жұмыстан шығарылып, тіпті барлығы дерлік қаладан аластатылды емес пе? Адам айтса сенгісіз жазалардың түрі де көбейді, жазықсыз сотталғандары қаншама? Көрермендер залынан дүркірей жүгірген жас демонстранттар, олар – кешегі біздер едік. Иә, сол ұрандап бара жатқандар менің құрбыларым болатын. Сондықтан да мен сахнадан өзімді және жақын құрбыларымды көрдім. Әсіресе «держите! Не упускайте! Бей... Пни! Не жалейте!!...» «Апа!.. Апажан!...», «Ах, ты дикарь, тебе надо было пасти овец, а не демонстрировать тут свою грамотность!..» деген сөздердің барлығы сол кезде, сол жерде айтылғаны анық. «Бүгін 1986 жылдың 18-желтоқсаны. Алматы уақыты бойынша кешкі сағат 22.00. Соңғы хабарларды тыңдаңыздар. Үстіміздегі жылдың 17 және 18 желтоқсан күндері астанамыздағы Л.И.Брежнев алаңында бір топ наркомандар мен олардың ықпалына ерген оқушы жастар ереуілге шықты. Олар қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің соңғы пленумының шешімдеріне наразылық білдіріп, ұлтшылдық, экстремистік, сепаратистік ұрандар көтеруде, сөйтіп, сүйікті партиямыздың айбынды авангардының салиқалы, парасатты шешімдеріне шәк келтіруде», – деп, қазақ радиосынан берілген жаңалық шығарманың шынайылығын ғана емес, драматургтың шеберлігін танытса керек. Ендеше шығармаға қайта оралайық.

Қанды оқиғаны автор перденің арғы бетінен суреттеуді жөн деп тапқан Себебі ұрып-соғудың қаншама түрін сахнада көрсету мүмкін емес. Драматург сол қаралы күннің бар шындығын көрсету үшін алаңға жақын маңдағы бір бөлмелі пәтерді таңдап алыпты. Ондағы мақсат – алаңдағы оқиғаны терезе жарығы арқылы перденің арғы бетінен көрсету. Оқиға өтетін жерді дұрыс таңдай білген, бұл – екі күнге созылған қырғынның шешуші сәті болып табылатын 1986 жылдың 18 желтоқсан түні. Оқиғаға қатысушылардың әрқайсысы жекелеген әлеуметтік топтар

дың өкілдері. Оның бірі – сталиндік репрессияның қуғынын көрген, өмірінің он жылын Сібірге жер аударылған қарт зейнеткер. Пәтер иесі – бүгінде зейнетке шыққанымен білікті ғалым, Одаққа танымал тарихшы Баймырза. Екіншісі – зейнет жасындағы Баймырзаның жұбайы Талшын. Келесі кейіпкер – әскерден жаңа келген, демонстрацияға қатысушы жасы 21-дегі студент жігіт Қайсар. Келесі демонстрантымыз – жасы 24-тегі аяғы ауыр жас келіншек Ақмарал. Ал, жасы 45-50 шамасындағы Баймырзаның көршісі Мария Петровна Қазақстандағы өзге ұлыс өкілі. Жасы 45-тер шамасындағы беймезгіл қонақ Тимур Қалдыбаевич – Коммунистік партияның мүшесі. Бұл буын өкілдері кешегі сталиндік қырғын мен екінші дүниежүзілік соғысты (Ұлы Отан соғысы) тарихтан ғана білетін, бір аяғы социализмде, екінші аяғы коммунизмде тұрған бақытты ұрпақтың интеллигенциясы. Көріп отырғанымыздай автор оқиғаға қатысушыларды әртүрлі ортадан, әртүрлі жас шамасынан таңдай білген. Бірақ бәрі – кәметке толған өзіндік көзқарасы қалыптасқан жандар.

Екі бөлімнен тұратын шығарма «Алматы. 1986 жыл. 18-желтоқсан. Қысқы кеш. Ел орынға отырған мезгіл. Бір бөлмелі қалалық жайлы пәтер. Үстіне пижама киген Баймырза залдағы диванның үстінде электр шамның жарығымен кітап оқып отыр» [14,341], – деп, Баймырзаның пәтеріндегі жайма-шуақ өмірден басталады. Осы көріністің өзі-ақ қазекемнің маңдайының соры бес елі екендігінен хабар береді. Оның біріншісі – көп қабатты үйлердің тек бірінші, не бесінші қабатының қазақтарға ғана берілуі. Міне, Баймырзаның үйі де тек қазақтарға тиесілі болған бірінші қабатта тұр. Бірінші қабаттың астынан қысы-жазы сыз өтіп, едені еш уақытта жылымайды. Ондай денсаулыққа зиянды үйлерді өзге ұлт өкілдеріне беруге болмайды. Қазақтар қонақжай халық болғандықтан, жылы жұмсағын қонақтың аузына тосатыны белгілі, олай болса бірінші қабатта тұруға өздері ешқандай арланбайды. Сол

үшін де жоғары қабатты келімсектерге беруге қарсылық білдірмейді.

Екінші ерекшелік – кең далада еркін өскен қазақтарды қаланың да өзгерте алмайтындығы. Ол – есіктің қашан да ашық жататыны. Қала халқы әдетте есікке бірнеше ілгіш салып, қоңырау соғылғанда сығалап қарап отырады емеспе? Ал біздің қазақ – сығалауды білмейтін, есігін шалқасынан ашып тастап, құдайы қонағын күтіп отыратын дархан халық. Міне, оқиға басталмай жатып, осындай ұлттық ерекшеліктерге жолығамыз.

Қуғыншылардан қашып келіп, есігі ашық пәтерге жансауғалаған Қайсар мен Ақмарал екеуі бір-бірін танымайды да. Бұл да сол кезде болған шынайы шындық. Жайма-шуақ өмірде бір-бірімен ісі болмайтын жастар, сол бір ауыр күндерде бір-біріне бауырмалдық танытып, ағалы-қарындастай жақын болғаны белгілі. Мұздай қаруланған әскерді бірде тықсырып, бірде шегініп кезек-кезек шегініс жасап отырған кездерде әртүрлі қақтығыстар болды. Сойылған жығылған қыздардың үстіне құлаған жігіттер ол қыздарды шын мәнісінде танымайтын еді. Үдере қашқан кездерде аяғы мұзға тайып, сүрініп жатқан қыздарды екі қолтығынан сүйемелдеп ала қашқан да өзіміздің бауырларымыз болатын.

Сол оқиғадан кейін қазақтардың бір-біріне деген бауырмалдығы арта түскені көз алдымызда. Оған дейін қазақша сөйлеу деген Алматы қаласында болмаған нәрсе. Автобустың ішінде билетті компастерге тестіру үшін де «передайте» деп жататынбыз. Содан кейін қазақтарға кәдімгідей жан бітіп, бір-біріне қазақша еркін сөйлейтін болды. Автобұсқа кіргенде бұрынғы «проездной» деген сөздің орнына, енді «жол ақысы төленген» дейтін болдық. Сол жүргенде жетісіп жүрген ешқайсысы жоқ, демонстранттардың бәрі де сұрақ-жауаптың астында қалып, оқудан, жұмыстан шығу қаупі төніп тұрған болатын. Аялдамада, автобуста, қоғамдық ортада еркіндік сезіле бастады. Баяғы біздің бұйығы күйіміз енді өзге ұлт өкілдеріне ауысты. Әсіресе еу-

ропа нәсілдеріне, себебі ұйғыр, қырғыз тәрізді мұсылман халықтары бізге туысымыздай сезілетін. Автобусқа мінерде, түсерде қазақ жігіттері апалары мен қарындастарын сүйемелдеп, бір-біріне жылы шырай танытып жататын.

Шығармадағы Ақмарал есімді кейіпкеріміздің Қайсармен өз сіңлісін таныстырғысы келетін әңгімесі де шындыққа саяды. Біздің түсінігімізде алаңға барып, өздерінің қазақ екенін сезінген патриоттар мен үйде бұқпантайлап, терезеден карап отырғандардың айырмашылығы жер мен көктей еді. Алаңға шығып келгендер ол жердегі қырғынды көрген соң, саябыр тауып үйде отыра алмай, сол жаққа қайта барып қолға түскені белгілі. Ал, алаңға бармағандар ол жақта не болып жатқанына басын қатырып әлек болмай үйлерінде шайларын ішіп, жылы көрпеге оранып, қара басын сауғалағанына мәз-мейрам болды. Осындай сәтте өзіміз де алаңға шыққан жігіттерді қалай қинағанын көрген соң (аудандық бөлімшелерде), сондай ержүрек, отаншыл жігіттерді сыйлап, құрметтеп бақтық.

Қайсар мен Ақмаралдың ашық тұрған пәтерге тығылатыны да шындық. Ит жетектеген жендеттер қоқыстың арасына дейін тінтіп, демонстранттардың соңына түсті. Сол сәтте әр подъездің есігін бір қағып, тығылатын тесік таппай қиналған құрбыларымыз да болды. Меніңше, автор осындай оқиғалардан қорытынды түйін жасап, Қайсар мен Ақмаралды Баймырзаның үйіне алып келген. Баймырза мен Талшын – өмірден алынған шынайы кейіпкерлер.

«Әй, сен қоясың ба, жоқ па?! Біле білсең, бүгін маған бақ пен бақыт қонған күн!.. Кенесары бабамның аруағын тірілтем деп, сонау Сібірде отырған он жылда «Апыр-ай, бұ қазақтың аяққа тапталған ар мен намысын жақтайтын ерлер қашан туады, не қылған сорлы елміз, ез елміз...» деп, көкірегім шерге толатын еді. Кешеден бері сол сорлы елдің намысын қорғауға бел буған мына балалардай мыңдаған ұл-қызды көріп, төбем көкке екі елі жетпей тұр. «Бар екен ғой, иә, Жасаған!..» деп, ішімнен мың тәуба

айттым жаратқанға түнімен. Сен оны қайдан түсінейін деп едің...» [14, 344], – дейтін кезінде қуғын-сүргіннің талайын көрген, Кенесары үшін он жыл жер аударылған Баймырзаның прототипі – тарихшы Ермұхан Бекмаханов.

«Құт па, жұт па – оны бір Жаратушының өзі ғана біледі. Сен менің өйтіп тілімді қышытпа, білдің бе!.. Қазақ-қазақ дегенде көкірегің қарс айрылады. Сол қазақтың намысын жартып, он жыл түрмеде, айдауда жүргенде солардың біреуі артында қалған жесірін мына мені мен ана қызыл иек, аш құрсақ шиееттей үш бала-шағаға қол ұшын беріп пе еді? Соларды енді екі көзінен қанды жас ағызып, иттей тістелеп жүріп, кәмелетке жеткізген сол сенің айта беретін қазағың ба еді, әлде мына мен бе едім? Елуінші жылдың аяғында түрмеден арып-ашып келгенінде саған қызмет тауып бермек түгіл, кеңсенің есігін сығалатпай қойған төрелер де сол сенің айта беретін қазақтарың емес пе еді? Енді бүгін келіп... О, несі, жүдә, көсемси қалғаны» [14, 344], – деп, қайдағы шерді қозғап күйінетін Талшын әкелері мен жарлары «халық жауы» ретінде ұсталып кеткенде, «халық жауының баласы», «халық жауының жары» аталған, балаларын бағып-қағып, қатарынан қалдырмай өсірген мыңдаған ардақты аналарымыздың жиынтық бейнесі.

Баймырза мен Талшынның мектепте оқитын баласы әке-шешесін алдап, алаңға қашып кетеді. Тектіліктің қанмен келетіні тәрізді, отаншылдық, патриоттық сынды қасиеттердің қанмен берілетіні белгілі. Ол – қалада орыс мектебінде оқып, қазақша шала сөйлегенмен жүректері қазақ деп соққан ұлтжанды қазақ жастарының жиынтығы. Ұлтжандылық ауыл, қала тұрғындарына олардың тұрғылықты жеріне қарай берілмейді.

Шығармадағы келесі кейіпкер Баймырзаның көршісі – Мария Петровна. Басқа ұлт өкілі болғанмен алаңдағы оқиғаға бейтарап қарай алмағандықтан, басы шытынап ауырып тұрғандай әсер береді. Себебі, бұл – өздері қазақ елінде отырғандықтан ұлтаралық қақтығыстарға үрке қарайтын өзге ұлыс өкілі. Ол бәрін де білгісі келеді,

Баймырзаның үйіне тұңғыш келіп отырған қонақтарының алыс туыстары екеніне сенгісі келмей отырғаны да сондықтан. Алаңдағы оқиғаны көзімен көріп отырған ол, төпелеген сокқының астында қалып құлындай шыңғырған қыздар мен оған араша болмақ болып өзі сойылға (дубинка) жығылған өрімдей ұлдарды көріп отырғандықтан бұлардың сол жақтан қашып келгенін іші сезеді. Оның: «Бәке, өзіңіз-ақ айтыңызшы енді. Бүгін орталық алаңнан өтіп бара жатып, өз көзіме өзім сенбедім. Кілең бір – екіленген қазақ жастары. Бізге түсініксіз бір тілде бұзық ұрандар салып жатыр. Не жетпейді соларға – түсінсем бұйырмасын. Кешке қарай дүкенге кірдім – бәрі толып тұр: сары май дейсіз бе, ет, жұмыртқа дейсіз бе, колбаса мен сервелаттың түр-түрі... енді соларға не керек – түсінсем бұйырмасын» [14, 349-350], – деген сөзі жаңалықта айтқандай «нашақор, бұзақы» жастарды кінәлауға саяды. «Бізге түсініксіз бір тілде бұзық ұрандар салып жатыр» деген сөзге мән беретін болсақ, түсінбесе не айтып жатқанын қайдан біледі? деген сауал туады. Бұл – оған дейін Қазақстанда қазақ тілінің қандай мүшкіл халде болғанын аңғартатын эпизод.

Келесі кейіпкер – Тимур Қалдыбаевич. Автор осы кейіпкер арқылы қазақтың құрдымға кетіп бара жатқандығын көрсеткісі келген. XX ғасырдың соңғы ширегіне шейін қазақтың оқығандары елім, ұлтым, жерім деп еңіресе, Тимурдың қазақтың жастары алаңда қырылып жатқанымен шаруасы жоқ. Ол жолдасының кандидаттық диссертация қорғанына куә болып, сол дастарханның басында ішкеніне мәз болып отырған кеудесі қуыс жан. «Я коммунист-т со стажем!.. Партияға жиырма бір жасымда өткем. (Сұқ саусағын шошайтып). Жиырма бір-і-ір жаста!.. Так что, біздермен, коммунистермен ойнауға болмайды!.. Қажет болса. Біз әлгі жолымызға кесе-көлденең тұрып көрсін! Табамыз біз оларды құртып жіберудің айласын!.. «Костюмнің ішкі қалтасынан бір қызыл книжканы суырып алып). Нанбасаңыз, міне партбилет!.. Партбилетпен

ойнап көрсін олар!.. Әлгі ұлтшылдар мен... кім еді... империалистерді, экстремистерді айтам. (Партбилетті қайтадан орнына салып жатып). Мен мұны жанымнан өлсем де тастамаймын. Түсінесіз бе, өлсем де... Бәрібір партбилет аман қалуы керек!.. Ал, кәне, Мария, алып жіберелік... Денсаулық үшін...» [14, 364], – дейтін Тимур Қалдыбаевич кешегі коммунистік партияның белсенді мүшесі.

Сыртта қыздардың: – Апа!... Апажан!... бауырларым-ау, құтқарсаңдаршы, мыналардан! Құртты ғой бә-рі-міз-з-ді!, – деген жан айқайын – Ә, бәлем, жандарың қысылды ма?!, – деп табалап отырған Тимурды Қайсар қылқындырып өлтірмек болады. Оларға Ақмарал араша түсіп Тимур далаға сытылып шығады.

Авторлық ұстанымды «(Одан сайын оны қылғындыра түсіп). Не қылғанды көрсетем қаз-з-ір-р!... Сатқын!... Бүкіл ғасырлар бойғы қазақ халқының аққан көз жасы сендей сатқындардың мойнында, білдің бе?! Бізді құртқан жоңғар да, қытай да, орыс та емес – мына сендерсіңдер!... егер қазақ халқы шын мәнінде келер күнін ойлайтын болса, ең алдымен мына сендерден құтылулары керек. Сендер тұрғанда бізге келешек те, бақ та, бақыт та жоқ!... Сондықтан да мен сенің қазір қаныңды ішем-м!...» [14, 368] немесе «Уақыт пен заманның атын жамылып, тілін де, дінін де, ар-ожданын да – бәрін де сатып бітуге таядыңдар!... Бұл өздеріңнің болашақтарыңды сату екенін түсінемісіңдер өздерің?!» [14, 369], – деген Қайсар сөзінен көруге мүмкіндік мол.

Осы эпизод қазақтың жауы қашан да қазақ болғанын байқатады. Кешегі сталиндік репрессия тұсында бірге туған ағайын-туыстарын, көрші-қолаңын қолының ұшымен көрсетіп, Итжеккенге айдатып, өздері көкті тіреп тұрғандай болып шалқайып жүрген екіжүзділердің тірлігін бүгіндері архив деректерінен, көркем шығармалардан оқып-біліп жатырмыз (Н.Айтұлының «Кәмей ұшқан» поэмасына да осындай шындық негіз болған). Бұл кезде де қазақ жастарын ұстап берген Тимур сынды сатқындар болатын.

Шығарманың шешімі жендеттерден үрейі ұшқан Ақмаралдың мерзімінен екі ай бұрын босанып қоюы болып табылады. Өмірге келген сәби өмірдің жалғастығын байқатса, осы оқиға үстінде дүниеге келген шарана «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының болашағы алда екенінен хабар береді. Шығарма Баймырзаның: «...Бар екен ғой сендердей ержүрек ұл-қыздарым! Тек мұнымды жаратқан асылық көрмесін...» [14, 374], – деп жас ұлтшылды далаға ертіп кетуімен аяқталады. Бұл ХХ ғасырдың басындағы және соңғы ширегіндегі «ұлтшыл» атанған азаматтардың тілегінің бір жерден шығуы болса, олардың барлығы да қазақ халқының бостандығы, тәуелсіздігі үшін күрескен күрескерлер екенінің белгісі.

Шығармадағы әрбір кейіпкер өз ортасының, сол әлеуметтік топтың, замандастарының жиынтық бейнесі болып табылады. Драматург жоғарыдағы оқиғаға қатысқан кейіпкерлерінің барлығын да типтік бейнеге көтерген. Баймырза кеңестік идеологияның теріс саясатын қолдамағаны үшін жазықты болып қуғын-сүргін көрген мыңдардың бірі болса, Талшын қиын-қыстау күндерде күйеуіне сүйеу болған, шиеттей бала-шағасын асырап шаңырақты шайқалтпай арды ойлаған қазақ әйелдерінің жиынтығы. Өзінен екі мүшел үлкен адамның жағасына жармасып жүрген Қайсар өзгеге намысын таптатпаған қазақ халқының қайсар ұланы болса, Ақмарал жігіттердің намысын қайрап, оларға күш-қуат беріп, елге жау шапқанда атқа қонған жауынгер қазақ халқының батыр қыздарының бүгінгі тандағы жалғасы. Көп ұлтты кеңес халықтарын интернационализмге тәрбиелеген кеңестік идеология ұсақ ұлттарды жоюды көздеді. Сондықтан оқыған, көзі ашық қазақтар арасында Тимур сынды коммунистер көбейді. Олар үшін Коммунистік партия халықтан жоғары еді. Себебі бұлар – лениндік партияның адал ұлдары мен құлдары еді. Коммунистік партияның негізгі көздегені жандайшаптары бойына құлдық психологияны сіңіріп, солар арқылы қара тобырды қойдай тоғыту еді. Алайда

ұлттық қасиетін таза қалпында сақтаған ауыл жастары Қазақстанның астанасы Аламатыға білім алуға көптеп келе бастағандықтан, бұл содырлы саясат жүзеге аспай қалды. Қазақ жастарын қаладағы өндіріс ошақтарының қара жұмысына жегу саясаты да партияның өзіне шоқпар болып тиді. Жұмысшы жастар мен білім іздеп шалғай ауылдардан келген қазақ жастары жетпіс жылдай өмір сүрген коммунистік партияның шешіміне қарсы шығып, өз проваларына қол сұғуға қарсылық білдірді. Бұл – Коммунистік партияның көсемі В.И.Лениннің «Ұлттардың өзін өзі билеу правосы» еді.

Жоғарыда сөз болған шығармаларда 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының қазақ халқына алып келген қасіреті жекелеген кейіпкерлер өмірімен шынайы бейнеленді. Саяси айыпты болып табылған қуғын-сүргін құрбандарының кеңес түрмелері мен лагерьлерінде өткен күндері тың деректермен оқырманын өзіне баурады. Бұл шығармалардың барлығы тәуелсіздік үшін күрескен қазақ жастарының азаттық жолындағы арпалысының көркем суреттері ретінде танылды. Желтоқсан оқиғасының аяқ астынан өршіп кетуі, алаңға шыққан жастарды басып жаншу, оларға жүргізілген сұрақ-жауап процестері, қыспаққа алудың салдарынан қуғын-сүргін құрбандарының тағдырдың тауқыметіне ұшырап қиын-қыстау күн кешуі, түрмеге түскен жастардың мезгілсіз қыршынынан қиылуы – барлығы да сол тұстағы ел өміріндегі шындық. Бұл шығармалардың негізгі жетістігі – жетпіс жылдан аса өмір сүрген Коммунистік партияның халыққа жасаған қиянатын, бар болмысымен көркем шындыққа айналдыруы. Мызғымас Кеңестер одағының құрамына енген қазақ халқына жасалған сынақ тәжірибесі («Метель» операциясы) қаншама жастың болашағына балта шапты. «Бас жарылса, бөрік ішінде» дейді атам қазақ, тән жарасы жазылар, алайда араға жиырма бес жыл салғанмен жан жарасы жазылмайтыны анық.

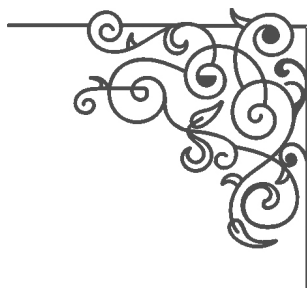
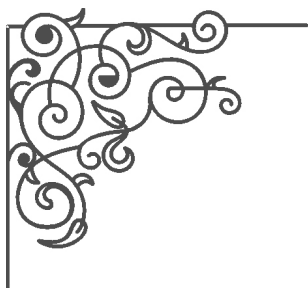
Көріп отырғанымыздай, тәуелсіздік жылдарындағы поэзия, проза, драматургия жанрларының бәрінен де Желтоқсан оқиғасы кеңінен орын алды. Аты шулы бұл оқиға қазақ ақын-жазушыларының бәрін де тебіренітіп қалам ұстатты. Үстіміздегі жылы 30 жылдық мерекесін атап өткелі отырған тәуелсіздік, азаттық үшін күрестің қазақ тарихынан алар орны ерекше. Сондықтан да қаламгерлер Желтоқсан оқиғасын шағын жанрдан бастап, кең құлашты эпикалық шығармаларда да шынайы бейнелеп, тарихи шындықты көркем шындыққа айналдырды. Осындай туындылардың қатарында А.Егеубаевтың «Желтоқсан», Н.Айтұлының «Мұқағали – Желтоқсан», Ж.Бөдешұлының «Исатай», М.Бектемірованың «Тәуелсіздік – тірегім» поэмаларын, Т.Сәукетаевтың «Қилы тағдыр» («Ай қараңғысы» 1998), «Желқайық» (2011), Н.Қуантайұлының «Қараөзек» (2002), Ә.Ыбырайымұлының «Ұяластар» романдары мен Мир Шайырдың (ақын Мырзағали Іңірбаевтың) «О, Данышпан дүние» атты трилогиясын, Н.Ораздың «Тазқара», Ө.Ахметтің «Желтоқсан ызғары» хикаяттарын, А.Алтайдың «Сібір офицері», «Прописка» әңгімелерін, О.Бөкейдің «Желтоқсан желі», С.Асылбекұлының «Желтоқсан түні», Ө.Ахметтің «Желтоқсан ызғары», М.Байғұттың «Жоғалған жұрнақ», Иран-Ғайыптың «Былыққа батқан қала» («Портмоне»), И.Сапарбайдың «Мәжнүн» пьесаларын атауға болады.

Тәуелсіздік жолында қуғын-сүрген көрген кейіпкерлердің тәуелсіздік тұсындағы өмірі жарқын болуы керек еді. Алайда біздің негізгі кейіпкерлеріміздің барлығы дерлік адам аяғандай аянышты күн кешіп жүруі өкінішті. Қашан да ақтың қараны жеңетіні тәрізді оқырмандар да желтоқсандықтардың болашағы жарқын болуын қалайды. Сондықтан алдағы уақытта қаламгерлер жазықсыз қазақ жастарының қанын арқалаған екіжүзді қылмыскерлердің кейінгі өмірін әшкерелейтін шығармалар жазуы керек. Себебі, ақшаға сатылған, адамгершіліктен ада болған екіжүзділердің өмірде жолы болмақ емес. Ал, «еркек

тоқты құрбандық» деп жазықсыз құрбандыққа шалынған жандарға мемлекет тарапынан көңіл аударылғаны жөн. Себебі олар сан ғасырлар аңсаған тәуелсіздіктің, бостандықтың соңғы құрбандары. «Болар елдің баласы бірін-бірі батыр дейді» дегендей, өз батырларымызды ардақтайық ағайын. Үстіміздегі жылы жиырма жылдық мерей тойын тойлағалы отырған тәуелсіздігіміз мыңдаған қазақ жастардың қанымен келгендігін ұмытпайық. «Ел боламын десең, бесігінді түзе», – деп М.Әуезов айтқандай, бесігімізді түзейік қазағым.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Бөдешұлы Ж. Бұрылыс. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 296 б.
- 2.Айтхожина М. Желтоқсанның желі гулеп.
- 3.Бақтыгереева А. Ақ Шағала. Өлеңдер. – Алматы: Өлке, 2001. – 252-253-б.
- 4.Аманжол Қ. Мешітті ғалам. – Алматы: Алатау» баспа-полиграфиялық корпорациясы, 2009. – 136 б.
- 5.Шарахымбай Б. «Желтоқсан» атты шоғырлы өлеңдерінен
- 6.Кәріпжанәулеті А. Желтоқсанның төлі едік түнекте өнген // Жалын. – №12. – 2009. – 20-22 б.
- 7.Егеубаев А. Аламан: Дастандар. – Алматы: Тұлға, 1996. – 212 б.
- 8.Жакан Д. Жерлеу ғұрып фольклоры. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
- 9.Бөдешұлы Ж. Құбылыс. – Алматы: «Глобус» Баспа үйі, 2009. – 400 б.
- 10.Айтұлы Н. Құланойнақ: Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2009. – 160 б.
- 11.Бектемірова М. «Тәуелсіздік – тірегім. Кіт.: Отанымыздың тәуелсіздігіне тарту. – Алматы: AIAN-Media, 2006. – 380 б.
- 12.Сәукегаев Т. Ай қараңғысы.
- 13.Қуантайұлы Н. Қараөзек. – Алматы: Қаламгер, 2002. – 240 б.
- 14.Асылбекұлы С. Шығармалары. – Астана, 2008. – Т.2. – 416 бет.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ПОРТРЕТТЕР

ӘДИ ШӘРІПОВ (1912-1993)

Мемлекет және қоғам қайраткері, әдебиеттанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, партизан жазушы Әди Шәріпов 1912 жылы 19 желтоқсанда Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданының Мариновка село-сында (қазіргі таңдағы Әди ауылы) дүниеге келген.

Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтын тәмамдаған Әди Шәріпов өмірінің дені шәкірт тәрбиелеуге арналды. Еңбек жолын Красноводскідегі педагогикалық техникумда (1937), Қаскелең қаласындағы мектепте (1938) қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болып бастаған ол 1939 жылы Отан алдындағы борышын өтеу үшін әскер қатарына алынады. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап, Белоруссия жерінде басқыншы жаумен бетпе-бет келген ол 1944 жылы жараланып елге оралады.

Алғашында ұлағатты ұстаз, кейін қаһарман партизан, одан қоғам және мемлекет қайраткері, атакты жазушы, білікті ғалым болған Әди Шәріповтің қаламынан «Азамат жолы», «Партизан қызы», «Ормандағы от», «Қапастағы жұлдыздар», «Тон», «Сойқанды жылдар» секілді деректі хикаялармен бірге «Сахара қызы» сынды эпикалық роман да туды.

Партизан жазушының «Сойқанды жылдар» атты деректі хикаясына майдандағы емес, Оқу министрлігінде (халық комиссариатында) қызмет еткен жылдарындағы аты шулы айтыс-тартыстар негіз болған. Ол өзі куә болған оқиғаларды өзгеріссіз, шынайы қалпында баяндаған. Сондықтан да мұнда өмірде болған адамдар мен нақты оқиғалар таратыла сөз болады. Жекелеген оқиғаларды баяндау барысында Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші

хатшысы П.К.Пономаренко, Орталық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары Гаврилов Журин, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Жұмабек Ташенов, Орталық партия комитетінің үгіт-насихат және мектеп бөлімінің меңгерушісі Храмов сынды басшылардың толымды бейнесі жасалады.

Орталық партия комитеті Оқу комиссары Әбдіхамит Ібінейұлы Сембаевқа орынбасар етіп, соғысқа дейін ұстаздық еткен, Отанды жаудан қорғауда жанкешті баатырлығымен танылған Әди Шәріповты тағайындайды. Алғаш жұмысқа келген сәтінде министр кезекті еңбек демалысында болады да, өзіне беймәлім жұмысты неден бастарын білмей дал болғанын: «Жұмысты неден бастап, неден қоятынымды білмеймін. Күніне әрқилы кеңсе қызметкері келіп-кетіп жатады. Олардан бір нәрсені сұрайын десем намыстанамын», – деп есіне алады. Алғашында осылай қысылған Әдекең көп ұзамай, Оқу министрлігін (Оқу комиссариаты осылай аталды) толық игеріп, мектеп жұмысын басқаратын орынбасардың қызметін өз дәрежесінде атқарды. Бұл – білім, ғылым саласындағы сойқанға толы қырқыншы жылдар еді. Бүкіл елді алаңдатқан 1947 жылғы «Қазақ Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының өрескел саяси қателер туралы» Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінің аты шулы қаулысы ұлттық мұраларымызға қауіп төндіргені белгілі. Ал, осы қаулыға тікелей жауап беретін Оқу министрінің мектеп жұмысын басқаратын орынбасары екені айтпаса да түсінікті. Орталық партия комитетінің үгіт-насихат бөлімін басқарған Храмов «кертартпа, ұлтшыл ақын» саналған Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір, Дулат және Ғұмар Қарашев сияқты ақындарды мектеп оқулықтарынан алып тастауды талап етеді. Ә.Шәріпов басқарған Оқу-методикалық кеңестің С.Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Қ.Жармағанбетов, Ә.Сыздықов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, С.Кеңесбаев тәрізді мүшелері оларды түгел алып тастауға болмайтындығын ескеріп, шығармаларын ашықтан-ашық сынап айту керек дегенге тоқтайды. Осы тұста

коммунист Ә.Шәріпов партияның шешіміне қарсы шығып: «Әр халықтың әдебиетінде екі түрлі ағым болады. Қазақ әдебиетінде кертартпа, оған қарсы прогрессивтік бағыт болды, Сондықтан біз екі түрлі ағымдағы әдебиетті қарама-қарсы қойып талдаймыз», – деген пікірді бетке ұстап, оларды түгелдей алып тастауға болмайтындығын дәлелдеп, табандап тұрып алады. Бірақ Қ.Жұмалиев пен Е.Ысмайылов сынды авторларды мектеп оқулығында қалдыруға шамасы жетпей дал болады. Тұрақты авторларынан айрылған тұста Әдекең тағы бір батырлыққа барып, 1951 жылы орта мектептің VIII-IX сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығын «Редакциясын басқарған – М.Ғабдуллин» деп шығарып жібереді. Екі батырдың осы ерлігін ол кезде баспада редактор болып жұмыс істеген Тұрсынбек Кәкішев «Қамқоршы» деген естелігінде тарата айтқан болатын. Қ.Жұмалиевтің аты-жөні алынып тасталғанмен, оқулық мазмұны сол қалпында қалғандықтан Әдекең бұл ерлігі үшін жауап берді. Басшылық осындай өрескел қателікке барған, «Оқу құралдарының авторларын дұрыс іріктеп алмаған» баспа директоры Әбу Сәрсенбаевты қызметтен босатады. Сонымен бірге тексеру комиссиясы мектеп оқулықтарына «И.Маманов, Ш.Кәрібаев, Ә.Шәріпов, Ғ.Бегалиев, С.Кеңесбаев сияқты тағы басқа ірі байлардың балалары авторлардың құрамында әлі жүр» деген айып тағады.

Мектеп оқулықтарының тұрақты авторлары сотталып кеткен соң, жаңа оқулық жазатын жас авторларды дайындауға бел шеше кіріскен Ә.Шәріпов сол тұста әдебетке белсене араласып жүрген З.Қабдолов, А.Нұрқатов, М.Базарбаев, С.Қирабаев, Б.Сахариев тәрізді жастарды оқулық жазуға тартады. Аға буын өкілдерінің жаппай қуғын-сүргінін көрген бұл буынға заманның, қоғамның өзі үлкен міндет жүктеді. Сондықтан бұлардың авторлығы ұзақ сақталып, XX ғасырдың екінші жартысы мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы мектеп оқулықтарында қалды.

Мұның артынша 1951 жылы «Қазақстан тарихын маркстік-лениндік бағытта игеру үшін» деген мақала

шығады. Мұнда профессор Бекмахановқа соққы беріледі. Мақала авторлары: «XIX ғасырдың орта шенінде болған Кенесары-Наурызбай көтерілісі Ресейге қарс болған көтеріліс еді. Профессор Бекмаханов осы көтеріліске прогрессивтік көтеріліс деген баға беріп, жеке-дара кітап шығарды. Сөйтіп, саяси қате қорытынды жасады. Ол ұлтшылдық сарында жазылған еңбек», – деп соқты. Осылайша Қазақстан Орталық партия комитетінің үгіт-насихат жөніндегі хатшысы Ілияс Омаровтың тұсында жұрт бірінің үстінен бірі негізсіз арыздарды қаптатып жатты. Бұлар – І.Омаров пен Ә.Шәріповке қарай тасадан атылған тастар еді. Тексеру комиссиясы 1950-1951 оқу жылындағы кәмелеттік аттестатқа арналған тарих пәнінің емтихан сұрақтарына: «Ұлт аймақтарының Россияға қосылуының прогрессивтік мәні өте зор болғанын ашық айтпайды, оның орнына орыс халқы мен Россия халықтарының мәдени байланысын (астын сызған біз) ғана айтады да, біздің еліміздің халықтарының мәдени өсуіне алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің жетекші қасиетінің басты мәселе екенін естен шығарады (45-билетке қара, 2-сұрау)», – деген айып тағады. Осы тұста оқулықтар мен емтихан билеттерінен табылған саяси қателіктерге тойтарыс беру оңай шаруа болған жоқ. Осы даудың бәрін басу үшін Әдекең бар күш жігерін, білік-білімін жұмсап, майдан дала-сынан жинап келген атақ абыройын салды.

Мектеп оқулықтарын ары сынап, бері сынап оны қызметінен босата алмағандар енді шыққан тегінен кілтипан іздеуге тырысады. Екі жасында дүниеден өткен әкесі Шәріп пен атасы Қайранбайдың Меккеге барып қажылық жасағанын, олардың ауқатты кісілер болғанын бетіне салық етіп, енді өз басына тиісе бастайды. Бұл тұста Әдекеңді Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы П.К.Пономаренко: «Шәріпов – Ұлы Отан соғысы кезіндегі еңбегі үлкен адам. Жудың тлында жүріп, партизан отрядын ұйымдастырып, ерлік істеген кісіні оның екі жасында өлген әкесі мен әкесінің іні-ағалары үшін айыптау, қызметінен босату ешқандай әділдікке жатпай-

ды. Мұндай адамды қошеметтеудің орнына қудалау – барып тұрған солақайлық, сорақылық», – деп қорғап, себепсіз арыздардың жөнсіздігін айтып тойтарып тастайды. Осылайша, оны атеизм тұсында қажы аталарының аруағы қолдап, аман алып қалады.

Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы И.Д.Яковлев болып тұрған тұста тағы бір дүрбелең басталады. Бұл қазақ газеттерін орыс тілінен аударып шығару жөніндегі тартыс еді. Мұнда да Ә.Шәріпов Ж.Тәшенов сынды азаматтармен бірге жолсыздыққа жол бермей, Журиншілдермен (екінші хатшы) ашық күреске түсті. Осы кезде ана тілінің жырын жырлаған Рахманқұл Бердібаевтың мақаласын басқан «Қазақ әдебиеті» газетінің өзін жабу керек деген «данышпандар» да табылды. Ушығып кеткен бұл мәселе Қазақстан орталық партия комитетінің бюросында қаралады. Ол жөнінде: «Айналдырған құдай алмай қоймайды» дегендей, Журин өз ұсынысын өткізеді. Ол бюроға қатысушылардың ішінде Жұмабек Ташеновтен басқа қазақ атаулылар ауыздарын бұған күйінде отырыпты. Ал Жұмекең болса, Журиннің республика газет-журналдарын орыс тілінен аудармаға айналдыру – қазақ тілінің келешегіне ор қазу, біздің мәдениетіміздің тоқырауына, құлдырауына мүдделі болу. Мен бұл ұсынысқа қарсымын деген ойын ашықтан-ашық айтады. Бірақ «жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпастың» кері болды», – дейді Ә.Шәріпов. Жұмабек Ташеновтің халқы мен елі, ана тілі алдындағы көзсіз бағырлығы кейін өз басына сор болып жабысқаны белгілі.

Оқу министрлігінде жүргенде оның тындырған тағы бір ісі – «Қазақстан мұғалімі» («Учитель Казахстана»), «Қазақ тілі мен әдебиеті» сынды мұғалімдерге арналған республикалық газет-журналдардың шығуы. Бір ашылып, бір жабылған бұл басылымдар күні бүгінге дейін елге қызмет етуде. Сонымен бірге бұл жылдары мектептерді өндіріс орындарымен байланыстырып, оқушыларды еңбекпен тәрбиелеу ісіне көңіл аударылды. Ауылдық жерлердегі мектептерге жер бөліктері беріліп, мектеп жанынан әр-

түрлі шеберханалар ұйымдастырыла бастады. Ә.Шәріпов ұлт тілін орыс мектептерінде міндетті түрде оқыту, ұлт мектептеріндегі ана тілі мен әдебиетінің сағатын көбейту сынды пікірлерін РСФСР оқу министрлігіне сынама лап жүріп өткізді. Тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде аралас мектептер көбейіп, қазақ мектептері жабыла бастады. Бостандық ауданы Өзбекстанға өткенде 150 қазақ мектебі тұтасымен Өзбек Республикасына қарады. Қазақ мектептерінің санын көбейту, аралас мектептерді жою Оқу министріне оңай болған жоқ. Оның жолында шыдам мен төзім таусылып, жүйке жұқарды.

Оқу министрі тындырған игілікті шаруаның бірі – аудан, облыс орталықтары мен Алматы қаласында шалғайда жатқан малшылардың балалары оқитын мектеп-интернаттар салу. Осындай интернаттардың қатарында Алматы қалдасындағы №4 мектеп-интернатты атауға болады. Сонымен бірге ол Шымкенттен химия-технология, Алматыдан Қыздар педагогикалық, Консерватория, Дене шыңқтыру, Семейден Медициналқ және Мал дәрігерлік, Оралдан Ауылшаруашылық, Қарағандыдан Медицина және Кооператив институттарын ашып, оларды құрал-жабдықтармен, оқытушылармен қамтамасыз етті. Автордың өзі айтқандай сойқанға толы бұл жылдар Ә.Шәріповтің өмірінен ғана емес, қазақ халқының тарихынан үлкен орын алар айтыс-тартыстарға толы еді. Ол дауға айналған кез келген мәселені қазақ халқының, өз ұлтының пайдасына шешуге тырысты. Айтыс-тартыстардың мемлекет тарапынан оң шешімін табуға атсалыса жүріп, майданда ғана емес, бейбіт өмірде де партизандық жұмыстарды шебер ұйымдастырды.

Әди Шәріпов Әзілхан Нұршайықовтың – Әр күнді қандай тілекпен бастайсыз? – деген сауалына – Әр күнім адамдарға пайда келтірумен өтсе екен деймін, – деп жауап берген екен. Әр күнін адам баласына пайда келтіруге арнаған ол қазақ халқының жарқын болашағы үшін жаудан да, даудан да қорықпай ашық күресті. Майданның алғы шебінен табылған партизан бейбіт өмірде де алдыңғы

шепте қызмет етті. Біз оның Оқу министрлігінде қызмет еткен кезіндегі тек білім, ғылым жолындағы күрескерлігін ғана сөз еттік. Ал, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Жазушылар одағының бірінші хатшысы, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры болған жылдары талай игілікті шараларды жүзеге асырғаны өз алдына бөлек әңгіме...

* * *

Ел өмірінен ерекше орын алып, өшпес із қалдырған тарихи оқиғаның бірі – Ұлы Отан соғысы. Оны батыр Бауыржан Момышұлының сөзімен айтатын болсақ, «Қазақта соғыс өрті шалмаған шаңырақ қалған жоқ». Қазақ тарихынан үлкен орын алған бұл айтулы оқиға қазақ әдебиетінен де өз орнын алды. Бірсыпыра қаламгерлер ел басына күн туған алмағайып заманда қаламдарын қаруға айырбастап, Отанды басқыншы жаудан қорғау үшін майданға аттанып, елі мен жері үшін шаһид болса, келесі бір топ қан майданды кешіп келіп, майдандастары туралы өздері куә болған оқиғаларды қағаз бетіне түсірді. Қазақ әдебиетінде не соғыс даласындағы кескілескен шайқасты, не тылдағы еңбек майданын арқау етпеген қаламгер жоқтың қасы. Себебі, басқыншы жау олардың бірсыпырасының жалындаған жастық шағын қайғы мен қасіретке айналдырса, ендігі бір парасының бақытты балалық шағын ұрлады. Ана құрсағында қалған тағы бір топтың әкелері майдан даласында қалып, жетімдіктің күйін кешті. Сөйтіп, соғыс қасіреті үш буын өкілдерінің жан жарасына айналды.

Соғыстың алғашқы күндерінен басқыншы жаумен бетпе-бет келіп, Ұлы Жеңіс күнін халқымен бірге тойлаған майдангерлер қатарында Әди Шәріпов есімін атауға болады. Қазақ әдебиетіндегі Ұлы Отан соғысы тақырыбына мол үлес қосқан майдангер қаламгер қаламынан «Азамат жолы», «Партизан қызы», «Ормандағы от», «Қапастағы жұлдыздар», «Тон» секілді деректі хикаялармен бірге «Сахара қызы» сынды эпикалық роман да туды. Жазушы

бұл шығармаларында майдандастарының ел басына күн туған қасіретті жылдарда Отанды қорғау жолындағы жанкешті ерліктерін арқау етті. Қазақ әдебиетінде Москва мен Курляндия түбіндегі шайқастар Б.Момышұлы мен Ә.Нұршайықов шығармаларына негіз болса, Беларусия, Украинаның партизандық жорықтары даңқты партизандар Әди Шәріпов, Жұмағали Саин, Қасым Қайсенов, Тоқтағали Жанкелдиндердің әңгіме-повестері мен өлеңдеріне арқау болды. Бауыржан Момышұлы, Әди Шәріпов, Мәлік Ғабдуллин, Қасым Қайсенов, Тоқтағали Жанкелдиндердің арпалыс жылдардағы майдандас достары туралы жазбалары өскелең ұрпақты отан сүйгіштікке тәрбиелейтіні даусыз.

Әди Шәріпов – соғыстың алғашқы күндерінде қоршауда қалып, Беларус ормандарында партизан соғыстарын ұйымдастырушылардың бірі. Оның қаламынан туған шығармалар – осы майдандағы оқиғалардың көркем шежіресі. Сондықтан да аталған туындыларды бір-бірінен бөлек қарауға болмайды. Олар – бір-бірінің жалғасы ретінде, бірін-бірі толықтырып отыратын дүниелер.

Жазушы өзімізден бірнеше есе күші басым басқыншыларды қалай жеңдік деген сауалға көркем шығармалары арқылы жауап беруге тырысқан. Ол соғыстың бір бағытта ғана емес, жан-жақты жүргендігін жау тылындағы партизандық қақтығыстар арқылы растайды. Алғашында орман ішінде адасып қалған партизандар қатарының күн санап өскендігі, олардың Отан үшін жасаған жанкешті ерліктері оқырманын шынайылығымен баурайды.

«Қапастағы жұлдыздар» (1969-1970) хикаясы «Сол жылы Рославль қаласы ерекше көркейіп келген еді. Ұзыннан көсіліп жатқан көшелердің екі қапталы қуалай өскен қалың ағаш. Жасыл жапырақ арасынан шашырай орналасқан аласа үйлер ағараңдап әзер көрінеді» (Әди Шәріпов. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Екінші том. Жол хикаясы және повесть. – Алматы: Жазушы, 1971. – 337 б.), – деп басталады. Уақыт пен кеңістік жағынан бұл шығарманы соғыстың батыс майданындағы алғашқы күнінен

бастап арқау еткен туындылар қатарына жатқызуға болады. Себебі, оқиға соғысқа дейінгі бейбіт өмірден басталады. Рославль қаласындағы жеміс-жидек техникумының толық курсы сырттан оқып бітірген Лидия Андреевна Герасимова заводта жұмыс істей жүріп, алдағы уақытта осылайша сырттай оқып, жоғары білім алуды арман етеді.

Жазушы жекелеген кейіпкерлерінің бейнесін олардың ой-армандарымен, мақсат-мүдделерімен, іс-әрекеттерімен, сөйлеген сөздерімен толықтырып отырған. Оған хикая басындағы мына бір диалогтан үзінді келтіруге болады.

«– Енді қызметің де, еңбек ақың да өсетін болар? – деді Зина дипломды Лидаға қайтып беріп жатып.

– Қызметтің жоғары, төмен болғанын қойшы. Әйтеуір, жұртқа пайдам тисе болды да.

– Кісіге не үшін керек? Меніңше, ең алдымен өз басыңның бақыты үшін оқыдың емес пе?

– Зина сен тым ұшқары ойлайсың, өзгеге пайдаң тимесе, адамдығың қайсы? Сен де оқы. Білімің болса, сенің де халыққа пайдаң тиеді» [338-б.], – деген диалогтан апалы-сіңлілі Лида мен Зинаның өмір туралы көзқарастарын байқауға болады, Ә, дегеннен екі түрлі пікірмен көрінген Лида мен Зина ел басына күн туған сәтте де екі қырынан танылады.

«Рославльдің шаһар іші ғана емес, сол жылы оның бүкіл айналасы да құлпырып кетті. Маусым айында қала маңындағы орман ағаштарының сұлу көркі жер жаннатына ұқсайды. Алуан түсті бояуға малынып, жүз құбылады. Сұлулығына көзің де, көңілің де тоймайды. Баяу соққан жел екпініне елбең қаққан жапырақ үні асыл жібек судырындай адам жүрегін қытықтап, бір рахат тыныштыққа бөлейді» [341-б.]. Фашистік Германия міне осындай мамыражай тыныштықты бұзып, бейбіт елге соғыс ашты.

« – Соғыс! Соғыс! Германия бізге қарсы соғыс бастапты...» деп, опыр-топыр жүгірген жұртты басу үшін завод партия ұйымының хатшысы Андрей Васильевич Беляев митинг ашады. Ол мінбеге шығып жиналған жұртқа әс-

керді азық-түлікпен қамтамасыз ету керектігін айтып, завод жұмысшыларының алдағы міндеттерін түсіндірді.

Сол күні-ақ бүкіл коммунистерге әскерге шақырту келіп жатты. Олардың ішінде Андрей Иванович те екі қызын халқына аманаттап әскерге кете барды.

1941 жылы екінші августа қаланы неміс фашистері басып алды. Олар қалаға келген бойда өз тәртіптерін жүргізе бастады: «Қала тұрғындары неміс командованияесінің жаңа тәртібіне бағынуға міндетті. Қалада жасырынып қалған коммунистерді, еврейлерді, совет солдаттарын ұстауға көмектесіңдер! Егер оларды жасырып қалған адамдар болса, неміс комендантына хабарландар. Осы тәртіпті бұзған адамдардың бәрі сотсыз өлім жазасына бұйырылып, дарға асылады» деп өз үндеулерін таратты. Олар бұл айтылғандарды бұлжытпай орындады да.

Қалалық партия комитеті партия қатарындағы жастар арасынан сенімді топ құрып, басқыншыларға қарсы астыртын жұмыс істейтін топ ұйымдастырады. Оның құрамына Лида Герасимованы, Владимир Ольховты, Аня Петрованы, Ольга Тимофеевнаны, Нинаны тартады. Бұлардың барлығы да Отанға адал қызмет ету үшін «Мен Отан үшін бір қасық қаным қалғанша қызмет етемін. Барлаушы қатарында болып, неміс-фашистерінен уақытша басып алған жерді босатып алу жолында барлық күшімді жұмсаймын» деген тіл хат жазып береді. Осылайша Лида бірге туған сіңлісі Зинаға айтпай, партияның тапсырмасын мүлт жібермей атқара береді.

Жау әскері басып алған жерлеріне өз әмірлерін жүргізе бастайды. Жергілікті халық ендігі жерде оларға жалданып күнелтуге мәжбүр болады. Күнделікті тамақты табу мақсатымен Зина қаладағы теміржол комендатурасына үй сыпырушы болып, Лида өсімдіктен жасалатын май заводында жұмыс болмай, асханаға жұмысшы болып орналасады. Зина күні үшін қала коменданты Фольбердің ашынасына айналып өзінің әлсіздігін танытса, Лида оған қарама-қарсы кейіпкер. Жазушы бір анадан ала да құла да туатынын осы екі қыздың тағдыры арқылы нанымды

бейнелеген. Асханада екі айдай жүріп өзінің дәмді тамақ дайындауымен көзге түскен Лиданы генерал Рихтер өзіне жеке аспаз етіп алады. Неміс тілін мектепте жүргенде еркін игерген Лида аспаз бола жүріп, немістердің құпияларына қаныға түседі. Генералға келіп-кететін, бірге тамақ ішетін адамдардың әңгімелерін партизандарға жеткізе жүріп, аэродромға алып келген техникалар мен қару-жарақтарды бомбалату да осы қаршадай Лиданың тірлігі. Ол өз басына төнген қауіптен қорықпай, Отан үшін көзсіз батырлық әрекеттер жасап, көрген-білгенін дер кезінде жеткізіп отырады. Генерал Рихтерге аэродромға тамақ апарып берген болып, ол жердегі самолеттер мен зенит зеңбіректерінің қай жерге қалай орналасқанын мүлт жібермей көңілге тоқып, көрген-білгенін сол қалпында партизандарға хабарлайды. Партизандар ақпаратты алған күні-ақ ертеңіне қалдырмай сол жерді бомбалап немістерді мол шығынға ұшыратып отырады. Тіпті Батыс майдандағы әскер бөлімдерін Шығыс майданына әкеле жатқанын, қай күні қай эшолонға қандай қару-жарақ артатынын, келесі келетін зенит зеңбіректерін аэродромнан жыраққа апарып, көзден таса болу үшін жермен бірдей етіп орналастыратынын да генералдың әңгімесінен естіп алған Лида партизандарға сол күннен қалдырмай хабарлайды.

Партия комитеті астыртын жұмыс істейтіндерді бір-бірінен құпия ұстағанмен, вагон жөндейтін заводтағы инженер Володя, аудармашы Алтай Сырымбетов, аспазшы Лида, фельдшер Аня «Мылтық», «Автомат», «Зеңбірек» деген паролдар арқылы бір-бірімен кездесіп, партияның тапсырмасын бірлесе атқарады.

Жазушы кейіпкер бейнесін басқа кейіпкерлердің сипаттамасы, мінездемесі арқылы да толықтыруды мақсат етеді. Оны Мария Павловнаның округтік полицияның бастығы Артемовқа берген мінездемесінен байқауға болады: «Ол дүниенің түзу кезінде де көзі қызарып, қасқырға ұқсап, біреуді жеп қоятындай боп жүретін, қолына билік тиген соң, кімді аяйды ғой дейсің. Өзі мына осы жердегі кулактың баласы» [384-б.]. Басқыншылар совет өкіметіне

наразы кісінің қолына билік беру арқылы өз дегендерін істеп бағады. Себебі ол – шаш ал десе, бас алатын баскесер. Артемов немістердің тапсырмасы бойынша деревнялардан азық-түлік, тон жинап оларға жағына түседі. Қасына он шақты полицай ертіп, Г.Деревнясындағы қамбадағы астықты алып кетуге келген Артемов қамбаның есігі шалқасынан ашылып, қамбада бір дән қалмағанына таң қалады. Оны қасындағы аудармашы Алтайдың айтуы бойынша сол түні партизандардың алып кеткенін қайдан білсін.

Жазушы жекелеген эпизодтар арқылы кейіпкерлер бойындағы ерекшеліктерге де назар аударып отыруды жөн санаған. Мәселен Генрих Гейненің өлеңдер жинағын оқып отырып, Әбділда Тәжібаевтың «Сырдария» өлеңін оқуы Алтайдың әдебиетке жақын екендігін байқататын эпизод. «Өз жерінді, өз суыңды, өз елінді, міне, біздің Әбділдадай сүйе біл», деді Алтай ішінен жырдың соңғы шумағын айтып болып.

Бұл өлеңнің аяғы қиялға айналып, Алтайды еріксіз өзінің туып-өскен Ертіс баурайына, Алтай тауына алып кетті» [423-б.], – деген үзінді Алтайдың Қазақ даласынан барған партизан екендігінен хабар береді.

Ал: «Нинадан ертеңіне түс ауа хабар келді. Оның айтуынша, жаудың жазалаушы тобы ертең таң сәрісінен Ворга поселкасын басып, түс кезінде Ершичи қаласына барып жетпек. Кешке таман Артемовка, Трансо-Исаево деревнялары арқылы Сукромля деревнясына бармақ. Онан әрі қарай баратын жолы белгісіз. Еш жан білмейтін көрінеді. Бұл хабардың бірде-бірін шашау қалдырылмай, сол күні-ақ, партизан командирлеріне жеткізілді. Оның ертеңінде, дәл Нинаның хабарлаған мезгілінде, сол көрсетілген маршрутпен орманға қарай жаудың жазалаушы тобы жүріп кетті деген хабар бүтін қала тұрғындарына белгілі болды» [427-б.], – деген үзінді партизандардың көзі мен құлағына айналған жандардың деревня ішінде басқыншылармен бетпе-бет жүргендігіне мысал. Партизандардың ел ішіндегі сенімді өкілдері ел мен жерді басқыншылардан азат ету үшін олардың әрбір ісі мен алда-

ғы жоспарларын қалт жібермей қадағалап, дер шағында жеткізіп отырады.

Орманда жатқан партизандардың өздерінің әрбір ісін көріп-білгендей бақылып отырғандығынан сезіктенген басқыншылар жергілікті тұрғындардың бәріне үрейлене, күмәндана қарап, күдіктілердің артына тыңшыларын салып қояды. Өздерінің артына адам түскенін сезген Лида: «...сол күні-ақ барлық барлаушыларды өте сақ болуға шақырды. Ол өз маңайындағы жұрттың үнін қас қақпай тыңдаумен, байқаумен болды. Жау қаланың өзінде де ойранды бастады. Көрінген кісіні ұстап алып, ату-асуды көбейтті. Қолына түскен адамдардан жөн сұрамай, жабық машинаға бүктеп апарып тығып жіберетін болды. Өз адамдарынан осы дүбірлі күндерде жүріп-тұруды азайтуды талап етті» [427-б.].

Жазалаушы топ партизан отрядтарына қарсы ұрысты он күннен аса жүргізіп, көп шығынға ұшырап, арып-ашып қалаға қайта оралды. Олар партизандарды түп-тамырымен құртып-жойдық деп көкіді. Міне, осы кезде бірінші, екінші, үшінші Клетня партизан бригадалары темір жолдарды әр жерінен бұзуға кірісті.

Қаладағы жаңалықтарды дер кезінде жеткізу үшін Петька мен Алексейді радиоқабылдағыштарымен қалаға жіберуге тура келеді. Антонина Ивановнаның үйіне тоқтаған бұл екеуі талай ақпаратты партизандарға жеткізіп үлгереді. Иісшілдердің таяқ астында қалған оларды өздерінің сенімдеріне кіріп алған неміс солдаттары құтқарып қалады. Тінту-тексеру көбейе бастаған соң, бастарына қауіп төнгенін сезген олар кемпірдің көмегімен орманға қашып құтылады.

Жазушы партизандардың «отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын» ертегі кейіпкерлері емес, ет пен сүйектен жаралған пенде екенін жадында ұстап отырған. Сондықтан, олардың әрекеттері де түрліше. Мәселен, Алтайдың көмегімен қамаудан қашып шыққан Павел Соломонович аштыққа шыдамай өзін ұстап береді. Кешке дейін шыдамай, сиыр сауып жүрген әйелден нан сұраймын деп

партизандар көмекке келмей жатып қайта қолға түседі. Тепкінің астында қалған Павел көп қинаудың бірінде «Чистяков» деген фамилияны айтқаны сол екен, жауыздар Нина Чистякованы тұтқынға алады. Нина олардың айуандығына шыдай алмай, тергеудің бір ауыр түрінде – Бізді басқарып жүрген бас барлаушы – Лидия Андревна Герасимова, – деп айтып салады. Осылайша Лиданың Генерал Рихтердің сейфіндегі картаны ұрлап алғаны әшкере болып тұтқынға алынады. Көріп отырғанымыздай, партияның тапсырмасын әркім әртүрлі орындайды. Жекелеген кейіпкерлердің ерік-жігері мен төзімділігін байқататын осындай оқиғалар шығарманың шынайылығына қызмет етеді. Себебі мұндағы кейіпкерлердің барлығы дерлік бірыңғай ержүрек батырлар емес. Мұның өзі көркемдік қиялдан гөрі шындыққа жақын.

Бұл кезде Алтай мен Володя Аня мен Рудольфты алып қаладан қашып шығады, бірақ Лида басқыншылардың қолында қалып Отан үшін азаптың барлық түрін тартады. 1943 жылдың август айының бір күнінде фашистер Лиданы қала зиратының басына алып барып дарға асады:

«– Қандай тілегің бар, – деп сұрады.

– Жасасын коммунизм!... Сендердің де дарға тартылар кездерің жақын қалды, жауыздар, күресі жа... – дей бергенде соңғы сөзінің аяғын айттырмай, кендір арқан Лидия Андреевнаның денесін жоғары қарай созып, тартып бара жатты... Бір күн өткен соң достары ұрланып барып, оның денесін сол зиратқа жерледі» [486-б.].

Осыдан кейін тура қырық күннен соң Алтай Сырымбетов, Владимир Ольхов, антифашист Рудольф және басқа достары қаланы басқыншы жаудан босату шабуылына қатысып, жауды батысқа қарай қусыра жөнелді.

Неміс әскерінің ішінде жүрген чех, поляк жігіттерінің өзі де басқыншылыққа қарсы. Хикаядағы Рудольф, Антон сынды жігіттердің астыртын партизандар жағына шығып кетуі гестапо әскерінің күшпен жиналғанынан хабар береді. Басқыншылық әрекетке қарсы болған осындай жандар «орыстардың Гитлерге қарсы күресіне қолым-

нан келгенше көмек көрсеткім келеді» деп, жолын тауып кеңес әскеріне қарай ауысып кетеді. Рудольф темір жол вокзалына барған болып, ол жердегі бүкіл жаңалықты партизандарға жеткізіп, әскер мен әскери техника тиелген эшолондарды дер кезінде Аня арқылы көрсетіп беріп жүреді. Тіпті жерге түсіп қалған неміс әскерінің хатындағы Москва жақтан қайтарылған әскерді Харьков жаққа жіберетіндігін де олар біліп алады.

Жазушы жау тылындағы партизандар санының күн санап өсіп отырғандығын басқыншылық әрекетке қарсы кейбір неміс солдаттарының партизандар жаққа өтуімен, неміс тұтқынындағы кеңес әскерінің құтқарылуымен, басқыншылардан жәбір-жапа шеккен жергілікті халық өкілдерінің партизандарды паналап орманға келуімен суреттесе, партизандардың жау тылында жүріп оларға шексіз зиян келтіргендігін қару-жарақ, әскер, азық-түлік тиелген вагондардың қисапсыз қиратылуы, темір жол рельстерінің үздіксіз миналануы, көпірлердің бұзылуы арқылы нанымды бейнелеген.

«Партизан қызы» хикаясы: «1941 жылдың июні. Совет армиясының Н. бөлімі Брест қаласынан жиырма шақырым жердегі үлкен селоға орналасқалы бес-алты ай болған-ды. Баталон штабында бір тәулікке жуық көз ілмей, орта бойлы, кең иықты, жүзі қатыңқы келген, қара торы жігіт біресе стол үстіндегі беті ашық жатқан кітапқа үңіліп, біресе телефоннан жауап қайтарып отыр. Кезек ауысатын уақыты жақындағанын білгісі келді ме, қалтасынан сағатын алып қарай бергенде, телефон ұзақ шылдырады.

– Сізді тыңдап тұрған кезекші кіші лейтенант Ақәділов, айта беріңіз, – деді де, өңі бір қуарып, бір қызарып, даусы дірілдеп шықты.

Сөзін бітірген Жылбек:

– Герман фашистері соғыс бастапты. Роталар тез қамданып, жауға тойтарыс беруге дайын болсын. Қосымша бұйрықты батальон командирінен күтсін. Ал, тез өз роталарына хабарландар, – деп полк штабының бұйры-

ғын айтты», – деп басталады (Әди Шәріпов. Таңдамалы. Бірінші том. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1982. – 12 б.).

Міне, бұл хикаядағы оқиға да Соғыс басталған сәттен басталады. Алғашқысы бейбіт халық тіршілігімен басталса, мұндағы оқиға әскер өмірімен бірге өрбиді. Жазушы соғыс басталған сәтте бейбіт халық пен әскерде жүрген жауынгерлер арасына бірдей ала құйын алып келгендігін жекелеген шығармалары арқылы нақтылай түсті.

Штабқа ентіге кірген батальон командирінің – Шапшаң, тревога беріңіз!, – деген бұйрығын орындаған Жылбек кезектен босаған соң, бөліміне келе жатқанда Қазақстаннан шекараға жақында әкелген сүйген жары Жамал түсті. Бұйрық бір сәтте орындалып, көзді ашып-жұмғанша Жылбек Жамалмен қоштасып та үлгерді. Аяғы ауыр Жамал офицерлер отбасыларымен бірге елге қайту үшін Брестке баратын машинаға отырады.

Мүлгіген тыныштықтың аяқ астынан ойранын шығарған «Жендеттер самолетінің астынан тобықтай болып үзіліп түскен бомбалар жерге жақындағанда үлкен бөренедей ысылдап келіп, бейбіт жатқан жердің қыртысын ойдым-ойдым қып, шаңын аспанға шығарып, әлемді күн күркірегендей етір жіберді» [13-14-б.]. Ел мен жерге қауіп төнген кезде алғашқы кезекте әскери борышын өтеп жүрген солдаттар мен қатардағы коммунистер сапқа тұрды. Бейбіт өмірде аң, не құс атып көрмеген өндірдей жастар қолдарына қару алып басқыншыларға қарсы шықты. Өмір мен өлім беттескен сәтте олардың алдында бір-ақ таңдау тұрды. Ол – не өлім, не өмір. Жауды өлтірмесең, ол сені өлтіретінін түсінген олар өз бастарын ғана емес, Отанын жаудан қорғау керектігін түсінді.

Күні бойғы атыстан кейін түн ішінді Жылбек взводы қорғанысты тастап кейін шегінетін болды. Үздіксіз айқас кезінде шегінген полктің штабын қорғайтын Жылбек взводы полктан көз жазып, аз адаммен қоршауда қалып қояды. Оншақты жауынгерімен Барановичи облысындағы бір орманға еніп кеткен. Соғыс басталған жылдың декабрінде жау қоршауында қалған совет азаматтарынан құралған

ат төбеліндей шағын-шағын партизан отрядтары әр түрлі жолмен келіп осы Клетня орманында тоғысқан. Тимофей Михайлович, Павлик Смирнов, Әлім Тілеулин, Петька, Батырхан, Мәжит, т.б. бір тілек үстіндегі совет азаматтары.

Федор қарт партизандар штабына атылуға ұйғарылған қырық шаруаны құтқаруын сұрап келеді. Азық-түлігі таусылған партизандар басқыншылардың қолына өткен қамбаның күзетшілерін өлтіріп, астықты қолдарына түсіреді. Неміс әскеріне тұтқиылдан шабуыл жасап, олардың оқ-дәрілерін тартып алып, тұтқындарды босатып отырады. Басқыншылардың зорлығын көрген тұтқындардың барлығы да партизандарға қосылып, олардың тобын көбейген үстіне көбейте түседі. Олар орман ішінде неше ай аш жүргендеріне қарамай Петр Лебедов пен Коротченконың басқаруымен фашистерге әлсін-әлсін шабуыл жасап оларды шығынға ұшыратып, ілгері басқан аяқтарын кейін шегіндіртіп әлекке салады.

«Түнімен көз ілмеген партизандар шала-пұла тамақтанып алды да, үстіндегі киімдерімен біріне-бірі қисайып, ұйқыға кірісті. Бұлардың монша көрмегендеріне талай уақыт өтті. Ішкі киімдері кірден тұтқыштай қап-қара» [41-б.]. Неше ай далада жүрген партизандардың ақ жағалы жейдеден гөрі осылай жүргені шындыққа жақын. Бұл жағынан алғанда жазушы шындықты бұрмаламай, сол қалпында бейнелеуге тырысқаны белгілі. Василий Зарецкий мен Жылбек Ақәділов роталарының жазалаушылармен күресі де шығарманың шынайылығына қызмет етеді. Екі жақтың қардай бораған оғынан аман қалған жау әскерінің қарсыластарына бағынып қол көтеріп берілуі, жазалаушылардың минадан қорқып алдына тұтқындарды салып отыруы, көгілдір экраннан көріп жүрген көркем фильмдерімізді көз алдымызға елестетеді. Он шақты күн партизандардың қыр соңынан қалмаған фашистердің жазалаушы отряды оныншы күн дегенде сап тыйылып, кейін қайтып кетеді.

Оқырманның есінде ұзақ сақталатын кейіпкердің бірі – Жылбек Ақәділов. Дубровка деревнясының күншығыс

жағына майданнан зақымданып қайтқан жау самолетінің еріксіз қонғанын, экипажының самолет жанында жүргенін көріп, олардың экипажындағы радиоқабылдағышты қолға түсірмек болған Жылбек Ақәділов жігіттерінің немістермен қақтығысы, Будвинец деревнясын тонап бара жатқан жау әскерін қолға түсіруі, тапсырмаларды тиянақты орындауы – оның ерлігін паш етер эпизодтар.

Барановичи станциясына жете бергенде бомба астында қалған Жамал Минск облысына таяғанда жолдастарынан ажырап қалып, жаяу жалпы Будвинец деревнясына жетеді. Жылбек пен Жамал қайта табысып, Жамал аяғы ауыр болса да партизандарға еріп орманға кетеді. Партизандардың ортасында туылған қызға олар «Мая» деп есім қояды. Жазушы Маяны отбасының, бейбітшіліктің символы ретінде алған. Жау әскерімен қатты қақтығыс кезінде Маяны бауырына басқан Жамалдың партизандардан көз жазып қалуы, оларды Рябушин қарттың үйіне паналатуы, Жылбек пен Мәжит бастаған партизандардың Жамал мен Маяны іздеп табуы, өткелде Маяның суға кетіп қала жаздауы, оны Павликтің құтқарып қалуы сынды эпизодтар оқырманын қызықтыра түсері даусыз. Орманда туған партизан қызының тағдыры кім-кімді де ойландырмай қоймайды.

Маяның сүйкімді күлкісі мен былдырлаған тілі Жеңістің белгісі іспетті. Жау тырнағынан аман алып қалған партизандардың барлығы Маяның жолында өлуге даяр болса, Мая да оларды алаламай бәріне бірдей қыз болуға бейіл. Тілі шыққан Маяның – Партизан қызымын, – деп айтуы арқылы жазушы партизандардың арман-мүддесінің ортақ екенін көрсеткен. Ол – жауды жеңіп Жеңіспен елге оралу, отбасына аман-есен жету.

Жазушы шалғайдағы қазақ ауылынан келген Жамалдың тағдырдың тауқыметімен орман ішінде босануы, от пен оқтың ортасында жүріп шыңдалуы, жау тылына барлауға барып олжалы оралуы, қолына қару ұстап жауға қарсы шығуы арқылы оның да партизандар ішінде жүріп, Отанын жаудан қорғауға өз үлесін қосқанын мақтан етеді. «Осындай араны ашылған ажал мен өлім үшін емес, өмір

үшін алысқан шайқастың нық ортасындағы от ішінде Жамал да кегін жіберер емес. Ішінен: Маяны Роман қарттың үйіне қалдырып, жауға қарсы аттанған Жамалдың да жаудан алар кегі бар еді. «Мая не болып жатыр екен. Кім білсін мына қаптаған оқтың бірі жас сәбиді жалмап кетер ме екен» дегенде, жүрегі дір ете түседі. «Жоқ сәбидің жазығы не, өспей жатып өшетін», – деп, өзіне-өзі қайрат беріп қояды» [195-б.], – деген үзінді ел басына күн туған заманда жауынгер қазақ халқының қыздары да атқа қонып, жаумен шайқасқандығын растайды. Жамалдың Мәншүк, Әлия, Хиуаз сынды батырлар шыққан елдің қызы ретінде бөбегі үшін, Отаны үшін батыл әрекеттерге баруы қуантады.

Хикаядағы орталық кейіпкердің бірі – Иван Михайлович. Ол партизандарға көмек ету мақсатында немістерге қызметке орналасады. Сол өңірді жақсы білетін адам болғандықтан оны бургомистр етіп сайлап, әрбір үлкен елді пункттерде полицай бөлімшелерін ұйымдастыруды тапсырады. Осы мүмкіндікті пайдаланған ол полицайға өз адамдарын өткізіп, немістердің басқан қадамын партизандарға жеткізіп отырады. Староста Дурновтың басшылығымен ел арасынан жиналған азық-түлік пен жылы тондарын Сукромля деревнясында партизандар тонап алып, қақтығыс кезінде Дурнов қашып құтылады да біраз полицайлар партизандар жағына өтіп кетеді. Осының бәрін Дурнов пен Иван Михайлович Беляковтың мойнына іліп, өзін асып өлтіртеді. Бұл жерде Иван Михайлович жаудың назарын совет өкіметінің жауына аударса, Дурнов өзімен бақталас адамның көзін жоюды ғана мақсат еткені анық. Өзінен мандыртымды жауап ала алмаған подполковник Ранкенау оны халық алдында дарға асып жазалады. Совет өкіметінің қас жауының халық алдында дарға асылуын халық қолдамаса, еш өкінген жоқ.

Иван Михайлович Епишево деревнясындағы шіркеуге священник етіп сенімді адам Кузьма Сергеевичті тағайындайды. Келім-кетімі көп жерде кездесу сырт көзге күдік туғыза қоймас деген оймен олар шіркеуді де өз пай-

даларына асырады. Иван Михайлович өз шәкірттері Сережа мен Валяны да нақты тапсырмалар беріп партизандар қатарына қосады. Олардың міндеті – күндізгі атыс-шабыстан кейін далада қалған жаудың қару-жарағын жинап-теріп партизандар қолына жеткізу.

Жау қоршауында қалған партизандардың бас сауғалап жата бермей, айнала қоршаған жауға тұтқиылдан тиісіп, оларды қан қақсатып отыруы, барлаушылардың төңіректе болып жатқан оқиғаларды мүлт жібермей, партизандардың жергілікті тұрғындарға дер кезінде көмекке баруы партизандар мен халық арасындағы байланысты күшейте түссе, басқыншылдардың жазықсыз халыққа жасаған озбырлығы оларды өзіне қарсы әрекет жасауға итермелеп бақты.

Әлім бастаған партизандар тобы Артемовка деревнясының күншығыс жағындағы орманмен түн қата жүріп, орманның екінші жиегіне жеті-сегіз шақырым жол жүріп келіп, арқалаған жүктерін темір жолды жағалай қойып шығады. Жылбек пен Павликтің темір жолға қойған миналары жау әскерін ғана емес, олардың қару-жарағын да күл талқан етіп, оларды мезгіл-мезгіл есеңгіретіп отырды. Партизандардың бүлігінен шаршаған жазалаушы отряд жердің тілін білмеген соң, орман ішіндегі батпақтарға кезігіп, әуре-сарсаңға түсіп, өкшелеп қуып келе жатқан партизандарынан көз жазып қалады.

Иван Михайловичтің айтуымен автобазада істейтін үш совет тұтқыны немістердің жөнделген машиналарының ішіне мина салып жарып жібереді де өздері қашып партизандарға қосылады. Осылардың бәрін Иван Михайлович істеп жүргенін білген подполковник Ганс Ранкенау оны тұтқынға алып бес күн бойы азаптап ешқандай жауап ала алмайды. Елдің алдында дар ағашына асып жатқанда:

«– Бауырлар, бақи болыңдар! Қорықпандар адал ажалдан! Неміс басқыншылары жойылсын! Жасасын Коммунистік партиясы! – деп ұран тастаған бойы қыл арқанмен жоғары тартылып кете барды» [113-б.]. Партизандарға осындай ержүрек адамдар қол ұшын бермегенде олар басқыншылардың жоспарын білмейтін еді. Жазушы пар-

тизандарға көп көмек көрсеткен жергілікті тұрғындардың ішіндегі партияға адал коммунистердің жанкешті ерлігін олардың өз істерімен паш етті.

Партизандар гитлершілерді жеңу үшін, оның тылындағы соғыстарды күшейте түсу мақсатында майданға кетіп бара жатқан қару-жарақ тиеген, әскер тасыған поездарын мина қойып құлатып, жаудың тылдағы қоймаларын, темір жол тораптарын, көпірлерді талқандап, жау тылында бүлдірушілік әрекеттер жасаумен айналысады. Осы мақсатпен олар деревняларға барып үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, өз еркімен партизандарға қосыламыз дегендердің қолына қару беріп, Отанды жаудан қорғауға кіріседі. Партизандар саны күн санап көбейе бастаған соң оларға «Бірінші Клетня», «Екінші Клетня», «Үшінші Клетня» деген ат береді. Орман ішінде өз әскерлерінен адасып жүрген босқындардың да қатарға келіп қосылуы, өз ротасынан көз жазып қалған дәрігердің Сергейдің аяғына операция жасап, оны ажалдан аман алып қалуы, жеркілікті халықтың партизандарды азық-түлікпен қамтамасыз етуі – кеңес халқының басқыншы жауға бірлесе күрескенін айқындайтын эпизодтар.

Тамара Подгурскаяның Пригорья станциясынан алып келген ақпаратынан кейін «туған елінің әрбір ағашын бекініске айналдырған партизандар» жаудың өздерінен бірнеше есе басым екеніне қарамай, «атысса да, алысса да, алған бағытқа жеткісі» келіп, үлкен шайқасқа дайындалды.

«Ормандағы от» хикаясын автор майдандас достарыма ескерткіш деп атайды. Бұл хикаяны рельс үшін соғыс деп атауға да болады. Себебі мұнда да өзімізге таныс Тимофей Михайлович, Әбдіғали Төлегенов (Батырхан), Тамара, Жамал (қызы Мая), Жора, Павлик, Зарецкий, Ақәділов сынды партизандардың темір жол рельсі бойындағы соғысы суреттеледі. Әрбір партизанның темір жолға тол қоюы, жарғыш капсульді пайдалануы, шнур тұтандыруды жетік білуі арқасында жауды мол шығынға ұшыратады. «Панасы – орман, серігі – түн» болған, кең даланың құсына ұқсайтын партизандар басқыншыларға жергілікті халықпен

бірлесе күрес жүргізеді. Мұнда «Үлкен жердің» тапсырмасы бойынша партизандар рельс соғысын бастайды.

Берлин өз әскерінің тылындағы Н. қаласына әккі офицер Ранкенауды жіберген болатын. Оқиға өзі сақ, қырағы Ранкенаудың жұмысқа келген бойда стол тартпасындағы қағаз бетіндегі шаңнан өзге біреу қолының ізі түскенін байқап, дереу бөлмені тексертуінен басталады. Тексерушілер диван ішінен бір, темір пеш ішінен екі, стол тартпасындағы қағаз астынан бір мина тауып алады. Бұл миналарды партизандардың қай уақытта қойып кеткенін білмей аңтарылған ол әр нәрсеге сезіктене қарайды. Бұл жерге кіретін бір-ақ адам бар. Ол – тамақ тасушы қыз. Бірақ одан мұндай шығады деп ойламаған олар жаудың қай жақтан келіп қаларын білмей дал болады. Осы сәтте партизандардың су қоймасының күзетшісін өлтіріп, оны мина қойып жарып кеткені мәлім болады. Осылайша олар ауыз суға зар болып, оны тездетіп жөндеуге кіріседі. Әккі подполковник дереу қаладағы бар еркек біткенді алаңға жиып, арамызда жүрген партизандарды ұстап беруін талап етеді. Елді қорқытып өз дегенін жүргізуді көздеген подполковник өзіне тура қараған бір адамды сол жерде қолма қол дарға асып, екі құлағын кесіп олардың алдына лақтырып тастайды. Сөйтіп олардың ішінен Владимир Хомяковты өзіне алдыртып түндегі оқиғаға қатысты не білесің деп тексере бастайды. Володядан мардымды ештеңе ала алмаған соң оны босатады. Володя үйіне келсе, есік шалқасынан ашық жатыр. Көршілерінің айтысына қарағанда күндіз неміс әскері келіп, кемпірді партизандармен байланысың бар деп әбден қинаған, зорлаған, тіпті арқасынан жұлдызша етіп ет кесіп алған. Қансырап жатқан кемпірге дәрігер шақырады. Көмек көрсеткен дәрігер баласына адам болар-болмасы екі талай деп, көрші кемпірге оның жүрек соғысы әлсірегенін, адам қатарына қосылмайтынын жасырмай айтып кетеді. Көрші кемпір Володаның қасында күйбеңдеп жүргенмен мола басына баруға немістерден бата алмайды. Ел ішінде ат-арбаның жоқтығынан Володя шешесін қол арбамен жалғыз сүйреп

апарып жерлейді. Бұл оқиғалар қала халқының басқыншыларға тегіннен-тегін кектенбейтіндігін ашуға қызмет етеді. Күні бойғы сұрақ-жауап Володяға біраз ой салса, анасының жазықсыздан-жазықсыз басқыншылардың азаптауынан қаза табуы, жолда күзетшілердің табытты аштырып, анасының мәйітін аударып-төңкеріп тексергені оған үлкен кек болып байланады. Дұшпанынан кек алуға бекінген ол қолынан келгенін істеуге бел шеше кіріседі.

Қойылған минаны әшкерелеу үшін Ранкенау ақ көйлекті жігітті дарға асты, жазығы жоқ кемпірді бейнетпен өлтірді, көп адамды залогпен тұтқынға алды. Гестоба бастығы өзінің қанішерлігін елге осылай әшкерелеп жатқанда, қойылған минаның жарылмай қалғанына өкінген партизандар «Атқан оқ нысанаға тисін; қойылған мина жарылсын; ұшқын шашсаң, өрт болсын! Жеміссіз адам болмасын!» – деген қорытынды жасап жатты.

Тамараны Н. қаласына Беседь өзеніндегі темір жол көпірін бақылауға жібереді. Оның міндеті – сол көпірді күзететін неміс бөлімшесінің күшін, дот, дзоттарын, мина қойылған жер мөлшерін білу болса, Жамалдың міндеті – Беседь өзенінің шығыс бетіндегі бес километр шамасында орналасқан Бони разъезіндегі жау күшін анықтау. Тамара мен Жамалдың алып келген ақпараты партизандардың жоспар құруына көп септігін тигізіп, олар темір жол бойындағы басқыншыларға тікелей шабуылға шығады.

Батырхан мен Павлик ұстаған жансыздарынан біраз мәлімет алады. Қолға түскен жансызбен арпалысу, қарсы келіп қалған жаумен шайқасу, жазалаушылардың төпеген оғының астынан аман шығуда ысылған партизандар өмір мен өлім беттескен сәтте шұғыл қимылдар жасауға шебер.

Оқиғаға қатысатын негізгі кейіпкердің бірі – Шура. Темір жол асханасында жұмыс істеп жүрген ол партизандарға Сталинград майданында тойтарыс алып, кейін шегінген жау әскері, енді Орел Курс қалаларының маңына шоғырланып жатқанын дер шағында жеткізіп отырады. Шураның жанкешті ерлігін үйінің шатырына шығып, радиоқабылдағыш арқылы: «Н. станциясына жаудың бір-

неше эшелоны келіп тоқтады. Франциядан келе жатқан екі эшолон әскер, қалғаны әскери техника (танк, артиллерия). Офицерлердің айтуынша, бара жатқан беті Орел қаласы мен Курск қаласының бағыты. Мүмкіндігінше, алдымыздағы түні самолет келіп бомбалайтын болсын. Біздің самолетке беретін белгіміз – жасыл ракета. Жауабын түнгі ондағы сеансыда хабарлауыңызды сұраймын. Барлық жолдастарға көптен-көп сәлем. 30-нөмір», – деп хабарлауынан да байқауға болады. Басына қандай қауіп төніп тұрғанын сезсе де ол түнде екі минуттық байланысқа шығып, түнгі бір шамасында самолеттерге белгі беру керектігін анықтайды.

Темір жолда тұрған составты күл талқан етіп бомбалап кеткеннен кейін, радиоқалдағыш арқылы хабар берілгенін сезген басқыншылар ертеңіне үйме-үй жүріп тінту жұмыстарын жүргізеді. Шураны сенімді адам деп түсінген олар оның үйін тінтімейді, бірақ ол кезде радиоқабылдағыш үй сыртындағы төбешікте жатыр еді. Сезікті адамның қай жерден белгі бергенін білген олар үйретілген овчаркаларын ізге салғанда, жазықсыз өз салдаттарын ұстап береді. Франциядан шыққаннан қалтасында келе жатқан ракета мен ракетницасын дәлелдей алмаған жазықсыз солдат иттің қателігінен дарға асылады.

Радиоқабылдағышпен хабарласу қауіпті болған соң, Шураны іздеп келген Тамара оған кешкі сағат сегізде «Орман патшасының» өкілімен кездесуі керектігін айтып хат тастап кетеді. Тамара, Шура, Володялар бір-бірімен «Ай», «Күн», «Жер» парольдері арқылы табысып, Яков қартпен бірлесе отырып, алдағы іске жұмыла кіріседі. Володя қолына белгілі уақытпен жарылатын мина түссе, анасының кегін қайтаруға бел байлап жүргенде оны Тамара іздеп келіп, көктен сұрағанын жерден тауып береді. Володя вагондарды тексерген болып жүріп, жанар май цистернасының бір қуысына мина тығып жібереді. Барлауға келген Тамара Яков қарт пен Володаның көмегі арқылы Белинковичи станциясы мен Бони разъезіндегі жаудың қарулы күшін анықтайды.

«Шура міне жұмысына күндегісінен ертерек келген. Асхананы айнадай етіп сыпыру, стол үстін беліне қыстырған ақ орамалмен таза сүрту, жалпақ қалайы табаққа төрт бұрыштап тілінген кесек-кесек қара нанды қалау, стол басы төрт жерден шанышқы, пышақ, қасық әкеліп қою – Шураның әдеттегі көрнекті ісі. Мұндағы өткінші қожаларға Шура осындай таза жұмысымен жаққан, сенімдеріне де кіріп алған. Немісше тілге жетіктігі және бар» [313-б.] деген сипаттама Шураның бейнесін толықтыра түседі.

Яков қарт пен Володя сияқты, ержүрек Шура тәрізді жау алқымында тұрған партизан штабының жасырын саусақтары олардың тірек пункттері еді. Володьяның темір жолдан естіп келген тағы бір жаңалығы «– Бүгін түстен кейінгі хабарға қарағанда, түрмедегі жатқан біздің жігіттерді тексерусіз, сотсыз ататын болыпты. Кеше түстен кейін оларды қаланың шетіндегі былтыр жанып кеткен түрменің қарсы алдындағы, бұрын астық құятын қамбаға апарып қамаған көрінеді. Ранкенаудың ондағы ойы – олардың атылғанын қала халқына білдірмеу» [318-б.], – еді.

«Орман патшасына» хабарласатын уақыт тығыз болғандықтан тұтқындағы жолдастарын ажал аузынан арашалауға Володя мен Яков қарт өздері аттанады. Сол күні асханада неміс әскері ойын-сауық құрып, Ранкенау Шураны иемденіп қайта-қайта биге шақырып жүргенде олар мылқау мылтықпен күзетшілерді өлтіріп, тұтқындарды орманға қашырып жібереді де мылтықтарын жасырып, үйлеріне келіп жата қалады.

Володя соңына тыңшылардың түскенін біліп, «Орман патшасымен» иті Тигрды байланыстырып отырады. Тигр екі жақтың хатын тасып жүріп, көзге түсіп оққа ұшады.

Бұл кезде Жамал да өз тапсырмасын орындап разъезд жаққа барып керек мәліметтерін жинап алады. Жамалға қол ұшын берген Тамара Подгурскаяның жіберген қариясы оны келінім деп ертіп жүріп-ақ талай шаруаны тындырады. Жазушы бұрын соғыс көрмеген жандардың бойында қорқу, үрқу сезімдерінің болатынын да ұмытпаған.

Оны разъезге үлкен тапсырмамен бара жатқан Жамал бойындағы қорқыныш сезімінен байқауға болады:

«— Сен, шырағым үндемей қалдың ғой? Өңің бірде қызарып, бірде қуаң тартып, қобалжып келесің. Тегі қорқып, разъезге бару-бармауды ойлап, өзің екі ойлы болып келе жатырсың ба, қалай? Істі қолға алғаның шын екен, онда неде болса, тәуекел деу керек, шырақ! — деді қарт қайратты үнмен» [331-б.].

Жау ордасынан мол мәлімет жинаған Жамал мен Тамара түні бойы тоқтамастан суыт жүріп, ауыр жолды еңсеріп, таң атқан соң ит тұмсығы батпайтын орманның ішіне кіріп аялдады. Күндіз жүру қауіпті болғандықтан партизандар түнде ғана жұмыс істеуге дағдыланған. Дегенмен жазалаушы отрядтың бұл жерден шегінгенін білген олар біраз тыным алған соң қайта жолға шығады. Олар жолда аялдаған деревняларында басқыншылардың қанішерлігіне куә болып, оларға тістерін қайраған үстіне қайрай түседі. Қорғаны жоқ шал-кемпірлердің үйін тонап, қалғанын өртеп кетіп бара жатқан басқыншылардың бұл әрекеті — партизандарды қолына түсіре алмағандықтан «ашуын тырнадан» алу еді.

Жоғарғы штабтан полковник шенін алған Ранкенау енді жұмысқа құлшына кіріседі. Бұл кезде партизандар Жамал, Тамара, Володялардың алып келген мәліметтері бойынша Беседь өзенін кесіп өтетін темір жол көпірін бұзуға дайындық жасалып жатыр еді.

Бұл хикаяда біз өзімізге таныс партизан қызымен және кездесеміз. Ол жөніндегі авторлық ұстаным: «Мая қолдан қолға көшеді, бірдің емес, көптің жұбаныш, ермегі де сол. Бейбіт күн белгісі, үй, семья дегеннің белгісі де — сол Мая» [348-б.], — дегенге саяды.

Жазушы табиғат суреттерін де орынды пайдаланған. Жау самолеттерінің партизандардың жатқан жерін анықтап бомбалаймыз деген күні күннің көзі ашылмай самолеттар күннің қолайсыздығынан әуеге көтеріле алмай жатқанда партизандар мекендерін ауыстырып үлгереді.

Осының өзінен туған жердің табиғаты да өз перзенттеріне қарасып жатқанын байқауға болады.

«Аспанды торлаған қара бұлт батальондармен бірге ілесіп, бірге қатуланғандай. Қараңғылық жан-жақтан түнеріп, жерді басып тұр. Қатая түскен жел де ышқынып, күтпеген жерден үйіріле соғып кетті. Табиғаттың бұл құбылысы да жаудың алқымынан алып, оны мынау партизандармен қосыла бірге қылқындырғалы тұрған тәрізді» [350-б.], немесе «Жел дауылға айналды. Ышқынып, үйіріліп, ойнақ салып ішін тартып тұр... Жерге етпетінен жабысып жатқан Володя ішінен: «Соқ дауыл! Соға түс! Сен де көмектес бізге» – деп қалды» [351-б.] деген жолдар жауға қарсы күресте табиғаттың да септігі тигенін байқатса, үлкен шайқастан кейін ауа-райының мейірлене түсуі көңілге қонымды: «Шаңқай түс. Күн шайдай ашық. Туған жердің биязы әуесі жанға тыныш, көңілге тоқ, мүлгіп қалыпты. Баяу соққан самал жел күмістей сыңғырлаған орман жапырақтарын ақ бас толқындай теңселтіп, жеңіл, сазды бір күй шертіп тұрғандай көрінеді. Жел үні саусактарынан бал тамған өнерлі күйшіге ұқсайды. Дәл осы бір күн – бейбітшілікті елестеткендей, келешек тыныштық өмірдің нышаны іспеттес еді». Бұл сурет табиғат ананың күнәсіз перзенттерінің жеңісіне деген қуанышын байқатқандай әсер берері даусыз.

Шешуші шайқаста полковник Ранкенаудың Володьяның қолына түсуін де құптауға болады. Себебі ол анасының қанын жүктеген қанішер. Ендеше басқыншылық әрекеттеріне ар мен заң алдында жауап беруі орынды. Бұл қолға тірідей түсірген Володьяның анасының бейіті басында берген антымен ұштасып жатыр. Тимофей Михайлович командованиенің тапсырмасын орындағанына риза болғанмен, шайқаста Тамара мен Павликтің жарақаттанып қалғанына қобалжулы.

«– Жолдас командир, сіздің тапсырмаңыз бойынша Павлик пен Тамараның жарасын көріп шықтым. Ешқандай қауіп жоқ, екеуі де тәуір болады, – деді бригада дәрігері.

Дәрігердің бұл жақсы хабары Тимофей Михайловичтің онсыз да көтеріңкі көңілін онан арман өсіре түсті.

– Бұл жерде көп аялдауға болмайды. Ілгері қарай жүрген жөн, – деген бұйрық болды. Партизандар жүріп кетті» [354-б.].

Жазушы осындай алмағайып заманда да жастардың болашаққа сеніммен қарауын Лида мен Владимир, Шура мен Володя, Жамал мен Жылбек, Тамара мен Павел линиялары арқылы жадында ұстап отырған.

Автор Қазақстандық жауынгерлердің қазақ екенін, Қазақстаннан екенін естігендердің барлығы Қазақстан деген жердің бар екенін, қазақ деген елдің бар екенін білетінін де жадында ұстап отырған. Себебі бұл кезде кеңес жауынгерлері жыр алыбы Жамбылдың «Ленинградтық өренім» өлеңін жатқа айтатын еді. Сталинград түбінде ауыр соққыға душар болған басқыншылар амалсыз артқа шегініп бара жатты. Кеңестер Одағын тізе бүктірмек болып, ентелей кірген басқыншылар Беларусь ормандарының әрбір талы мен ағашы өздеріне қарсы тұрып айбат шегетінін, кеңес жауынгерлері қасық қаны қалғанша күресетінін білмей, қатты соққыға душар болып, көп шығынға ұшырап кейін шегінеді.

Әди Шәріповтің жоғарыда сөз болған шығармалары Беларусь жеріндегі партизандар мен жергілікті тұрғындардың басқыншы жаумен күресте жанкешті ерлік көрсеткенін шынайы бейнелеген туындылар. Қаһарман партизан өзіне пана болған Беларусьияның Мухин орманының әр талы мен ағашына жан бітірді. «Екінші Клетня» партизан бригадасы комиссарының орынбасары Ә.Шәріпов аталған шығармаларында майдандас достарының шынайы бейнесін жасап, Отанды жаудан қорғау жолындағы партизандардың өшпес ерлігін паш етті.

МЫРЗАБЕК ДҮЙСЕНОВ (1928-1988)

Дүйсенов Мырзабек Төлегенұлы – әдебиеттанушы-ғалым, сыншы, жазушы. Ол 1928 жылдың 20 желтоқсанында Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, 1-Май ауылсоветінде дүниеге келген.

Әдебиеттанушы-ғалымның әдебиетке келуі тегіннен-тегін емес. Оның өзіндік бірнеше себептері бар. Біріншіден, өскен ортасы, екіншіден, Құдай берген тума таланты болса, үшіншіден, сол талантын күтіп-баптай білген еңбекқорлығы еді. Ол жөнінде автордың өзі былай дейді: «Бұл жақта Шораяқтың Омары, Ешниязұлы Жүсіп, Тұрмағамбеттің өлеңдерін жұрт дәптерге көшіріп алып, қолдан-қолға таратады екен. Бір дәптер менің де қолыма түсті. Термелерді жаттап алдым...

Құрманғазы, Соқыр Есжан, Сейтектің оннан аса күйін үйреніп алғам, ел ішіне тараған халық әндерінің бәрі болмаса да көбісін білем. Домбырашы, күйші болсам деген арман пайда бола бастады». Сыр өңірінің тумасы қобызшы Нышан мен жырау Рахмет Мәзходаевтардың аузынан шыққан жыр, термелерді жаттай жүріп өзі де домбыра үйреніп, жүрген жерін той-думанға бөлейтін әнші жігіт атадан балаға мирас болып қалған жыршылық, күйшілік, әншілік, шешендік өнерді жалғастыра білген өнерпаз да болды.

Әдебиетке деген осындай құштарлық оны Алматы қаласындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетіне алып келді. Университетте ауыз әдебиетінің білгір маманы Мұхтар Әуезовтен тыңдаған мәнді де мазмұнды дәрістер болашақ әдебиетшіні ұлттық құндылықтарымыздың астарына үңілуге жетеледі. 1948 жылы Республикалық «Лениншіл жас» газетін-

де төртінші курс студенті Мырзабек Дүйсенов туралы «Отличник» деген мақала жарық көрді. Осылайша жиырма жасында республикаға танылған оның бүкіл ғұмыры ұлттық әдебиеттің төңірегінде өтті. Мектепте озат, жоғары оқу орнында үздік оқыған Мырзабек 1949 жылы қолына дипломын алған соң, Қазақ ССР Ғылым академиясына қарасты Тіл және әдебиет институтына жұмысқа орналасты. Ғылыми зерттеу институтына келген соң, әдебиет әлеміне жол ашыла бастады. Бұған дейін өзі қызығы жырлайтын жырлардың бірнеше нұсқасы болатынын, олардың өзара ұқсастығы мен айырмашылығы бар екенін білген ол халық мұрасын тереңдете зерттеуге кірісті.

Қазақ ССР Ғылым академиясының аспирантурасында оқып (1952), әдебиеттанудағы тыңғылықты зерттеулерімен филология ғылымының кандидаты (1953), филология ғылымының докторы (1968) дәрежесін алды. Әдебиет және өнер институтының кіші ғылыми қызметкерінен бастап (1952), аға ғылыми қызметкері (1956), Жамбылтану бөлімінің меңгерушісі (1972) қызметтерін атқарды. 1966 жылдан СССР Жазушылар одағының мүшесі қатарына өтті.

М.Дүйсенов көркем проза, сын, әдебиет ғылымы салаларының бірдей еңбек еткен қарымды қаламгер. Оның 3 әңгімелер жинағы, 20 повесть, 7 ғылыми монография, 200-ден аса ғылыми, сын мақалалары жарияланды.

Ол негізінен балалар әдебиетіне қомақты үлес қосқан жазушы. «Алтын ұя» (1957), «Мен қалай торғай болдым» (1958), «Жолың болсын» (1959), «Қалыңдық» (1962), «Ана махаббаты» (1965), «Гүлжан сүйеді» (1969), «Меймандар» (1971), «Ант» (1974), «Үміт» (1979), әңгімелері мен повестер жинақтарының басты кейіпкерлері балалар мен жастар. Ал «Біз – күн перзентіміз» (1984), «Бір – аспанның астында» (1986), «Сағанатас сырлары» (1992) повесть-эссе циклында әлемнің жаратылысы, жан-жануарлар мен адамзат ба-

ласының қашан пайда болып, қалай өсіп-өнген тарихи жолдары ғылыми негізде қызықты әңгімеленеді.

Жазушы алғашқы әңгімелерін былайша еске алады: «Ең алғашқы әңгімем 1948 жылы «Қазақстан пионері» газетінде басылды. Содан кейін-ақ әңгіме, очерк жаза бастадым. Сол жылы «Социалистік Қазақстанда» «Қызыл тулы колхоз» деген очеркім жарық көрді. Редакцияға бір келгенімде Асқар Лекеров, Зулфукар Айтмағамбетов деген редакция қызметкерлері:

– Бала, қадамың жаман емес, жаза бер, – деп тілек білдірген соң, көңілім тасып сала берсін.

1949 жылдың январь айында біз біреудің бір бөлмелі үйін жалдап тұрдық. Мен университеттің соңғы курсында оқып жүрмін. Жатақханада орным болса да, көбіне ағайымның үйінде жүремін. Бір күні үйге Асқар Тоқмағамбетов келді. Бұл кісі ағайыммен әрі құрдас, әрі жолдас.

– Оқуың қалай? – деп сұрады Асекең.

– Жаман емес.

Мен былтырғы «Қазақстан пионері» газетінде басылған «Жас мерген» әңгімемнің қиындысын бердім. Ол кісі мұқият оқып шықты да:

– Әй, мынауың балаларға лайық, жақсы дүние екен. Жазуды тастама, – деді. Жасы үлкен, тәжірибелі ағаның бұл сөзін мен шын ықыласпен қабылдадым. Содан кейін балалар бақшасы туралы повесть жазуға кірісейін. Бір жағынан «Алпамыс батыр» туралы диплом жұмысын да жазып жүрмін, повесім шықпады.

Университетті бітіріп, аспирантураға түскен соң да бір жағынан оқу, кандидаттық минимумге дайындалып, екінші жағынан әңгіме жазумен айналыстым. Тәжірибе аз, тақырып тапшы. Дегенмен әңгімелерім «Қазақстан пионері», «Пионер» журналы, «Лениншіл жас» газеттерінде аз да болса жариялана бастады. 1955 жылы «Нұрқанның үйінде» деген әңгімем «Қазақстан әйелдері» журналында жарияланды (№5).

Жаздың күні Мұхаметжан Қаратаев жеке бір үй жалдап шықты. Қыдырып сол үйге келсем, Тайыр Жароков отыр екен.

– Мынау менің нағашы інім, – деп таныстырды Мұхаң.

– «Қазақстан әйелдеріндегі» әңгіме сенікі ғой, – деп Тайыр аға жымия күліп бетіме қарады.

– Ие.

– Жақсы. Тек концовқанды ойлауың керек. Әсіресе, бірінші жақпен сөйлеп отырған кейіпкеріңнің сөзі онша сәтті шықпаған. Плакаттау. Қарапайымдау сөйлесін.

Бұл әңгімені Мұхаметжан аға да оқыған екен. Оған да ұнаған сияқты. Сонымен әңгіме жазуды тоқтатқаным жоқ. Жасы үлкен ағалар менің тауымды шақпайын деп жылы сөздер айтты, оны мен, әрине, кейінірек түсіндім. Алғашқы әңгімелер жинағым балаларға арналып, «Мен қалай торғай болдым» деген атпен 1958 жылы жарық көрді. Келесі жылы «Жолың болсын» деген атпен екінші әңгімелер жинағым шықты.

«Мен қалай торғай болдым» әңгімелер жинағының өзім қойған аты – «Бақытты балалар» болатын-ды. Кітап шыққанда оның өзгеріп кеткенін көрдім. Оқушыны кітап атымен де тартып тұруы керек деп осылай өзгерткен студент кезімнен досым, баспа қызметкері Амантай Байтанаев екен. Оған, әрине, ренжігенім жоқ. Балалар үшін жазу оңай шаруа еместігін мен кейін түсіндім. Бала психологиясына лайықты идеяны таңдау, оқиға, сюжет құру, тартымды композиция, әсіресе, олардың қабылдануына оңай тіл табу керектігін ертерек түсінсем де, «көңілдегі көрікті ойдың» қағазға түскенде әрі қаша беретіні болады екен. Жинақтағы кейбір әңгімелерім өзіме ұнағанымен біразы көңіліме онша қона бермеді. Тәжірибесіздік бой танытты. Қазір жазсам, әрине, басқаша жазар едім, біразын тіпті жинаққа енгізбеген де болар едім. Дегенмен осы жинаққа баспа бетінде екі-үш мақала жарияланды. Қ.Мырзалиев сын айтты, Ә.Нарымбетов, Ә.Нұршайықовтар, тіпті, өсіре мақтады.

«Жолың болсын» әңгімелер жинағы негізінен юмористік бағытта жазылған. Ондағы әңгімелердің біразы менің күнделігімнің негізінде пайда болған. Кейде өмірдің өзі дайын тақырып, оқиғаны, характерлерді алдына баса бермей ме? Соны сәл-пәл ғана әдеби жанрдың сипатына лайықтап жазасың. Кейбір әңгімелер, әрине, осылай болуы керек-ау деген қиялдан да туады».

Әдебиетке осылай келген жазушының шығармаларын көпшілік оқырман жылы қабылдап, әдебиетшілер қауымы оң пікірлерін білдіріп жатты. Оның «Гүлжан», «Ана махаббаты» повестері орыс, «Емтихан» повесі өзбек тіліне аударылуы да тегіннен тегін болмаса керек.

Сыншы ғалымның «Әдебиеттегі форма мен түрдің бірлігі» (1962), «Ілияс Жансүгіров (өмірі мен творчествосы)» (1965), «Ақын мұраты» (1967), «Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі» (1977), «Ұлы Октябрь шуағы» (1982), «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты» (қосалқы автор, 1982) тәрізді монографиялары мен көптеген ғылыми-сын мақалаларында қазақтың көне мәдени мұрасы, ақындық-жыршылық импровизаторлық өнері, айтыс жанры, қазақ совет поэзиясының даму жолдары мен мәселелері, Ілияс Жансүгіров, Ә.Тәжібаев тәрізді көрнекті ақындардың өмірі мен шығармашылығы тыңғылықты зерттелді. 1968 жылы 27 июньде «Ілияс Жансүгіров және қазіргі қазақ поэзиясы» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады.

«Ілияс Жансүгіров» атты көлемді монографиясы мен диссертациялық ғылыми еңбегі сол кездің өзінде С.Мұқанов, Н.Ғабдуллин, Т.Нұртазин, С.Қирабаев, С.Қасқабасов тәрізді бірқатар ғалымдар тарапынан өз бағасын алады.

«Ілияс Жансүгіров» (1965) – қазақ кеңес әдебиетінің негізін салушылардың бірінің өмірі мен шығармашылығын тыңғылықты зерттеуден туған монография. Монографияның жазылған уақытына қарайтын болсақ, өткен ғасырдағы мәдениет пен әдебиет төңірегіндегі

айтыс-тартыстардың еріксіз еске оралатыны анық. 1957 жылы сталиндік репрессияның құрбаны болған ақынның азаматтық, идеялық үні ресми ақталған соң, оның шығармаларын зерттеу әдебиеттану ғылымының кезекті міндеттерінің бірі саналды. Міне, осындай сәтте зерттеу нысанына алынған тақырып өз нәтижесін көрсетті. Ғалым ақынның өмірі мен шығармашылығын зерттеуде оның ауыз әдебиеті мен Абай поэзиясының озық дәстүрлерін қалай меңгергендігіне, толыса келе үйренуші бала ақыннан дара ақынға жету жолдары сыршыл лирика мен кең құлашты эпикалық поэмаларын негізге алды. І.Жансүгіровтің өлеңдері мен поэмалары, әңгіме-фельетондары, романдары мен пьесалары түгелге жуық ғылыми сараланды. Ұлттық әдебиеттің осы аталған жанрларымен бірге сатираның өсіп-өркендеуіне үлес қосқан ақынға берілген «қазақ совет поэзиясын тақырыптық, жанрлық, көркемдік сапа жағынан қауырт дамытуда І.Жансүгіров салған олжалар аз емес» деген баға қашан да өз құнын жоймайтыны белгілі. Ақын сюжетті, оқиғалы, реалистік поэмаларында лирикалық-философиялық ой түйгендігін жадында ұстаған зерттеуші «... ол халық поэзиясының озық дәстүрінен үлгі ала отырып, көп жағдайларда Абаймен ақындық өнер таластыру дәрежесіне көтеріледі», – деген тұжырым жасайды.

Еңбекті ақынның алғашқы тырнақалды туындысынан бастап, оның сөз өнерін еркін игере келе озық үлгіде жазылған шығармаларына жасалған әдеби талдаулар құрайды. Ақын шығармаларындағы жаңа тақырып, жаңа образ, лирикалық, эпостық жанрларды меңгеруі оның творчестволық даму жолдары ретінде танылды.

Қазақтың көрнекті ақыны Әбділдә Тәжібаевтың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге арналған «Ақын мұраты» (1967) атты монографиясында ғалым ақын шығармаларын өзі өмір сүрген қоғам шындығымен бірлікте қарады.

«1915 жыл. Күз. Көмірдей қара түнде күңіренген суық жел әлсін-әлсін демін ішіне тартып, екпіндей соғып тұр. Алты жасқа толған Әбділда тәтті ұйқының құшағында қаннен-қаперсіз жатыр еді. Көптен бері төсек тартқан әкесі Тәжібай сол бір суық түнде біржола көзін жұмды», – деп басталады «Туған, өскен орта» атты бірінші тарау. Ғалымның сөз саптауынан жазушыға тән суреткерлікті тану қиын емес. Зерттеуші ақынның өмір жолын оның поэзиясы арқылы өрбітеді. «Еске алу» атты поэмасында жиырма алты жасар жесір жоқтауының зарлы әуені ұлы Әбділда мен қызы Зылиқаның жанын жаралап, көңілдеріне ұялап, құлақтарында мәңгілік сақталып қалғанына көңіл аударды.

1949 жылы шыққан «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркіндегі» М.Әуезовтің Ә.Тәжібаевтың шығармалары жөніндегі қысқаша монографиялық тарауы мен Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, С.Мұқанов, Р.Бердібаев тәрізді ғалымдардың мерзімді басылым беттерінде жазылған мақалаларынан кейін туған толымды еңбек ақынның өмірі мен шығармашылығын түгелдей қамтуымен ерекшеленді.

«Іздену жолдары, өсу жолдары» атты екінші тарауда Әбділданың ақындығының өсу жолдарына қаныға түсек, «Биік өре, кең өріс» атты үшінші тарауда ақынның толысып кемелденген шағын дөп танимыз. Ғалымның Ә.Тәжібаев шығармалары жөніндегі: «Ақын жыл асқан сайын бірден бір күрделі ойларға ойысып, өмірдің әр саласы туралы батыл-батыл пікірлер айтып отыр. Сол ойды лирикалық сезімге бөлеп, бере алды. Сезімге жеткізетін түр, әдіс-тәсілдердің нақтылығын, нәзіктігін, байлығын ерекше атаймыз. Лирикалық өлеңнің жанрлық ерекшеліктерін сақтауда да үлкен шеберлік көрсетті», – деген пікірі оның творчествосын тұтастай зерттеуден туғаны анық.

Оның Әбділда Тәжібаевтың шығармаларын ғана зерттеп қоймай, онымен тонның ішкі бауындай араласқанын автордың естелік-эсселерінен оқуға болады.

Онда Әбділда Тәжібаевтың мерейтойын Рахманқұл Бердібаев пен Мырзабек Дүйсеновтің жүргізгенін, олардың әуелетіп салған «Ақтолғай», «Ағажан» әндері Алатаудың бөктерінде қалықтап тұрып қана қоймай, жиналған көпшіліктің ыстық ықыласына бөленгені туралы айтылған.

Ғалымның 1949-1988 жылдар арасында қазақ әдебиеттану ғылымына қосқан еңбектерін саралайтын болсақ, оны бірнеше бағытта тарата сөз етуге тура келеді. Біріншісі, әдебиет тарихын зерттеу, дәлірек айтсақ, қазақ әдебиетінің белгілі кезеңдерін зерттеу, екіншісі, жекелеген ақын-жазушылардың шығармашылығын зерттеу, ал үшіншісі, әдебиеттегі мазмұн мен форма, жанр, стиль мәселелерін зерттеу. Әдебиеттің тарихы, сыны, теориясын бірлікте ұстаған ғалым еңбектері ұлттық әдебиеттің әр қырын қамтыды.

Бірінші топқа Т.Кәкішевпен бірлесе жазған «Ұлы Октябрь шуағы» атты зерттеуін жатқызсақ, екінші қатарды «Михаил Шолохов – совет әдебиетінің аса көрнекті жазушысы», «Ілияс Жансүгіров», «Ақын мұраты» атты монографиялары толықтырады. Ал, үшінші топты ғалымның «Әдебиеттегі мазмұн мен форманың бірлігі», «Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселелері» атты зерттеулері мен К.Сейдеханов, С.Негимовтармен бірлесе жазған «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты» атты еңбектері қамтиды.

Осы аталған еңбектердің әрқайсысы жөнінде екіауыз сөз айтуға тура келеді. Себебі олардың бірі қазақ әдебиеті тарихының белгілі бір кезеңін зерттеуге арналса, екіншісі жекелеген қаламгердің шығармашылығына арналды. Т.Кәкішевпен бірлесе жазған «Ұлы Октябрь шуағы» (1982) еңбегінің жазылған уақытына көз жіберетін болсақ, бұл қазақ әдебиетін Қазан төңкерісінен бермен қарай ғана сөз етуге тырысқан социалистік реализм қағидаларының белең алып тұрған шағы еді. Алаштың ардақтысы Қошқе Кемеңгерұлының: «Не нәрсені де өз заманына қарай бағалау керек», – деген қағи-

дасын жадымызда ұстайтын болсақ, бұл сонау елуінші жылдардағы алаш арыстарының ақталмаған, қазақ әдебиетінің тұтас бір дәуірі ақтандақ болып жатқан кез еді. Зерттеушілер жоқтан бар жасап, әдебиеттің ақ қалған беттерін толықтырып оқушылар қауымына әдебиеттің тұтастығын танытуға тырысты. Демократияшыл бағыттағы әдебиеттің реалистік, романтикалық сипаттарын социалистік реализм әдістерімен байланыстыра қарау оңай шаруа болған жоқ. Кеңестік дәуір тұсында біржақты бағаланған Алаш қайраткерлерінің шығармалары түгілі, аттарын атауға болмайтындығын ескертін болсақ, бұл еңбекте Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Б.Күлеев, С.Садуақасұлы, С.Қожанов тәрізді қаламгерлердің есімдері там-тұмдап аталуының өзін ерекше атауға болады.

1955 жылы жазылған «Михаил Шолохов – совет әдебиетінің аса көрнекті жазушысы» атты лекторларға көмекші құралында кеңес әдебиетінің жеткен жетістігі М.Шолохов шығармалары негізінде тұжырымдалған. Оның басты себебі, өздеріңізге белгілі болғандай көпұлтты кеңес әдебиетінің түрі басқа, тілегі бір Кеңестер одағына ортақ мұра ретінде зерттелуі.

Ал, «Әдебиеттегі мазмұн мен форманың бірлігі» (1962) атты еңбекте социалистік реализм әдісімен дамыған көптілді кеңес әдебиетінің идеялық, мазмұндық тұтастығы мен ұлттық формасы зерделенді. Зерттеуші көркем образ, характер, тіл ерекшеліктері мен әдеби форма түрлеріне талдау жасайды. Ғалым мазмұн мен түр жөнінде: «Мазмұн мен форма бір-бірімен жымдасып, қабысып, бірін-бірі жүзеге асырып отырған жағдайда ғана, шығарма шын мағынасындағы көркем шығарма болады. Сонда ғана шын мағынасында оқушыға идеялық, эстетикалық тәрбие бере алады. Мазмұн мен форманың өзара тығыз байланыстылығы да, міне, осында», – деген болатын. Ол бұл ұстанымды «Мен қалай торғай болдым?», «Жолың болсын», «Қалыңдық», «Ана махаббаты», «Гүлжан сүйеді», «Меймандар»,

«Ант», «Үміт», «Біз күн перзентіміз», «Бір аспанның астында», «Ғасырлар сыры» тәрізді көркем шығармалары арқылы нақтылай түсті.

«Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі» атты еңбекте ұлттық драматургияның жанр, стиль мәселесі Ә.Тәжібаев, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов сынды драматургтердің драмалық шығармалары негізінде зерттелді. Ә.Тәжібаевтың «Терең көл», «Жомарттың кілемі», «Көтерілген күмбез», «Гүлден дала», «Дубай Шубаевич», «Майра», «Жартас», «Қыз бен солдат», «Монологтар» тәрізді драмалық шығармалары мен опереттаның (операның шағын жанры) либреттосына лайықталып жазылған «Күзетші» мен «Күйеулері» өлеңмен жазылды. Осы шығармаларға талдау жасай келіп, ғалым: «Ә.Тәжібаев драматургия, кинодраматургия салаларында елеулі еңбек етіп келе жатқан жазушыларымыздың бірі. Оның реалистік, романтикалық үлгідегі драмалары, комедиялары қазақ драматургиясының дамуына өзіндік үлес болып қосылды», – деген қорытынды жасайды. Ғалым бұл еңбекте аталған драматургтердің шығармалары арқылы көркем ой, метафоралық тіл, кейіпкерлердің психикалық сипаты, характер жасаудағы негізгі шарттар, диалог, монолог, лирикалық монолог, кейіпкер тілінің өзіндік сипатын трагедиялар мен комедияларда шеберлікпен пайдаланылғандығын драматургтердің тілдік ерекшелігі ретінде тани білген. Бұл – қаламгерлер творчествосының характері, стилі тұрғысынан ақын-драматургтің прозашы-драматургтен тілдік-стильдік жағынан айырмасы болатындығын ғылыми тұрғыда дәлелдеген еңбек.

1979 жылы шыққан «Ақын-жыраулар» атты өмірбаяндық анықтамалықта 261 қаламгердің шағын шығармашылығы жасалса, 1982 жылы жарық көрген М.Дүйсенов, К.Сейдеханов, С.Негимов үшеуі бірлесе жазған «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты» атты еңбекте халық ақындарының шығармалары тыңғылықты зерттелді.

К.Сейдеханов, С.Негимовтармен бірлесе жазған «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты» (1982) атты монографияда ақын-жыраулар творчествосының көркемдік ерекшелігі қарастырылған. Мұнда ақындық өнер табиғаты және оның даму ерекшеліктері, поэтикалық тіл мен бейнелеу құралдарының сипаты, өлең-жырлардың өлшем-өрнектері мен құрылыс жүйесі талданған. М.Дүйсенов жазған «Ақындық өнер табиғаты және оның даму өрісі» деп аталатын тарауда Сүйінбай, Жамбыл, Бөлтірік, Омар, Кенен, Нартай, Иса, Үмбетәлі, Нұрпейіс сынды халық ақындарының шығармашылығы арқылы ақындық, жыраулық дәстүрдің дамуын сөз етсе, ақындық дәстүрдің бүгінгі жалғасы қандай деген сауалға Құлжабай Төлеуов, Әсімхан Қосбасаров, Қалдыбек Әлікұлов, Қалихан Алтынбаев, Манап Көкенов, Көкен Шәкеев, Сара Тоқтарбаева, Шолпан Қыдырниязова, Камал Ендібаев, Аяз Бетбаева, Надежда Лушникова, Райхан Нәкеева тәрізді айтыскер ақындардың өнерімен жауап береді. Бұл еңбекте тек қазақ халқына ғана бұйырған суырып салма ақындық пен ақындар айтысы өнерінің кешегісі мен бүгіні, бүгіні мен болашағы туралы ой түйілген.

Сонымен бірге ол «Қазақ әдебиеті тарихының очеркі» (1958, 1959 қазақ, орыс тілдерінде), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (III том, екі кітап 1967, орыс тілінде 1971), «История многонациональной советской литературы» (I-том, Москва 1971) сияқты ірі-ірі академиялық кешенді еңбектердің белді авторларының бірі және редколлегия мүшесі болды. Сонымен бірге тұңғыш қазақ совет энциклопедиясына (12 томдық) белсенді қатысқан авторлар қатарында есімі аталмақ. «Ақын жырлары» (1958) деген жинақ пен «Қазақ әдебиетінің хрестоматиясын» (орыс мектептерінің IX-X кластарына 1968-1986) құрастырды. Көптеген ғылым кандидаттарын дайындап, ғылымға жолдама берді. Қазақ ССР ҒА және Қазақ мемлекеттік университетінің филология ғылымдарының біріккен ғылыми кеңестерінің мүшесі болды.

Қаламгердің осы аталған еңбектері ескеріліп, «В.И.Ленин туғанына 100 жыл толуына байланысты үздік еңбегі үшін», «Еңбек ардагері» медальдары, «Қазақ ССР-ң 50 жылдығы», Бүкілодақтық Білім қоғамының «Белсенді еңбегі үшін» белгілерімен наградталды.

Соңғы жылдары М.Дүйсеновтің інісі Елеусін Төлегенұлының қолға алуымен бірқатар еңбектері (М.Дүйсенов. Таңдамалы. 2-том. Алматы. ҚАЗАқпарат 2004.) қайта басылып, оқырман қауыммен қауышты. Сондай-ақ М.Дүйсеновтің университет табалдырығын аттаннан өмірінің соңғы жылдарына дейінгі аралықтағы табанды ыждаһаттылықпен жазылған күнделік-эссесі Қызылорда баспасынан 2006 жылы «Жылдар мен сырлар» атты 2 томдық кітап болып жарық көрді. 2013 жылы «Бекзат бомыс» атты ол туралы естеліктер жинағы шықса, үстіміздегі жылы көптомдық шығармалар жинағы баспада өндірісте жатқаны бар.

Мырзабек Дүйсеновтің мұраларын зерттеу, насихаттау, қайта жариялау, атын мәңгілік есте қалдыру тәрізді игілікті істердің бәрінің басы-қасында інісі Елеусіннің жүргені баршаға аян. Қазіргі таңда Мырзабек Дүйсенов атында Қызылорда қаласында көше, мектеп бар. Осылардың барлығы еліне адал қызмет жасаған перзентіне жасаған қазақ халқының ыстық ықыласы мен ерекше құрметі екендігі белгілі.

ШЕРИАЗДАН ЕЛЕУКЕНОВ

(1929 жылы туған)

Бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының іргесін ұстап тұрған ғалымның бірі – Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Шерияздан Рүстемұлы Елеуқенов.

Әдебиеттегі қадамын журналистикадан бастаған ол өз замандастары Кәкімжан Қазыбаев, Сапар Байжанов, Баянжан Мәдиев, Ұзақ Бағаев, Сматбек Төребеков, Қайыркен Сағындықов, Мұқан Мамажанов, Бекежан Тілегенов, Тельман Жанұзақов, Бекмырза Баймаханов, Хайдолла Тілемісов, Шерхан Мұртаза, Сейдахмет Бердікүлов, Әбілмәжін Жұмабаев, Әбілфайыз Ыдырысов, Темірбек Қожакеев, Камал Смайылов сынды саналы ғұмырын қазақ журналистикасының ыстық-суығына арнағаны белгілі. Қазақ журналистикасының қоржынын олжамен толтырған ол ұлттық әдебиеттану ғылымына да қомақты үлес қосып келеді.

Академик Г.И.Ломидзенің жетекшілігімен «Қазақ романы және қазіргі заман» (1996) деген тақырыпта кандидаттық, «Қазақ романының идеялық-көркемдік және жанрлық ерекшеліктері» (1989) атты тақырыпта докторлық диссертация қорғаған ол – бүгінгі таңда әдебиеттану ғылымына айқын із салған білікті ғалым. Осы тұрғыда оның «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты» (1977), «От фольклора до романа-эпопеи» (1987), «Жаңа жолдан» (1989), «Мағжан» (1995), «Әдебиет және ұлт тағдыры» (1997), «Ғасырмен сырласу» (2004), «Тәуелсіздік биігінен» (2007), көптомдық шығармалар жинағы т.б. тәрізді зерттеу еңбектерін ерекше атаған жөн.

Ғалым зерттеулерін өз ішінен бірнеше салаға бөліп сөз етуге болады. Олардың ішінен бірінші көзге түсетіні – қазақ романы туралы зерттеулер. «Сүйекті жанрдың» арғы-бергі тарихын жете зерттеген ол қазақ романын Абайдың эпистолярлық романынан бастау керектігін ғылыми тұрғыда дәлелдеп берді. Ол жөнінде зерттеуші: «Ұлы ақынымыз орыс поэзиясының елуге жуық өлеңдерін аударып, түп нұсқадан қай жағынан да кем түспейтін шеберлікпен қазақ поэзиясын жаңа түр, соны сөзбен байытты. Пушкиннен шалыс ұйқас алды, өлең жолын сегіз буыннан құрайтын өлшем енгізді» – деген.

Кең байтақ романның махаббат жырына айналуында, Пушкиннен өзгеше бітім алуында бірқатар сыр бұғулі», – дей келіп, аталған шығармаға тыңғылықты талдау жасады. Нәтижесінде қазақ романының тарихы Абайдың эпистолярлық романынан бастау алды. Мұның өзі оның қазақ романының тарихы мен көркемдік қуатын жете зерттеуге ден қойғандығын аңғартады.

Оның зерттеулерінің бір парасы – монографиялық зерттеулер. Мағжан Жұмабаев, Әбділда Тәжібаев, Ілияс Есенберлин, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Тахауи Ахтанов сынды ақын-жазушылардың шығармашылық портретін жасаған ғалым монографиялық очерктің өз ерекшелігін танытты. Ол – кез-келген ақын-жазушының өмірі мен шығармашылығын толық қамту арқылы олардың творчестволық өсуін, ұлт әдебиетіне қосқан үлесін анықтау. Зерттеулерінен қазақ әдебиеті туралы алыс-жақын шетелдік ғалымдар мен сыншылардың, жазушылардың жазғандарын мұқият қадағалап, назарда ұстау ерекше көзге түседі. «Мағжан» атты монографиясы үшін Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атанған ғалымның тәуелсіз қазақ ақындары Кәкімбек Салықов («Мағжан аға») пен Темірхан Медетбектің («Мағжан жыр») ақын ағамен сыр бөліскен жырларына дейін назарда ұстап отыруы – ғалымның зерттеу объектісіне деген шынайы құштарлығын танытары даусыз.

Бүгінгі таңда қазақ әдебиеттану ғылымының алдында тұрған негізгі міндет – тәуелсіздік кезең әдебиетін зерттеу. Тәуелсіздік кезең әдебиеті бүгінге дейін толық зерттелмегендіктен оны басқарудың өзі оңай болған жоқ. Жоғарыда аталған «Қазақ әдебиеті тарихының» 10 томы «Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ әдебиетін» (1991-2001) қамтиды. Әрбір жанрдың өз маманы болады. Ал, институтта аталған кезеңді зерттеп жүргендер жоқтың қасы еді. Осындай сәтте бар ауыртпалық аталған тақырыптың басшысына түсері белгілі. Аталған кезең әдебиетін зерттеуге белгілі ғалымдар тартылған. Соңғы жылдар әдебиетін зерттеудің өз қиыншылығы да жетерлік. Оны осы 10- томның 50 пайызын кітаптың бас редакторы өзі жазғанынан көруге болады. Кітаптың құрылымы «Алғы сөз», «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде (кіріспе)», «Проза: Роман», «Повесть, хикаяттар», «Әңгіме», «Деректі әдебиет», «Сатира», «Фантастика», «Лирика», «Поэма», «Драматургия», «Қазақстан халықтарының әдебиеті», «Әдебиеттану», «Әдеби-көркем сын», «Қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары» сынды негізгі шолу тараулармен бірге осы кезеңнің «Әдеби өмір шежіресі» мен «Библиографиялық көрсеткішін» қамтиды. Қазақ әдебиетінің белгілі библиограф ғалымы Әбділхамит Нарымбетов бүкіл ғұмырын арнап келе жатқан әдебиеттің библиографиясы мен шежіресін жасау – екінші бірінің қолынан келмейтін шаруа. Олай болса, бас редакторы авторларын үлкен талғаммен таңдай білген. Шежіре мен көрсеткіштің толықтай көлемді етіп берілуі де құптарлық. Себебі аталған кезең әдебиетін зерттеуде мұндай көрсеткіштердің аса қажет екендігі анық. Сонымен бірге Ә.Нарымбетов – қазақ поэмасын тұрақты зерттеп жүрген бірден-бір ғалым. Ендеше, бұл тарауды да негізгі маман жазғаны анық. Тақырып жетекшісі осылайша әр жанрдың өз маманын таңдап алуда ұтқырлық танытқан.

Кітаптың алғы сөзінде Ш.Елеукенов: «Әрине, жаңа кезең көркем кітабының бәрі бірдей қалам ұшына ілік-

кен жоқ. Кейбір татымды туынды әртүрлі себеппен назарға түспей қалды да. Түспей қалуының өзге де себебі болуы мүмкін. Әдебиет тарихы баспа жүзін көрген шығарманың құнын айырмай шетінен тықпалай беруді көтермейді. Қазір не көп – қағаз топаны көп. Проза әлеміне де, өлең өлкесіне де кіруге лайықсыз, әдебиетпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын шалажансар шимайлар бүгіндер қаптап кеткені жасырын емес. ...кітапта бүгінгі тәуелсіздік әдебиетінің әжетке жарайтыны, жілігі татиды дегендері ғана іріктеліп талданды», – дейді. Аталған кезең әдебиетіне еңбегі сіңген негізгі көрнекті ақын-жазушылардың шығармалары жанр бойынша сөз болған. Ал олардың жекелеген шығармшылық портретін жасау алдағы уақыттың еншісіне қалып отыр. Себебі, бұл – қозғалыс, даму үстіндегі кезең әдебиеті.

Проза жанрының денін («Алғы сөз», «Кіріспе», «Роман», «Повесть, хикаяттар») филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Елеукуенов зерттеген. Қазақ прозасын жете зерттеп жүрген, роман жанрының білікті маманы ретінде танылған ғалымның бұл жанрды зерттеуде алдына жан салмасы белгілі. Прозаның жетекші жанрын зерттеуде осы кезеңде жазылған негізгі шығармалар іріктеліп алынған. «Үлкен прозасыз үлкен әдебиет жоқ», – деп М.Әуезов айтқандай бүгінгі қазақ әдебиеті үлкен тұғырға шыққаны анық. Тәуелсіздік тұсында роман жанры жаңа биікке көтерілді десек артық айтқандық емес. Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», «З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі, Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша», М.Мағауиннің «Мен», Қ.Ысқақовтың «Ақсу – жер жаннаты», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Ә.Таразидің «Жаза», Т.Әбдіқовтің «Парасат майданы», С.Сматайдың «Жарылғап батыр», Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз», Қ.Исабаевтың «Шоң би», Б.Мұқайдың «Өмірзая», О.Сәрсенбайдың «Шеңбер», К.Сегізбайдың «Беласқан», Б.Нұржекеевтің «Әйел жолы жіңішке», Т.Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы», Ж.Ахмедидің «Шырғалаң», Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны»,

Ұ.Доспанбетидің «Қызыл жолбарыс», А.Алтайдың «Алтай новелласы», Ә.Асқардың «Өр Алтай, мен қайтейін биігінді», С.Елубайдың «Мінәжат», Т.Нұрмағамбетовтің «Айқай» атты романдары осы жылдардың жемісі. Зерттеуші роман жанрын зерттеуде осы аталған шығармалар қазақ әдебиетінде қалыптасқан дәстүрді қалай жалғастырды, мазмұндық, түрлік қандай жаңалық қосты деген мәселелер төңірегінде қарастырған. Жекелеген шығармалардың жетістігі жазушылардың көркемдік шеберлігі негізінде сараланған. Сонымен бірге зерттеуші бүгінгі қазақ прозасының жанрлық табыстарын да тілге тиек етіп, нақты шығармаларды талдаумен тың ғылыми тұжырымдарын ұсынған. Ғалымның: «Тәуелсіздік дәуірі он жылдық әдеби процесс арнасын жаңа бағытқа бұрды. Ел көңілінің гүлін ашқан әдеби дәуірдің алғашқы жемістерін тере де бастадық. Сөз өнерінің зор саласы – проза, жетекші жанры – роман бабында екені ерекше қуантады» немесе «XIX, XX ғасыр – әдебиетіміздің көркемдік әлемінің шың-күздарына қанат қаққан ғасырлары», – деген пікірлері бүгінгі қазақ әдебиетіне берілген әділ баға.

Ал, фантастиканың негізгі маманы профессор А.Мархабаевтың «Фантастика», сатираны жете зерттеп жүрген ғалым Ү.Уәйдаұлының «Сатира», аталған кезең лирикасын ғылыми айналымға түсірген филология ғылымдарының кандидаты Ә.Қайырбековтің «Лирика», белгілі театр сыншысы Ә.Сығайдың «Драматургия», профессор Р.Тұрысбектің «Әдебиеттану», профессор Қ.Әбдезұлының «Әдеби көркем сын», профессор Б.Мамраев пен С.Ананьеваның «Қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары» деген тарауларын жазуы да құптарлық. Бүгінгі қазақ әдебиетінің білікті мамандарының бірі Қ.Әбдезұлының: «Бір мүшелді толтырып, енді екінші мүшелге аяқ басқан жас, егемен еліміздің туған әдебиеті мен өнерінің бірден-бір жанашыры, яғни жақсы мен жаманын, арзаны мен қымбатын қалт жібермей ажыратып айтып, оқырман назарына әрдайым ұсынып отырған, бүгінгі көркемдік дамуымыздың күре тамырындай бо-

лып кеткен әдеби-эстетикалық сынымыздың әлі де алар асулары алда», –деген сөзінен қазақ әдебиеттану ғылымының күн санап өсе беретінін аңғарамыз.

«Қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстары» атты тарау тәуелсіздік алғаннан бергі Қазақстан Республикасының әлемнің сан алуан елдерімен дипломатиялық байланыста болғанын аша түседі. Соның ішінде шығыс елдерімен мәдени және әдеби байланыстардың кеңейе түсуі жан-жақты сөз болған. Түркі тілдес Түркия, Әзірбайжан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан және басқа елдермен бірге соңғы жылдары Монғолиядағы және Қытайдағы қазақтардың әдеби байланыстары да кеңейе түскендігін зерттеушілер жеткілікті түрде зерттей білген. Туысқан түркі тектес халықтар әдебиетінің кейінгі жылдары бірлікте қаралуы да осы кезең әдебиетінің жетісітігі.

Бұл зерттеу тәуелсіздік әдебиетінің толық бағасын берді деуден аулақпыз. Себебі, бұл даму үстіндегі кезең болғандықтан, ол жөніндегі зерттеулер де тыңнан түрен салғандығымен бағалы. Дегенмен, Бұл ұжымдық еңбек – сол кезең әдебиетін зерттеудегі негізгі бағытты көрсетіп, алдағы үлкен зерттеулерге жол салды.

Екіншісі – «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» («Алатау» баспасынан шыққан) деп аталатын Ш.Елеуке-новтің зерттеу еңбегі. Бүгінгі базар нарқы шарықтап тұрған шақта әдебиетшілердің кітаптарын жарыққа шығару да оңай шаруа емес. Аталған еңбектің Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің мемлекеттік бағдарламасы бойынша шығарылғаны қуанарлық жай. Тәуелсіздік кезең әдебиеті ғылыми айналымға түсе қоймаған уақытта мұндай сүбелі зерттеудің әдебиет сүйер қауымға ауадай қажет екені айтпаса да түсінікті.

Алғашқы еңбекке басшылық жасау барысында ғалымның көп ізденгендігін оның екінші зерттеуінен байқауға болады. Кітаптың құрылымы негізгі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде аталған кезең әдебиеті проза, лири-

ка, поэма сынды негізгі жанрлар бойынша сөз болады. Екінші бөлімге бүгінгі заман тілегінен туған әдеби сын, зерттеу мақалалар топталған. Бұлардың дені жекелеген жазушылардың шығармашылық портретін жасаған монографиялы очерк. Кітаптың кіріспесінде ғалым: «Бұл кітап болашақ туындыларға ой түрткі боларлық қызмет атқарса, қалың оқырманның қаптай шығып жатқан әдеби көркем дүниелер хақындағы білмекке құмарлығын өтеуге септесе, – автор еңбегінің еш кетпегені», – дейді.

Біздіңше, автор алдына қойған мақсатына жеткен. Олай дейтініміз, бұл – аталған кезең әдебиеті жөніндегі бас-аяғы жинақы, толыққанды зерттелген тұғыш еңбек. Ғалымның айтуынша ХХ ғасырда қазақ әдебиеті үш кезеңді басынан өткізсе, соның үшінші кезеңі – «қазақ халқының тарихындағы ең бақытты дәуірден, мандайы жарқырап, тәуелсіздік туын желбіретіп, мерейі үстем болған және елімізді демократиялық жолға түсірген 1991 жылдың 16 желтоқсанынан басталады». Кіріспеде осы аталған кезеңдегі қазақ әдебиетінің жай-күйі қандай болғандығы сол тұстағы мәдени, әдеби шаралармен байланыстырыла сөз болады. Әдеби процесті жанды қозғалыс ретінде таныта білген ғалым бүгінгі әдебиеттің даму үстінде екендігін жан-жақты аша түскен. Кеңестік дәуір тұсында цензура мен партиялық бақылауда болған қазақ әдебиетінің тәуелсіздік тұсында қол жеткізген табысының ұшан-теңіз екендігі де шынайылықпен көрсетілген. Әдебиеттің «ақтаңдақ» беттерінің зерттеліп, ұлттық әдебиетіміздің тұтас бір кезеңі, дәлірек айтқанда, 20-30-жылдардағы қазақ әдебиеті жаңа есімдермен толығы түскендігі де осы кезеңнің жетістігі екені белгілі.

«Тәуелсіз елдің еркін тынысты прозасы» атты тарауда аталған кезеңдегі қазақ прозасы зерттеу нысанына алынған. Сүйекті жанр болып табылатын романның бүгінгі күйі қандай деген сауалға ғалым нақты шығармаларды талдау арқылы қол жеткізген. Қазақ әдебиетіне еңбегі сіңген көрнекті жазушы Ә.Нұрпейісовтің кеңестік дәуір тұсынан бастап 25 жылда жазылып біткен «Соңғы

парыз» романы бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымынан өз бағасын алған. Олай дейтініміз: «Қазақ әдебиетінің ХХ ғасырдың ақырғы он жылының бетке ұстар туындыларын сөз еткенде, алдымен тілге үйірілетін туынды – жазушы Әбдіжәмил Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-дилогиясы (1999)», – дей келіп ғалым өзінің осы ойын өзіне дейін жазылған еңбектермен дәлелдейді. Қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетіне еңбегі сіңген белгілі ғалым академик Зейнолла Қабдолов тағы басқалармен бірге алыс-жақын шетелдік сыншылар мен жазушылардың, Башқұртстанның халық жазушысы Мұстай Кәрімнің, Берлиндік жазушы-публицист Леонгард Кошут тұжырымдарымен өз пікірін ұштастыра білген ғалым ғылымдағы ізденімпаздығын да байқата түскен. Жекелеген шығармаға талдау жасауда сол жөнінде өзіне дейін кімдердің не айтқанын мұқият есте сақтап отыру да ғылым мәдениетін танытар әдіс-тәсіл. Егер жеке өз пікірін ғана білдірсе, ол зерттеуден гөрі жеке адамның монологы болып шығар еді. Ендеше, бүкіл әдеби процеске не болып жатқанын жіті бақылап, оған өз көзқарасын білдіріп отыру да ғылыми зерттеудің құнын арттыра түсері даусыз.

«Лирика» тарауында бүгінгі жырдан сарай салған қазақ ақындарының көркемдік табыстары қазақ лирикасының жетістігі ретінде танылған. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаттары Темірхан Медетбектің «Тағдырлы жылдар жырлары», Иран-Ғайыптың «Қорқыттың көрі», Нұрлан Оразалиннің «Ғасырмен қоштасу», Марфуға Айтқожинаның «Аңсау» атты жыр кітаптары зерттеу нысанына алынған. Т.Медетбек «Тәуелсізбін» атты көлемді өлеңінде кешегі ХХ ғасыр соңындағы қазақ жастарын қынадай қырған Орталыққа деген ащы зарын төгіп, тәуелсіздік кезең лирикасын ұлт мүддесі тұрғысынан сөйлетеді. «...Нұрлан жинағы кам көңіл. Өзіне қояр сауалы көп», – деп түйген ғалым ақын өлеңдерінің астарына үңіліп онымен сыр шертіседі. Ақын қойған сан сауалға жауап іздейді. Мағжандай

ақын бабаларымен қайта табысқан тәуелсіз ел ақындарының ата рухына айтары да шексіз. Темірхан Медетбек «Мағжан жыр», Кәкімбек Салықов «Мағжан аға» атты өлеңдерінде ақын ағамен сырласса, ғалымның да Мағжанға ерекше ілтипат жасауы орынды. Бүгінгі қазақ ақындарының бірін-бірі қайталамайтынын аңғарған ғалым: «Мұхтар (Шаханов) өлеңдері капитализмнің қазақ даласында алғашқы қордалануының жүген-кұрықсыз кеткен бейбастықтарын, былық-шылықтарын аяусыз әшкерелейді», – десе, «Қабылхан (Күзембаев) ұйыстырған өлең жолдары аруақ шақырып айбынданады, жырау жылғаларына қайта су толтырып ағындатады. Орғытып тоқсан толқытады. Тәуелсіз өмірдің қуатына қуат қосатын оптимизм халық жігерін арттыра түседі деп есептейді. Өзі тарих боп сөйлейді», – деп тұжырымдайды.

«Поэма» тарауында бүгінгі кең құлашты эпикасымен танылып жүрген ақындардың шығармалары негізге алынған. Аталған кезеңде «Ойлан, қазақ», «Желтоқсан», «Өліара», «Аламан», «Мың бір түннен соң», «Тайқазан», «Шу батыр», «Мыс шаһары», «Сарайшық», «Астана», «Жыл басы» дастарын жазған Асқар Егеубайды ғалым «тыңнан жол салғыш дастаншы» деп бағалайды. Мұхтар Шахановтың «Өркениеттің адасуы» атты дастанын тәуелсіздік кезең поэзиясының татымды жемістерінің біріне балаған зерттеуші: «Дастанда басынан аяғына дейін түзілген тұтас сюжет жоқ. Есесіне оның құрама үзінділердің әрқайсысының шағын сюжеті бар. Сюжет парадокске, күтпеген, шектен тыс оқиғаға құрылады да, тәлімдік, танымдық маңызы бар қорытындымен аяқталады», – деп түйіндей келіп, осы пікірін нақты талдаулармен дәлелдейді.

Ғалым назарын ерекше аударған шығарманың бірі – Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Есенғали Раушановтың «Сарыөзен» поэмасы. «Есенғали поэмасы бүгінгі тәуелсіздігіміздің құны қазақ үшін қандай қымбат екенін тарихи оқиға негізінде көрсеткен. Өзге көп поэмалардан артықтығы – төгіліп тұрған тілінде. Тисе қарғаға, тиме-

се арбаға деп әйтеуір айтыла салатын дүдәмал тіркес, олақ сөйлем кездеспейді. Әр сөз орнын тауып қаланады. Мүдіріс болса, тілге байланыс емес», – деп жоғары бағаланады. Көріп отырғанымыздай ғалым шығарманың мазмұнын баяндаудан аулақ. Ол өзі тілге тиек еткен туындылардың жетістігі мен кемшілігі неде деген сауалдарға жауап бере отырып, бүгінгі қазақ поэзиясының шыққан биігін бағамдайды.

Екінші бөлімнен көзге оттай басылатын тарау – «Жүсіпбек Аймауытовтың роман айнасы». Олай дейтініміз, Жүсіпбек Аймауытов шығармалары жөнінде академик С.Қирабаевтан кейін не айтуға болады деген ой туары даусыз. Алайда, ғалым жазушының әрбір шығармасына өз тарапынан баға беріп, бұрынғы айтылғандарды қайталамауға тырысқан. Мәселен, «Қартқожаны» – роман хроника, «Ақбілекті» – психологиялық роман» деп бергені ешбір дау туғызбасы анық. Себебі, мұндай ғылыми тұжырым нақты зерттеуден жасалып отыр. Сонымен бірге Ақбілек жөнінде, «Күнікейдің жазығындағы» Күнікей туралы тың пікірлер ұсынған. Осыған қарағанда, қандай шығарма туралы да қанша көп жазылса, оның авторының сан қыры ашыла түседі екен. Ендеше, бір тақырып неғұрлым көп зерттелсе, ұлттық әдебиетіміздің өсуіне соғұрлым септігін тигізері даусыз.

Қолымыздағы еңбекті жапқан кезде мынадай ой келді. Бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының еңсесін «Әдебиет – ардың ісі» деп көтеріп жүргендер – аға буын өкілдері. Соңғы он-он бес жылдың ішінде ғалым тәуелсіздік дәуір әдебиетінің маманы болып алды. Ол қандай да бір жаңа шығарма шықса, соған міндетті түрде алғашқылардың бірі болып пікір білдіріп отыруды әдетке айналдырып алған.

Қаламы жүйрік қаламгер осындай сүбелі зерттеулермен бірге көркем шығармадан да қол үзген жоқ. Әр жылдары жарық көрген «Сұлулыққа іңкәрлік» (1999), «Әттең, дүние...» (2001) атты кітаптарға енген Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Кенен Әзірбаев, Ғабиден

Мұстафин, Ғафу Қайырбеков, Кемел Тоқаев, Садықбек Адамбеков, Зейнолла Қабдолов, Шерхан Мұртаза, Өзбекәлі Жәнібеков, Тауман Амандосов, Сапар Байжанов, Камал Смайылов, Сағат Әшімбаев туралы эсселерді оқырман қауымның ыстық ықыласпен қабылдағаны белгілі. Өзімен жақын араласқан замандастарының тек шығармашылығы туралы ғана емес, олардың табиғи болмысы туралы сыр шерткен бұл эсселер қызғылықты тілімен баурайды.

1951-1959 жылдары Шығыс Қазақстан облыстық «Алтай большевигі», кейін «Коммунизм туы» газетінде қызмет істеген қаламгердің алғашқы туындылары да осы газетте жарияланды. Әдебиет майданына елуінші жылдары келген қаламгер алғашында «Тыңға шабуыл», «Үлкен жолда», «Ерекше көктем» тәрізді очерктер жазса, келе-келе ел өміріндегі келеңсіздіктерді арқау еткен «Түймеден түйе», «Айталы алаяқ», «Тартыста табысқандар» тәрізді фельетондар жазумен шұғылданды. «Коммунизм туы» газетінде жарияланған «Сұрапылда» әңгімесі мен «Шимайқан», «Қотыр торғай» атты сатиралық өлеңі қаламгердің қаламын ұштай түсті.

Облыстық газетте әртүрлі жанрда қаламын ширай түскен ол ендігі кезекте республикалық басылымдарда да бағын сынап көрмек болып, 1959 жылы «Мас молда» атты фелетонын «Қазақ әдебиеті газетіне жібереді. Газеттің сол кездегі бас редакторы З.Қабдолов замандасының шығармасы туралы былай дейді: «...редакция ұжымы боп «Мас молда» деген сатиралық новеллаға таңтамаша қалдық... біз үшін Шериаздан Елеукенов деген қаламгер осыдан басталды». Міне, осылайша елуінші жылдардың соңын ала республика көлеміне танылған қаламгер күні бүгінге дейін көркем шығарма жазуды бір сәт те ұмытқан емес.

«Мас молда» былай басталады: «Марқакөлдің Шеңгелді ауылындағы Сапыш шал өлгенде жаназасын шығарғаны үшін алған түйені екі мың сомға сатып, оны кіл Ақмағамбетке жұмсап, біраз ләйліп алған Зұрихан мол-

да енді садақа қаржыны тауысып алып, қолдан ашытқан сыраға телміріп, үйінде жападан-жалғыз кіржиіп отыр». Сөйлемді алғаш оқығанда үлкен әріппен жазылған Ақмағамбетті кісі есімі деп қабылдауыңыз күмән туғызбайды. Алайда «басы зырқ-зырқ етіп, жас сыраны тыжырына ұрттап» отырған молданың сыйқын көргенде оқырманның өзі де тыжырына қалары даусыз.

Осылайша жазушы ХХ ғасырдың екінші жартысындағы «Аңқау елге арамза молда» болып жүрген екіжүзділердің бетін айызыңды қандыра тілгілейді. Ғасыр басындағы әдебиеттен үлкен орын алған арамзалардың кеңестік дәуір тұсында да Коммунистік партиядан қорықпай қулығын асырып, бір басып, екі асап жүргеніне таң қалсаң, бұл – әрине жазушының өмірдің көлеңкелі жақтарын шынайы қалпында бейнелеген шеберлік қыры. Жазушының осындай шеберлікпен жазылған алғашқы шығармалары қатарында бір топ эсселері мен әңгімелерін атау ләзім. «Әке сыны», «Тұңғыш», «Тасыр», «Мүһмин атай», «Мұратжанның қазақшасы», «Базарлық» әңгімелерінің барлығы да өмірден алынған шынайылығымен баурайды. Осы әңгімелердің ішінен «Тұңғыш» әңгімесін ерекше атауға болады. Жазушы көпшілік мән бере бермейтін ұсақ-түйектердің өмірде үлкен мәні бар екенін ерлі-зайыпты Қойшыбек пен Бәну тірлігі арқылы шынайы бейнелеген. Аспан айналып жерге түскен шілденің аптап ыстығында өкпесі өшіп дүкеннен екі сөмкені арқалап келе жатқан Бәну – қайда жүрсе де үйдегілердің ауыз суын ойлай жүретін әйелдер қауымының жиынтық бейнесі болса, көмектесудің орнына ініне тығылған суырдай үйіне зып беретін Қойшыбектің қылығын неге жоруға болады. Жазушы отызды еңсере бастаған Қойшыбектің шаруаға қырсыздығы арқылы еркектер қауымының табиғи болмысына, өздеріне ғана тән ерекшелігіне жан бітірген.

Жазушы Бәнудың: «–Неменеге қарайсың? Үш баланы тудым, бір баланы – тұңғышты асырап алдым. Сені тұңғыш бала демей, не дейін? Қырқынан шықпаған

нәрестедей күтім тілейсің. Апыр-ау, менсіз қалай өмір сүргенсің? Таңым бар. Бірақ онда шешең байғұс болды-ау. Бір әйелден бір әйел асыраған екен-ау. Ер жұртының бәрі дәп сендей болса, әйелсіз үш күн өмір сүре алмай қырылар еді шетінен?», – деген сөзіне үлкен әлеуметтік жүк арта білген. Қойшыбек – әйелі болмаса дәрменсіз болып қалатын еркектердің жиынтық бейнесі.

Осындай шағын жанрлармен бірге кең құлашты эпикалық шығармалар да жазды. Олардың қатарында «Әттең, дүние» романы мен «Қайдасың, сол күндер» роман-эссесін, «Мұхамеджан –Мархума» хикаясын ерекше атаған ләзім. Хикаяға әдебиеттанушы-ғалым, академик Мұхамеджан Қаратаев пен Мархума анамыздың басынан өткерген өмір соқпақтары негіз болған. Бір отбасы басынан өткен ауыр күндер қазақ халқының өткен тарихынан сыр шертіп тұр.

2000 жылы жазылған «Әттең, дүние...» романы – оның көркем шығармадан қол үзбегендігінің айғағы. Роман бейбіт өмір тұсында шипажайда демалып жатқан Можекеңнің шырт ұйқыдан шошып оянуымен басталады. Егер сонау бір сұрапыл жылдар болса, мұндай детальға көңіл аудармауға болады. Алайда, ел аман, жұрт тынышта «әскер қатарынан босап, отставкаға шыққанына жарты ғасыр болған қарт полковниктің мазасын алып мезі еткен бұл не пәле? Бұнда не сыр бар?» деген сұрақ қасындағы серігі Омарбектің мазасын алады. Осылайша екі кейіпкердің диалогынан басталған роман лирикалық шегініспен өрбиді.

Можан бейнесі әңгімелеу үстінде толығып отырады. Можанның оң жақ санынан жараланып алғаш рет госпитальда жатқан кезіндегі армян жігіті екеуінің арасындағы оқиға оның табиғатын ашуға мол септігін тигізген. Жағдайын сұрай келген Машаға «Пошла ты на...», – деп кружка лақтыратын армян жігіті мен оған араша түсу үшін төсек астындағы утқасын лақтыратын қазақ жігітінің қақтығысы арқылы олардың табиғи жаратылысы ашыла түскен. Осы көріністің өзі-ақ қазақ халқының

қыз балаға ерекше құрмет жасайтыны, оны өз еліне кеткенше қонақ ретінде сыйлайтыны жөнінде хабар береді. Себебі, Можан сондай ортада өскен жігіт. Осы арада жазушы армян халқы мен қазақ халқының қыз балаға деген атадан-балаға мирас болып келе жатқан ұлттық қасиеттерін көрсетуге тырысқан. Осылайша бас кейіпкердің өмір, адам жөніндегі түсінігі мен көзқарасы оның бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Бұл қасиет кейінгі уақытта Можанның Инганы алақанға сала аялауымен толығып отырады. Майдан шебіндегі жасаған ерлігін бейнелейтін Мұқанның әңгімесі де оның батырлығына, Отанға адалдығына мысал бола алады. Ал, туған жер, қазақ елінің тарихы, салт-дәстүрі, сөз өнері (жыр-дастандары, мақал-мәтелдері, көркем әдебиеті) туралы әңгімелері оның елі мен жеріне деген шынайы сүйіспеншілігін толықтыруға қызмет етеді.

Можан мен Инга арасындағы махаббат – Можанның өзі көп айтатын бір-біріне қосыла алмай махаббаттың құрбаны болған Қозы мен Баян, Қызжібек пен Төлеген сынды ғашықтардың сұрапыл соғыстан кейінгі жылдардағы жалғасы. Адам баласы не нәрсеге де тыйым салған сайын құмарта түсіп білгісі, көргісі, дәмін татқысы келіп тұратын әдеті ғой. Кеңес одағы жауынгерлері мен Германия елінің жастарына қосылуға болмайтыны жөнінде мемлекет тарапынан тыйым салынғанмен, жүрек шіркінге ешқандай әмірдің жүрмейтінін Петр мен Эмма, Можан мен Инга арасындағы үлкен махаббат сезімі растай түскен. Автор махаббаттың ұлт талғамайтынын қазақ жігітінің неміс қызына құлай ғашық болуымен ашуға тырысқан. Араға жарты ғасыр уақыт салса да жүрек шіркіннің аһ ұрып сол бір сәтті толассыз аңсауы, жыл өткен сайын арта түсуі – махаббаттың жарасын уақыттың да емдей алмайтындығына мысал.

Қазақтың әрбір ырымға ерекше мән беретінін Можанның аяғы ауыр Инганың сүрініп қалуын жаман ырымға жоруынан байқауға болады. Елде көрген түс те сол тұстағы Инганың жайынан хабар берер тәсіл. Олай болса,

автор түсті де белгілі бір мақсатпен пайдалана білген. Түс адам ойының ұйқыдағы бейсаналы көрінісі болатын болса, байғыздың елу жылдан аса Можанға маза бермеуі сол бір қарғыс атқыр Бухенвальд концлагерінің қақпасына тормен бірге құйып жазылған «Jedem das Seinem» («Каждому – свое», «Пешенеңе не жазылса, соны көресің») деген мәтел мен соның ішіндегі «Қаншама жұтса да әкел-әкелдің астына алатын қомағай апан ауыз сегіз пеш – сегіз айдаһар, сегіз тажалдың» 1945 жылдың 11-сәуірге дейін күндіз-түні бір толастамай будақтауына себеп болған тағдыр иелерінің жан түршіктірер жазасы. Гете мен Шиллердің қасиетті қаласындағы әсем ғимараттарды көрмек болған қос ғашықтың түбіне жеткен де сол Бухенвальд концлагері. Бухенвальдтің тор қақпасына құйылған темір сөзді автор Данте Алигьеридің «Құдіретті комедиясындағы» «Бұл табалдырықтан атаған, үміт атаулыдан күдерін үзсін» («Оставьте всякую надежду, входящий сюда») деген тамұқ маңдайшасындағы сөзбен салыстыру арқылы әлем әдебиетінен де хабар береді.

Германия жерінде өтіп жатқан орталық оқиғаның төңірегінде жүретін келесі кейіпкерлер – Мұқан мен Қизат. Автор Можан, Мұқан, Қизат үшеуінің бейнесі арқылы қазақтың үш жүзге бөлініп басы бірікпейтінін көрсетуге тырысқан. Елден шалғайда жүрген үш жігіттің басы бір жерге сыймауы ащы болса да шындық. Оны олардың өмір жайындағы таным-түсініктерінің әрқелкі болуынан деп пайымдауға болады.

Финал – Инганың қайтыс болуы.

Романның прологы «Жүректе адал сезім сақтау – зор бақыт! Осындай махаббат иесі бақытсыз болса да бақытты!» дегенді ұғындырады. Себебі, Можан – өзін бақытсыз санағанмен, махаббат атты үлкен сезімді ғұмырына азық еткен бақытты жан. «Көзінен сорасы аққан теңіз тасбақасының суретін» өз суретінің орнына беруі арқылы автор Можан мен теңіз тасбақасының ұқсас тағдырын салыстыруда үлкен жетістікке жеткен. Бала-

ларын тірі жетім етіп қалдыратынына жылайтын тасбақа секілді Мोजан қарт енесінің қызының «көлденеңнен тапқан көрдемшесін» ізім-ғайым жоғалтқанын ешқашан ұмытпақ емес. Себебі, ол – Мोजаннан туған тірі жетім. Олай болса, баласының не тірі, не өлі екенін білмейтін Мोजанның да күйі теңіз тасбақасына өте ұқсас екендігін автор осындай салыстыру арқылы ұтымды жеткізген.

Жазушының «Үмбет қасқа» атты деректі новелласын бүгінгі ұлттық әдебиеттің жаңа табысы деп айтуға болады. Оған бірінші себеп – тақырып сонылығы болса, келесісі – деректілік сипаты. Автор Дәу қара бейнесі арқылы ешқашан, ешкімге қиянат жасамау керектігін ескертіп, Алланың құрығы ұзын екенін есімізге салады. Шериаздан Рүстемұлының «Үмбет қасқа» атты деректі новелласын бүгінгі ұлттық әдебиеттің жаңа табысы деп айтуға болады. Оған бірнеше себеп те бар.

Новелладан бірінші көзге түсетін – тақырып сонылығы. «Дін – апиын» деп ұрандаған тоталитаризм заманында қазақ жазушылары шектеулі тақырып аясынан шыға алмағаны мәлім. Біз ХХ ғасыр басындағы әдебиетті ақтаңдақ деп жүргенімізде, тұтас бір дәуір әдебиеті және ақсап жатты. Ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрдің үзіліп қалуы ұлттық әдебиетімізге ғана емес, қазақ халқына өз зиянын тигізіп бақты. Себебі, әдебиеттің өмірден алынатынын, әдебиет пен адамның тығыз байланыста екендігін ескерсек, мұның тек зиянды жағы ғана болғанын көруге болады. Бұл жөнінде бас мүфти Ә.Дербісали былай дейді: «Иә, біз 70 жыл бойы атеизмнің ұраны мен үгіт-насихатының әсерінен дініміздің күллі адам баласына ортақ адал да пәк құндылықтарынан айырыла жаздадық. Оны құбыжық етіп көрсеткен идеологияға сендік. Сол себепті де Ислам дінінің достық, мейірбандық, тазалық, парасаттылық, адамгершілік діні екенін, оның тек мұсылмандарға ғана емес, сондай-ақ өзге діндегілерді өзара бейбіт қатар өмір сүруге үндейтініне мән бермедік».

Бүгінде тарих қойнауына «Алтын ғасыр» болып енген ХХ ғасыр әдебиетінің ең үлкен дәуірі – кеңестік дәуір. Ендеше, жетпіс жылдық тарихы бар кеңестік дәуір әдебиетінің де басты кемшілігі осында жатыр. Еліміз егемендік алғаннан бері осы олқылықтың орны толып келе жатқаны қуанарлық жайт. Оның бір мысалы – алдымызда жатқан «Үмбет қасқа» новелласы.

Келесі ерекшелік – шығармадағы деректілік. Новелла алғашында Қызылорда обкомының насихат және үгіт бөлімінің меңгерушісі, Облыстық партия комитетінің хатшысы, ұзақ жылдар Орталық Комитеттің идеологиялық бөлімінде жауапты қызметтер атқарған Дәуірхан Айдаров туралы сыр шертеді. Бас кейіпкер төңірегінде өткен оқиғаның негізгі лейтмотиві – имандылық. Шығармада исламдық наным-сенімнің жалғасуы қазақ арасында сақталуы көзге түседі. Осыдан келіп Коммунистік партияның идеологиясына адал қызмет еткен басшының аяқ астынан діншіл бола қалағаны қалай? Оның сыры неде? деген сұрақ туары даусыз. Қазақ баласы көзін ашқаннан «Құдай қаласа», «Құдайдың көзі тура болсын!», «Алла жар болсын!», «Е, Алла жаратқаныңа шүкір», «Жаратқан ием, жар бола гөр!», «Адамның айтқаны болмайды, Алланың айтқаны болады» деген сықылды сөздерді естіп өседі де Жаратушының бар екендігіне сенеді. Материалистер тәрізді қолмен ұстауға, көзбен көруге болмайтын құдіреттің бар екендігін іштей мойындап, оны санасына сіңіріп өскен адамның атеист болуы да неғайбіл. Новелла кейіпкері де осындай таныс, бейтаныс жүздердің, мыңдардың жиынтық бейнесін көз алдымызға алып келеді.

Қазіргі таңда исламға біржола бет бұрып келеміз. Бір қуанарлығы тәуелсіз қазақ жастары «Дін – апиын» дегенді естіген жоқ. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанда қаншама мешіт салынды. Бір ғана Алматы қаласында 30 мешіттің елге қызмет жасап отырғанын ескеретін болсақ, қазақ халқына 70 жылдан аса жүргізіл-

ген идеологияның өзі ештеңе істей алмағанын байқауға болады.

Келесі бір жетістік – шағын детальдар арқылы үлкен мәселелерді көтеру. Оның бірі – қазақ халқының қасіретіне айналған 1937 жылдың ойраны. Новеллада 1937 жылы «Халық жауы» ретінде ұсталып кеткен Үмбеттің қасқа жүйрігін бәйгеге қосқан Дәукенің әңгімесі арқылы өрбіген оқиғаға шегініс жасалады. Өзі ұсталып бара жатқанда «... сабыр, сабыр. Күләш, жылама, кішкентайымыз шошыр. Анау торы қасқа құнанның ендігі күтімін Сүйеу сейістен сұра» деп кете барған Үмбеттің соңғы аманаты да жүйрігі болғанын оқып отырғанда ат кекілін тарамаса отыра алмайтын қазақты айнытпай танимыз. Төрт түліктің де өз иесі, пірі болатындығына автор ерекше көңіл бөле отырып, оны нанымды бейнеленген.

Сонымен бірге «Алматының төрінде орналасқан алты қабатты үйдің бірінші қабатындағы әдемі, жасауы келісті, әрқашан шытынап таза тұратын пәтеріне андасанда соғып кетіп жүремін» деген жолдарды оқып отырғанда кеңестік идеологияның жүргізген тағы бір жымысқы саясаты еске түседі. Ол не? Ол – қазақтарға тек бірінші және ең жоғарғы қабаттағы пәтерлердің берілгендігі. Осындай әңгімелерді үлкен кісілерден естіп, көзіміз көріп жүргенде соның тағы бір мысалына куә болдық. Бар ғұмырын партия аппаратына арнаған жанның зейнетке шыққанға дейін бірінші қабатта тұрғандығы әрине оқырманға ой салар дүние. Осындай мысалдардан автордың шағын детальдарға үлкен ой сыйғыза білгенін атауға болады.

Шығармада кейіпкер түсі көркемдік қызмет атқарған. Оны автор болашақта болатын оқиғадан хабар беру үшін пайдаланғаны анық. Бапкер Сүйеу сейіс атты бәйгеге қосар алдында досы Үмбетті түсінде көреді. Ол ештеңе айтпаса да қолымен нұсқап бұларға жол сілтейді. Міне, осы арқылы автор екі дүние арасында тылсым күштің болатындығына көңіл аударады.

«Аруақ атқан оңбайды» деген халық даналығын Дәу кара өмірінен көруге негіз бар. Алты алашқа аты жайылған Құлагерді мертіктірген Батыраш тұқымының тек кайғы-қасірет арқалап, азып-тозып кеткені тәрізді. Дәу кара да перзент сүйе алмай қу бас атанып кетеді. Міне, осыған қарап отырып, жүйріктердің де пірі болатындығын мойындауға болады. Олар адам болмағанмен, Алла Тағаланың ерекше сүйіп жаратқан жануарлары. Ендеше, Алланың нұры жауған жандарға (жануарларға) қолдан қасастық жасағандар өздері қазған орға түсетіні рас. Дәу кара бейнесі арқылы автор ешқашан, ешкімге қиянат жасамау керектігін ескертеді. Авторлық ұстанымнан елге жасаған жақсылығың да, жамандығың да алдына келеді дегенді байқауға негіз бар. Ол жөнінде атам қазақ «Адамнан қайтпаса, Алладан қайтады» деп жатады. Осы оқиға арқылы автор Алланың құрығы ұзын екенін шынайы суреттей білген.

Қаламгер «Аруақ! Аруақ!» деп айқайға басқан бәйге баланы өмір бойы Үмбеттің аруағы қолдап жүргенін оның ғұмырының жарқын беттеріне сыйғызса, « – Қалқам-ай, атқа шабуыңды ағаңнан өзім қолқалап сұрап алып едім, обалына қала жаздадым-ау... Құдай сақтады, әйтеуір. Рақмет, таудай жігіт бол, айналып кетейін, мың жаса!» – деген Үмбет жесірінің батасы «Батамен ел көгерер» деген халық даналығын растай түскен.

Шығармадан көзге түсетін үлкен тәрбиелік мәні бар келесі мәселе – бала тәрбиесі. Қазақ халқында тұңғыш баласын өз ата-аналарының баласы ретінде үлкен кісілердің бауырына салып, туған әке-шешесі онымен аға-жеңгесі ретінде қарым-қатынас жасайтын дәстүр қалыптасқан. Мұның негізгі мақсаты баланың еркін өсуіне алып келеді. Кемпір мен шалды арқа тұтқан бала батыл болып өседі. Олардың барлығы да ақылы бар тентек болатынын көріп те жүрміз (тентек дегенде бұзақы емес, қайтпас, қайсар, өжет деген мағынада – Г.Орда). Өзіндік айтары бар, өз көздегеніне жетпей қоймайтын баладан болашақта үлкен жауапкершілікті сезінетін аза-

мат өседі. Және бір көңіл аударатын нәрсе кемпір-шалдың тәрбиесін көрген балалар ешқашан өрескел әрекетке бармайды. Себебі, аузында Алласы, қолында Құраны бар қариялар біреудің ала жібін аттамау, ешқашан өтірік айтпау керектігін өз істерімен көрсетіп, баланың санасына сіңіріп отырады. Қазақ қашан да баласын «Біреудің ала жібін аттама», «Бас кеспес болса да тіл кеспек жоқ», «Ешқашан өтірік айтушы болма», т.б. сынды ұлағатты сөздер арқылы имандылықпен тәрбиелеуге аса мән берген. Сондықтан да кемпір-шалдың бауырында өскен балалар үлкен жетістіктерге жетіп, биіктерді бағындырып жатады. Бала тәрбиесіне қатысты авторлық ұстанымнан осыны байқауға болады. Себебі, автордың өзі де кемпір-шалдың қолында өсіп, өз балаларын да ата-анасының бауырына сала білген жан. Оны «Сұлулыққа іңкәрлік» (Толғау-эссе, хикая, әңгіме, очерк, пьесалар, әдеби сын-зерттеулер) кітабындағы «Бұл кітабымды бауырында өскен батагөй әжем Зейнеп Дүйсекқызы Шөдік келінінің аялы рухына арнаймын» деген сөзінен байқауға болады. Әже бауырында өскендіктен, өз қызын да анасының бауырына сала білгендіктен қызы Гүлнар күні бүгінге дейін әкесін Ағабай деп атайды. Ендеше, автордың өз басынан өткерген осындай жайлар оқырманды шынайылығымен баурап отырады.

Новелланың көтерген жүгі өте ауыр. Олай дейтініміз, мұнда бүгінгі намазхандардың (иманды жандардың) қайдан шыққандығы туралы үлкен келелі мәселе қозғалады. Қазақ әдебиетіне исламның енуі туралы сөз еткенде біздің ойымызға бірінші кезекте Ы.Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» мен Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық шарты» еске оралады. Ислам діні келгеннен бері жазылған түркі тектес халықтардың әдебиетінен үлкен орын алған осы дәстүрге кеңестік дәуір тұсында балта шабылса, сөз болып отырған шығарма сан ғасырларда қалыптасқан дәстүрдің тәуелсіздік тұсында қайта жалғасын тапқандығын көрсетеді.

Кез келген көркем шығырманың мақсаты оқырманға ой салу болса, автор бұл мақсатына жеткен. Олай дейтініміз новелланың алғашқы жолдарын оқып отырғанның өзінде әртүрлі ой мазалайды. Соның бірі – қазақ халқының ғана бойына дарыған ұлттық ерекшелік. Ол – «Айына көрмесе ағайын жат, жылына көрмесе жекжат жат» дейтін халқымыздың бауырмалдығын көрсететін мысал. Оны бас кейіпкердің кіндік қаны тамған жерге «ат ізін суытпай» барып тұруынан көруге болады. Той-томалаққа бармаса да ағайын мен жекжаттың өлім-жітіміне міндетті түрде барып тұратын қазақ баласына осы тәрбие қайдан келді деген сауал туады. Автор осындай сауалдарға жауап бере білген. «– Қазақта Құдайын ұмытты деген сөз бар. Ал, Хақ тағала – жүректе. Ар-инабат ше? Оны да жүрегіңмен сезесің» деген автордың философиялық тұжырымы қазақ халқының жүрегінен орын алған үлкен де ұлы сезімді ұзақ билік жүргізген коммунистік идеологияның санамыздан өшіре алмағандығын танытады.

Автор мен кейіпкердің кездесуі олардың арасындағы тең диалогы – осы деректі новелланың өзекті сипаты. Бір арнаға құятын екеудің пікір алмасуы өмірдің биік мәнді мағынасын түсінуге жол ашады. Ауыл үшін... таң емес немесе ат бәйгесін суреттейтін картинадан өмірдің терең қойнауындағы ізгілік, әділдік, сенім секілді адам қасиеттерді ашады. Жүйрік тұлпар киесі жолындағы кейіпкерлер арасындағы қақтығыстан автордың біліктілігі байқалады. Жауыздың жазалануы – қазіргі әдебиеттің өткір проблемаларының бірі екенін ескерсек, бұл новелланың мәңгілік тақырыпты көтеріп тұрғаны анық.

Жазушының 2002 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған «Шырғалаңда» эссесі жылдың үздік шығармалары қатарында аталғаны оның көркем туындыларының бүгінгі таңдағы алатын орнын анықтап тұрғаны анық.

Прозалық шығармаларымен өзінің бір қырын танытқан жазушы драматургия жанрында да бағын сынап «Ат қоюдың әлегі», «Емтихан» пьесаларын жазды.

2008 жылдан бермен қарай «Қазығұрт» баспасынан көп томдық шығармалар жинағы шығып келеді. Қолымыздағы көп томдық жөнінде автор былай дейді: «Көп томдықтың негізгі мазмұны – тәуелсіздік кезеңіндегі ізденістер. Бетбұрыс аталатын дәуірден бастап мен бірыңғай жазу-сызумен айналыстым. Жарияланған жиырма шақты кітабымның тек үшеуі ғана кеңес кезінде жарық көріпті». Осы сөзге сүйенетін болсақ, қаламгердің негізгі зерттеулері тәуелсіздік тұсында жазылғанын байқауға болады. Оның қолымызға тиген 6 томын парақтап отырып біраз сырға қанықтық. Енді сол сырларымызбен бөлісіп көрелік.

Қолымыздағы көп томдық 1929 жылы Шығыс Қазақстан облысының Аршалы ауданында дүниеге келген Шериаздан Рүстемұлының саналы ғұмырын қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетіне арнағанына көзімізді жеткізеді. Киров атындағы Қазақ университетінің (қазіргі әл-Фараби) журналистика факультетін үздік тамамдаған ол туған өлкесіне барып, өзі сүйген мамандығына құлшына кірісті. Әдебиетке журналшы болып келген қаламгердің қаламының жүйріктігі оған әдебиеттің әр саласында қызмет етуге жол ашты. Облыстық газетте қаламын ұштаған журналшы араға сегіз жылдай уақыт салып өзі білім алған қара шаңыраққа келіп ұстаздықпен айналысты. Ол кезде ғылыммен айналысқысы келетін талапкерлердің Кеңестер одағының астанасы Мәскеуге барып білімін толықтыратыны белгілі. Осылайша ол да өз замандастары тәрізді Мәскеудегі Қоғамдық ғылымдар академиясына барып үш жыл оқыды, білімі мен білігін шыңдады.

Ғалымның Мемлекеттік сыйлық алған «Мағжан» атты монографиясы көп томдықтың бірінші томының мазмұнын құрайды. Беташар ретінде берілген бұл еңбек – ғалым зерттеулерінің ішіндегі жілігі татыры. Мұнда реп-

рессия құрбаны болған Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы тұтас зерттелді. Бұл – 1990 жылдардағы қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған сүбелі еңбек. Монографияның алғы сөзінде автор: «Әдебиетіміздің үлкен тұлғасы, Абай шыңына иықтаса орналасқан сенгірі, сыршыл өлең жырдың бәйге бермес шабандозы Мағжан Жұмабаев ұзақ жылдардан соң алды кең, тынысы еркін, адамгершілігі мол бетбұрыс заманының есігін айқара ашып, ортамызға қайта оралды», – дей келіп, Мағжан қазақ әдебиетінің боз үйіне сәлем беріп кіріп келгенде оған төргі орындардың бірін босатуға тура келгенін айтады. Араға біраз жыл салып барып ұлттық әдебиет жаңа есіммен толықты. Екі бөлімнен тұратын монографияның «Өмір өткелдері» атты бірінші бөліміне ақынның сан соқпақты ауыр да қасіретті өмір жолы негіз болса, «Сағындырған сұлу жыр» бөлімінде ақынның қазақ поэзиясына қосқан жаңалығы сарапталған.

Қаламгердің жазушылық қырын ашатын көркем шығармалары екінші томға топтастырылыпты. Автор ірілі-ұсақты көркем дүниелері бір кітапқа сыймағандықтан олардың бірді-екілерін келесі томдарда беріп отыруды жөн санаған.

Кейінгі томдардың барлығы дерлік ғалымның зерттеушілігін танытатын еңбектер. Сондықтан да оларда хронологиялық тәртіп сақталған. Келесі томға ғалымның «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты» (1977) атты зерттеу еңбектері енген. «Қазақ романы және қазіргі заман» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғағанын есімізге түсіретін болсақ, бұл – ғалымның алғашы монографиясы екенін байқауға негіз бар.

Төртінші томның мазмұнын «Фольклордан роман-эпопеяға дейін» монографиясы мен «Айлалы алаяқ», «Миллиард қалай жырланды?», «Қымыздықпен жазды алды...», «Талмас қанат», «Боташевтің ботқасы», «Дүниеқор дүмшелер» тәрізді тырнақалды очерк, рецензия, фельетондары құрайды. Қазақ романын тыңғылықты

зерттеуге ден қойған ғалым «Қазақ романының идеялық-көркемдік ерекшеліктері» деген тақырыпта докторлық диссертация қоғады. Бұл зерттеуінде қазақ әдебиетінің бүгінгі жеткен биігін тақыр жерден пайда болмағандығымен дәлелдеп, мифтер мен аңыз-ертегілерден бастап тарата зерттеу арқылы ұлттық әдебиеттің қалыптасуы, өсуі, көркеюі, даму белестерін тығыз байланыста қарастырды.

Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтардың өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулері «Жаңа жолдан» («С новой стоки») атты еңбегіне енгені белгілі. Сондықтан да 5-томға ғалымның аталған зерттеулері мен сыни мақалалары енген.

«Әдебиет жән ұлт тағдыры» атты еңбегіне енген зерттеулері мен сыни мақалалары алтыншы томның мазмұнын құрап тұр. Кітаптың алғы сөзінде:

«Әдебиет және ұлт тағдыр...

Бұл тақырыптың нағыз атасы, шын мәнісінде, – бұрын болжауға да батыл бармас жаңа тірлік – Қазақстан тәуелсіздігі», – дейді автор.

Сөйтіп ол Абайдан басталған қазақ әдебиетін тәуелсіздік тұғырынан жаңаша бағамдайды. «Хакім мен ақын» деген зерттеуінде: «Әр әдебиеттің айырықша жұлдызы жанатын кезеңі болады. Орыс әдебиетінде Рушкин мен Лермонтов туғызатын алтын ғасыр іспетті. Қазақ әдебиетінің сондай алтын ғасыры Абай мен Мағжаннан бас алады», – дей келіп, ұлттық әдебиеттің алтын ғасырын тілге тиек етеді.

Ғалым А.Құнанбаев, Ж.Жабаев, М.Жұмабаев, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Шәріпов, Ә.Нұрпейісов, Ә.Нұршайықов, Қ.Жұмаділов тәрізді ақын-жазушылардың шығармалары арқылы әдебиеттің аяқ алысын бағамдаса, әдебиеттанушы-ғалым С.Қирабаев туралы мақаласы әдеби сын мен ұлттық әдебиеттанудың өткені мен бүгіннен сыр шертеді. Автор әр дәуір әдебиетін зерттей келе әдебиеттің ұлтпен бірге жасайтынын нақты мысалдармен дәлелдейді.

Қолымыздағы кітаптарды қарап шыққанда көп томдықтың алты томына қаламгердің 1960-1990 жылдары жазған дүниелері енгеніне көзіміз жетті. Оның кейінгі жылдары таза зерттеумен айналысып жүргенін ескеретін болсақ, бұл жылдардың туындылары алдағы томдардың еншісіне тимек. Соңғы оншақты жылдың ішінде жарық көрген «Сұлулыққа іңкәрлік», «Ғасырмен сырласу», «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде», «Тәуелсіздік биігінен», т.б. зерттеулері – қазақ әдебиетінің әр дәуірі мен тәуелсіздік кезеңінен мол мағлұмат беретін еңбектер.

Сонымен бірге ғалым Дулат пен Махамбет поэзиясына да бүгінгі күн тұрғысынан баға берсе, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, С.Мұқанов, К.Әзірбаев, С.Адамбеков, Т.Амандосов, К.Тоқаев, Ө.Жәнібеков, З.Қабдолов, Ш.Мұртаза, Сапар Байжан-Ата, Ә.Қалмырзаев, К.Смайылов, С.Әшімбаев, Т.Нұрмағамбетов, А.Егеубаев туралы эсселері мен естеліктері, зерттеулері мен мақалалары қаламгерлердің шығармашылығы мен сол тұстағы қоғам өмірінен хабар береді.

Ол – 2004-2008 жылдары «Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты академиялық еңбектің 8-9-10 томдарда бірнеше зерттеулерін ұсынды. Олардың қатарында «Ғабидан Мұстафин», «Әбділда Тәжібаев», «Ілияс Есенберлин», «Тахауи Ахтанов», «Әбдіжәміл Нұрпейісов» тараулары мен 1960-1980 жылдардағы заманауи тақырыптағы қазақ романын «Осы заманғы роман» деп зерттесе, тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеген 10-томына басшылық етті.

Қазіргі қазақ романын тұрақты зерттеп жүрген екі адам болса бірі, біреу болса соның өзі – Шерияздан Рүстемұлы екендігі әмбеге аян. Ол сиясы кеппеген том-том романдарды оқудан әсте жалыққан емес. Оның тәуелсіздік тұсында жарық көрген Б.Жандарбековтың «Сақи», Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз», Қ.Исабаевтың «Шоң би», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Б.Қыдырбекұлы-

ның «Алатау», Ж.Ахмадидың «Дүрбелең», «Шырғалаң», Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны», С.Сматаевтың «Елім-ай», Ұ.Доспанбетовтың «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы», Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тәрізді тарихи романдарына алғашқылардың бірі болып пікір білдіруі – аттан түспеген жүйріктігінің айғағы. Бұл еңбектеріне қарап, бір кезде Мағжанға қарата айтқан «сыршыл өлең сөздің бәйге бермес шабандозы» деген аталы сөзін ғалымның өзіне қарата «әдеби сынның бәйге бермес шабандозы» деп айтуға әбден болады.

Бұл айтып отырғандарымыздың қатарында кейіпкеріміздің педагогтығы мен мемлекеттік қызметтері, кітаптану ғылымының негізін қалағаны туралы айтылмағанын ескеретін болсақ, оқырман қауым олардың өз алдына жеке әңгімеге арқау болатынын жадында ұстағаны жөн. «Жігітке жеті өнер де аз» деген халық даналығын жадында ұстаған Шериаздан Рүстемұлы – «Сегіз қырлы, бір сырлы» дарын екенін күнбе-күн дәлелдеп жүрген тума талант.

Қорыта айтқанда, қолымыздағы көп томдық шығармалар жинағына Ш.Елеуқеновтің жазғандарының төрттен бірі ғана енгеніне көзіміз жетті. Сондықтан алдағы уақытта ғалым қаламынан туған еңбектердің осы қатарды толықтыруына тілектеспіз. Сырға толы, мазмұны терең көп томдық шығармалар жинағы – Ш.Рүстемұлының ғана емес, көркейген қазақ әдебиеті мен қазіргі ұлттық әдебиеттану ғылымының сүбелі олжасы болмақ. Авторға оқырманын ынтықтырар жазары көбейсін дегіміз келеді.

МЫҢБАЙ РӘШ (1930 жылы туған)

Ақын, сатирик, көсемсөзші Мыңбай Ахметкәрімұлы Рәш (Тотыяйын Рамазанов) 1930 жылы 19 қазанда қазіргі Шығыс Қазақстан облысы (бұрынғы Семей), Аягөз ауданының «Алғабас» совхозында туған.

Жастық шағы Ұлы Отан соғысына тура келген Мыңбай да өз замандастары тәрізді сұрапыл соғыстың тақсыретін тартты. Әкесін майданға беріп, анасынан алты жасында айрылған ол қаршадайынан балалар үйінде тәрбиеленді. Жаз айларында туған ауылы «Алғабасқа» барып, шөп шауып, қозы бағып, қолғабыс тигізіп жүреді. Ашқұрсақ болса да, әдебиет кітаптарын көп оқығандықтан ауыз әдебиеті саласындағы хиссалардың көбін жатқа айтады. Бала кезінен бастап «Қобыланды», «Алпамыс», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» тәрізді жырларды жатқа орындайтын оның репертуарына кейінірек ақындар тәржімалаған қырғыздың «Манасынын» біраз тараулары қосылды. Осылайша Мыңбай ағамыз бала кезінен бастап жыршы атанды.

Ұлы Отан соғысы жеңіспен аяқталған соң, тылдағы қара жұмысқа салынған бір топ бозбалалар мен майданнан оралғандар білім қуып астанамыз Алматыға келе бастады. Осы кезде мектеп бітірген Мыңбай да өзі сүйетін әдебиетті жағалап, Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институтының тіл және әдебиет факультетіне оқуға түседі. Мектепте жүргенде қысқа, арнау өлеңдер жазған ол осылайша 1946 жылдардан бастап әдебиетке келіп еді. Институт қабырғасында жүріп жаза бастағанын: «Қабырға газетіне Ғ.Қайырбеков, С.Қирабаев, Қ.Шәменовтармен бірге жазып тұратынмын. 1955 жылы Қазақтың көркем әдебиет баспасынан «Алғашқы боразда» деген өлеңдер жинағым жарыққа шықты», – деп еске алады. «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға» дегендей, сол кезде

аталған қара шаңырақта бір топ ұлы ұстаздар шәкірттерге дәріс оқыды. Олардың ішінде әдебиет үйірмесін басқарған Қайнекей Жармағамбетовтың А.Нұрқатов, Н.Ғабдуллин, С.Қирабаев, Байсалов, Ш.Сәтбаева, М.Рәш, т.б. сынды бір топ жастардың әдебиетке келуіне тікелей септігі тиді. Өз замандастары секілді Мыңбай да ұстазының үмітін ақтап, әдебиет атты айдынға сапар шекті. Әдебиеттің негізгі үш жанрында (поэзия, проза, сатира) қатар қалам сермеген ол Ғабит Мүсірепов, Дихан Әбілев, Қалижан Бекхожин, Әзілхан Нұршайықов, Темірбек Қожакеев сынды ұстаздардың ақ батасын алды.

Кейін «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») газеті мен «Ара» – «Шмель» журналдарында бөлім меңгерушісі болған. Әзіл-сықақ журналдарында қызмет етуі оның сықақ жанрында өндіре жазуына септігін тигізді. Журналдың алғашқы бас редакторы ұлы жазушы Ғабит Мүсіреповтің тәлім-тәрбиесінде болған жылдары жемісті болды. Оның осы тұстағы еңбегін «Ара – Шмель» журналының алғашқы бас редакторы Ғ.Мүсірепов: «Мыңбай Рәшев сатирик ретінде біздің журналда істеп жүргенде өз қолтаңбасын таныта бастады» деп бағаласа, профессор Темірбек Қожакеев «Социалистік Қазақстан» газетіне: «Сатира жанрына жаңа сарбаз келіп қосылды» деп жазған еді.

Оның «Терек пен тікенек», «Біле қойдым», «Бетің қисық болса», «Қисық айна», «Суылдақ», «Бүйімбай», «Тсс... тісіңнен шығарма», «Мұржа мұрын», «Кері тартқанды бері тарт» т.б. сатиралық жинақтары басылды. Сықақтары мен мысалдары «Крокодил қосымшасы» сериясында, «Крокодил», «Дружба народов» журналдарында да жарық көрді. 1957 жылдан Жазушылар одағының мүшесі болған ол оқырман қауымға уытты тілмен жазылған «Бастау» (1975), «Бетің қисық болса» (1969), «Ғасыр жолы» (1983), «Дәуір – дастан» (1990), «Суылдақ» (1990), «Терек пен тікенек» (1958), «Тоғыз жүз күн» (1971), «Тс- с ... тісіңнен шығарма...» (1996), «Таңдамалы шығармалар» (үш томдық, 2009) т.б. сынды өлеңдер жинағын, сықақ әңгімелерін,

әзіл-оспақтарын ұсынды. Таңдамалы шығармалары орыс және туыстас елдер тіліне тәржімаланған.

2009 жылы сатириктің М.Рәштің үш томдық таңдамалы шығармалар жинағы басылып шықты. 1-томға («Кері тартқанды бері тарт») сатриалық, 2-томға («Шабыт шағаласы») поэмалары мен баллада, толғаулары, 3-томға («Жұлдыздар жаңғырығы») естеліктері енгізілген.

Сонымен бірге Крылов, Пушкин, Лермонтов, Мицкевич, Маяковский, өзге де әлем классиктерін қазақ тілінде сөйлету арқылы көркем аударма саласына да үлес қосты.

Ол «Ерен еңбегі үшін», «Тың жерді игергені үшін», «Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығы» медальдарының иегері және «Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген мәдениет қызметкері», Халықаралық сықақшылар конкурсының, Дүниежүзілік жастар фестивалі, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы «Алтын алма» байқауының лауреаты.

Әдебиетке елуінші жылдары келген ол тек сатирик қана емес, эпик ақын. М.Рәшевтің тұңғыш өлеңдер жинағы 1955 жылы «Алғашқы боразда» деген атпен жарық көрді. Қырыққа тарта кітаптың авторы Мыңбай жиырмаға жуық поэмалар мен балладаларын оқырман қауымға ұсынды. Біраз өлеңі орыс тіліне аударылып жеке кітап боп басылды. Олардың ішінде Шоқан Уәлиханов туралы «Жұлдызды жиһанкез», Қаныш Сәтбаев туралы «Данышпан», Мұхтар Әуезов туралы «Ұстаз», 28-гвардияшы-панфиловшы батырлар, қаһарман батырларымыз Төлеген Тоқтаров, Мәлік Ғабдуллин, Бауыржан Момышұлы өмірінен жазылған поэмалары – «Батыр дастан», ғасыр сазгері атанған Тілендиев туралы «Киелі домбыра», шұбартаулық жас шопандар өмірінен өрнектелген «Бастау», «Тұлпар», еліміздің тәуелсіздігіне арналған «Топ жарған елім» және әзірбайжан халқының ұлы ағартушысы, драматургі, ақыны Мырза Фатали Ахундов жайынан жазған «Сабухи» поэмалары – жеке-жеке кітап болып шығып, оқырмандардың ыстық лебізіне бөленген әдебиетіміздегі елеулі туындылар. Осылардың қатарын Қазақ мемлекеттік педагогикалық универ-

ситеті география факультетінің деканы, география ғылымдарының докторы, профессор, академик Әлия Бейсенова хақындағы «Аңызға айналған ару» атты деректі дастаны мен «Мархаба» атты лирикалық поэмасы толықтырады.

Осы шығармалары жөнінде автор: «Менің шығармаларымның дені көзім көріп, құлағым естіген деректі шығармалар. Мұның сыртында Шоқан Уәлиханов хақында «Жұлдызды жиһанкез», Қаныш Сәтбаев туралы «Қарсақбай хикаясы», өз ұстазым Мұхтар Әуезов туралы «Ұстаз», Қазақтың хас батырлары Мәлік, Бауыржан, Төлегенге арнап «Батыр – дастан» өзге де көптеген поэмалар жаздым. М.Әуезов атындағы әдебиет, өнер институтының аға ғылыми қызметкері Ә.Нарымбетов соңғы шығармадан үзінділер келтіріп «шабытпен жазылған туынды» деп бағалағаны есімде», – дейді.

Ол сықақты әртүрлі формаға құра біледі. «Қала әкімі Бракунов мырза мен су иесі Сүлеймен пайғамбардың айтысы» қала әкімі мен Сүлеймен пайғамбардың айтысына құрылған. Екеуінің аузына сөз сала білген автор ауыз суды сатқан әкімнің халықтың қамын ойламайтындығын «Сүйектей итке тастар бес жүз теңге Әкім-ау, жұртты жүрғой таластырып!» деп шеней білген. Немесе «Басың бар ма?», «Аушардағы дау-шар», «Төреханның тізімі» сынды диалогтарынан оның сықақты әртүрлі тәсілмен жеткізе білетіндігі көрінеді. Оның қазақ сатирасын тек мазмұнымен ғана емес түрімен де байытқандығына монологқа құрған «Бүлдіршіндер монологы» мен толғау үлгісіндегі «Үңгірлер мен мінгірлер» атты Алматы қаласындағы метро құрылысы жөніндегі Мұрын жыраудың шөпшегі Мыңбай жыраудың мұңы және прозалық үлгіде Чеховтың ізімен жазылған «Ешкі аттас фамилиясы» мен жекелеген адамдарға арналған эпиграммалары, өсекші, есепқой, жағымпаз, алыпсатар, жәдүгей, уәдешіл, селтенбай, жебір, жалмауыз, жылмысқы, өсекші, ұмытшақ, кекеш, сарыуайымшылдар туралы бірқакпайлары мысал бола алады. «Күлкі – көңіл ажары, Күлкі – өмір базары» дейтін сатирик өмірдің көлеңкелі тұстарын әжуалай отырып, ащы күлкімен шенейді. Оның сатирасы-

на жалақор, жәдігөй сұрқиялар мен «Биені бүгімен Түйені түгімен» жұтқандардың жымысқы іс-әрекеті арқау болған. Ақын ондайлардан басқаларды сақтандыра отырып, оқырманын тазалыққа, пәк адамшылыққа шақырады.

Оның доллар үшін даурығып, кеңірдек жыртысып жүрген «мешкейлері» де, сынап сынды ұстатпайтын «сырғақпайлары» да, алды-артына қарамай «жигулидай» жүйткітін «бағасы» да, өсек, жала іздейтін «мұржа мұрыны» да, әмпей-жәмпей болып жүретін қымқыруға машыққан «бас бух» пен двойной оклад алатын «жас бух» та, не жарығы, не ішетұғын суы жоқ «Әйгерім» ауылының тұрғындары да өмірден алынған шынайы кейіпкерлер. Осылайша ол заманның толғақты мәселелерін ауыр күлкімен түйреп-түйреп отырады. Сықақшы жауынгер жанрдың әртүрлі үлгілерімен жазылған сықақтарының бәрінде өзіміз көріп, араласасып жүрген жағымсыздар мен жүгенсіздерді өткір тілмен ірейді.

Бүгінгі ұланғайыр өміріміздің елеулі де ауыр мәселесі – экология, ядролық жарылыстар мен соғыс атаулыға ащы наразылығын ашына жазды. Ақын ХХ ғасырдың өзекті мәселесіне айналған тіл, ономастика, тарихи һәм мәдениет тұлғаларының ескерткіштерін көздің қарашығындай сақтау сынды ХХІ ғасырда шешімін таппай жатқан мәселелерді шындықпен шымқалған, үш көріністі қиялы қойылыммен жеткізе білген. Қаныш Сәтбаев, Сәбит Мұқанов, Әлікей Марғұлан, Ахмет Жұбанов, Бауыржан Момышұлы, Күләш Байсейітова, Қасым Аманжолов сынды қазақтың нар қасқаларын көрде де тыныш жатқызбайтын бүгінгі қазақтардың ісі әрине аянышты. Кеңестік дәуірде «Ана тілім» деп жар құлағы жастыққа тимеген Ғ.Мүсірепов пен Б.Момышұлының аруағы егемен елдің азаматтарына ой салса жаман болмас еді. Мұхаң, Ахандар бастаған, Кеңесбаевтар қостаған ғылым ордасының небәрі бес-алты ғана толық мүшесі бар заманда орталықтағы Мәскеуге неше рет барып жүріп Ғылым Академиясын аштырса, тәуелсіздік тұсындағы отызға тарта академиктің сол ордадан айрылып қалғаны ащы болса да шындық. Сондықтан да о дүниелік болған қазақтың батырлары жиналып, төтенше мәжіліс

ашуға мәжбүр болып отыр. Бір қарағанда комедия секілді көрінетін қойылымда сатира басым. Әрбір сөздің астарына көп мағына сыйғызатын автор осылайша замандастарын түйреп қана қоймай, мақтамен бауыздап, керек жерінде іреп-іреп алады.

Ол сатириктік өрнегін поэзияда ғана емес, прозада да көрсетіп келеді. Сықақ, әзіл-оспақ өлеңдері тәрізді қара сөзбен жазылған әңгімелері де ықшам, тап-тұйнақылығымен татымды да тартымды оқылып отырады. Оқиғалары нанымды. М. Рәштің сықақтары, фельетондары мен мысалдары өзге тілдерге де аударылған. Жазушы проза жанрынан «Жеңіс жолдары» хикаятын, «Мен айтпай сірә, кім айтар», «Жұлдыздар жаңғырығы» (Үш томдық шығармаларының бір томы) естелік жазбаларын жарыққа шығарды. Шағын көлемді скетчтердің авторы. Оның фельетондары мен новеллалары, памфлеттері, көсемсөз бен жол суреттемелері әр түрлі басылымдарда үзбей жарияланып келеді. Үш томдық шығармаларының «Кері тартқанды бері тарт» деп аталатын бірінші томына сатриктің сын-сықақтары топтастырылыпты. Ол көлемі ықшам, тартымды сықақтарына өмірдегі сан қилы қырсыздықтарды арқау ете білген. Кітаптың беташары автордың өзі ұзақ жылдар қызмет істеген «Ара» журналының қызметкерлері жөніндегі әзіл-эссесімен ашылған «Жүсекеңнің сасқан жері, Садықбектің қашқан жеріне» «Ара» журналына Жүсіп Алтайбайұлының бас редактор болып келген кезіндегі оқиға негіз болған. Ғабаңның (Ғ.Мүсірепов) «сал дәуіріне», Қайнекейдің (Қ.Жармағамбетов) «Ұсақ-түйекке мән бермейтін мейлінше кең заманына» еті үйреніп қалған «Ара» журналына Ж.Алтайбаев бас редактор болып келген тұста «Сөйтіп жаға жайлауда, төбе қыстаудағы күндер адыра қалып, қызметке тоғызда келетін» күн туады. «Кеңседе отырып қызмет атқаруға жаны қас Садықбектің» (С.Адамбеков) осы мекемеден кетуіне іссапарда болған Жамбыл облысынан қос нәрестесімен іздеп келген келіншектен қашуы себеп болғанын автор «Қоянның қашуына мылтықтың басуы» тура келгендігімен жеткізе білген. Сонымен бірге оның

кілтін көп жоғалтқандығынан есігінің құлпы көп екендігі, Сырдарияның бойында Сырбайды (С.Мауленов) алдайтындығы, Қайнекей, Сырбай, Жұбан, Тахауиларды Алматы вокзалының ресторанына отырғызып қойып, әрқайсысының үйінен 500 сом алып, Шымкент – Алматы поезына «Гудбай, оревуар!», «Хош болыңдар, Садықбекпен дос болыңдар! Ақшаларың менде, Ренжімесін төрт жеңге!» – деп қулана кетіп отыратыны «Әзілің жарасса атаңмен ойна» дейтін қазақы қалжыңның әдемі көрінісімен баурайды. Автор қысқа да нұсқа сөйлей отырып, оқырманын баурай біледі.

Елуінші жылдары әдебиетке келген оның Мұхтар, Сәбит, Ғабит сынды «Алыптар тобына» енген ұстаз ағалары туралы естеліктері нақты деректер арқылы сөйледі. Сонымен бірге студент кезінен аралас-құралас болған С.Қирабаев туралы «Сүлей сынның серкесін» де ерекше атауға болады. Оның: «Иә, қарт ҚазПИ ұясынан, ғылымның асқар қиясынан қанатты бірге қатайтып, әдебиет әдеміне бірге самғаған қастерлі дос! Шабытыңыз ортаймасын, жаныңыз қартаймасын!» деген жүрек жарды тілегі досқа деген адал сезімін аңғартса, «Ар бол, Ыстықкөл, бар бол, Мүсеке!» атты естелік-эссесінен әдебиетке өзімен қатар келіп, ұлттық әдебиеттану ғылымына мол үлес қосқан М.Базарбаевтың жаңа қырларын танимыз. «Ғабеннің батасы», «Қарақұловтың қалжыңдары», «Нұртас келгенде...», «Свежий балық», т.б. сынды әзіл-эсселері өмірден алынған кейіпкерлердің шынайы іс-әрекеттерімен өрбіп отырады. Ол не жазса да ықшам, қысқа да нұсқа жазады. Шығармалары ұзақ сонар баяндау тәсілінен бойын аулақ салып, көбіне көзі көріп, көңіліне ұялаған детальдарды қызықты етіп жазады. Жеңіл оқылады, тартымдылығымен дараланады. Автордың өзіндік стилі бар деуіміз де осыдан.

80 жылдық мерейтойға да ағамыз құралақан келген жоқ. Кірпіштей үш томдық таңдамалы шығармаларын арқалай келді. Өкініштісі, үш кітаптың үш баспадан ала-құла болып шыққандығы. Мұның өзі қазіргі таңда әдебиеттің таза қалып бара жатқанын байқатса керек. Автор әр кітабын жеке атпен атауды жөн санапты.

«Сықақшылар туралы одасында» сатирик «Бейімбеттің «Садағы», Жүсіпбектің «Шаншары», Илиястың «Балғасы», Бұлар деген шалқиған Сатираның арнасы. Ал Көпеннің «Арасы» Осылардың жалғасы», – дей келіп, қазақ сатиранына қомақты үлес қосқан, қосып жүрген сықақшыларды былайша таныстырады:

*Осы жолда шыныққан,
Су ішкен сол құдықтан.
Ахмет те, Абай да
Сенбесеңдер мысал, мысқылдарын
Оқып шығыңдар жарай ма?!
Көз жүгіртіп маңайға,
Төмендейік, давай ма?
Осып айтқан Оспанхан,
Кесіп айтқан Қалтай.
Асыра сынаған Асқар,
Тауып әзілдеген Табыл.
Үмбетбай Уайдин, Мыңбай Рәш,
Сагаділда Әжібай, Илиясұлы Қажытай.
Әмір-бек Көпен, Әлімбек Төкең,
Бұлардың бәрі жігіт
Қыздар да қалмасын ұмыт.
Айсұлу мен Фарида,
Содан кейін Үміт,
Айтпақшы: Садырұлы Берекең,
Шайхыұлы Ерекең.
Тізе берсем осылай
Сатириктер де бір тайпа ел екен.*

М.Әуезовтен дәріс алған шәкірттің ұстазы туралы жазғандарынан оның ұстазға деген үлкен ілтипатын тануға болады. Аудиторияда отырған алғашқы эжылдарынан бастап, Мұхтардың 50 және 100 жылдың мерей тойларының бел ортасында жүруі де ақынның ұстазына деген құрметіне жалғай түскен. Тәуелсіздіктің 10 жылдығына арналған «Сүйінші» атты триптихы мен «Өткенім мен жеткенім» атты толғауларынан қазақ елінің бүгінгі жеткені тәуелсіздігі мен оның арғы-бергі тарихына шолу жа-

салған. XX ғасырдағы тарихи оқиғалардың бірсыпырасын еске ала отырып, қазақ халқының басынан өткен ауыр күндеріне күйзеле білген автор оның бүгінімен маркайып шаттанады. Алайда қазіргі таңдағы келеңсіздіктер де ақынды бей-жай қалдыра алмаған. Сондықтан да ол «О, оқырман, кезексіз сөз аламын Құбылмалы мезгілдің мінбесінен!» дейді. «Қабырға кеңесте» үш жүздің билері бас қосқан «Мәртөбедегі» жиыннан сыр шертеді. Білекті күші, найзаның ұшымен қорғаған қазақтың кең байтақ жерін жаудан қорғау мен елдің бірлігін сақтау керектігі жөнінде ақын былай дейді: «Жауынсыз болса – жер жетім, Бірліксіз болса – ел жетім. Басшысыз болса – ер жетім». Мұның өзі ақынның ел бірлігі мен елді басқарар басшылардың алты бақан алауыз болмауын аңсаудан туғандығы анық.

Өмірдің өзін сахнаға айналдырып, «Алпамыс батыр», «Манас» жырларын жатқа оқитын сықақшының Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ахмет Жұбанов, Серке Қожамқұлов, Шәкен Айманов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Асқар Токпанов, Сырбай Мәуленов, Қайнекей Жармағамбетов сынды ұлт зиялыларының және ұзақ жылдар КСРО-ны басқарған Леонид Ильич Брежнев және басқа басшылардың дауыстарын айнытпай салатынына ел куә.

Қазіргі қазақ сатирасының ақсақалы, сатирик-ақын, «бір өзі – бір театр» атанған Мыңбай Рәш XX ғасырдың елуінші жылдарынан бері қарай қалың оқырманға етене таныс. Отанға деген шексіз сүйіспеншілік, халықтар достығы, қарапайым еңбек адамдарының өмірі, бүгінгі замандас бейнесі сынды алуан тақырыпты қамтитын таңдамалы шығармалар жинағы өмірдің өзекті мәселелерін уытты тілмен нысанаға алуымен құнды. Сондықтан да жазушы, сатирик, эпик ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы орны ерекше. Ол не жазса да ықшам, қысқа да нұсқа жазады. Шығармалары ұзақ сонар баяндау тәсілінен бойын аулақ салып, көбіне көзі көріп, көңіліне ұялаған детальдарды қызықты етіп жазады. Жеңіл оқылады, тартымдылығымен дараланады. Автордың өзіндік стилі бар деуіміз де осыдан.

НҰРҒОЖА ОРАЗ (1932-1916)

Алғашында Атырау педагогикалық училищесінде, кейін Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетінде дәріс алып, ұлағатты ұстаздардың тәлім-тәрбиесін бойына жинаған ағамыздың алғашқы өлеңдер топтамасы «Жас жүрек» атты жас ақындардың жинағына енген болатын. Содан бергі уақытта қолынан қаламы түспей, ақындық пен журналистікті қатар алып жүрген Нұрғожа Ораз ағамыз – қазіргі қазақ поэзиясына үлес қосып жүрген аға буын өкілдерінің бірі.

Еңбек жолын мектепте бала тәрбиелейтін ұстаздықтан бастаған ағамыз Қостанай облыстық газетінде, «Тың өлкесі» газетінде жұмыс істеді. Біраз жылдар Целиноград облысаралық бөлімшесінде жауапты хатшы қызметтерін де атқарды. Кейінгі жылдары ол «Сарыарқа» журналының Бас редакторы болды. Осы журнал туралы Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Зейнолла Серікқалиев «Сарыарқаның» тарихи деректерге қатысты өз көзқарасы, өз ыңғайы бар. Сірә, мұны соншама мол тарихи деректерді ұтымды жеткізудің оңтайлы бір жолы десе де болар.

Біздің ойымызша, жаңа журналдың сәтті қадамдары тарих сабақтарын зерделілікпен пайымдау. Басылымның басты мақсаты да сол болғанға ұқсайды», – десе, журналдың 10 жылдығы қарсаңында ҚР ҰҒА академигі С.Қасқабасов: «Сарыарқа» тарихтың тереңінен сыр тартып, ежелгі би-шешендерді, көсемдер, хандар шежіресін таратып, халық ауыз әдебиеті мұраларына да көптеген материалдар жариялады. Өзінің сара жолы, айқын бағыт-бағдары бар басылым екенін 10 жыл бойы дәлелдеп келеді. Еліміздің ертеңі – жастардың ғылым жолында-

ғы ізденістеріне жол ашып, жұртшылыққа таныстыруға да өз үлесін қосты», – деген болатын. Осы пікірлердің өзі-ақ журнал Бас редакторының қандай жұмыстарды атқарғанын байқатса керек.

Ұлттық поэзияны «Тұңғыш кітап», «Кім табады?», «Шұғыла», «Көңіл көктемі», «Тың түлегі», «Қырандар ұясы», «Тың тынысы» тәрізді жыр жинақтарымен байытқан ағамыздың қаламынан біршама прозалық туындылар да туды. Баспасөзде қызмет ете жүріп жазған очерктері оны прозалық көркем шығармалар жазуға жетеледі. Оның «Достар хаты», «Таңдау» хикаяттары мен «Жауқазын шак», «Дала демі» тәрізді кітаптары – прозалық дүниелері. Қаламгер қаламынан туған шағын әңгімелер мен хикаяттар оның бұл жанрды да еркін игергендігіне мысал бола алады.

Нұрғожа Ораз – қазіргі қазақ поэзиясы мен журналистикасына өз үлесін қосып жүрген аға буын өкілдерінің бірі. ХХІ ғасырда жарық көрген «Мама батыр», «Тәуелсіздік таңы атты» жыр жинақтары оның ақындығын аша түссе, «Талқандалған тарихат» қаламгердің журналистігіне қызмет етеді. «Тәуелсіздік таңы атты» поэмалар мен өлеңдер жинағын тарихымызға тәуелсіздік тұғырынан қараған ХХІ ғасыр әдебиетінің жетістігі деп бағалауға негіз бар.

Жинаққа енген шығармаларын үлкен-үлкен төрт бөлімге жіктеген. «Тәуелсіздік таңы атты» бірінші бөліміне «Бостандықтың бағасы», «Тарих ракурсі» атты поэмалары топталған. Ақын тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэмасын «Мама батыр», «Бостандықтың бағасы», «Тарих ракурсі» сынды тарихи поэмаларымен байытты. «Бостандықтың бағасы», «Тарих ракурсі» поэмаларында қазақ халқының қазіргі таңдағы тәуелсіздігімен шаттанған ақын лирикалық шегініс арқылы оның бағзы заманнан бері қарай өзінің тәуелсіздігі үшін басқыншылармен айқасқан ерлігі мен тектілігін тарих қойнауынан мысалдар келтіре отырып жырлайды. Ақын бостандықтың қадыр-қасиетін, құдіретін түсіндіру үшін жүгірген аң, ұшқан құстың торға қамалған күйінен мысал келтіреді.

Аң патшасы арыстан, саңқылдаған сұңқар, тарпаң мінез тұлпардың да өз басына бостандық іздейтінін әдемі суреттеу арқылы адам баласының, тұтас бір халықтың басына түскен бұғаудың қандай болмағынан хабардар ету үшін, қазіргі тәуелсіздікке қалай қолымыз жеткенін түсіндіру мақсатында екі-үш ғасырға шегініс жасайды. Тарихи-философиялық поэмада интеллектуальды прозаның элементтері де жетерлік. Екі-үш мың жылдықтағы қазақ халқының өткенінен хабар бермек болған ақын тарихи мәліметтер мен нақты деректерді орынды пайдаланған. Бостандықтың, тәуелсіздіктің оңай жолмен келмегендігін тарихи деректермен дәлелді де, нанымды түрде бейнелеуге ден қойған.

Поэмада Заратуштра, Анархис, Спонтамана, Дарий-лардан бастап сөз еткен ақын сақ, ғұн тайпаларының тарихынан хабар береді. Рим империясын бағындырған Еділ патшаның ерлігі мен Хазар патша, Елтеріс батыр, Тоныкөк, Білге қаған сынды арғы ата-бабаларымыздың жанкешті ерлігі қазақ халқының жауынгер халық екендігін байқатады. Курихандар мен Қырғыз қағанаты, Оғыз-ұйғыр қағанатының тұсындағы қазақ жерінде өткен шайқастарды Шыңғысханның жорығымен байланыстыра отырып, қазақ халқының монғолдармен қаны араласқанын айта келіп, Алтын Орданың бой көтеруін қазақ хандығымен ұштастыра отырып шынайы бейнелеген. Керей хан мен Жәнібек сұлтан Қазақ атын шығарып, елді тәуелсіздікке бастады. Ақын «Қасым салған қасқа жол» мен «Есім салған ескі жол» деп аталатын Қазақ хандығының заң-жобаларының да халықтың бейбіт өмір сүруіне негізделгендігін баса айтты. Үш жүздің басын біріктірген Абылай хан туралы тарихи деректер бұған дейін қазақ әдебиетінде молынан кездескенмен, Мәтен қызы Сапар келіншек туралы деректер әдебиетте жоқ екендігі белгілі. Осы тұрғыдан қарағанда ақын бұл поэмада қазақ халқының тәуелсіздік, бостандық жолында күрескен 22 жасар Сапар келіншектің бейнесін әдебиетте тұңғыш рет бейнелеп отыр. Ресей империясының

отарына айналған қазақ халқының арғы-бергі тарихынан хабар берген ол ХХ ғасырдағы қасіреттерді толықтыра түскен. 1928 жылы ірі байларды, 1929 жылы әлді шаруаларды тәркілеудің жаппай ашаршылыққа алып келгеніне, сталиндік репрессияның қазақты қынадай қырғанына баса көңіл бөлу арқылы қазаққа тәуелсіздіктің оңайшылықпен келмегенін түсінуге болады. Оны ақын:

*Репрессия – қуғын-сүргін жалғасты,
Кем соқпады қырғыннан да алғашқы.
Халқымыздың бар қаймағын сыпырды,
Батты сол бір трагедия жанға ащы,*

– деп бейнелейді.

Ұлы Отан соғысына еркек кіндіктің бәрін қойша көгендеп бергеніміз, кем-кетік пен жарымжан, ақыл-есі кемтар жандардың да әскер қатарына алынғандығы жасырын емес. Ақын ел өміріндегі осындай шындықты шынайы бейнелеген. Сталинград, Ленинград, Москва, Курскі түбіндегі қанды шайқастарда қазақ жауынгерлерінің ерекше ерлік көрсеткендігімен мақтана отырып, сол сұрапыл соғысқа қазақтың құрбандыққа шалынғандығына күйінеді:

*Майданда өлген әр ұлттардың өкілін –
Бас-басына санағанда өкіндім,
Әрбір ұлтты шаққан шақта пайызға
Қазақ алға шыққанында оыным!*

Өз ойын Бауыржан Момышұлының «Соғыстан соң екі жарым миллион Қалғаныңа қуандың ба, күн шығып?!» деген сөзімен дәлелдей отырып, «Жеңіс! Жеңіс!» деп қуанған елге, сол Жеңістің оңайшылықпен келмегені жөнінде ой салады. Одан кейін қазаққа келген тағы бір қасірет тың және тыңайған жерді игеру науқаны еді. Мыңғырған малдың жайылымына егін салу арқылы тың жердің эрозияға айналғанын ақын жүрек «Мыңғырған мал шиырлаған кең дала Ұқсап кетті келбетіне тозақтың» деп жеріне жеткізе бейнелейді. Осылайша қазақтың кең жазира даласы эрозияға ұшырап, отарлаудың және бір түрі жүзеге асты. Тыңға келген өзге ұлт өкілдерінің басым бөлігін қазақ

жерінің шұрайлы жерлеріне қоныстандыру арқылы қазақты өз жерінен тау-тасқа, шөлейтке қуып шығарғандығы да жасырын емес. Миллиард пұт астық өндірген қазақтардың Қытай, Куба, Эфиопия, Ангола сынды аш елдерді тойындырамыз деп өздері ашқұрсақ болып отырғандығы да кеңестік заманның бір шындығы ретінде бейнеленген. «Етікшінің етікке жарымайтыны» тәрізді миллиард пұт астық өндірген шаруалардың ашқұрсақ күн кешуі ащы болса да ХХ ғасырдың шындығы-тын. Бұл Шерхан Мұртаза айтқандай, қазақ халқының «алтын сандықтың үстінде жалаң пұт отырумен» бірдей еді.

Кеңестік дәуір тұсында орыс тіліне көңіл аударылып, қазақ тілі тасада қалуының салдарынан ана тілін білмейтін мәнгүрт ұрпақ өсті. Тілін білмеген адамнан ешқандай патриот шықпайтынын ескеретін болсақ, мұның өзі белгілі саясатпен жасалған қасірет еді. Тәуелсіздік жолында шейіт болғандардың соңғы өкілдері – 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына қатысқан қазақ жастары. Мұздай қару-жарақпен құрсанған әскердің бейбіт шеруге шыққан қазақ жастарын жер жастандырғаны да заман шындығы. Оны ақын «Ерлік кетті кең жайылып Одаққа. Жастар жайы түсіп шыққан тозаққа» деп бейнелеген.

Олай болса, ақынның екі-үш мың жыл бойы тәуелсіздік, бостандық үшін күрескен бүгінгі тәуелсіздігін:

Ақырында теңдік алған ел болдық!

Тәуелсіздік! Таудан биік жер көрдік.

Елбасының ерен ісін құптадық

Халқымызды «ұлы» елдермен теңгердік,

– деп жоғары бағалауы орынды.

Жоғарыда аталған жинақтың «Шабытым шақырғанда», «Өмірдің белортасы», «Бақытты шак» атты бөлімдеріне соңғы жылдары жазған лирикалық өлеңдері топталған. Кез келген қаламгердің өз заманының жырын жырлайтыны тәрізді Нұрғожа ағамыз да тәуелсіздік дәуірінің жыршысы. Сондықтан ол бүгінгі тәуелсіздігімізді, қазақ халқының ХХІ ғасырда қол жеткізген табысын шаттана жырға қосты. «Сен мені ғашық етіп қолдағалы, Өмірдің

белортасын кешіп келем» дейтін ағамыз өлеңге шабы-
тым шақырғанда кешікпе деп еркелейді. Шабытына мін-
ген кезде ол халқының өткені мен бүгінін ой елегінен
өткізеді. «Халқымен бірге Елбасы» өлеңінде «Бірінші
Алла, екінші патша» дейтін» әкесінің өсиетін есіне ал-
ған ақын халық пен Елбасын бөліп-жаруғы келмейтін
егіз ұғым ретінде қабылдайды. «Ханның күні қарашасы-
мен» екенін жадында ұстаған ол бұқара халық пен Елба-
сының бірлігі мен берекесін тілейді. «Ердің күні елімен»
болатындығын «Арманымның ақ сыры» өлеңіндегі «Сол
қазақ қой жан дүниесі сырымның Сол халыққа тебіре-
нем де талпынам» деген жолдармен жеткізсе, «Халқым
– менің бақытым» өлеңінде жетпісінде «Жігітсің» деп
ақ тілегін ақтарған халқына «арманыма қанат берген ел-
жұртым» деп еліне, халқына деген ризашылығын білді-
реді. «Әр адам бір тамшысы теңіздің» өлеңінде теңіздің
тамшыдан құралатыны тәрізді әр адамның қазақ орма-
нының бір талы екенін еске салады. Мұның өзі ақынның
қара басын күйттеген замандастарын шеней отырып, хал-
лықты әр қазақтың құрайтындығына сендіреді.

Кім-кімге де туған жері ыстық болатыны белгілі. Қа-
зақ ақындарының барлығы да өз туған жерін жер жан-
натына теңейтіні секілді Нұрғожа ақын да кіндік қаны
тамған жерін жер біткеннің төресіне балайды. Туған
жердің сыбдыр қаққан тал, терегі, қайыңы мен құста-
рының бұлбұлдай сайраған үніне деген сағыныш лири-
калық кейіпкердің өзегін өртейді. «Елде болып шалқы-
дым» өлеңінде ақын туған-жер мен жерлестеріне деген
сүйіспеншілігін «Әр адамын жырыма орап алып, Орама-
сам, сағынып тоңары анық» деп жеткізеді. Осы қатарды
«Аяулы анам – ауылым», «Ардағым – Қаршығалым»,
«Қаршығалы», «Сол жандарды сағындым», «Ауылым
қайда?», «Асыл елім – Қостанай», «Аманбысың, ақ қа-
йың?», «Асыл елім – Қостанай», «Тобылым менің ар-
маным», «Сандуғашты ауылымды сағындым», «Туған
жерге жетейін...» сынды өлеңдері толықтырады.

Кіндік қаным тамған жерге жетейін,

*Бұл өмірден пәк перзент боп кетейін.
Қойынына алар мені ұлы анам,
Сол жұмаққа иман айтып өтейін!*

– дейтін ақын үшін туған жерден артық құт-мекен жоқ. Ақын поэзиясында туған жерге деген сағыныш басым. Оның «Қаршығалы, қайран жерім, қайран ел, Сағыныштан сарғаймауға айла бер» деп тілеуі сондықтан.

Жоғарыда аталған поэмаларында арғы тарихымызға шегініс жасап, бостандық, азаттық жолындағы сан мыңдаған шайқастарға жан бітірген ақын замандастарына бүгінгі тәуелсіздігімізді бағалау керектігін «Бағалай біл, ей халық, бейбіт күнді» деп түйіп айтады. Осы ойымызды ақынның тәуелсіздік тұсындағы поэзиясы туралы ҚР ҰҒА академигі С.Қирабаевтың: «Нұрғожа Ораз:

*А, құдайым, еркіндікті бердің бе?
Ғайыптан бір бақыт күтті ел күнде.
Құл қылсаң да, күн қылсаң да пендеңді
Құдыреті, әр қашан да еркінде*

– деп жырлады. Ақын азаттықтың оңай келмегенін, талай ерлердің қаны мен тері арқылы жеткенімізді өлеңге қосып, екі ғасыр бойы болған сәтсіз күрестерді еске алды», – деген пікірі растайды. Бүгінгі қол жеткізген тәуелсіздігімізді баға жетпес құндылық ретінде қабылдаған ақын тәуелсіздікке «Ең қымбаттым осы күн» және басқа өлеңдерін арнады.

Оның «Елбасына», «Сен бар жерде мен де аман», «Халқымен бірге Елбасы» сынды өлеңдеріне Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті негіз болса, Елбасының бастамасымен іске асқан Астана қаласының келбеті «Шабыт қала» және басқа өлеңдерінде бейнеленген. Н.Назарбаев: «Астананың халқымыз мақтаныш ететін қала боларына, жиырма бірінші ғасыр архитектурасымен тұрғызылатын жаңа ордамыз боларына күмән жоқ», – деген еді. Айтса айтқандай, Астана қаласы қазіргі таңда сәулеті жағынан әлемдегі алдыңғы қатарлы қалалардың қатарына қосылды. Астана туралы кез-келген ақынның шабыттана жазатыны да сондықтан. Қазақ елінің

бүгінгі жеткен биігін Елбасының данышпандығымен түсіндірген ақынның:

Нұрсұлтаның болмаса

Баққа, қазақ, кедейсің.

Ғұмыр тілеп ұлыңа

Соның қамын жегейсің!,

– деп жырлауы да қисынға келеді.

Ақынның бұл жинағына соңғы жылдары жазған өлеңдері топталғандықтан мұнда адам баласының жетпіс сынды жасына қатысты өлеңдер көп. «Әр жастың өзіне сай лайығы бар» екенін білген ол замандастарына жақсы қартаюды тілейді. Оның ұлғайған шағында жазған өлеңдерінде үгіт-насихат, өсиет-өнеге басым. Ол да Абай секілді өсек-өтірік, мақтанды, еріншектік пен жалқаулықты, күншілдік пен қаскүнемдікті шеней отырып, арамызда жүрген арамзаларды әшкерелейді. Ақын «Бір адым алға озғанға Өшіккен итше қараған, Жөн айтқан жанды жөнсіздер Жыбырлық сөзбен талаған» жандардың бүгінде арамызда жүргеніне күйінеді. Төңіректе болып жататын келеңсіздіктерге ой сала білген ол өз замандастарына сын көзбен қарап: «Бүгінде жаны аласа «биіктер» көп, Солардан жанға түскен күйіктер көп» дейді. Өмір сүріп отырған қоғамдағы замандастарының шектен шыққан дарақылығы да ақын жанын жабырқатады. «Дарақылық» өлеңінде жалақысын ала алмай отырғандардың дарақылығын жеткізе сынайды. Күнін әрең көріп отырғандардың ең қымбат мейрамханаға той жасап, бір-бірімен бәсекеге түсуі де өмірден алынған ХХІ ғасырдың шындығы. Өмірден өткендерді соңғы сапарға шығарып салудың өзін бәсекеге айналдырған жандарға қарата «Иман-шарт, шариғатта жоқты істеп, Жайлады-ау астамшылық көрер күнің» дейді. Бүгінде «мұсылманның парызы – дұға қылу екенін» ұмытқандар өз білгенін жасап, әлекке түсуде. Өлікті соңғы сапарға жөнелтудің өзінде құранда жоқ жыртыс дегеннің бүгінде бәсекенің құралына айналғаны өмір шындығы. Ондайды қазақ «өлік жоқтың артын ашады, бардың атын шығарады»

дейді. Осындай келеңсіздіктерге куә болған ақын замандастарын имандылыққа шақырып:

*Жыламай бір Аллаға сиыныңдар.
Кездесер алда талай қиының бар.
Қиыннан қиыстырып кәсіп жаса,
Ақыл тап нарықтың да күйін ұғар,*

– деп, ақыл-кеңес береді. Оның ойында келмеске кеткен кер заман кеңестік дәуірмен кеткендігі байқалады. Өткен ғасырда атеистік тәрбие алған ұрпақты бүгінде имандылыққа шақыру тәуелсіз елдің өзекті мәселелерінің бірі болса, ақын назарына осындай мәселелердің ілігуі қуантады.

Өсиет өлеңдердің қатарын «Заман толғауы» мен төрт тағандары толықтырады. Төрт тармаққа белгілі бір ойды сыйғыза отырып, замандастарына ақыл-кеңес айтуды көздеген ол бірде:

*Баяғыдан бүгінгіге келіп ем
Адасқан жан секілдімін елінен.
Шала қазақ шалдуарлар көбейді
«Атекені» «аташкаға» теліген,*

– деп, ана тілін білмейтін, қазақ тілінде сөйлеуге арланатын жаңа қазақтарды сынаса, енді бірде:

*Ұлтқа бөлмей адам болу – ұлылық,
Ұлы Отанды сонда орар жылылық.
Осындай бір қағиданы Елбасы
Түбегейлеп, түптен тартып тұр ұғып,*

– деп адамзат баласын гуманизмге шақырады.

Ақынның келесі топты құрайтын өлеңдері – арнаулар. Қазақ поэзиясының арғы-бергі тарихынан мол орын алған бұл өлеңдердің қатарын оның Мұхамеджан Сералин туралы «Айқап» еді «Сарыарқаның» атасы», «Сұлтанмахмұтке», Тұманбай Молдағалиев туралы «Жасай бер», «Тұмаштың мерейтойына», «Хатпен жіберілген кітаптағы қолтаңба», Сара мен Рамазан туралы «Достарды еске алу», «Қос қанатым – достарым», В.Гундарев туралы «Достығымның парызы», С.Кулагин туралы «Ақынның алғысы», «Туған күніңмен, Мұқтаржан» және «Бүркіт аға»,

«Күланда жеңгеме», «Қонысбайға», «Ініме», ««Гүлжаным туған күн», «Маралым – мақтанышым!» тәрізді арнаулары толықтырады. Қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, құда-құдағилар, туған-туыстарға арналған арнаулардың қатарында құдай қосқан құдасы Кенжеғали мен құдағиы Софияға арнаған «Арнау» өлеңін ерекше атауға болады. Кенжеғали Сағадиевтің отбасын құт-мекенге балаған ол «Меккедей үй ұйытқы болып туысқа Үлгі болған жүрген орта – ұлысқа» деп, қасиетті Меккеге балайды. Құдалардың тойына арналған жыр-шашу қазақ халқының «құдаларын құдайындай сыйлайтынына» қызмет етеді.

Ақын өз заманының ұлы ретінде өзі өмір сүрген дәуірдің, дәлірек айтсақ ХХ-ХХІ ғасырдың күнгейімен бірге көленкелі жақтарын да жадында ұстап отыруды көздеген. Ел басына түскен ауыр да қаралы күндер ақын назарынан тыс қалмауы орынды. Осы қатарда ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы Ұлы Отан соғысы туралы «Ұмытылмас құрбандар!», соңғы ширегіндегі Желтоқсан оқиғасы туралы «Қарда үсіген жауқазындар...» атты тарихи оқиғаларды өзек еткен өлеңдерін атауға болады. Жастық шағын соғыстың сұрапылы ұрлаған ақын есейген шағында тағы бір тарихи оқиғаға куә болды. Аналардың көз жасымен, боздақтардың қанымен келген Жеңісті қадірлеуге шақырған ол Желтоқсан оқиғасын да тәуелсіздік үшін күрестердің қатарына қояды. Кеңестік дәуірдегі Коммунистік партияның күн көсемінің «Ұлттардың өзін-өзі билеу» қағидасын көздеп, «Қазаққа қазақтан басшы» сайлауды талап етіп алаңға шыққан өрімдей қазақ жастарының сол ерлігі бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің негізгі тақырыптарының біріне айналды. Қазақта аты шулы Желтоқсан оқиғасы туралы жазбаған қаламгер жоқтың қасы. Нұрғожа ақын – сол оқиғаға жан бітіргендердің бірі. Оның айтып отырған Желтоқсанның ызғарында үсік шалған жауқазындары қазақ жастары екені айтпаса да түсінікті. Кекті үмітке жалғап, аяздан да, бес қаруын асынып мұздай құрсаңған әскерден де тайсалмаған жастардың ерлігін ақынның көктен түскен жасынға теңеуі орынды.

ӘКІМ ТАРАЗИ (1933 жылы туған)

Әкім Тарази 1933 жылы 9 қыркүйекте Алматы қаласында дүниеге келген. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының филология факультетін (1955), Мәскеудегі сценаристердің жоғары курсының бітірген.

«Күйрықты жұлдыз» атты алғашқы повесі 1966 жылы жарық көрді. Ол қазақ әдебиетін «Үлкен ауыл» (1968), «Асу-асу» (1970), «Қиян-соқпақ» (1976), «Бұлтқа салған ұясын» (1978), «Тасжарған» (1980), «Басынан Қаратаудың...» (1985), «Кен» (1986), 3 томдық таңдамалы шығармалар (2006), «Мұстафа Шоқай» (2008) сынды үкенді-кішілі прозалық туындылармен бірге «Күлмейтін комедия» (1966), «Жақсы кісі» (1968), «Жолы болғыш жігіт» (1972), «Қос боздақ» (1985) т.б. пьесалармен байытты. Сонымен бірге «Тұлпардың ізі» (1984, реж. М.Бегалин), «Арман атаман» (1965, реж. Ш.Бейсенбаев), «Қараш-қараш оқиғасы» (1972, реж. Б.Шәмшиев), «Мұстафа Шоқай», т.б. кинофильм сценарийлерінің авторы. Осы туындылары үшін Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері (2000), ҚР Мемлекеттік сыйлығының, Қазақстан Жазушылар одағының Б.Майлин атындағы сыйлықтың лауреаты атанды.

Ол «Әнім сен едің» атты алғашқы әңгімесінен бастап, оқырман қауымның ыстық ықыласына бөленіп, өзіндік қолтаңбасын танытқан қаламгер тәуелсіздік жылдарында қазақ әдебиетін ірілі-ұсақты жанрлармен байытты. «Сол жылы көктем ерте шықты; сол жылы көктемде ауылдағы бозбала бірі қалмай бәрі ғашық болды; сол жылы көктемде ауылдағы бозбала бірі қалмай бәрі бір қызға ғашық болды» [5-б.], – деп басталатын әңгімедегі бір ауылдың бозбалаларына хор қызындай көрінген

Ләйліге деген бала махаббатты шынайылығымен бейнелеген жазушы адам бойындағы психологиялық иірімдерді терең меңгергендігін байқатып еді. Ләйліге деген таңданысын жасыра алмай әлек болған Әтімжанның: «– Бестібайдың жирен қасқа дөненін айтам да, ұшқан құсқа жеткізбейді-ау, жеткізбейді!» деген сөзі еріксіз күлкі үйіреді. Осылайша ә, дегеннен өзіне баурап алатын әңгіменің негізгі өзегі – диірменші Ақмырзаның немересі Мирас пен Ләйлі арасындағы алғашқы махаббат. Ауыл балаларының Ләйліні сырттай иемденіп, оған кезек-кезек хат жазып, қызғаныштың қызыл отына малынып өзара төбелесіп мұрын қанатып жүргенінің бәрі бос әурешілік екендігі Ләйлі ісімен нанымды суреттелген. Бозбала біткеннің бәрінен хат алған Ләйлінің оларға бір-ақ жауап беріп, хат жазбаса да Мирасқа іштартуымен махаббаттың «көзбен көріп, іштей сезетін» тылсым күшін ашуға тырысқан. Осындай әдемі лиризмге құрылған әңгіменің кейбір эпизодтарынан астарлап айту машығы да байқалады. Ауылдағы кітап біткенді тауысып оқып, өзі де қолына қалам алып роман жаза бастаған Мирастың сол қолжазбасы кеңестік дәуір тұсында жазушылардың ашық айта алмаған жайттарынан хабар берер эпизод. Бір қарағанда бала махаббатын арқау еткен әңгіменің астарында үлкен ойлар тұмшаланып жатқаны жасырын емес. Соғыстан мүгедек болып келген Талғат ағайдың Мирастың романының қолжазбасындағы Көкемаранға ханның бірінші болып түскенін естіген сәттегі көңіл күйінен көп сыр аңғарылады. Ол – бай мен патшаны, хан мен сұлтанды бұқара халыққа қарсы қойып, оларды тек қана жауыз, қанышер етіп көрсетуге тырысқан таптық идеология. Осы эпизодтың өзі әңгіме авторының ашық айта алмаған жайттарды тұспалмен, ишарамен беруге ден қойғандығының нышаны. Осындай әңгіменің бірі «2999999+1». Бұл әңгімеде отызыншы жылдардағы жаппай қудалаудың салдарынан ОГПУ қызметкерлерінің қазақ даласына жасаған қуғын-сүргінінің бір көрінісі елес береді. «Абыз аға ұзақ сөйледі. Асық-

пай сөйледі. Тіпті, баппен, мәнерлеп сөйледі. Айтқаны – өз тарихы. Өз тарихы дегені ел тарихы. Ел тарихы дегені тағы да өз тарихы» деген үзіндіден қазақ халқының басынан өткен тарихты Абыздың өмір белестерімен бейнелеу көзделгені байқалады. Осыдан елу бес жыл бұрын өткен оқиғаға лирикалық шегініс жасаған жазушы бір кездегі ОГПУ қызметкері Абыздың өмір жолына үңіледі. Сексен беске келген Абыз қарттың XX ғасырдың басындағы тап жауларымен күресуінен бастап, 20-30 жылдардағы «халық жауларымен күресу науқанына белсене араласқан большевик басынан өткен тарих, әрине қазақ халқының тарихы. Абыздың «Үш миллион сүйек жиналмай қалғанда, үш қарғаның құны қанша? Қа-ан-ша-а?» деген сөзі отызыншы жылдардағы қазақ даласын кезген ашкөз ашаршылықтан қырылып қан сасығанын көз алдымызға елестетсе, темір жолды жағалай сұлап жатқан мүрделер соның нақты мысалы. Осы әңгімедегі 2999999-шы адамға қосылған Омар өлімі іздеусіз қалған 3000000-шы адам еді. Жүк поездың бір вагонын елден тартып алған дүние-мүлік пен кептірілген етке толтырған ОГПУ қызметкерлері жол жағалай аштан қырылып жатқандармен ісі де жоқ. Бірақ осының бәрі Абыз сынды жас большевикке оңай тимегені анық. Әсіресе, жас большевик «Қосан мен Гүлғайша» атты поэманың кейіпкері Гүлғайшаның қос анарын кесіп алып, ақ жібек орамалға орап алған ОГПУ қызметкерлеріне не жасасын. Бұл бір Абыз көрген оқиға ғана еді. Ал, қазақтың кең сахара даласында мұндай қанқұйлы әрекеттердің қаншасының беті ашылмай жасырын қалды. Осылайша жазушы Абыз өміріне шегініс жасау арқылы қазақтың кешегі қайғылы тарихына жан бітірді.

«Қыз Жібек» әңгімесіндегі Қыз Жібек, Төлеген, Бекежан болып рөлде ойнап жүрген Сауран, Ләйлі, Мирас арасындағы ыстық сезімді өшіре алмаған жазушы оны Ләйлінің себепсізден себепсіз ағыл-тегіл жылаған көз жасымен бейнелеген. Әңгімелерінің біразы бозбалалар, жастар мен үйлі-баранды жасамыстар арасындағы бір

сәттік өткінші сезім мен махаббат атты үлкен сезімді арқау етсе, «Қарабай» әңгімесіне қазіргі арамызда жүрген замандастарымыздың бақталастығы мен бақастығы негіз болған. Қарабай сынды тоғышарлардың арамызда жүргенін автор профессор Ардабай Жакенов бейнесімен суреттеген. Диссертациялық кеңесте диссертациясын қорғап тұрған жап-жас жігітке көрер көзге қиянат жасаған «Қарабайдың» іс-әрекеті өзінен басқаның жұлдызы оңынан туғанын көре алмайтын қызғаншақтық, көреалмаушылық, іштарлық сынды кері мінездерді бойына жинақтағандығынан байқалады. Әбділхамит Әбділмахаметовичті бір сүріндірмек болған ниетпен жасалған қысастықтың артында бір адамның тағдыры жатқанын сезінбеген ол өз қызы Баянның да сүйген жігітіне күйеуге шығуға қасастық жасайды. Баян әкесінің қойған спектаклін кездейсоқ оқиғаға балайды. Осындай екі оқиға үстінде бар болмысымен танылған профессор жалғыз қызын бақытты ете алмаған Қарабайлардың бүгінгі жалғасы екендігі рас.

«Келін» әңгімесіндегі бір ауылды серілігімен дүрліктірген Танабай, бір сәттік сезімнің құрбаны болған Жауһаз, «Өлім» әңгімесіндегі Кірпішбайдың айрандай ұйыған отбасына іріткі түсірген досы Еркебұлан, оның серілігіне ерген Бәтиха сынды кейіпкерлердің арамызда жүргені де жасырын емес. Осылайша жазушы таныс және бейтаныс кейіпкерлерін күнделікті өзімізбен араласып жүрген жандардың арасынан іздейді. Ол үшін тосын оқиға мен тосын жағдай да керек емес, күнделікті өмірдің күйбің тіршілігімен бірге өтіп жататын бұл оқиғалар оқырманға ой салары белгілі. Олар әр кейіпкердің бойынан қажетін алып, қажет емесіне сын көзбен қарары даусыз. Мұның өзі жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуге баулиды.

Ешкімге ұқсамайтын Сұлтанмен оқырман бірнеше әңгімеде кездеседі. «Ауыл шетіндегі үйдегі» қарындасын құсқа сататын, «Жабы сәйгүліктегі» Көкала атты айғырларға талатып өлтіретін, «Сауал» әңгімесіндегі арақ-

қа тойып елге масқара болатын ол әпенділігімен оқыман есінде ұзақ сақталатын кейіпкер.

Тәуелсіздік жылдары қазақ романы жаңа мазмұнмен толыға түсті. Олардың қатарынан кешегі ауған соғысы да орын алды. Ә.Таразидің «Жаза» романы (1998) ауған соғысы туралы жаңаша ой қозғайтын туынды. КСРО құрамындағы барлық республика өкілдерінің ауған соғысына бір кісінің баласындай үлес қосқанын білеміз. Ал, соғыстан қайтпаған талай боздақтардың қаны не үшін, кім үшін төгілгеніне бүгінде жауап беру қиын. Біз әдетте Ұлы Отан соғысы туралы шығармалардың басты кейіпкерлерімен мақтанып, олардың Отан қорғау жолындағы жанкешті ерлігін үлгі етіп, өскелең ұрпаққа насихаттап жатамыз. Ал, «Жаза» романындағы соғыс өрті тіптен бөлек. Жазушы мақсатсыз соғыстың жеңісі де, жеңілісі де мақсатсыз болатындығын түсіндіруге тырысқан. Сондықтан да оның бүкіл әлемге танымал кейіпкерімен біз мақтана алмаймыз. Қазақтан шыққан «Қара майорды» неге Б.Момышұлы сынды батырлардың қатарында атай алмаймыз. Себебі не? Жазушы оның себебін соғыс салған қасіретпен аша білген. Бұл романнан ұғарымыз соғыстың да екі түрлі болатыны, бірі – әділетті соғыс, екіншісі – әділетсіз соғыс. Романдағы негізгі оқиға осының екіншісіне жатады. Әділетсіз соғыстың адам өмірінде ешқандай мәні жоқ екендігі анық. Сондықтан да өмір мен өлім туралы үлкен философиялық ой қозғаған жазушының аталған романы Мемлекеттік сыйлыққа ие болды. Осылайша ол қазақ прозасын жаңа тақырыппен толықтырды.

2007 жылы Алашорда үкіметінің дүниеге келгеніне тоқсан жыл толды. Осы тұста алаш азаматтарының XX ғасырдың басындағы ерен ерлігі туралы бірсыпыра көркем шығармалар дүниеге келді. Осылардың қатарында Ә.Таразидың «Мұстафа Шоқай» атты романын атауға болады. Мұстафа Шоқай да басқа алашшылдар тәрізді қазақ халқын отаршыл патша империясының бодандық бұғауынан босатып, түркі халықтарының дербестігі

үшін күресте танылған қайраткер. Алғашында патша империясының, кейін большевик партиясының өз ұлтына жасаған отаршылдығын түсінген ол – Парижде эмиграцияда жүріп те өктем зорлыққа қарсы күресін тоқтатпаған күрескер.

Ә.Таразидың «Мұстафа Шоқай» романы түркі әлемін тұтастандыру жолында орыс отаршылдарымен күресіп өткен Мұстафа Шоқайға арналған. Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлғаларға арналған шығармалар қатарын толықтыратын романның бірінші кітабы Мұстафаның азамат болып қалыптасу жолдарын баян етеді. Ш.Мұртазаның «Қызыл Жебе» романындағы бала Тұрардың әкесімен бірге Верный түрмесінде отырып, қоғам, өмір туралы ой түйетіні секілді бұл кітапта да бала Мұстафаның өзін қоршаған ортадағы әр алуан оқиғаларға араласа жүріп, азамат ретінде қалыптаса бастағанына куә боламыз.

Жазушы Мұстафа Шоқайдың күрескер ретінде қалыптасуының бірінші себебін оның отбасынан іздейді. Сондықтан да Шоқай әулеті туралы бірсыпыра мәлімет береді. Арғы атасы Сыр бойы қазақтарын билеген Хиуа ханының датқасы. Ханның ең сүйікті атын мініп кете бергендігі туралы аңыз оның ханнан да именбегенін танытады. Мұстафа мен Вадим елге келген кездегі Шоқай бидің үйіне түсетін Сафиннің отбасына көрсетілген үлкен қошамет арқылы би әулетінің тектілігін жазушы назарда ұстап отырған. Бұл қатарды Мұстафаның Оспан ағасы кездесетін эпизодтар толықтырды. Біз Оспанмен алғашында базарда ат үстінде, екінші рет Мұстафа мен Вадимнің елге келген сәтінде, үшінші рет оларды Петерборға оқуға алып бара жатқан кезде кездесеміз. Осылардың бәрінде сән-салтанатқа аса мәне беретін Оспан өзінің тектілігімен ерекшеленеді. Қашқар мен Қорасанға мал жіберіп тұратын Оспанның халық арасында сыйлы, құрметті жан екендігі оның іскерлігі мен көпшілдігінің, ақ пейілдігінің нышаны еді. Жүрген жерін той думанға бөлеп, қонағын құдайындай күтетін Оспанның сырт

көзге салтанатты көріну үшін інісін екі күймемен оқуға әкетіп бара жатқаны да содан.

Мұстафаның күрескер ретінде қалыптасуының тағы бір қыры – оның білім алған ортасы. ХХ ғасырдың басындағы Ташкенттегі патша империясының жандайшаптары жүргізген әміршіл-әкімшіл саясаттың куәгері бола жүріп, қоғам жөнінде ой түйіне ЭСЕР партиясының мүшесі, ең жақын досы Вадим Чайкиннің де тікелей ықпалы болды. Ұлты басқа болса да Вадим ұлтаралық қақтығысты тудыратын жайттарға өте сақ. Мерзімді басылым беттеріндегі әрбір мақалаға мұқият зер салып жүретін оның «Түркістан патша ағзамның шын берілген азаматтары, орыстардың ғана жері болуы керек» деген газет бетіндегі ұран мен қалалық бақтағы азиялықтар мен еуропалықтар арасындағы төбелестен кейін жатақханаға келіп қол жия бастауы, шіркеу қызметкерін атып кеткен кезде «Иттер ел ішін бұлдіру үшін әдейі жасап жатыр бұл, иттер, сүмелектер! Патшаның иісшіл иттері, әдейі жасап жатыр. Орталыққа жағыну үшін» деп, елде ұзақ жата алмай қалаға тез қайтуы, саяси қауіпті адам ретінде Кобриннің бақылауына алынып, екі күн түрмеге жатып шығуы оның Мұстафаға қарағанда саясатқа ерте-рек араласқанын байқатады.

Романда негізгі оқиға бірнеше кейіпкердің төңірегінде жүріп жатады. Негізгі орталық кейіпкердің бірі – ұстаз Дорре. Өтірік айта алмайтын, тек ақиқатты, әділдікті жақтайтын ұстаз Мұстафаны шынайы сүйеді. Себебі, ол көп шәкірттің ішінен оқ бойы озық шыққан талапты да талантты шәкірт. Жарты Құдай, Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Самосов алтын медаль мен күміс медаль иегерлерін жариялаған кезде Вадим Чайкин бастаған гимназия шәкірттері түгелдей қарсылық білдіреді. Осылайша жиналған жұрт алдында генерал-губернатор Самосовтың алтын медальды тек ұлы халық өкіліне беру керек, өзге ұлтқа алтын медаль беруге болмайды деген идеясы аяқ астынан күл талқан болады. Ол кейін бәрібір халықты наразы етпеу үшін Дорренің шешімі-

не келісіп, Мұстафа Шоқайға өзі апарып тапсыруын сұрайды. Көптің талап етуі бойынша Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне сынақсыз түсу үшін алтын медаль Мұстафа Шоқаевқа, күміс медаль Беляев Алексейге берілді. Айтқанынан, өз шешімінен қайтпайтын бірбеткей Мұстафа медальды қолына ұстамауға өзіне серт бергендіктен, медальды ұстазынан досы Вадимнің қабылдап алуын өтінеді. Өзімен бірге Санкт-Петербургке бірге баратын досының сонда алып барып тапсыратынын айтып, ұстаздың көңілін жықпастық танытады. Осылайша Мұстафа мен Вадим алғашқы эпизодтан бастан өз тұлғаларын қалыптастыра бастайды. Гимназияны бітірер-бітірмес бала шәкірттер өмір атты мұхиттың әр түрлі дауылы болатындығын сезіне бастайды. Екеуі де өмірде кездесетін дауылдарға қарсы жүзіп, тек әділдік жолында күресуге ден қояды. Ташкент қаласында өткен әртүрлі оқиғаларға тікелей куә болып, басы-қасында жүрген Мұстафа қазақтың бүгіні мен болашағы туралы өзіндік ой-пікірін қалыптастыра бастайды. Бірінші кітаптың төртінші тарауында «Масқара емес пе. Бір бөлегін Омбыға бағындырып қойды, бір бөлегін Барнауылға бағындырып қойды, бір бөлегін Орынборға бағындырып қойды, бір бөлегін Астраханға бағындырып қойды, бір бөлегін мына Ташкентке бағындырып қойды. Қазақ соны түсініп те отырған жоқ. Әйтеуір өзім аман болсам деп, бас-басына би болып жүрген ылғи қықымдар. Данышпан Абай зарлай, жылай ішқұста болып өтті дүниеден. Ел болудан қалдық.

Әбдіраман аканың отбасы қандай еді? Енді не болды?» [295-б.] - деген Мұстафа сөзі оның саяси жағынан өсіп, қайраткер ретінде қалыптаса бастауының белгісі.

Дорреге карама-қарсы кейіпкер – Зеленский. Гимназия директорының орынбасары өзінің жағымпаздығымен, иненің көзінен өтетін жылмақайлығымен Самосовтың сеніміне кіріп үлгереді. Бүгіннен бастап гимназия директоры өзіңсің деген ашу үстінде айтқан Самосовтың сөзін арқаланған ол билік қолына тисе түркі халықтары-

на отаршылдықтың неше атасын жасамақ ойда. Бірақ, Доррені себепсізден себепсіз орнына босата алмайтынын сезген Самосов өз шешімінен тез қайтып үлгереді. Тіпті ол Кобриннің тапсырмасы бойынша Доррені оққа байлап, шіркеуге ертіп те барады.

Отаршыл патша империясының жандайшаптарының бірі – құпия полиция бастығы полковник Кобрин. Азиялықтар мен еуропалықтар арасына іріткі салумен, жергілікті халықтың наразылығын тудырумен, ұлттар арасындағы қақтығыстармен генерал шенін алу жолында неге де даяр. Оның түпкі мақсаты – түркі халықтарының бірігіп одақ құрып кетуіне кедергі жасау, оларды ақ патшаның отары ретінде бодандықта ұстау. Жергілікті халықтың наразылығын тудыру мақсатында халыққа сыйлы, ел құрметіне бөленген Доррені құрбандыққа шалмақ болғандағы ниеті де ұлттар арасындағы қақтығысты ушықтыру. Бірақ, атылған оқтың Дорреге емес, шіркеу қызметкеріне тигені олардың ойлағанынан да артық олжа еді. Олар адам өлімін өз пайдаларына шешіп, ұлттар арасындағы қақтығысты күшейтуге әлек. Тіпті Кобриннің қолымен қалалық бақтағы жастар арасындағы төбелестің болуы, оның негізгі кейіпкері Балтун мен Шүкірді іздеушілері жоқ болғандықтан құрбандыққа шалу – бәрі де қолдан жасалған қиянаттың кең өріс алуы.

Жазушы сол тұстағы ел өмірінен хабар беру мақсатында Мұстафа араласып тұратын өзбек Әбдіраман отбасындағы оқиғалар легін де келтіріп отырады. Молда Әбдіраманның аяқ астынан шайтанның азғыруына еріп Зухрамен көңіл қосуы шарифатқа қайшы болса, ол сол отбасындағы жағдаймен бейнеленген. Әкесінің шешесінің көзіне шөп салғанын кешіре алмай психологиялық тығырыққа тірелген Шүкірді жергілікті басқарушылардың өз мүддесіне пайдалануы – әрине саясат. Полиция бастығы қашан да өмірден күйзелген, тығырыққа тірелген жандарды өз мүддесіне пайдаланып отырғандығын жалдамалы Балтун мен Шүкірге қатысты оқиғалар растайды. Әйелінің жеңіл жүрісіне шыдай алмай, оны өлтіріп,

өзі кезбе болып жүрген Балтун мен әкесінің шешесіне жасаған қиянатын кешіре алмай дал болған Шүкірдің өз еріктерінен тыс, Кобриннің мүддесіне қызмет етуі отаршылдардың негізгі көздеген мақсатына бағындырылған.

Көркем шығармадағы көркем тәсілдің бірі кейіпкерлердің психологиялық тығырыққа тіреліп, екіге жарылуы. Бұл шығармада тығырыққа тірелген кейіпкерлер бойындағы екіге жарылу Әбдіраман бойынан анық байқалады. «Кешіре гөр, Алла, кешіре гөр, Алла! Өзіне-өзі қол жұмсау мұсылман баласына жат, мұсылман баласына жат, күнә. Екінші дауыс: – Күнәһар, күнәһар! Босқа тепсініп тұрсың, қолыңнан келсе, кеңірдектен тарт та жібер. Бүкіл ұятыңды, бүкіл күнәнді өзің ғана арқалап кет! Кет, енді. Жоқ! Болмайды мен мұсылманмын...» [123-б.], - деген үзіндіден адам бойындағы бір-біріне қарама-қарсы екіге жарылуды байқаймыз.

Жазушы авторлық ұстанымды кейіпкер сөзімен жеткізуді басшылыққа алып отырады. Оған Мұстафаның қазақ елін патшалық империяның басқару жүйесі туралы, Кобриннің қазақ халқы туралы Мұстафаға айтқан сөздері мысал бола алады. Кобриннің: «Сіздің халықта оқыған азаматтар баршылық. Бірақ жетіспейді. Мынау өздеріңіздің бауырлас көршілеріңізде сіздердей өркендеп өскен зиялы қауым жоқ деуге болады. Бұлардың тәрбиесі де басқа, айырмашылығы көп. Мен оны білемін. Еңкейіп жүріп еңбек ететін халық, кеудесін кең кере алмайды. Кеудесін керіп кең далада жүрген сіздің халық, еңкейіп жүріп еңбек ете алмайды. Оны да білемін. Сіздің халықтың ең үлкен қасиеті кең далада кеудесін керіп еркін жүретін болса, сіздің халықтың осал жері де сол деп ойлаймын», - деген сөзі қазақ халқына берілген баға. Отаршылдар осындай еркін өскен халықтың мойнына бұғау салып, басына бодандық ноктасын кигізіп бақты. Осы бұғаудан құтылуды көздеген алаш азаматтары Түркілік одақ құруға бет бұрды. Алайда оны XX ғасыр басында жүзеге асыру мүмкін емес еді. Сон-

дықтан мыңдаған қайраткерлер «ұлтшыл» атанып, қоғам өмірінен және тарихтан біржолата аластатылды.

Бірінші кітап, Мұстафаның саяси қауіпті адам ретінде екі күн түрмеге жабылуымен аяқталған. Құпия полициясының бастығы полковник Кобриннің екі сөтке Мұстафаны түрмеде ұстап, оны Гүржигеннің ақымақтығынан көріп, жылы жауып ақталуы әрине ақылға сыйымсыз. Бастығының тапсырмасынсыз Гүржигеннің өз бетінше оны түрмеге жабуға құқы жоқ екені белгілі. Олай болса, Мұстафаның ағасы Оспанның қалаға келуі полиция бастығын өтірік айтуға мәжбүр етіп отыр. Мұның өз Кобриннің жергіліктілер арасында халық алдында беделді жандармен ауызбірлікте болуды қалайтынын байқатады. Мұстафаның қоғам, өмір туралы сан-сауалға жауап таба алмай, отаршыл империяның боданы болуға болмайтындығы туралы ойының қалыптасуының ең басты себебі қазақтар мен кірме казактар арасындағы шұрайлы жерге деген таластың адам өлімімен аяқталуы. Казактардың төрт ұл, екі қызы мен әке-шешесін, яғни бір отбасын түгел атып кетуі – бір отбасына емес, күллі қазақ халқына жасалған қиянат еді. Ел өміріндегі осындай шиеленістен туған қайғылы қаза Мұстафаның отаршыл империяға деген наразылығын қалыптастырып, болашақ үлкен күреске дайындады. Олай болса, бірінші кітаптың соңындағы осы шешуші оқиға болашақ үлкен де тарихи оқиғалардың негізгі себебі еді.

2006 жылы жарық көрген үш томдық таңдамалы шығармаларының бірінші томына жазушының «Қиянат» атты романы енді. «Тоймайдан», «Жанмайдан», «Оймайдан», «Қанмайдан» сынды төрт тараудан тұратын романға төрт дәптердің жазбалары негіз болған. «Тоймайдан» тарауы Сарқасқа дөнен жөніндегі әңгімеден өрбиді. Қаратаудың етегін мекен еткен Қараспан ауылы тұрғындарының бейбіт өмірдегі тірлігі негіз болған бұл тараудан той десе қу бас домалайтын қазақ ауылындағы әр алуан тойлар төңірегіндегі оқиғалар легі көркем суреттелген. Негізгі оқиғалар Сағаттың «Шіркін, Пірәлидің Сарқасқа-

сы-ай!» деп жұртты тамсантқан дөненнің бәйге жарысынан жүлделі орынды иеленуімен басталып, «Майқорық» совхозының тұрғындары Пірәли мен Ақмаржанның тойымен аяқталады. Негізгі орталық кейіпкердің бірі соғыс ардагері Пірәлидің төңірегінде өтіп жататын оқиғалардың негізгі арнасы ел өміріндегі оқиғалардан хабар береді. Бұл тарау Химзаводқа оқуға аттанған Сағаттың «Ата, ататай, маған сенің жолыңды берсін, мен – сен болуға ант етемін!», «Саған да ант етемін, Қараспан баба!» деп үлкен антты арқалауымен аяқталған.

«Жанмайдан» деп аталатын екінші тарау Ботабайдың отбасына байланысты оқиғалармен өрбиді. Ботабайдың шешесі Балзия ертерек дүние салып, әкесі Дараз дүшпанға оң аяғын беріп, соғыстың екінші жазында ауылға келіп, орманшы Ивановның қасында жүріп кейін өзі де орманшы атанған әділ, турашыл жан. Ғалия мен Ботабай арасында өсіп келе жатқан Сәнияны олардың асырап алғандығы жөнінде білетін көрші Маша жеңгейдің осы құпияны қызға айтып жүрегін жараламақ болғаны әрине орынсыз. Сәнияның жүрегін жаралағысы келмеген қос мұңлық Қиыр Шығыстан тұра қашып Қаратаудан орын тебеді. Қайда барса да Қорқыттың көрі дегендей мұнда да Кәкіш сынды қаскүнемдер табылып, Ботабайды тағы солай қорқыта бастайды. Стасик деген иттің қолымен жазылған: «Әй, сенің қызым-қызым деп жүргеніңнің асыранды қыз екенін біз білеміз, түсіндің бе?! Ал енді бір аптаның ішінде Қиыр Шығыстан қалай қаштың, Қаратаудан солай қаш, көшіп қаш. Әйтпесе бар ғой, үйіңе келеміз де қызыңа бәрін айтып береміз. Білдің бе?» [155-б.], – деген сөздер тағы алдынан шығады. Осылайша Сағат пен Сәнияның үйленбек ниетіне Кәкіш пен Мәкіштің арам пиғылдары келіп араласады. Бетіне қараған жалғыз қыздарының көңіліне дақ түсіргісі келмеген ата-ана енді қайтадан Қиыр шығысқа көшуге бел байлайды.

«Оймайдан» тарауында жоғарыдағы оқиғаға Сағаттың Мәскеуде совет сауда институтында оқитын ағасы Балбала келіп қосылады. Сағат пен Сәния, Стасик пен

Люся, Нүрәлі – Гүлсім – Кәкіш, Сәбира – Сабыр – Кәмәлия арасындағы махаббат линиялары негізгі оқиғаны толықтыруға қызмет етеді. «Қанмайданда» болмашы ұсақ-түйектен басталған көреалмаушылық үлкен өшпенділікке ұласады. Кезінде қызыңа асырап алғаныңды айтып қоямын деп қоқан лоққы жасаған Кәкіш аяқ астынан қаза болған жары Гүлсімді Ботабай өлтірді деп жала жапса, Ботабайдың өлімінің астары ашылмаған күйінде қалады. Гүлсімнің ажалына кінәлімін деп өзі барған Бәкен сегіз жылға сотталса, ол ұсынылған орден мен депутаттық орынға басқа біреу ие болып шыға келді. Зия өліміне қатысты апаттан басталған роман Ботабайдың өлімімен ақталады. Бірақ бұлардың ешқайсысы да ашылған жоқ. Оны жазушы романның эпилогында «Ботабай өліміне байланысты ешкім сотқа тартылған жоқ. Кәкіш – Мәкіштерді заң орындары біраз әуреледі де жәйіне қалдырды. «Себебі – белгілі ғой!..» – деді жұрт.

Зия апаты мүлде ашылмай қалды. «Себебі... Берген бере білетін жігіт!» – деп жүр ғой көпшілік» деп түсіндірді. Бақастықтың түбі адам қазасына алып келгенін бірнеше отбасы арасындағы шағын оқиғалармен ұштастырған жазушы қазіргі өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдағы бассыздықтарды әшкереледі. Романның негізгі идеясы обырды тобыр ешқашан жеңе алмайтындығына саяды. Сондықтан да шығарманың аты айтып тұрғандай, бұл роман жазықсыз жандарға жасалған есепсіз қиянаттардың ХХІ ғасырдағы жиынтығындай әсер береді.

Шығармалар жинағының екінші томына жазушының соңғы жылдары жазылған шығармаларынан «Шер» атты романы енді. «Мұң», «Құлазу», «Зарығу» атты үш тараудан тұратын романда өткен соғыс өткелектері ұшқыш Зорданың өмір жолы арқылы бейнеленген. Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлғалар қатарын толықтаратын романға өмірде болған Ұлы Отан соғысының ардагері, Кеңес Одағының батыры Талғат Бигелдинов өмірі негіз болған. Роман жөнінде: «Бұл шығармаға желі болған Талғат Бигелдиновтің ғұмыры. Иә, иә кәдімгі кеңес Одағы-

ның Батыры атағына екі мәрте ие болған генерал Бигелдиновтың ғұмыры. Еңбек үстінде жаза келе, «қыз келе», материалдардан едәуір алыстап кеткенімді аңғардым. Кеш аңғардым. Сондықтан, амал жоқ, кейіпкерлердің аты-жөнін өзгертіп алуға мәжбүр болдым», – дейді автор. Автор айтса айтқандай, бұл кезінде үлкен дау туғызған шығарма. Өзінің көркем бейнесінің шындықтан алшақтап кеткендігіне наразы болған Т.Бигелдиновтің өзі роман авторын қатты сынағаны белгілі. Себебі романның басынан-аяғына дейін он екі жігіттің командирімен көк жүзінде самғамақ түгілі қолдарына темір ұстап көрмегендігі әрине қисынға келмейді. Шындығында Батыр жөніндегі көркем шығарма басқаша болмақ. Сондықтан романның басты кемшілігін жазушының өзі де мойындады. Себебі романдағы басты кейіпкер жазушы сөзімен айтқанда, оқырманына «төркінін сағынған келіншектей» әсер қалдырды. Оның бас кейіпкері немістердің күлкісіне ұшырап, өзін-өзі «Қорқақ! Қоян жүрек! Сені де кеңес ұшқышы дейді-ау!» деп қайраудан аспады. Ал, оқырман басқыншы жауға қырғидай тиіп, оларға ес жиюға мұрша бермей, үсті-үстіне бомбалап жатқан Батыр Талғат Бигелдиновтың көркем бейнесін күтіп еді.

Үшінші томға әр жылдарда жазылған «Ақбердінің ауласы», «Тырна, тырна, тырналар», «Әнім сен едің», «Ауыл шетіндегі үй», «Жабы сәйгүлік», «Сауал» сынды хикаяттары мен әңгімелер енген.

Көріп отырғанымыздай ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиетінің өсіп-өркендеуіне әңгіме, хикаяттарымен бірге кең құлашты эпикалық романдарымен үлес қосып жүрген Әкім Тарази қазіргі қазақ прозасының белгілі өкілі. Оның қаламынан туған шығармалардың негізгі жетістігі өмірдің күнгей жақтарынан гөрі, көлеңкелі жақтарына көбірек көңіл бөлуінде. Бірсыпыра шығармаларында ХХ ғасырдың әр түрлі тарихи оқиғаларынан хабар берген ол – қазіргі қазақ прозасын ХХІ ғасырдағы замандастарымыздың көркем бейнесімен толықтырып жүрген жазушы.

МАРФУҒА АЙТХОЖИНА

(1936 жылы туған)

1936 жылы 25 тамызда Құлжа қаласында (ҚХР) дүниеге келген. 1956 жылы Құлжадағы қыздар гимназиясын тәмамдаған ол әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін (1965), Мәскеудегі Жоғары әдеби курсті бітірді (1971). 1961-1969 жылдары «Қазақ әдебиеті», «Қазақстан мұғалімі» газеттерінде әдеби қызметкер болып істеді.

1959 жылы «Қазақ әдебиетінде» бір топ өлеңдері жарияланған ақын 1962 жылы шыққан «Балқұрақ» атты тұңғыш жинағынан бастап бірнеше жыр кітаптарын ұсынды. Шығармалары болгар, поляк, венгр, чех, парсы, т.б. тілдерге аударылды.

Ақынның қазақ әдебиетіне сіңірген еңбегі жоғары бағаланып, 2002 жылы «Аңсау» атты жыр жинағына ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілді. «Құрмет белгісі», «Парсат» ордендерімен және бірнеше медальдармен марапатталды.

Басқа ақындар тәрізді Марфуға Айтхожина жырларына да өзі өмір сүрген қоғамдағы өмір шындығы мен өзінің басынан кешкен оқиғалары негіз болған. Еліміз тәуелсіздік алған соң, ақындардың барлығы дерлік кеңестік дәуір тұсында еркін жаза алмаған, еркін айта алмаған тақыптарына қайта үніліп, кешегі өткен тарих қатпарларына жан бітіріп, ол туралы сыр шертті. Оның 1992 жылы жарық көрген «Жапырақ сілкінген кеш» атты жинағына енген жырлар осы ойымызды толықтыра түспек. «Қашқын» атты өлеңінде өзі өмір сүрген кеңестік дәуір тұсындағы қазақтың тарихынан хабар беріп, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы жаппай қудалау мен ашаршылықтың салған зардабын:

*Әкемді әкеткенде ұстап менің
Басыңа қыс қырауы қыстап сенің,
Аштыққа бәрін беріп,
Аяулы, ана,*

Қайғының қара бұлтын құшпап па едің,

– деп шынайы бейнеледі. Мұның өзі сол бір қасіретті жылдардың көркем шындығы екені белгілі. Осындай қиын-қыстау күндерді басынан өткізіп бала тәрбиелеген анасының Аякөздегі сынақты көрмегенін «Болмайтын жарылыстар жер бетінде, Анашым! Бақытты екен бала кезің!» деп жанына медет етеді.

«Тасқындап қалайын бір нөсердейін, Орамай тұрғанда жер жөргегіне» дейтін ақын жырлары ақ нөсердей құйылып жатады. Табиғаттың әрбір құбылысы мен затына жан бітіріп, бұлт туралы «Шүйке бұлттар саусағындай шебердің – Өрнек салып бара жатыр аспанға» десе, шындар туралы «Шындар тұр, бір-бірімен тай-таласқан, Аспанның аршын төсін шайқап ашқан» дейді. «Толқын жатыр жағаны сүйіп-шалқып», «Ақ қайыңдар сүйеп қалып бір-бірін, Дірілдейді жапырақтар – сырғалар», «Жиектен толқын қашып бара жатыр, Жұлдыздарды билетіп, арқасында ай», «Ақ қайың ару ақ балтыр, Ақша бұлт көлге көміліп», «Қой тастар сусып түскен қыз шашынан, Ұқсайды күміс шолпы тізбегіне», «Ақша бұлттар мінгесіп бара жатыр, Алатаудың ақ жалды өркешіне» сынды тіркестер қазақ поэзиясындағы кейіптеудің қатарын толықтырады. «Тау өзені» деген өлеңінде:

Ал түнде нәзік айды құшаққа алып,

Ақ шатырға өркеші ұқсап қалып.

Жар төсін тепкілесе жата қалып,

Маржандар шашылады ұсақталып,

– деген бейнелі сурет жасайды.

«Сыңғырлап бір күлдің де сынай қарап, Садағына түйредің сұрақтардың», «Жартастары кеуденің жаңғырығып, Жүйріктей бұлқынады кермедегі», «Дірілдеген, толқындаған сезімдей, Жас арудың толықсыған кезіндей», «Бұлқынған асаудайын қайран көңіл, Бұл күнде

әр нәрседен шайлығыпты», - деп жансызға жан бітіріп, бейнелі образ жасайды.

Оның жырлары сергек сезім, нәрлі ойға құрылған өзіндік үні бар, жалынды жастық жырларымен қатар, туған еліне, жеріне деген шынайы махаббат, сүйіспеншілікке толы. «Қайран Талқы таулары-ай» топтамасына енген өлеңдері тұтастай туған жерге арналған. «Мекендеп Алатауды жүрген жай бар, Тусам да Тәңіртаудың етегінде» деп өзі айтқандай, Алатауда жүргенмен Тәңіртауды бір сәт те естен шығарған емес. Сондықтан да туған жер туралы:

*Туған ел!
Өзіңе арнап өлең жазам,
Көз емес,
Жүрегімнің жасыменен!*

– дейді.

Туған жерге, қазақ топырағына деген сағыныш сезімінің қандай болатындығын сыртта жүрген бауырлас-тар жақсы біледі. Өз елінде жүрген жандардың өзі туған жерден ұзаған сайын оған деген сағынышы аса түсетін болса, сыртта жүргендердің жайы мүлде бөлек. Екі елдің арасында жүргендіктен де Ақұштаптың «Келеді шекарадан ұшып кеткім, даланың секілденіп көбелегі» деуі заңды. Шекарадан бері өтсе ар жақты, ары өтсе бер жақты сағынатын лирикалық кейіпкерде сағыныш сезім басым. Оны ақын «Сарғаю жақсы – Ағашқа, Сағыну жақсы – Адамға» деп суреттейді. Сондықтан да туған жердің бір уыс топырағына оның бар құдіретін сыйғызады:

*Қаншама артық болса да басқа қала,
Жетер ме өз туған жер, тас қораңа..*

*Бір уыс топырағы үшін туған жердің,
Жатады қантөгіс қып қанша халық.*

Туған жермен бірге ақын шығармаларынан үлкен орын алатын – махаббат лирикасы. Сүйген жарға деген сағыныш пен ынтық сезімді нәзік жүректі ақын өте сыпайы жеткізеді. «Аққуым менің» деген өлеңінде:

*Жүгіре шықтым қыр үстіне, соқты самал желпініп,
Жатыр екен табанымда толықсыған көл тұнып.
Жатыр екен бұратылып сан құбылып ойнақшып,
Сәуле құшқан толқын ерні дір-дір етіп*

Қаймақшып.

*Көрдім-дағы сол бір қалтын жүрек кетті толқындап,
Жағалауда нәзік қайың ырғалады солқылдақ.
Жағалауда нәзік құрақ сусылдайды бұрымдай,
Самал тынбай тербетеді бірін қатты, бірін жай.
Сыбырлайды, сыбдырлайды,*

Сыңғырлайды бар маңым,

*Төксін дей ме жүрек толы сағынышын, арманын.
Жұлқылайды, шымшылайды, қытықтайды бал*

Сезім,

*Мейлі-мейлі бар еркімді балқытып бір алышы өзің, –
дейді.*

Адам мен табиғатты тұтас бірлікте қарап, табиғаттың әрбір деталына жете үңілген ақын сүйген жүректің сыңарын іздеп сағыныш күйін осылайша жанды бейнелеген. «Келдің бе, жаным, көктеммен, Жанымды өртеп от деммен. Қаңтардың қатқыл қысындай – Күндерім сенсіз өткерген, Келдің бе, жаным, көктеммен!..» деген жолдардың контарсты сезімге құрылуының өзі ақын шеберлігін танытады. Ақын жүрек махаббаттың тылсым күшіне жан бітіріп, оны оқушы қауымға бар шынайы қалпымен жеткізуге тырысқан.

Сапарда туған жырлардан Қазақстанның төрт бұрышымен бірге алыс-жақын шетелдерді де кездестіруге болады. Қазақ зиялылары білім нәрімен сусындаған Омбыны көріп марқайған ақын Ертіске қарап тұрып «Тіздірген ойдан талай бойға маржан» Мағжан ақынын іздейді. «Қапсырмада» жеңешесінің сырғасын туған айға балаған ол қапсырмасына қарап отырып, қазақтың атадан-балаға мирас болған қолөнерінің ХХІ ғасырда, яғни жарылыс заманында жоғалып кетуінен қауіптенеді:

Үдеген сайын Семей жарқылдары,

Таулар да шөгіп жатыр нар тұлғалы.

*Халқымның бар өнерін жояр ма екен,
Аралдың сияқтанып тартылғаны.*

Амангелді, Естай, Майра, Жамбыл тағы басқалардың туған ауылын жырға қосқан ақын сұлу Көкшеге де жыр арнады. «Жасыбай! Жарқыраған лағыл жүзік!» десе Баян тауын Жасыбайдың күзетшісі етіп көрсетеді: «Жасыбайдың күзетіп тыныштығын, Кірпік ілмей қарап тұр Баян батыр». Осындай арнау өлеңдердің қатарын «Ертіс әуендері», «Ақ Еділ – арман», «Пермь дәптерінен», «Балтық жырлары», «Кавказ әсерлері», «Болгария әуендері» сынды топтамалары толықтырады. Жол сапарлардан туған бұл жырларында ақынның табиғаттың сұлулығын ғана емес, сол елді мекен еткен халықтарды да қызықтыратындығын байқауға болады. Оның өзгенің қуанышын бөлісіп, қайғысына ортақ бола алатын нәзік жүректі ақын екендігіне осы топтамалары мысал бола алады.

Өз заманының жырын жырлаған ол бірде бүгінгі күннің жетістігіне масаттанып марқайса, енді бірде қисыны кеткен тірлік пен кері кеткен әдет-ғұрыпты көргенде жаны күйзеледі. «Қара бұрым толқындап тілерсекте» атты өлеңінде ардан безген қазақ қыздарының некесіз туған тастанды балаларды көбейтіп жатқанына егіліп, кешегі атам қазақтың «Оң жақтағы» қыз жүкті болды десе, бар ауылға таңба болып басылатын» заманының өткеніне күйзеледі. Мұның өзі ХХІ ғасырдың дертіне айналып бара жатқан өзекті мәселелердің бірі екені жасырын емес.

«Тобық», «Қыр қызғалдағы», «Киіккескен», «Бас киім», «От ішіндегі гүл», «Қарағым-ай» балладалары халқымыз бастан кешкен өмір белестерін хабар береді. ХХ ғасырдағы қан құйлы соғыстың ақын шығармаларынан мол орын алуы заңды. «Тобықта» сүйгеніне тобық қалдырған жауынгердің майданнан аман-есен оралғанына кезіксек, «Бас киімде» бес баласын бірдей майданға берген қарт пен кейуананың олардан қалған бес бас киімді медет тұтқан шерлі күйіне жолығамыз. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл өмірі кейіпкер сөзімен шынайы берілген:

*Еңкейген кәрі, жас бала,
Алмайтын еді-ау бір тыным.
Бұра алмай мойын асқа да,
Ұмытқан еді жұрт үйін.*

*Осылай өтіп жатты күн,
Күндіз-түні жоқ тыным.
Талайдың ұрлап шаттығын,
Сөндіріп кетті-ау от нұрын.*

Осылайша, сол тұстағы күллі елдің қайғы-қасіретін бар қызығынан айрылған бір отбасына сыйғыза білді. Бұл сол тұстағы азаматын майданға жіберіп, кемпір-шал мен жас балаға қарап қалған әрбір отбасының көркем бейнесі екені белгілі.

«От ішіндегі гүл» де сол бір қасітерке толы жылдардан хабар берсе, «Жеңеше-ай» – қырқыншы жылдардағы келіншектердің қазақ әдебиетіндегі бейнесін толықтырар туынды. «Жанымды жастай егілтіп, Жеңелер мұңын көп ұққам» дейтін ол Құдай қосқан жарынан бір, ақылшысы болған енесінен екі айрылып, «Сағынышын ақылға бағындырған» қазақ келіндерінің бір отбасын асырау жолындағы ауыр бейнеті мен қайғылы қасіретін «Жаншыла күрсінеді кейде сонша, Үстіне қара жартас құлағандай» деп суреттеген.

«Қыр қызғалдағында» оқуда, еңбекте озат болған қазақ қызының Отан қорғау үшін майданға аттанып ерлік көрсетуі арқылы қазақ әдебиетіндегі қазақ қыздарының көркем бейнесін толықтырды. Ақын жарадар қыздың Ерлігін Қызыл Ту ордені мен Отан даңқы медаліне сыйғызған. «Қарағым-ай»-да Берікқара сайындағы құз басынан қосақтап құлатқан қыз бен жігіттің аққуға айналып ұшып кеткені жөніндегі аңызды тірілтіп, оған жан біртірсе, «Киіккескенде» екі аяқтыларды оққа байлаған бүгінгі адамзаттың ісіне жолығамыз. Үйірінен бөлініп, лағын қорғамас болған киіктің күйін ақын былай бейнеледі:

Атылған мылтықты ақын есітпеді,

*Болды-ау өкінішті кешіккені.
Көз алдыма жас ана елестеді,
Бөбегін қорғаштаған
Бесіктегі...*

Аңшылардың ісіне қарсы үкім айту аналарға ғана тән екені белгілі. Себебі, Марфуға да бала тәрбиелеген ана. Баласын қоғау – әрбір ананың мақсаты мен міндеті. Оны ақын «Шілдеhana» атты толғауында жете жырлаған:

*Ана жанын ана болсаң ұғарсың,
Алдыңдағы ол бір биік құзар шың.
Балаң үшін кеуде кере мақтанып,
Балаң үшін биіктен де құларсың –
Ана жанын ана болсаң ұғарсың.*

«Қызық бар ма ана үшін басқадай, Нәрестеден артық оған жоқ тілек» деген ақын жанын тек аналар ғана түсінері анық. Осылайша қазақ поэзиясына әйел-ананың балаға деген кіршіксіз үлкен махаббатын шынайы қалпымен алып келді.

«Қазақ аруы» поэмасында Баян, Жібек, Ақтоқтының Шолпан, Әлия, Мәншүк сынды сіңділерінің ерлігін мақтан еткен ол қазақ қыздарының бейнесін асқақтата түсті.

Сыршыл лирикалары мен сюжетке құрылған баллада-ларында қазақ тарихынан сыр шерткен ақынның «Көктем әуені» атты балладасында кешегі қиын-қыстау заманда үдере көшкен елдің шекарадан асып кетіп, енді туған елге жете алмай жүрген жайына кезігеміз. «Жадыра», «Ешкі өлместегі ескерткіш» поэмалары – кешегі замандас бейнесін жасаған туындылар. Темір тұлпарды бағындырған Жадыраның Отан қамбасына тапсырған Сыр күрішін мақтан еткен ол қазақ қыздарының қоғамдағы орны мен атқарған еңбектерін жеткізе жырлады. Еңбектегі ерлігі үшін Қызыл Жұлдызға ие болған Жадыраның Отан алдындағы ересен еңбегі өз замандастары мен бүгінгі ұрпақ үшін үлгі-өнеге екені даусыз. Жадыраның:

*Аналық ыстық жүрекпен –
Өсірдім дәннің маржанын.*

*Демеймін таудай ірімін,
Тірлігін еттім тірінің.
Өзімнің тұңғыш қызымдай,
Бидайдың өрдім бұрымын...*

*Желіндей есіп даланың,
Күріштің шашын тарадым.
Ойлама жанын темір деп,
Темірге мінген Ананың,*

– деген сөзі оның да бала тәрбилеген ана екенін еске салады. Осындағы бидайдың бұрымын өру, күріштің шашын тарау – ақынның қазақ поэзиясына алып келген бейнелі образдары.

«Ешкі өлместегі ескерткіште» Нұрболат Түшкенов басқарған ауыл тіршігінен хабар беріп, елді, малды, егістікті ойлап бір тыным таппаған іскер басшының еңбегін Отанға миллиард пұт астық тапсырумен көрсеткен. Бұл кешегі кеңстік дәуірде Коммунистік партияға адал қызмет еткен барша қызметкерлер мен адал азаматтардың типтік бейнесі екені жасырын емес.

«Бағараның батыры» – қазақ әдебиетіндегі замандас бейнесін толықтыратын туынды. Социалистік Еңбек Ері, КСРО Жоғарғы кеңесінің депутаты Ажыхан Есқараевтың еңбектегі ерлігін жырлау арқылы қазақ халқының тарихынан сыр шертеді. Әкеден жастай қалған Ажыханың бір отбасын асырау жолындағы ауыр еңбегі, кешегі соғыс жылдарындағы бұғанасы қатпаған балалардың бар міндетті атқарғанын еске салады. «Бүтін киім кимей-ақ ер жетті ол, Ескісін сүйрей жүріп әкесінің» деген жолдарға сол тұстағы елдің әлеуметтік жағдайын сыйғызса, «Қаршадай болғанменен лезде есейіп, Аттанды ол балалықпен қоштасуға» деген тармақтарда балалықпен ерте қоштасып, уақыт ерте есейткен соғыс жылдарындағы жасөспірімдердің бейнесі жинақталған. Аз сөзге көп мағына сыйғыза білген автор қос басында Ажыханы жылан шағу оқиғасы арқылы ана мен бала арасындағы шексіз махаббатқа көңіл аударған.

Ақынның ХХІ ғасырда жазылған өлеңдері мен поэмалары «Тобылғы бүрлегенде» (2008) атты жинағына енді. ХХ ғасырда жазылған поэзиясында негізінен туған жерді аңсау, сағыну, еркіндік-азаттықты аңсау басым болса, тәуелсіздік тұсында ол тәуелсіздіктің баянды болуына көңіл бөлді. Бұл жылдары тәуелсіздікті «Дала құсы» атты өлеңінде «Тәуелсізбін, ешкімге бас ұрмаймын, Қол жеткен қуанышты жасырмаймын» деп жырлаған ақынның «Алатаудың ақ батасы» поэмасына да қазіргі тәуелсіздік негіз болды.

«Барысы жортып жүрген кең даланың!..» өлеңінде Астананы «Күншуақты, Астана, бой көтерді, Белгісіндей, бейне бір даналықтың!» дей келіп, оны кең даланы жортып жүрген барысқа теңесе, «Мен Арқаға барғанда» өлеңінде «Аруақты аталар мекені бұл, Ғасырларға арманын тосқан алдан» дейді. «Астана төл перзенті Елбасының», т.б. шағын лирикалар қазіргі Қазақстан Астанасының бейнесін асқақтатқан туындылар. Ал «Шыңынан Алатаудың өрлеп күнім!», «Ару Алматы», «Абылай хан даңғылы», «Қуанышың ортақ бүкіл халыққа», т.б. қазақ поэзиясындағы әсем қала Алматының бейнесін толықтыратын туындылар.

Ақын бірсыпыра өлеңдері жекелеген адамдарға арналған. А.Құнанбаев («Кінә қойма, мыңмен жалғыз алысқан», «Абай күні», «Аян беріп», «Мұражай жанындағы ой», «Алдында бар ғаламды жүгіндірген», «Жұрттың бәрі жиен емес Абайға», «Құнанбай әулеттері», «Абай келді»), Ш.Құдайбердиев («Шәкәрім қажы»), М.Жұмабаев («Жапырақтан жас тамшылап»), І.Жансүгіров («Жан аға!»), М.Әуезов («Мұхтар аға»), Ж.Жабаев («Жамбыл ғасыр»), Т.Тоқтаров («Жас қазақ»), Қ.Аманжолов («Халықтың қаһарманы, батыр Қасым»), Н.Назарбаев («Алланың нұры сүйіп...», «Дара тұлға», «Мықтылық», «Шыңынан Алатаудың өрлеп күнім!», «Елбасының елмен қауышуы») сынды тарихи қайраткерлердің бейнесін асқақтатқан туындылар тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясындағы аталған қалам және қоғам қайраткерлерінің көркем бейнесін толықтыруға қызмет

етеді. «Алланың нұры сүйіп...» өлеңінде Елбасын екінші сайлаудан алған әсерін «Ғасырлар тоғысынан таймай өтгің, Өзіңнен бұрын ешбір, Ер өтпеген!..» деп бейнелесе, «Дара тұлға» мен «Мықтылық» өлеңдерінде Елбасын «Бар қазақтың бақыты үшін, Заманнан асып туған, Дара Тұлға!..», «Сіз келесіз, бүкіл әлем жұртына Қазағыңның – Кім екенін ұқтырып!» деп асқақ сезіммен жырға қосты.

Дерексіз затты деректі затпен беру де ақын қаламына тән. «Жүйрік қой желген аттай уақыт деген, Жүргенді көтермейтін ырғалатын», «Самалың сипап жатыр, Сүйіп беттен», «Еркесі сияқты еді, Сарқырама, Жартасын жата қалып тепкілеген», «Өзіңе созған қолым жетпесе де, Қанатын жүрек құсым қақты кілең», «Сайрамның жанарынан жас жаңбырлап, Егіліп жатқандығын сезер көңіл», «Жүрген соң сағыныштан қанат байлап», «Бұлт қонатын шындарға мен өлеңнің, Қондырсам деп келемін көшін аман!» деген бейнелі образдармен дерексіз заттардың өзін көз алдымызға елестетеді.

Жансызға жан бітіріп, айшықты образдар мен әдемі теңеулер жасау – ақын поэзиясының басты ерекшелігінің бірі. Ол «Күзгі аспандай жабығып жүрсің неден», «Ұқсаған аққу құсқа бір қыз көрдім, Тұратын ерініне ай қонақтап», «Бұралған бұрымындай жас арудың Самалмен ырғалады майда құрақ», т.б. сынды айшықты образдар жасау арқылы ақындық шеберлігін танытты. Туған жердің әсем табиғатын, жас адамның жан дүниесін жырлаған ақынның шабытын қозғап, қаламын тербейтін де – замана құдіреті, еңбек дүбірі, кеңес адамдарының биік адамгершілік мұраты, тәуелсіздіктің тұрақтылығы. Марфуға да басқа ақындар секілді өз заманының жыршысы. Қазақ поэзиясындағы қалыптасқан 7-8, 11, 15 буынды дәстүрлі өлеңдерді жалғастырған ақын өз тарапынан түр жаңалығын қоспағанмен оны бейнелі тіл, әсем ырғақ, сырлы әуенмен байытты.

ЖАҚСЫЛЫҚ САМИТҰЛЫ (1939-2007)

Жақсылық Самитұлы 1939 жылдың 5-тамызында Қытай Халық Республикасының Суар, Жеменей ауданының Жәке Ласты деген жерінде дүниеге келген. Оның өмір жолын қарап отырсаңыз, көптеген жазушылар тәрізді әдебиетке поэзиямен аяқ басқағанын көреміз. Студенттік жылдары жарық көрген сыршыл өлеңдері мен алғашқы әңгімелерінен бастап көпшілік оқырманның ыстық ықыласына бөленді. Оның әдебиетке келуі Қытайдағы мәдениет төңкерісімен тұспа-тұс келгендіктен, оқырман қауым жас талантынан көз жазып қалды.

1958 жылдан бастап «қазақ ұлтшылдығы», «оңшыл опортонист» деген саяси айып тағылып, екі жылдай тергеуге алынған оны империялық саясат 1960 жылы Қорладағы Жаза лагеріне айдады. Осындай жаппай қудалаудан шетте жүрген ағайындарымыз да аман қалмады. 1963-1978 жылдары Жеменей аудандық белсенділердің бақылауында еңбекпен түзеу колониясында болды. 1976 жылы Мао өлгеннен кейін ғана басына бостандық алған ол алғашында мектеп мұғалімі, 1980 жылдан бастап «Алтай аясы» атты әдеби журналдың бас редакторы, 1989 жылдан Шыңжан өлкелік телевидениесінде қызметтер атқарды [1, 363-390]. Осы қызметтер Жақсылық Самитұлына шығармашылықпен еркін айналысуға мүмкіндік туғызды.

1958-1978 жылдар арасындағы жиырма жылға созылған қуғын-сүргін қарымды қаламгердің қаламын мұқалта алмады. Жетпісінші жылдардың соңынан өмірден өткенше шығармашылықпен айналысқан ол ұлттың рухани қоржынына олжа салды. Шығармашылықта өнімді еңбек еткен жазушының әр жылдардағы туындылары

көпшілік оқырман ғана емес, білікті мамандар тарапынан жоғары баға алып жатты. Олардың қатарында Армиябек Сағындықұлы, Есей Жеңісұлы, Елім Алтайұлы, Жарас Ермекбай және басқа есімдерді атаған жөн.

Алпыс сегіз жыл өмірінің жиырма жылы қуғын-сүргінмен өтіп, соңғы отыз жылда шығармашылықпен айналысқан жазушының бұл жылдарын да өз ішінен екіге бөліп қарауға негіз бар. Алғашқы он бес жылдығы Қытайдағы қазақ әдебиетінің еншісіне тисе, өмірінің соңғы жылдарында атажұртта өткен жылдары жазылған дүниелері тәуелсіздік тұсындағы ұлттық әдебиеттен орын алған туындылар.

Жақсылық Самитұлы шағын жанрдағы туындыларымен-ақ бір ғасырдың көркем шежіресін жасағандығына «Сары ала қаз» [1] жинағына енген әңгімелері мысал бола алады. Жинаққа енген әңгімелерге ХХ ғасырдың басында кіндік қаны тамған атажұрттан үдере көшкен елдің арғы беттегі хал-ахуалы мен еліміз тәуелсіздік алған соң, ғұмыр бойы жинаған мал-мүлкінен баз кешіп, туған жерден топырақ бұйырса деп келгенде көрген құқайлары жинақталған. Сондықтан да жазушының «Ана сүті», «Әке бейіті», «Қамашпен қайта кездесу», «Құлақ», «Көк иірім», «Ұмытылмас қонағасы», «Ғажайып танк», «Қызыл әскердің әйелі», «Тосын оқиға» әңгімелеріне қытай арасында жүрген қазақтар өмірі негіз болса, «Офицердің жесірі», «Таныс дәрігер», «Тамшы», «Екі метр жер», «Адасқандар», «Өліп қалған тірі адам» шығармаларына бүгінгі өзіміз көріп отырған тәуелсіз қазақ елінің тыныс-тіршілігі арқау болған.

Алғашқы топтағы әңгімелерге қытай жеріндегі сұрапыл жылдар арқау болғанын төмендегі мысалдардан көруге болады. Мәдени төңкеріс жылдарындағы қинау мен сұрақ-жауап «Ана сүті» әңгімесінен менмұндалайды. «Ана сүті» – қазақ әйелінің ұрпақ тәрбиесіндегі рөлін нанымды бейнелеген әңгіме. Өз ұрпағын өрлікке, ерлікке тәрбиелеген аналар жауынгер қазақ халқының санғасырлық шайқастарда жеңіп шығуына себепкер

болғанын арысы Томиристен бастап, берісі Желтоқсан оқиғасының өзі дәлелдеп берген жоқ па?.. Иә, сондықтан осы әңгімедегі ана да ұлының ездігі үшін сүтін көкке саууға даяр. Қызына төрден орын берген, әйел-аналарды тіршілікті жаратушы деп құрметтеген қазақ баласы үшін ана шешімі – атазаңнан кем емес. Осындай аналардан тәлім алған қаракөздер мәдени төңкеріс кезінде адам төзгісіз азапқа да қасқайып қарсы тұрды, жау олардың өр басын иілте алмады. Осының жарқын мысалы «Көк иірім» әңгімесіндегі «қырыққа бір» деп, Алтай даласына тәртіп орнатып, жауынгер халықтың өр көкірегін баспақ болып келе жатқан қырық хон вей бинді (қызыл әскердің жазалаушы отряды деп түсіндіруге болады) өзімен ала кеткен Қарақыздың ерлігі. Дала заңы бойынша жекпе-жекте жауырыны жерге тимеген Қарақызды қырық қытайдың ортаға алып тепкілегені тәнін ғана емес, жанын да жаралап, ар-намысын таптап еді. Өмірінде біреу мұрнын қанатпаған оның мұндай қорлыққа шыдамай өр басын ер өлімге тігуі кейіпкер бейнесін толықтыра түскен. «Ана сүті» әңгімесі ұлттық рухтың ана сүтімен берілетіндігін шынайы бейнелегендігімен бағалы.

«Қамашпен қайта кездесу» әңгімесіндегі асқан көрік, білгір білімімен күллі жігіттің қол жетпес арманына айналған ақ маңдай Қамаштың оншақты жылдың ішінде аузы омырайып, екі тістің арасынан қызыл тілі жалақтап отыруы арқылы сол дәуір тіршілігінен хабар берген автор Қамаштың өмір жолын «Кешегі бірге ойнап, бірге күлген құрбыма да «шешелетіп» қойды ғой... – деді де алқымы бүлкілдеп, үні шықпай, булығып қалды. Қыбырсыз тесірейіп жерге қараған көзінен кесек-кесек жас тамшылары да тамып кетті» деген жолдарға сыйғызған. Иә, Қамаш маңдай тісі мен азуын қоса қағып алса да шпиондығынды мойында деп қаншама жала жауып, қинап-зорлауға төтеп берген қазақтың батыр қыздарының бірі екенін баса айтқанымыз жөн.

«Ұмытылмас қонақасы» әңгімесінен бұқара халықтың тұралаған тіршілігін түйсінуге болады. Осы әңгімедегі

апталап жол жүріп жол-жөнекей ыстық тамақ ішпеген кейіпкерлерімізге «үйме-жүйме болып, ырсиып-ырсиып, бырысып, бүгіліп жатқан» қырық сирақты қысыла-қинала қонақасы ретінде алдарына тартқан жас отбасылардың ісі – «жоқ жомарттың қолын байлайтындығының» көрінісі. Ал, «Әке бейіті» әңгімесінде Ерубай мен Бөкеннің әкелерінің топырағына таласып жатқанына кез боламыз. Өлген адамның орнын қадірлейтін салт бойынша екеуі де әкелерінің басына белгі қоймақ ниетте. Жұмабек ақсақалдың Әкілбай мен Нұғыманды бір ұяға жерлегендіктен балаларының таласып тұрғаны мынау. Жас-кәрі демей, түгел «секірмелі даму» тоғанын қазу жұмысына жегілгенде ауылда жалғыз қалған Жұмабек ақсақал Алтайдың қытымыр қысында үш күн жүріп, бір өлімнен қалып жер қойнауына тапсырғанын құрдастарының әруағы да көріп жатқан болса керек. Жарымжан кемпір-шалдан басқаның барлығы қыс бойы жұмысқа тартылғанда екі мүрдені жер қойнауына тапсырып, өзі мұрттай ұшып түскен жерінен кемпірі іздеп келіп, тауып алмап па еді? Бұл әңгіме «Дажайдан үйрену» қозғалысы кезіндегі жайдан хабар берсе, «Құлақ» әңгімесіндегі қыздан шыққан қолбасының бір кездегі жұлып алған құлағының иесі өз күйеуі шұнақ Байтұр екеніне не дерсің?

«Тосын оқиға» әңгімесінде үлгілі ұстаз, мейірімді ана, опалы жар болған Гүлиша аймақтық партия мектебінен, біржылдық саяси курстан келгенде төбесінен жай түскендей болады. Облыстық соттың бастығы Қоқымбай қылмыскерден бес мың доллар пара алып, жалғызбасты кемпірдің баласын он бес жылға соттатып жібергенмен, оның жазасын кенже қызы Мейхуа тартып отыр. Қоқымбай тәрізді түйені түгімен жұтып үйренгендер біздің де арамызда жетерлік. Осы оқиға арқылы автор оқырманға ой салады. Ол екі аяқты пенделердің әрбір ісінің амал дәптеріне жазылып отыратыны, одан қашып құтыла алмайтындығы, біреуге жасаған қиянатымыздың сазайын ұрпағымыздың тартатыны. «Тосын оқиға» әңгімесіне арғы беттегі оқиға негіз болғанмен, оны «Адасқандар-

дан» бөліп жаруға келмейді. «Адасқандар» әңгімесінде Мәнел мен Гүлбикенің, Мәнел мен Гүлзаттың махаббат линиялары арқылы қазіргі қазақ қоғамының қасіреті көтерілген. Жазушы адам пиғылының бұзылуын бір отбасы төңірегіне жинақтаған. Баймен құда болып, ауыздары аққа тиген Совхозбек пен әйеліне баласының бақыты емес, құдасының байлығы керек еді. Жазушы ақшаға құныққан балалар үйінің директоры Совхозбектің өз немересін Африкалықтарға АҚШ долларына саудалап жіберуі арқылы замандастарына ой тастаған. Әңгімені оқып шыққанда «Баламның табанына батқан шөңге менің мандайыма кірсін» дейтін аналар мен ұрпақ жалғастығын ойлап, балаларының өсіп-өнгенін ойлайтын әкелер қайда? – деп көкірек кере бір күрсініп аласың. Иә, бұл – біздің тәуелсіз қазақ елінің шындығы. Шындықтың дәмі қашанда ащы (кермек) болады.

«Өліп қалған тірі адам» әңгімесіне де ақшаға құныққан бас дәрігердің ісінен зардап шегіп жүрген кейіпкерімізге тап боламыз. Қытай еліндегі аса сыйлы мамандықтардың бірі болып табылатын мұғалімдікпен ғұмыр бойы айналысқан Торғауыт ақсақалдың атамекеніне келгендегі күні тіптен мүшкіл. Ауруханадан адам болмайды деп үйіне шығарған соң, қазақы еммен емдетуге қаражат зәру болғандықтан бажасы бас дәрігердің қалтасына ақша тықпалап жүріп «өлу туралы куәлік» жаздыртып алады да, ауылдық әкімдіктен қарияны жерлеуге деп қаражат алады. Қария үш-төрт айдан соң есін жиып, зейнетақысын алайын десе, ол өлілердің қатарында болып шығады. Міне, осылай басы шырғалған ақсақал неше ай жүріп өзінің тірі екендігін дәлелдей алмай әлек. Ресми тіл орыс тілі болғандықтан жағдайын айтуға тілі жетпей жүргенін көргенде жаның ашиды. Бәрін айт та, бірін айт Елбасын қайта сайлаған кезде елім деп келген жанның тірілердің қатарында жоқ болғаны үшін дауыс бере алмағанына не дерсің? Иә, бұл да біздің қоғамның адамға емес, құжатқа сенетін қағазбастылығының бір көрінісі. Алайда жазушы аудандық халыққа қызмет көрсету орта-

лығындағы келіншектің бейнесі арқылы біздің қоғамда да саусақпен санарлық жақсы адамдардың бар екенін еске салады.

«Екі метр жер» әңгімесінің айтпағы бұдан да сорақы. Мұнда тоқсаныншы жылдары елге оралған Болатбектің әкесі Қадір ақсақал дүниеден өткенде басын тасқа да, тауға да ұрып, екі метр жер таппай сандалғанына куә боламыз. Үш күн дегенде Алматы қаласына жақын ауылдардың біріндегі қорымға апарып, әкесін жер қойнауына тапсырған Болатбектің басынан өткерген күйзелісі жазушының адам психологиясын терең игергенін байқатады. Осындай әңгімелердің қатарын «Таныс дәрігер» толықтырады. «Қысылғаннан қыз болдым» дегендей, мал дәрігері Жақай мырзаның Отанына оралған соң, балашағасын асырау қамымен адам дәрігері болып жүргені қиялдан туған емес, өмірден алынған шындық. Осындай жандардың арсыз тірлігін сынға алған жазушы «бір құмалақтың бір қарын майды шірітетінін» еске салады. Көпке топырақ шашуға болмайды, дегенмен қандастарымыз туралы келеңсіз пікірлерді осындай пысықайлардың туғазатыны да жасырын емес.

«Офицердің жесірі» әңгімесіндегі Отанды қорғаушы офицердің артында қалған жесірі мен жетімдерінің жайкүйі жан түршігерлік. Жазушы бет-аузын бүркемелеп, мешіт жанында қайыр сұрап үш ботасын асырап жүрген Гулияның өмірін атақ-даңқ, мансап сұраған қайыршылардың тіршілігінен жоғары қояды. Адам бар жерде, байлық бар жерде қайыршылық та мәңгілік болып қала беретінін түсіндірген авторлық ұстаным «Бұл бір адал кәсіп. Ұрлық қылмайсың, өтірік айтпайсың. Кісі өлтіріп күнәлі болмайсың. Көріп жүрміз ғой, көп адамдар арамдықпен байыйды. Қазіргі байлардың көбі сондай. Тіпті жазықсыз біреуді өлтіріп, соның дайын мүлкіне ие болып, солайша ауқаттанғанын мақтан көретіндер де көп. Ал, мынада ешқандай қулық, сұмдық, жаман ниет дегендер болмайды. Таза, ақ ниетпен: заман тыныш, дүниеде мейірімді, жомарт жандар көп болса екен!» деген

жалғыз тілекпен ғана тұрасың» [1, 118], – деген кейіпкер сөзімен берілген.

Көріп отырғанымыздай, жазушының көтерген тақырып ауқымы мол. Ол ел өміріндегі шегіне жеткен өзекті мәселелерді әңгімелеріне арқау ете білген. Қоғам дертіне шипа іздеген жазушы тапқан дәруменін қалың оқырманның аузына тосқан. «Сары ала қаз», «Мүше бөлу» әңгімелерінде бүгіндері ұмытыла бастаған саяткерлікпен аңшылық туралы сөз еткен ол кең даланы мекен еткен дала қазақтарының атадан балаға ұласып отырған дәстүрін жаңғыртып, даласы тәрізді кең-мол пішілген дарқан халықтың ұлттық болмысын шынайы бейнелеген әңгімелерін этнографиялық әңгімелер қатарына жатқызсақ, сыршыл сезімге құрылған «Гакку», «Жүрегіңнен айналдым», «Дүрегей сәулем», «Сұлудың шарапат» әңгімелерін лирикалық әңгімелер қатарына жатқызуға негіз бар. Өмір мен өлім, адам мен қоғам жайында ой түйген «Офицердің жесірі», «Екі метр жер», «Тамшы» әңгімелерін философиялық әңгімелер қатарына жатқызсақ, «Ақбоз атты әулие» мифологиялық, «Әке бейіті», «Адасқандар», «Екі метр жер» психологиялық әңгіме екені анық. «Көк иірім» әңгімесіндегі азан шақырып қойған Баранқыз есімінің ұмытылып, Қарақыз атануы, «Қырсық» әңгімесіндегі Қырекеңнің қазақы мінезі шығармалардың ұлттық бояуын қанықтыра түссе, ел ішінде сақталған аңыз-әңгімелер арқылы бүгінгі өскелең ұрпаққа айтар терең ойлы әңгімелерінің де берері мол дүниелер.

Жазушының келесі топтағы шығармалары – сыршыл сезімге құрылған «Қаданның ғашығы», «Гүлсара», «Саған бақыт тілеймін», «Атамекен» тәрізді лиропсихологиялық повестер. Жазылған уақытына қарай 1980 жылдардың үлесіне тиетін бұл шығармаларынан жазушының шағын әңгімелеріндегі кейіпкерлерін тану оңай. Мәселен, «Қаданның ғашығы» повесінде «Мәдениет төңкерісінің» салдарынан жазықсыз жапа шеккен кейіпкеріміздің сол бір сойқанды жылдардағы тағдырын

Қадан, Гүлжамал, Айниса арасындағы махаббат линиялары толықтыра түседі. Бейбіт өмірдегі Қадан мен Гүлжамалдың отбасындағы қазақы қалжыңмен басталған оқиға лирикалық шегініс арқылы өрбиді.

«...Әке, сіз неге қайтып келмейсіз? Мамамнан сұрасам, қазір ол да айтпайтын болып алды. Сіздің суретіңізді жоғалтып алдым деп жүрген. Мен ақша іздеп жүріп, қапшығындағы кішкене айнаның артынан тауып алып едім, қатты ренжіді. «Бұл сенің әкең емес, сенің әкең жоқ», – деді маған ашуланып...» [2, 6] деген мазмұндағы хат құрдастардың жеңіл қалжыңының расқа айналғаны да деген ой салады Гүлжамалға. Айрандай ұйып отырған отбасының ойраны шықпас үшін Қадан сол бір құпия сырды ашуға ден қояды. Міне, осылайша ә, дегеннен оқырманын елітіп ала жөнелген жазушы сол бір жылдарға шегініс жасайды.

Әңгіме былай болған. Қалыңдығы Гүлжамалға енді үйленемін деп жүргенде «мәдени төңкеріс» Қаданды Тарымның құм теңізінен бірақ шығарған-тын. Балық зауытында еңбекпен түзеу колониясында жүрген ол Тарым өзенін жағалап, иір-иір бұралаңы көп сүрдек жолмен өрлеп келе жатып, иен далада бір ізге тап болады. Тап-таза құмның үстінде бадырайып жатқан кісі киіктің ізі болмасын деп үрейленіп, сол ізді қуалай келе өлуге айналып талмаусарап жатқан баланың үстінен шығады. Бір жетіден бері нәр татпаған баланың судан қаталап кензесі кеуіп, ерні тілім-тілім болып, қабырғасы ішіне жабысып, сүйегі терісіне ілініп қалған кейпін көрген ол аш өзекке түсірмей, ернін сулай отырып, күн бата бетін бері қаратып еді. Осы сәтті жазушы былай суреттейді: «Кешке таман баланың көзінің болаты оңалды. Ып-ыстық жалынын қалдырып, сол қызумен өзі де күйіп-жанып, қызыл күрең тартып, құлынның сауырындай жұп-жұмыр жотадан ары еңкейіп бара жатқан күн сәулесіне таласып, оның өңіне де ажар кіре бастады. Жанарына нұр жүгірді. Мен де қуанып кеттім...» [2, 10].

Қу медиен далада аштық бір жағынан, үрей екінші жағынан зәре құтын қашырған баланың жанын аман алып қалған Қаданға бауыр басып, одан бір елі айырылмай аяғына жармасуы осыдан еді.

Бұл кезде Айниса байғұс баласының өлі-тірісін білмесе де, күдерін үзіп жалғызының жетілігіне құран кәрім түсіріп жатқан жайы бар. Қаралы жиын үстінде Коммунаның бастығы, Еркіннің өгей әкесі Құдыспен алғаш кездескен оқырман одан іш тартып, тыжырынып қалады. Құдайға күнәлі болып, талай жігіттерді жазықсыз зарлатқаны аздай, құла түзден баласын тауып алып, аман-есен әкеп қолына тапсырған жанды әке дегені үшін баласын талай таяқтың астына алуы, – онымен бұрыннан таныстығың бар деп, – Айнисаны көкала қойдай етіп сабауы, Қаданға жала жауып он бес күнге тар зынданға салдыруы оның жауыздығын торлықтырар эпизодтар. Сол бір астынан сыз өткен, аяқты созуға келмейтін тар зынданның қасіретін жазушы былайша бейнелейді: «Шығатын уақытың бастықтардың кәріне қарай белгіленеді. Үш ай жататындар да болады. Бұл кезде шаш дегенің көзіңе түсіп, дене-бойыңды бит басып кетеді. Қолтығыңнан, шабыңнан, шашыңнан уыстап аласың, бір тәуірі, зынданның битінде ауыз болмайды. Шақпайды да, қышындырмайды...

Енді бір қызығы, зынданға жатқан ғана қиын емес, онан құтылып, сүйретіліп жарық дүниеге шығу одан да қиын. Денеңе алғаш түскен күн нұрынан шошынғанда бойыңда әлің болса, ақтық демінді сарқа жұмсап, кемелек (кебенек) болған ешкіше секіресің. Тұла бойыңа қалың ине қадалып, сұққылап өлтіре жаздайды. Көзің ашқызбай суырып шаққылайды кеп. Бес-алты күн бойы жас тоқтамай парлап тұрады. Айна тауып қарасаң өз реңіңнен өзің шошисың. Бет-аузың көкпеңбек, тарғыл-тарғыл жолақ, көк жағал болып кетеді. Көздерің қызарып, көз еттерің шүкір сіңіп қалғандай сарғайып алады. Таза ауаға шыққанда, сонда ғана сезінесің: өз денеңнен

өзің жиіркенесің. Денеңнен он-он бес күнге дейін нәжіс иісі арылмайды» [2, 31-32].

Осы жолдарды оқып отырып, Алла тағала тіршілікті жаратқанда тірі жанның барлығының иесі мен киесін қоса жаратқан ғой. Адам баласын осынша қорлаған жауыздардың алда көрері бұдан бір мысқал кем емес шығар деп өзінді жұбатасың.

Осылай тағдыр тауқыметін тартып, үміт оты үзілген шақта оған өмір сыйлаған Айниса еді. Күйеуінің қолымен жасалған жазаны жеңілдету үшін артынан іздеп келіп, шешесінің өтінішімен үйіне апарып күтіп-бағып жүрген қарындастың қамқорлығы қалайша махаббатқа ұласып кеткені де дау туғызбаса керек. Жазушы бір шешенің туған қызы мен өкіл баласы арасындағы махаббаттың тылсым күшін тежеп, нәпсінің құлы болмай адами қалыптарында қалуы арқылы кейіпкерлерінің табиғи болмысын шынайы бейнелеген. Алайда баласына екінші өмір сыйлаған жанды аға деп сыйлаған қарындастың Қадан еліне біржола кетіп бара жатқандағы егіле жылаған көз жасы арқылы махаббат шіркінге ешкімнің де, ештеңенің де тосқауыл бола алмайтынына нандырған.

Жазушы бір кейіпкердің бір тағдыры арқылы көп нәрседен хабар берген. Қаданның өмірі сталиндік репрессия кезіндегі боздақтарымызды еске салса, «мәдени төңкерістің» құрығы қайда барса да қорқыттың көріндей күтіп тұрғанын қандастарымыздың арғы беттегі қаралы күндерімен бейнелеген. Ал, Айнисаның тағдырлы өмірі қазақ қыздарына ой салары анық. Қазақта «Кіммен қарайсаң, сонымен ағар», «Бірінші бақ – бақ, екінші бақ – бейбақ» деген аталы сөздер бар. Мұның барлығы «Қызға қырық үйден тыйым» деген халық даналығын еске түсіреді. Жалындап тұрған шағында арандап қалған ақ мандай қыздың қорлықпен өмір кешуі, әрине, аянышты. Дегенмен, мандайыңа жазғанды көрмей, көрге де түспейтінің белгілі. Осы тұрғыдан келгенде бұқара халықты қан қақсатқан қызыл коммунистердің бір-бірінен айырмасы жоқтығы айқын. Оның жарқын мысалы

– «мал көрмеген қуалап жүріп өлтіреді» дегендей, Құдыстың қолына қонған бағын бағалай білмеуі.

Осындай қилы тағдыр иелері арқылы адам мен қоғам, өмір мен өлім жайында ой түйген жазушы өмірге нәр сыйлаған махаббат атты тылсым күштің талай боздақтардың үміт отын жалғағанына нандырады.

Осы тақырыпты және бір қырынан толықтыратын повестің бірі – «Гүлсара». Мұнда да сондай содырлардың сойқандарына куә боламыз. Жазушы қаламына тән шеберліктің бірі – оқырманын ә, дегеннен баурап алатындығы екенін жоғарыда айттық. Бұл шығарма да сондай қызықты оқиғамен басталады. «Бас жарылса, бөрік ішінде» дейтін қазақтардың сынған аяқтарын салақтаптып байлай салып, аттың үстінде жүре беретінін «Ақбоз атты әулие» әңгімесінен оқыған болатынбыз. Мұнда да сондай батырларға тап боламыз. Солардың бірі, аттан жығылып сынған тобығы құртқа шауып, ота жасатып жатқан Айша болса, екіншісі, өмірінде біреуге масыл болып сүйреткізбек түгілі, қолтығынан демегіп көрмеген жігіттің аяғы қиғашталып, опырылып кеткеніне қарамай: «Атам заманнан бері қай қазақ сынған сүйегін укол қойғызып таңдырған дейсіз? Шешем мені тапқанда бір қой қалжа жеген шығар», – деп тістеніп жатуы. Осы бір эпизодтың өзімен-ақ автор қазақтың нар тұлғалы жігіттерінің адам айтса нанғысыз ерлігіне қанықтыра түскен.

Келесі кейіпкеріміз Гүлсараның жағдай мүлде бөлек. Жап-жас, үріп ауызға салғандай келіншектің жүрек талмасымен жатуының себебін түсіндіру үшін оның өткен өмірінен сыр шертеді.

«Сен неме, ілініп ауруханада жатып алдың да менің бағымды байладың. Сен үшін сандаламын деп жүріп бригадирлықтан да түсіп қалдым. Малға да қарай алмадым. Қарала тайынша құйға түсіп өлді... Оның үстіне «халық жауының қызын алдың» деп ел де салық қып, жиын сайын бетіме басады. Не жазылып, адам құсап үйге қарамадың, не өлмедің...» [2, 67], – деген хаттың сау адамды ауру қылатыны белгілі. Ал мұндай сипат-

тағы хаттың жүрегі жаралы жанға қандай ауыр тиетіні айтпаса да белгілі.

Ауруханада жатқан сырқаттардың бәрінің көңілін тауып, қолғабысын жасай жүретін елгезек жанға құдай қосқан жарының айтып отырғаны мынау. Осы хаттың өзі-ақ оның авторының кім екенінен хабар берері хақ. Дүниеде «мәдениет төңкерісінен» басқа зор іс жоқ, – деп жар салған Құрмаштың пролетарлық коммунистік идеямен белсенділік танытып, өз әке-шешесіне қол көтергенімен тұрмай, қайын атасы мен қайын енесінің, құдай қосқан жарының түбіне жеткізген – «Үлгілі қызылқорғаушы – Құмаш» деген мақала. Онда былай деп жазылған болатын: «Пролитарлық майданы берік, қарғысы мен махаббаты айқын үлгілі қызыл қорғаушы Құмаш жолдас өскелең күрескерлік рухпен төрт көнені қиратып, ескі салт-сананы быт-шыт етіп, халық жауларына соққы беруде өшпес еңбек көрсетті. Өткен аптада он неше кемпірге қосып, өз қайын енесінің ұзын шашын кесіп, көйлегін шешіп алып, сым кигізген еді. Онан соң жиырмадан астам шалдың сақалын күзеп әкеп тапсырған. Кеше өз қайын атасы, райынан қайтпаған оңшыл, ревизонист, табы жат, бұзық элемент Жақыпты өз қолымен байлап алып, абақтыға айдап апарды...» [2, 158].

Гүлсараның демі үзілген соң келген Құмаш: – Мен баяғыда-ақ білгем. Бекер шығындалып, босқа жатқанша қайтып кетейік дегеніме көнбеген, – деп табалағаны аздай, көзімдей көрерсің деп қызына берген әкесінің алтын сағатын жастығының астынан алып қолына салып жатып: – бүрсігүні біз ішкі өлкеге ұзақ сапар, жаяу жорыққа аттанбақшы едік, – деп тайып отырады.

Автор ауруханада жатқан көңілі жарым жандардың бір-бірінің қабағын бағуы арқылы олардың жан дүниесіне үңілуімен кейіпкерлерінің психологиясын терең игергенін байқатады. Әсіресе, Гүлсараның басынан өткен ауыр жылдардың салған жазылмас жарасын оқып отырған жанның онымен бірге күйзелмеуі мүмкін емес. Он екі де бүр гүлі ашылмаған бейшараны әкесіне жағыл-

ған «халық жауы» деген жаладан арашалау үшін шеше байғұстың ойлап тапқаны осы еді-ау. Әке-шешесі жақсы адамдар, оның үстіне Жолдыбайдың қолы ұзын, басшыларға сөзі өтеді деген оймен Жақыпты арашалаймын деп, қызын құрбандыққа шалғанын ол кезде білген жоқ еді. Жолдыбай құдасы Жақыпты арашалауға жарағанмен, күйеу баласының қайта апарып абақтыға тоғытатынын ол кезде қайдан білсін? Оның бәрін алдын ала білсе, тұла бойы тұңғышы Гүлсарасын адам құрып қалғандай жарым сүрей, адуын есуасқа берер ме?

Көзі ашық, мектеп меңгерушісі болып қызмет істеген Жақып ел алдында масқаралағанға шыдамай өзіне-өзі қол жұмсайды. Алғашында әкесінің өз кеңірдегіне пышақ салып, қан жоса болып жатқанын көргенде жүрегі ойнамалы болып қалған Гүлсараның Құмаштан көрген құқайы оны жүрек талмасына ұшыратты.

Осындай қилы тағдыр иелерінің тағдыры арқау болған шығарманың негізгі өзегі – Мақсат пен Гүлсара арасындағы махаббат линиясы. Мақсат өзіне атастырып қойған Жәмиланы ұмытпағанмен, Гүлсараға деген сезімін жасыра алмайды. Сүйгенінің қандай қорлықпен көз алдында жан тапсырғанын көрген ол бір сәт ақыл-естен айырылғандай еді. Осы кезде оған көмекке келген қалыңдығы Жәмила бұл жағдайлардан бейхабар болғандықтан: – Мен Гүлсараны сүйемін, Гүлсараны ғана сүйемін. Гүлсара – аяулым менің! – дегенін шалық барғай сөзінде деп түсінді. Жазушы бір отбасы төңірегіндегі трагедиялар арқылы сол бір қасіретті жылдардың салған жазылмас жарасына жан бітіріп, қазақ әдебиетін жаңа мазмұн, жаңа кейіпкерлермен толықтырды.

Осы тақырыпты толықтыратын келесі шығарма – «Саған бақыт тілеймін» повесі. Университетті жаңа бітірген Нұрланның ойын-сауық үйірмесіндегі әдебиет бөліміне келуі оның шығармашылығын ұштай түседі. Өнер иелерінің арасына келген соң, шабыты шалқып, шығармашылық шыңына көтеріле бастайды. Бірақ келген жерден Ерғазының Тургеновтің «Алғашқы махаббатындағы»:

– Балам, махабаттан, сол бір удан аулақ бол, – дегенін есіне салғаны дұрыс болмады.

Бұл шығарманың кейіпкерлерінің де өмір тарихы атышулы төңкеріс кезіндегі оқиғалармен қабысып жатады. Ол кезде әскерде болған Нұрлан жазалаушылардан Қанағатты абақтыға тығып жанын сақтап қалса, енді екінші рет өмірін аман қалып отырған жайы бар. Әнші Гүлбану Қанағат ақсақалдың қызы екенін ауруханада жатқанда бір-ақ біліп отырысы мынау.

Гүлбанумен тіл табысып бір-бірін сүйіскен жандардың арасына сызат түсірген елдің сөзі болса, «Енді ұқтым, біреудің тіліне азғаның, өзіңе көр қазғаның екен...» деген Ерғазының сөзі өз ісіне өкінгендігінің белгісі еді. Бұл кезде бәрі де кеш болатын. Сүйгені Гүлбанудан айырылып қалған Нұрланның той жасап алғаны бір жерде тұрмыста болған Зілиман еді. Авторлық ұстаным:

«Қолда барда алтынның қадірі жоқ,

Қолдан шығып кеткен соң өкіндім-ай! – депті ғой баяғыда белгісіз бір қазақ. Егер сол философтың басына мұнара орнататын болып жатса, өмір бойы сол мұнараның кара жұмысшысы болып өтуді ғана тілер едім құдайдан. Соның айшықты алтын айын күніне жүз уақ сүртіп тұруды теңдессіз бақыт санар едім», – деген кейіпкер сөзі арқылы берілген. Жазушы әнші Гүлбану, ақын жігіт Нұрлан, биші Зілиман арасындағы махабатты таразылай отырып, «қолда барда алтынның қадірі жоқ» екенін ұқтырады. Жас Гүлбану мен Нұрланды алдап соққан Зілиманның қулығы мен сұмдығы еді.

«Атамекен» повесіне де мәңгілік тақырып – махаббат арқау болған. Оқиға Сәлиманың қызы Гүлнұрды ойнатып жүргенінен басталады. Ашық-жарқын мінезімен адам біткенді өзіне баурай кететін Сәлиманың жалғыз басы сопайып, күнде қызын ойнатып жүретіні жұмбақ. Ақылы көркіне сай тал шыбықтай бұралған қиғаш қас, ақ мандай сұлудың: «Туу, не деген қызық адамсыз. Кешке дейін айтатыныңыз бір сөз. Мүмкін емес ол. Мен өмірбақи осылай өтуге серт еткен адаммын. Оның үстіне

екі сөйлегенді жек көретін бір қырсық мінезім тағы бар. Ашық айтайыншы сізге, бұл өмірде мен енді ешкімді де сүймек емеспін. Құдайақы, шын сөзім. Менде жүрек бар дейсіз бе?! Жоқ. Денеге қан таратып беретін жұдырықтай бұлшық ет, өлі ет қана бар. Ерге деген махаббаттан, жар сүйоден ада болған бір жапырақ ет қана...» – деп, махаббат мәселесінен басын ала қашатыны түсініксіз. Осы сауалды ашу үшін автор негізгі оқиғаны Сәлиманың күнделігіндегі жазбалар арқылы өрбітеді.

Қоғамдық қызметке жаңа араласқан жас кезінде жұмысшылар үйінің би залында Қапаспен танысады. Олардың арасындағы сыйластық келе-келе үлкен махаббатқан ұласады. Жастардың бас қоспақ болған шешіміне әкелері арасындағы кикілжің кедергі болады. Қапастың әкесі Мәсіғұт Асубайдың қызына құда түсе келгенде олардың арасындағы араздық өрті өрши түседі. Бір кездері ағалы-інілердей болған қимас жандардың арасындағы үлкен даудың себебі лирикалық шегініс арқылы өрбиді. Мәсіғұт «Жамбылға қамап тастапты. Контрабандылық істегендігі үшін қылмысқа тартыпты» деген жаладан құтылып, арашашы болып барған Асаубай «шекара бұзып, жасырын сауда істеушілердің арасында» болғандығы үшін жазаланады. Мұндай қисынсыз үкімге шеше байғұс сенбей, баласын сатып кеткен Мәсіғұтты қарғап сілейді. Расында да Асаубай Мәсіғұттың алдауына сеніп, жазықсыз жазаланып, он бес күн қамауда болып, бірталай айып ақша беріп әрең шығады. Көрер көзге осындай сатқындық істеген жанмен енді ол қалай құда болмақ?

Асаубай ақсақалдың көзі тіріде рұқсат бермесіне көзі жеткен жастар жасырын неке куәлігін жаздырып алғаны үшін қызын үйден қуып шығады. Махаббаттың тылсым күші осылайша Сәлимаға не сүйгенін, не әкесін таңдау керектігін ұқтырады. Албырт жас алаулаған сезіміне беріліп сүйгені Қапастың етегіне ұстап кете барады. Арада жылдар өтіп, бір ұл, бір қызды болған кезде қайына тасы тағы да өнер аша бастайды. Енді ол жиған-тергенін

алып, жалғыз ұлды отбасымен бірге алып Австралияға көшпекке бел байлайды. Бұл шешім екі жастың арасындағы махаббатқа сызат түсіреді. Алғашында әкесінің шет елге қашып кетпек болғанын заң қызметкерлеріне бас бұзақлық деп айтып бергеніне, ол олай болмай социализмге, «үш қызылтуға» қарсы контрреволюциялық әрекет деп табылып, әкесін соттатып жібергеніне бармағын шайнап жүрген Қапас әкесі мерзімінен ерте келіп, қайтадан ескі жырына салғанда бұл жолы әке жағына шығады. Қыңыр шал келінінің келіспейтінін білген соң, жалғыздан туған жалғыз ұлды соттасып жүріп заңмен алып алады. Қапастың сүйемін-күйемін дегені әдірем қалып, Сәлимаға қызын тастап әкесімен бірге көшіп кетеді. Міне, осындай оқиғалар келіншектің жүрек отын сөндіріп кетіп еді.

Жазушы Сәлима мен Қапастың тірлігі арқылы олардың өскен ортасын, өмір туралы ұғым-түсінігін нанымды бейнелеген. Сәлима әкесі тәрізді бір сөздің адамы болса, Қапас өзіндік пікірі жоқ, былқылдақ, ерме жан. Олардың әкелерінің де болмыс-бітімі бір-біріне кері-кері жандар. Асаубайдың бойынан сертке берік қазақтың дарқан мінезі мен мұңдаласа, Мәсіғұт ауырдың асты, жеңілдің үстімен жүріп, жоқ жерден пайда тауып үйренген алаяқ. Керек жерінде ол кімді де сатып кете алады. «Жетімдік, кедейшілік жүдетіп, көп сорладым. Аяқ жеткен жердің бәрін де шарладым. Бірақ, ешқайсысын да жерсінбедім. Қандай биік шоқысын да өзіміздің осынау даламыздың бір төбешігіне баламадым. Адамның кіндік қаны тамған жерінен қымбат нәрсе жоқ екен. «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деген сөз де сондай бір көпті көрген, ақыл дариясының аузынан шықты ма екен деймін. Мал екеш мал да жат жерді өгейлеп, қаншырдай катады емес пе? Ал, адам деген әрқилы ғой. Соның ішінде тек құлқынның құлдары ғана мұны түсінбес болар...» [2, 268], – дейтін Асаубай үшін «Әркімнің өз туған жері Мысыр шәлісіндей». «Көрінеу жиған дүниеміз қазынаның үлкен қазанына түсіп, кара

кұрыққа айланып, жұқарып отырған түріміз мынау» деп дүниеден басқаны ойламайтын Мәсіғұт үшін туған жер, атамекен деген түсінік жоқ. Жер дүниені аралап біткен оның арманы – қайда болса да дәулетті, бай өмір сүру. Құлжаға барып, орыс, татар, ноғайдың алааяқ байларымен ақылдасып жүріп тапқан жері – «Қой мемлекеті» аталып жүрген Австралия.

Бір отбасы төңірегіндегі осы оқиға үстінде екі мәселенің басы ашылады. Бірі – махаббат болса, екіншісі – туған жер. «Мен үшін өмірінің соңғы жартысын жападан жалғыз сопиып, сарғайып өткізіп, жетім шал атанып еді-ау» дейтін Қапастың әке жағына шығуын да жазғыра алмайсың. Мұндайды қазақ «Қатын жолда, бала белде» деп түсіндіреді. Жазушы Қырым жағасында туған кемпірдің демі таусылғанша атамекенге қарап күн өткізгені, Сәлиманың махаббат пен атамекенді таңдау сәті туғанда туған жерін қимай қалып қоюы арқылы кіндік кескен жердің құдіретіне бас игізеді. Бүгінгі таңда жиған-тергенін шетелге таситындар, туған жерін менсінбейтін, жерсінбейтін миллионерлер қатары көбейіп келеді. Шығарма біздің заманның Мәсіғұттарына ой салса, нұр үстіне нұр болар еді.

Соңғы ширек ғасырдағы шығармаларды қарап отырсаңыз, қаламгерлеріміздің тарихи тақырыптарға дендеп барып жүргені анық байқалады. Соның нәтижесінде қазіргі қазақ прозасы тың тақырыптармен, ұлттық қаһармандармен толықты. Қазақ әдебиетіне келіп қосылған айтулы қаһармандарымыздың бірі – «Кім менің діліме, дініме, жеріме, еліме тиіссе – сол менің жауым болды. Ол күресімнен ешқашан бас тартпаймын», – дейтін Оспан батыр Сіләмұлы.

Шығыс Түркістан үшін болған ұлт-азаттық көтерілістің көсемі, ерлігі ел ауызында аңыз болып қалған тарихи тұлға туралы 1956 жылы Лондонда жарық көрген «Kazakh Exodus» («Қазақ босқыншылығы») деген кітаптың авторы Годфри Лайастың: «Оспан батыр осыдан бес-алты ғасыр бұрын туғанда Мөңке, Шыңғыс хан, Ақ-

сақ Темір сияқты даңқты қолбасшы болар еді», – деген пікіріне қарап, батыр туралы батыс баспасөзінде ертерек жарияланғанын байқауға болады.

Ал, бізде Оспан батыр туралы еліміз тәуелсіздік алғаннан соң ғана жазыла бастады. Соңғы жылдары батыр туралы бірнеше кітап құрастырылып, көркем шығармалар жазылды. Кітап құрастырушы журналистердің қатарында Жәди Шәкенұлы, Бекен Қайратұлы және басқалар бар. Жазушылар Жақсылық Сәмитұлының «Сергелден» (1996-2000), кейінгі жылдары «Қаһарлы Алтай» (2010) деген атпен жарық көрген роман трилогиясы, Сейітхан Әбілқасымұлының «Оспан батыр» романы, Бақытбек Бәмішұлының «Оспан батыр» дастаны батыр бейнесін әдебиет әлеміне алып келіп, халқымен қайта қауыштырды. Жазушы «Сергелден» романында батырды дәстүршіл, консервативті тұлға ретінде суреттесе, «Қаһарлы Алтай» трилогиясында батырдың өмірі мен күрескерлігі туралы ел арасындағы «батыр Оспан», «банды Оспан», «адам өлтіріп, кісі тонап, өкіметке қарсы оқ атып жүрген жеті қарақшы» деген тәрізді кереғар пікірлерге біржолата жауап берді. Оспан батыр туралы жазуға үлкен дайындықпен келген «Қаһарлы Алтай» – жазушының шоқтығы биік шығармасы. 1989 жылдан бастап 2000 жылдарға дейін жазылған трилогияның тек жазушының ғана емес, тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің үлкен табысы екенін баса айтқанымыз жөн. Себебі, бұл – ауыз әдебиетінен қанып ішкен, қазақ қаламгерлерінен тәлім алған, әлем әдебиетімен сусындаған жазушының толысқан, толған, шығармашылық шыңына жеткен шағында жазылған туынды.

Трилогияның бірінші кітабы «Бозмұнар», екінші кітап «Жылым», үшінші кітап «Ақ сүңгі» деп аталады. Романға 1940-1950 жылдардағы Шығыс Түркістанда өткен ұлт-азаттық қозғалысы негіз болған. Бұл 1933 жылы Жын Шурін өкіметін құлатып, орнына Шың-жанның бар билігін қолына алған Шың Шысайдың Нанжінмен өзара текетіресіп тұрған кезі болатын. Шың Шысай Мәскеуге

өкіл жіберіп Сталиннен қолдау алған соң, күшейіп сала берді. Кеңес өкіметі оларды тікелей қару-жарақпен қамтамасыз етіп, саяси және әскери кеңесшілер жіберіп өкіметті қалай ұстап тұруды үйретті. Соның нәтижесінде 1934 жылы қазан айында Шың Шысай Шыңжаңда құрылған өлкелік саяси тексеру мекемесі дейтін ұйымның төрағасы болып сайланды. Орынбасары кеңес адамы Богонин болса, бас хатшысы өмірін Моңғолияда шпиондықпен өткізген Сың Юфу еді. Қолдауы күшті ұйымның қанат жаюы да жылдам болып, тез арада Шыңжаңның жер-жерінен бөлімшелер құрып үлгерді. Сың Юфудің өмірлік тәжірибесі бойынша жан-жаққа тыңшыларын жіберіп, Алтайды мекен еткен қазақ арасынан жапон шпиондарын іздеу науқаны осы тұсты үдеп сала берді. 1939 жылы Алтайға губернатор болып келген Жо Жинжиңнің мылтық жинау науқанына кірісетіні осы уақыт болатын.

Ол жөнінде автор: «Шың Шысай өкіметі 1939 жылы Қазақ, Қырғыз, Моңғол құрылтайы дегенді шақырып, көшпелі елдің жұрт басыларын түгел Үрімжіге жинап алып, жаппай ұстаудың амалын жасады.

Осы шешіммен Алтай бетінен Әлен уаң, Әбілмәжін гүң, Шәріпхан дутұң, Бұқат бейсі, Шултым бейсі бастаған әйгілі би, төрелерге тағы да он тәйжі, төрт үкірдай, бірқанша залың-зәңгілерді қосып, жиыны қырық бес адамды Үрімжіге жиынға шақырды» [3, 42-43], – дейді. Бірінші шақырудан қалған жиырма шақты ру басыларды да осылай шақырып алып көзін жойғаны белгілі. Енді үшінші кезекпен Алтайдың жеті ауданынан тағы да көп адамды шақырылғандардың солардың кебін киетініне көздері кәміл жетеді. Алайда бармауға тағы болмайды, өкіметтің құрығы ұзын. Қарақұлдар ұсталғаннан кейін үшінші күні Ноғайбай, Ақтеке, Есімқандар Сарсүмбеден қашып кетеді.

Бұл Қытай еліндегі жаппай қудалаудың өршіп тұрған кезі болатын. Роман басталған кезде бар тамағын алдына тосып отырған ұста Көнекбайды алдарына салып ала

жөнелетін Жарқаш пен Зияхан Шың Шысайдың осындай шолақ белсенділері еді.

Бірінші кітап: «Биыл қар ерекше қалың жауды. Тау қыстаған ел желтоқсанның аяқ шенінде-ақ қос іздеп келдік деп зарланып жүрді. Бұрын ұзын аяқты малдары қыстан тебінмен, өз аяғымен күйлі шығатын Шіңгіл, Бұлғын өзенінің екі қанатындағы қыстаулар да жылдағыдан ерте тарықты. Тіпті, төменгі, ойдағы Сартоғай бойына да аттың жалпақ тізесінен қар түсті. Өзеннің екі жағындағы ұлан-ғайыр кең жазықта ақ селеудің көп шашақты аппақ үкісі ғана әрең қылтиып тұрды. Онан өзге бүкіл өлкедегі сай-жылғаны қасат қардың нығыз тәні жып-жылмағай ғып, мықтап қымтап жатты. Көпті көрген ұлы кәрілер: «Дүңген төңкерісінен» (1933 жылы ішкі Қытайдағы дүңгендер Шыңжаңға әскери күшпен басып кірген) бір жыл бұрын осындай бір қалың қар жауып, қатты қыс болған. Биыл да қыс аяғы жұтқа айналмаса игі еді» деген сөйлемдермен басталады [3, 5]. Көріп отырғанымыздай, бұл үзінді алдағы үлкен бір оқиғадан хабар беріп тұр. Егер ол қуанышты жағдай болса, табиғат суреттері мүлде басқаша құлпырып сала берер еді. Бұл үзінді жазушының адам мен қоғам, адам мен табиғат арасындағы байланысты табиғат суреттерімен (пейзаж) бейнелеудегі шеберлігінің бір мысалы ғана.

Сонымен бірге, автордың кейіпкер портретін бейнелеудегі шеберлігіне: «Шашын тақырлап алдырған шошақ төбелі жуан бастың тайқиған тақыр қабағының астындағы қысық көздер сығырайып тұрғанымен, өңменіңе оқтай қадалады. Қара тастың жырығында жатқан жыланнның көзіндей зәрлі тағылық танытады. Қашан болсын қап-қалың боп ісініп тұрғандай көрінетін топтомпақ көз етінің астынан сұп-суық ызғар шашырайды. Әсіресе, кішкене қарашығын қадап, кірпігін қақпай тесіле қарағанда уыты өңменіңнен өтеді. Сұсты, суық түріне қарай сөздері де нығыз. Шіреніп, зілмен сөйлейді. Ішіндегі заһарын тісінің арасынан сыздықтатып, азуын

басып отырады» [3, 46-47] деген Көктоғай ауданының әкімі Шүй Чыңның портретін мысалға келтіруге болады.

Алмағайып заман туып, Бір жағы Ресей, екінші жағы Моңғолмен шектесетін Алтай өңірінің жағдайы күннен-күнге нашарлап, ел басына күн туғанда Есімхан мен Ырысхан дағдарған елдің басын біріктіріп, жанкештілік танытады. Осындай сәтте Көкенбай, Ноғайбай, Шіңгілбай, Ақтеке, Үмітбай, Шәкер бастаған билер ата-баба дәстүрі бойынша анттасу салтын жасап, атқа қонады. Бұл дүрбелеңді Шың Шысай өкіметі қанды қырғынмен басқаны, аэропланнан бомба тастап, халықты қырып салғаны бәрі де ешқандай қоспасыз баяндалған. Қару-жарағын жиып алып, екі жақты келісім бір жыл өтпей қайта бұзылып, олар бұрынғы әуендеріне қайта көшті. Шіңгіл ауданына «алтын қазады», «кен тексереді» деп апарған екі жүз қытай қазақ даласының тыныштығын кетіріп, «атып кетті», «шауып кетті» деген хабарлар күн санап көбейе бастады. Бұл кезде Көктоғай ауданының әкімі Рахат бастаған қазақтар қайта атқа қонады.

Көктоғай, Шіңгіл аудандық сақшылар Құбының құмында қашып жүрген жетіқарақшының ұстаймыз деп әлектеніп жүргенде олардың саны күн санап өсіп жатты. Өздерінің шамасы келмейтін болған соң, қазақтың мерген жігіттерін жалдамақ болған ниеттерінен де түк шықпағандықтан Яң Хұңбо Борбыжапты шақырып алып, Оспанды қолға түсіріп берсең, Көктоғай ауданының өкімдігі боласың деп айдап салды. Көктоғайда туып-өскен, жергілікті Борбыжап қанша ержүрек, батыр, мықты азамат болғанмен үш рет шайқаста Оспанның екі адамын ғана оққа ұшырды.

Оспанның үш күн соғысып генерал Людің қорғанын басып алуы, Құйғандағы пулеметпен қаруланған Қытай жамбылыны тықсыруы, Дөңтідегі соғыста мерейі үстем болуы, Сарсүмбеге шабуыл жасауы – батыр тұлғасын толықтыра түсетін эпизодтар [4]. Темірмен мұздай қаруланған Шың Шысай өкіметіне Оспан батырдың елді жинап, қолдан соққан берен мылтықпен қарсы тұруы

жауынгер қазақ халқының өліспей-беріспейтінінің мысалы ретінде нанымды бейнеленген. Түрлі шайқастарда Қытай шеріктерінен аяласын асырып отырған Оспан батырдың бар болмысы соғыс даласында толыға түсті. Автор көтерілістің басталу себептерін тәптіштеп түсіндіру арқылы тығырыққа тірелген елдің мүшкіл күйін, ел ерге қараған сәттегі атқа қонған ержүрек Оспан батырдың ерліктерін нанымдылықпен суреттеген.

«Ақ сүңгіде» деп аталатын үшінші кітап: «Сарсұмбе қаласы ұзақ жылдық аласапыран арпалыстан кейін бір мезгіл тыныштық тапты. Өткен бір аумалы-төкпелі кезеңде бастарына қауіп төніп, әр сағат, әр минутта алуан түрлі үрей үркітіп, жандарын қоярға жер таппаған тұрғын халық бас сауғалап, қаланы тастап босып кеткен болатын» [5, 5], – деп басталады.

Мұнда ұзақ жылға созылған көтерілістің соңғы кезеңдері суреттелген. Жазушы батырдан туған батыр қыздың бейнесін сомдауда жетістікке жеткен. Романның соңында әкесінің мүрдесін туған жері Күртіге алып бара жатқан Мәнипаны Ұлттық армияның бір взвод әскері қамап алады да, Оспанның сүйегін бір құм төбенің үстіне әкеліп, таяздау ғана шұңқыр қазып жерлейді де, Мәнипаны өздерімен бірге алып кетеді. Мәнипа әкесінің үшінші төбеде жатқанына көз жіберіп, үстіне белгі болсын деген оймен бір түп сексеуілді қалдырады.

Трилогияның соңында екі жүзге тарта жасақтың Баркөлдегі азаттық армиясына тұтқиылдан шабуыл жасап, көп шығынға ұшыратқанына, Келес, Кешапат бастаған жеті адамның үш сөтке бойы қалың солдатқа төтеп бергеніне, Омаридың қолында қалған соңғы оқты өздеріне жұмсап, алтауы бірдей жер жастанғанына куә боламыз. Жетеудің ең жасы Омаридың тірі қалуы арқылы жазушы қазақтың көрер күні бар, болашағы бар дегенге меңзейді. Авторлық ұстаным: «Аһ! Еркіндік, бостандық аңсаған, ойлы, мұлы қазақтың басы! Қай жерде қалмадың сен?! Дүниенің қай-қай түкпірінде... Тарымда, Бомбейде, Пишаварда, қырғыз Алатауында, Тайгада, Москвада, Ыстанбұлда, Берлинде,

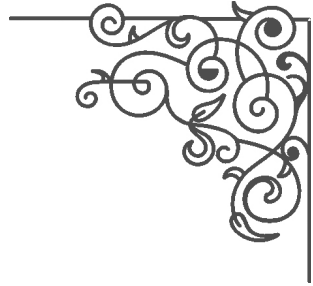
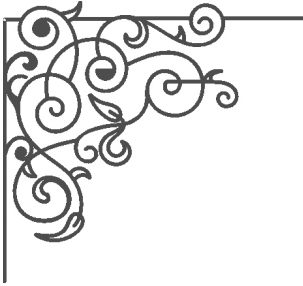
Лондонда, Вашингтонда, Амстрдамда, ой, тағы да Жоқ. Санап тауыса алмайсың. Қайда барсаң шашылып жатқан жұмырбастар. Қазақтың басы!» [5, 704], – деген романның соңғы сөйлемдері арқылы берілген.

Иә, «Мың өліп, мың тірілген қазақтың» басынан не өтпеді? Сол ата-бабаларымыздың барлығы бостандық, азаттық үшін шаһид болмады ма? Азаттық пен бостандықтың қадірін жақсы түсінген автор оқырмандарына осы сөздері арқылы тәуелсіздігімізді құрметтендер деп тұрған жоқ па? Осылайша өмірден алынған шынайы оқиғаларымен, ұлттық характерлерімен қазақ әдебиетін байытқан жазушының 1985 жылы «Атамекен» кітабы үшін Қытай мемлекеттік сыйлығын алғаны белгілі.

Ұлттық әдебиетті осындай туындыларымен байытқан жазушының көркем аударма саласына қосқан үлесі өз алдына бөлек әңгіме. Олардың қатарында қытай жазушысы Яң Моның «Жастық жыры» романын, Еуропа, Америка классиктерінің таңдаулы әңгімелері мен повестерін, көптеген көркем фильмдер мен телефильмдерді қазақ тілінде сөйлеткенін айтсақ та жетіп жатыр. Ауыз әдебиетінен қанып ішкен, әлем классиктерін тәржімалай жүріп тәжірибе жинақтаған, ұлттық әдебиеттің дәстүрлі сүрлеуін жалғай білген, жүрегі қазағым, қаным деп соққан жазушының мұрасы қазақ халқы қанша жасаса, сонша жасайтыны анық.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Самитұлы Ж. Сарыала қаз. Әңгімелер. – Алматы. «Мерей» баспасы, 2015. – 392 б.
2. Самитұлы Ж. Атамекен. Повестер жинағы. – Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2008. – 296 б.
3. Самитұлы Ж. Қаһарлы Алтай. Тарихи трилогия. 1-кітап: Бозмұнар. Роман. – Алматы. ЖШС РПБК «Дәуір», 2010. – 672 б.
4. Самитұлы Ж. Қаһарлы Алтай. Тарихи трилогия. 2-кітап: Жылым. Роман. – Алматы. ЖШС РПБК «Дәуір», 2010. – 576 б.
5. Самитұлы Ж. Қаһарлы Алтай. Тарихи трилогия. 3-кітап: Ақ сүңгі. Роман. – Алматы. ЖШС РПБК «Дәуір», 2010. – 708 б.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

МАҚАЛАЛАР МЕН ЕСТЕЛІКТЕР

СОҚПАҚБАЕВТЫҢ «МЕНИҢ АТЫМ ҚОЖА» ХИКАЯТЫН ҚАЙТА ОҚЫҒАНДА ТУҒАН ОЙ

Қазақ әдебиетінің көлемді бір саласы – балалар әдебиеті. Жас ұрпақты рухани-эстетикалық тұрғыда тәрбиелеуде үлкен міндет атақаратын балалар әдебиетінің бастау көзі тым арыда жатыр. Қазақ халқының бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлгендігін ауыз әдебиеті үлгілеріне көруге болады. Ауыз әдебиеті ұсақ жанрларының қайсысын алып қарасақ та, балалардың жан дүниесіне, ұғымына жақын екенін байқау қиын емес. Тәрбиені бесіктен бастауды көздеген қазақ халқының «Бесік жырының» өзінде үлкен тәрбие жатыр. Балаларға арналған өлең-жыр, санамақ, мазақтама, жаңылтпаш тәрізді жыр үлгілерінің бәрінің де өзінің атқаратын міндеттері бар. Баланың жас ерекшелігіне қарай қолданылатын мұндай жанрлардың мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеудегі тәлім-тәрбиелік мәні зор.

Қазақ әдебиетінің қай дәуірін алып қарасаңыз да ақын-жазушылардың балалар әдебиетіне ерекше көңіл бөлгенін байқау оңай. Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Т.Жомартбаев, М.Кәшимов, Ә.Ғалымов, С.Дөнентаев, С.Торайғыров, С.Көбеев тәрізді көрнекті қаламгерлерлер шығармаларынан үлкен орын алған балалар әдебиеті күні бүгінге дейін дәстүрлі жалғасын табуда. Бұл тұрғыда кеңестік дәуір тұсындағы балалар әдебиетінің жақсы үлгілерін атап өтуге болады. Мәселен Қ.Әбдіқадыровтың «Қажымұқан», Ә.Сәрсенбаевтың «Дауылда туғандар», М.Ақынжановтың «Алтын сақа», С.Бегалиннің «Сәтжан», «Керкиік», Ж.Сыздықовтың «Әли қарттың әңгімесі», Б.Соқпақбаевтың «Менің атым – Қожа», «Балалық шаққа саяхат», «Өлгендер қайтып келмейді»,

М.Әлімбаевтың «Аспандағы әпке», С.Сарғасқаевтың «Сұлутөрдің балалары», М.Қабанбаев «Арыстан, виолончель, қасапхана және мен» және т.б. Бұл туындылар – көркемдік-эстетикалық деңгейінің жоғарылығымен, мазмұнының қызықтығымен ғана емес, жазылу шеберлігімен де назар аудартып, қазақ балаларының сүйікті шығармаларына айналды.

Кешегі кеңестік дәуір тұсында қазақ ақын-жазушылары балаларға үлгі болар идеалдарды өз арамыздан, яғни замандастар ортасынан іздеп тауып, олардың өмірін балалар мен жеткіншектерге, жасөспірімдерге үлгі-өнеге етті. Кеңестік дәуір тұсында балалар мен жасөспірімдерге арнап өндіре жазған жазушының бірі – Бердібек Соқпақбаев. Қазақстан Жазушылар одағында балалар әдебиеті жөніндегі кеңесші болған жазушының «Менің атым Қожа», «Балалық шаққа саяхат», «Он алты жасар чемпион», «Алыстағы ауылда», «Өлгендер қайтып келмейді» хикаяттары қазақ балалар әдебиетінің көкжиегін кеңейтіп, тақырыптық сонылық, идеялық көркемдік жаңалық алып келгені белгілі. Аталған шығармалардағы жас кейіпкерлердің жан сезімі, олардың бастан кешкен қиыншылықтары шынайылықпен баяндалған. Кезінде әртүрлі көзқарасқа ие болған шығарманың негізгі кемшілігі – шығарманың бас кейіпкері мінсіз болу керек дегенге саяды. Осындай шығарманың бірі – Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» хикаяты. Бұл мойнына қызыл галстук таққан балалардың бәрі дерлік үздік оқып, тәртіпті болу керек деген көзқарасты ұстанған дәуірде жазылған туынды. Осындай талаптан шықпаған қиқар баланың басынан кешкендері кезінде сыншылар қауымының сынына да ұшырады. Қожа қанша бұзықтық жасаса да, оқырман оны жамандыққа қимайды. Себебі, ол өзінің жасағанына өкініп, енді қайталамауға, тәртіпті болуға бел буып, мінезін, тәртібін өзгертуге тырысып отырады. Бұл шығарманың негізгі жетістігі – кеңес әдебиетінде қалыптасқан жаттанды схеманы алғаш бұзғандығы. Ол жағымды, жағымсыз кейіпкерлер деп екіге

бөле салатын кейіпкерлер арасындағы шекараның жойылуы. Жазушы кез келген адам баласы бойында жақсы, жаман қасиеттердің қатар жүретінін осы шығарма арқылы дәлелдеп берді.

Өмір шындығын шынайы бейнелегендіктен Бердібек Соқпақбаевтың 1957 жылы жазылған «Менің атым Қожа» хикаяты қазақ балалар әдебиетінің озық туындысы ретінде бағаланды. Ол орыс, украин, француз, литва, латыш, өзбек тілдеріне аударылып, 1963 жылы «Қазақфильм» студиясы осы кітап бойынша жазылған киносценарийді экранға шығарды. Көпшілік көрерменнің ыстық ықыласына бөленген «Менің атым Қожа» фильмі төрт жылдан кейін, дәлірек айтсақ 1967 жылы балалар мен жасөспірімдерге арналған фильмдердің Канн қаласында (Франция) өткен халықаралық фестивалінде арнаулы жүлдеге ие болды.

Хикаятта 1950 жылдардың орта тұсындағы қазақ ауылдарының біріндегі кеңес халқының тұрмыс-тіршілігі бейнеленген. Себебі шығарманың бас кейіпкері Қожа – 1940 жылдардың басында дүниеге келген, әкесі Отанды жаудан қорғауда шейіт болған жетімек. Ол жүздердің, мыңдардың жиынтық бейнесі болуымен де құнды. Соғыс өрті қазақтың әрбір шаңырағын шарпығаны, бір әулеттен қалған бір балалардың тағдыры бізге тарихтан да, әдебиеттен де таныс. Олай болса, Қожа – қырқыншы жылдары дүниеге келіп, әке мейіріне қанбаған, өмір бойы әкенің жылы алақанын сезіне алмаған, әкеге деген сағынышпен сарғайған ұрпақтың өкілі.

Хикаятта Қожаның мектеп жасындағы бастан кешкен әртүрлі қызықты оқиғалары өз аузымен, бірінші жақтан баяндалады. Шығарманың оқырманын ә, дегеннен баурай кететіндігі – оның бірінші жақтан жазылғандығында. Сондықтан оқырман негізгі кейіпкермен бетпестеліп, онымен сырласа алады. Өз есіміне ғана емес, болмыс бітіміне көңілі толмай, ренішпен қарайтын қиқар кейіпкеріміздің ойы да, ісі де, сөзі де қызғылықты баяндалған.

«Бірінші тарауда» оқушы шығарманың бас кейіпкерімен, яғни Қожамен танысады.

Хикаят: «Менің атым... Атымды айта бастасам, тілім таңдайыма жабысып қалғандай болады да тұрады. Адамның атының сүйкімді болуы да зор бақыт па деймін. Мәселен, Мұрат, Болат, Ербол, Бақыт деген аттарды алып қарандаршы. Айтуға да ықшам, естір құлаққа да жағымды. Әрі мағына жағынан да, қазақ тілінен сабақ беретін Майқанова тәтейше айтқанда, бұлар жоғары идеялы есімдер. Мұндайлар өз атын кәдімгідей мақтаныш көріп, біреумен таныса қалса, мәнерлеп, көтеріңкі дауыспен айтады. Ал енді айтуға да, естуге де қолайсыз есімдер бар. Өзге түгіл, өзіңе де ұнамайды-ақ. Өттең, қолдан келсе, табанда өзгертіп, әдемі аттардың бірін иемденіп алар едің. Бірақ амалың нешік, сен қызыл шақа болып жөргекте жатқанда, сондағы ақымақтығыңды пайдаланып, әке-шешең немесе шілдеханаға келіп, дуылдап отырған басқа біреу солай атап жіберген. Өскембайдың баласына Тыңжыртар деп ат қойған секілді...», – деп басталады. Осы үзіндіден екі нәрсені аңғаруға болады. Біріншісі, кейіпкеріміздің азан шақырып қойған атына деген реніші, екіншісі, Өскембайдың баласының аты Тыңжыртар аталуы. Балаға ат қоюға келгенде қазақ қызық. Елдің көзі тимесін, көптің бірі болып жүре берсін деген оймен балаға не болса, соны қоя салады. Тыңжыртар да кешегі Тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны кезінде қойылған есім. Қоғам өміріндегі өзекті мәселелерді бала өміріне араластыру, әрине, дұрыс емес. Дегенмен ел өміріндегі тарихи оқиғалармен аталған есімдер де аз емес. Кеңестік дәуірде қойылған Октябрь, Совет, Кеңес, Жеңіс секілді есімдер қатарын осы шығармадағы Тыңжыртар толықтырып тұр. Жазушы қазақ халқының не нәрсеге де немқұрайлы қарайтындығын бала есіміне мән бермейтіндігімен көрсеткен. Ет жеп, қымыз ішіп дуылдап отырып қоя салған аттардың, бала өміріне үлкен әсер ететіндігімен ісі жоқ.

Олай болса, бұл – жөргекте жатқан баланың емес, оның әке-шешесінің кемшілігі.

Кейіпкердің: «Енді одан көзің тіріде қашып құтыла алмайсың. Ұнатпасаң да, мойныңа іліп жүре бересің», – деген сөзі қазақ халқында азан шақырып қойған есімді өзгертуге болмайтындығын растап тұр. Ал, Қытай елінде бала бес-алты жасқа келген соң, өзіне ұнаған есімді тандап алатындығын кейіпкер сол үшін салыстырмалы түрде келтіріп отыр. Орыс халқында да кәмелетке толған соң, есімін өзгертуге рұқсат беріледі. Бірақ, мұндай еркіндік қазаққа берілмеген. Есесіне қазақ өз атының кім екенін ұмыттырып жіберердей, кез келген адам бала-сына лақап есім беруге шебер. Оны төмендегі мысалдан көруге негіз бар.

«Менің атым Қожа. Көріп отырсыңдар, пәлендей әйдік ат емес. Шынын айтсам, бұл о баста Қожа емес, Қожаберген екен. Туу куәлігінің өзінде солай деп жазылған. Бірақ дүниеде не қилы ғажайып құбылыстар бола беретіні тәрізді, бертін келе Қожабергеннің «құйрығы» үзіліп түсіп қалыпты. Бұл құбылыстың дәл қай жылы, қай айда, қай күні болғанын тап басып ешкім де айтып бере алмайды», – дейді Қожа. Көріп отырғанымыздай, қазақ халқы ат қоюға да шебер. Азан шақырып қойған атың құжаттың бетіне түскен соң, оны қалай өзгертсең де өз еркін. Оның да бірнеше себебі бар. Біріншіден, ұзақ есімдерді қысқартып айтудан туса, екіншіден, қайната, қайнаға, қайынапа, қайыніні, қайынсіңлілерінің атын атамайтын келіндер оларға өздері ат қойып алады. Ол әрбір адамның жеке ерекшелігіне, қызметіне, мінезіне, жүріс-тұрысына, не болмаса есіміне байланысты өзгертілуі де мүмкін. Міне, осындай қажеттіліктердің бірінен Қожабергеннің де есімі өзгеріп сала берген. Оның бір жаман жері – құжаттағы есімің атаусыз қалып, күллі ауыл-аймақ кейінгісімен атап жіберетіндігі. Олай болса, бұл – қазақ халқында кездесетін жазылмаған заңдылықтардың бірі. Көріп отырғанымыздай шығарманың ұлттық бояуы осылай қалыңдай түседі. Оны Қожаның мына

сөзі растайды: «Сонымен, мен өзім ес білгелі Қожамын. Ауыл-аймақтың бәрі солай атайды». Алақандай ауылдан не жасыруға болады. Олар бірінің айтқанын бәрі бірдей қайталайды. Олай болса, Қожа да Қожабергеннен қашан айырылып қалғанын қайдан білсін.

Бұл аз болса, мектепке барғаннан кейін тағы қызық басталады.

«Біз бір класта екі Қожа бармыз. Сүттібайдың үлкен баласының аты да Қожа. Оқушылар екеуімізді шатастырып алмас үшін, өңімізге қарап, мені Қара Қожа, оны Сары Қожа деп атайды. Әуел баста мен бұған да шамданып қалатын едім. Бірақ жүре-бара құлағым үйреніп, дағдыланып кеттім. «Қара Қожа» дегендерге «әу» деп, жалт қарайтын болдым», – деген жолдарды оқып отырғанда еріксіз күлесің. Бұл да өмірден алынған шындық. Шығарманың негізгі жетістігінің өзі де өмір шындығын боямасыз сол қалпында суреттеуінде. Қожаның бұл сөздері өзімізге таныс жандарды еріксіз еске түсіреді. Біздің қазақ есімдері бірдей кісілерді олардың бойына, не болмаса түр-түсіне қарап ажыратуға шебер. Яғни, бұл – өзімізге таныс жайттардың нақты көрінісі.

«Жантас тәрізді қылжақтар оның өзін де дұрыс айтпайды, әдейі бұзып, келемеждеп, «Қара Қожа» деудің орнына «Қара Көже» дейді. Мен байқамай қалып «әу!» деймін. Бірақ бұл қылығы үшін, бейшараның обалы нешік, тиісті сыбағасын менен талай рет алды...», – деген жолдар біздің кейіпкеріміздің қиқарлығынан хабар береді.

Сонымен бірге, ол – әңгімешіл. «Фамилиям Қадыров. Бір кезде «Қадырұлы» деп те жазып жүрдім. Бірақ жұрттың бәрі «ов» болып жатқанда, менің олардан алабөтен жырылып шыққаным жарамас дедім де, «Қадыровка» қайтып келдім», – деген жолдар кейіпкеріміздің әңгімешілдігін ғана емес, ол өмір сүрген қоғамнан да сыр шертеді. Кеңестік дәуір тұсында әкеміздің, не болмаса атамыздың есіміне орыс тілінің «ов», «ев» жұрнағын жалғап жүрдік. Ол кезде «ұлы» деп жазу «ұлтшыл-

дықтың» нышанындай сезілетін. XX ғасыр басындағы Байтұрсынұлы, Құдайбердіұлы, Міржақыпұлы, Аймауытұлы, Кеменгерұлы тәрізді қаламгерлердің «халық жауы» болып ұсталып кеткенін білетіндер «ұлы» деп жазудан қорқып, кеңес өкіметімен бірге келген «ов», «ев» жұрнағын қоса қабылдады. Бұл еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ұмытыла бастады. Қазіргі таңда тәуелсіздік тұсында дүниеге келгендердің барлығы дерлік, әкелерінің, не болмаса аталарының есімдерімен жазылып жүргенін көріп жүрміз. Олай болса, жазушы сол орыс жұрнағы арқылы да көп сырдан хабар берген. Ол кеңестік дәуірдің осындай келеңсіздіктерін әжуа, ащы күлкі арқылы әшкерелеген. Ал біздің комедиялық шығарма деп табылатын хикаяттағы әрбір күлкінің астарында осындай үлкен әлеуметтік жүк жатқанын бүгінгі таңда ғана байқап жатқанымыз жасырын емес.

Осылайша оқырман әр жолды оқыған сайын тосын жаңалыққа кездесіп отырады. Қожаның әке туралы сыры да үлкен мәнге ие. «Ех, қайран әкем! Егер сен тірі болсаң, мүмкін, мен бұдан гөрі басқадай болар ма едім. Кім біледі, жер-әлемді шулатып, сотқар Қожа атанып жүргенім әкесіз жетім өскендігімнен де шығар», – деген монолог Қожаның жан жарасын аша түседі. Ол – кешегі Ұлы Отан соғысы жылдары дүниеге келген, әкеден жастайынан жетім қалған, әкеге деген сағынышы басылмаған, әке мейіріміне зәру ұрпақтың өкілі. Шын мәнісінде Қожа бір әулеттен қалған бір тұяқ. Сол үшін де әжесі оның бетінен қақпайды. Барын алдына тосып, жанын қоярға жер таппай жүретін әжесінің еркесі. Әкесі болса, мүмкін көп баланың бірі болуы да ықтимал. Елдің әкесі жоқ жетім деп, оны есіркеп қарайтыны да жасырын емес. Бірақ мұндай мүсіркеулер Қожаны жұбата алмайды. Ол – өзіндік ойы бар, өз ойын жүзеге асыра білетін бірбеткей, қайсар жан.

«Ал күйеу керек пе әйелге? Меніңше, әбден керек» деген жолдар Қожаның ақылы бар тентек екенін байқатады. Анасы Миллатқа Қаратайдың сөз салып жүргенін

біледі. Егер әкесі болса, ондай болмас еді. Осының бәрі Қожаның жан жарасын тырналай түседі. Анасын да қызғанады, қызғанғанмен не пайда оны да түсінеді. «Егер оның күйеуі, яғни менің әкем тірі болса, Қаратай ұятсыз мамама өзеуреп сөз айтпақ түгіл, оның маңынан жүре алмас еді», – деп ойлайтын Қожа бәрін де түсінеді, бәрін де біледі. Бірақ амал нешік. Сондықтан да оны кінәлай алмайсыз. Себебі, ол – шарасыз.

Жазушы негізгі кейіпкері жөнінде толыққанды мағлұмат берген соң, оның сырт бейнесімен таныстырады: «Сөйтіп, мен сендерге өзімнің аты-жөнімді айттым. Ал көркем шығармада кейіпкердің кім екені аталып қана қоймай, сырт бейнесі қоса сипатталатын дәстүр бар ғой. Енді соған көшейін. Тоқтаңыз, бұл үшін әуелі өзімді өзім айнадан байыптап қарап алайын... мынау, міне, мұрным. Әжем кейде менің атымды атамай, «тампыш неме» дейді. Оның айтқаны ып-рас екен ғой. Екі танауыма екі саусағым еркін сыйып кетерлік, қосауыз мылтықтың аузындай үңірейіп тұр. Екі шекемнің шығыңқылығы болмаса, қарбыз тәрізді доп-домалақ, тап-тақыр. Шашымды Әубәкір шал кеше ғана ұстарамен сыпырып алып тастаған.

Ол, менің шашым! Қаттылығы, қайраттылығы шошқаның қылшығынан бір кем емес. Осы ауылда оны алуға жарайтын бір ғана ұстара бар – ол Әубәкірдікі. Оның өзі де алғаш салған бетте тұтқырланып, жүрмей қалады. Шашымды әр алған сайын Әубәкір мені бірінші рет кездестірген адамдай таң қалып бітеді», – деп бейнелейді. Бұдан артық сурет бола ма. Адам портретін суреттеуде оның әрбір ұсақ детальдарына жан бітірген жазушы осылайша өзімізге таныс кейіпкерін одан да жақынырақ таныстыра түседі. Мұндағы мақсат – оның мінез-құлқын, жаратылысын аша түсу. Жазушы ол мақсатына жеткен де. «Мынау шаш емес, тікенек қой. Тікенек. Мінезіңнің шатақтығы осыдан-ақ көрініп тұр» деген жолдарды оқығанда еріксіз жымиясың.

Повестің бірінші тарауы осылайша Қожамен танысумен аяқталған. Бесінші сыныпты бітірген Қожаның

бет-бейнесі осындай. Бас кейіпкер автордың өзі екеніне оқырманның шүбәсі жоқ. Себебі, автор әр тарау бас-таларда оған түсінік беріп отырады. Бұл шығарманың негізгі ерекшелігі де осында. Ол әрбір тарауда бір кейіпкерімізбен толықтай таныстыруға тырысып, ол туралы толыққанды мағлұмат береді.

Жазушы екінші тарауда орталық кейіпкердің бірі Қаратай туралы мәлімет береді. Күні бойы футбол ойнап қалжыраған Қожа сүйретіліп үйге келе жатыр. Шығарманың шынайылығының өзі осында. Егер Қожа тап-таза мұнтаздай болып жүрсе, көңілге күмән келтірері даусыз. Себебі ол – ауыл баласы. Ауыл баласының күні бойы доп соңында салақтап, аяғындағы бір елі шаңымен үйге келе жатуы шындыққа жақын.

Немересін қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай қызғыштай қорғап өсіретін әжесі мен ауылдың үлкен-кішісінің бәрі бірдей алдынан қия өтпейтін, елге құрметті, үлкен мен кішіге сыйлы Миллат мамасы – үшеуі бақытты өмір сүріп жүргенде оларға төртінші адам келіп қосылады. Ол – көрші колхоздың комбайншысы Қаратай. Әйелі дүние салған қырмасақал жігіттің анасына үйленбекші болғаны үшін Қожа оны жек көреді. Екі бірдей сайлауда қатарынан аудандық советке депутат болып сайланған Қожаның анасы аналардың ақылдысы, сүйкімді де сұлуы. Еңбекте озат, ауылда үлгілі, үй мен түздің шаруасын қатар атқарып жүрген, әке орнына әке, шеше орнына шеше болып жүрген анасын ол қалайша Қаратайға қимақ. Анасын бөтен адамнан қызғану – бала біткеннің бәріне тән қасиет. Бұл – өмір заңы.

«Беті әжім-әжім, сақалы тікенектей кәрі біреу. Қаратайды мен қандай жексұрын көрсем, жағал мотоциклді сондай жексұрын көрем. Өйткені оны құстай ұшырып, зырылдатып, лезде алып келетін осы антұрған емес пе», – деген жолдарды оқып отырғанда Қаратайдың портреті өзін жек көретін адамның көзімен суреттелгенін байқау оңай.

Қожаның мотоциклді теуіп қалуы – «Таз ашуын тырнадан аладының» кейпі. Қаратайды жақтырмаған бей-

бақ, оған тиісе алмасын білген соң, оның мотоциклін теппегенде не істейді. Мұның бәрі – анасына деген қызғаныштың белгісі. Қожа анасын Қаратай түгілі одан жас жігітке де бермек емес, оған күйеу не керек, әжесі үшеуі онсыз да бақытты емес пе? «Жоқ менің мамам күйеуге шығуы мүмкін емес. Ол бізді ешуақытта та тастамайды. Ол ақылды, тәрбиелі адам», – деген жолдар бала ойынан хабар берер деталь. Себебі оның ұғымында ақылды әйел күйеуге шықпайды. Бұл – әрине, бала түсінігі. Ол Алла тағала адам баласын жаратқанда не себепті еркек, әйел етіп жаратқанын қайдан білсін?

Автор әр тарауда не туралы айтатынын алдын ала ескертеді де сол туралы мәлімет беріп отырады. Үшінші тарауда кейіпкер өз ойынан хабар береді. Сонымен бірге мұнда құмдағы із жайлы сөз болады. Оның сыныптасы Жанар мен ұстазы Майқанова туралы пікірі қызық-ақ. Бәрінен де адам ә дегенде үлкен болып, кейін бала болатын болса ғой деп армандауы қызық: «Сонда маған Майқанова қалай қарар еді. Үлкен кезінде ол әйгілі жазушы болған, оның есімі бүкіл дүние жүзіне мәлім. Олай болса, менің оған әкірендей бергенім жарамас, жазушыны сыйлау керек деп, тәубасына келер еді.

Бірақ амал қанша, өмірде бұлай болмайды, болмақ емес. Әуелі беделсіз, білімсіз бала болып жараласың». Бұл тарауда арманшыл, қиялшыл Қожаның болашақта үлкен жазушы болғысы келетініне ғана емес, Жанар жайлы тәтті қиялына кенелеміз. Әсіресе, су жағасындағы құмдағы ізді Жанардың ізі болар деген кездегі жан тебіренісі нанымды суреттелген. Жазушының жасөспірім баланың жандүниесін дұрыс түсіне білгендігі – психологизмді еркін игергендігінің белгісі.

Қожамен бір сыныпта оқитын Жантас Қожаны үнемі «Қара көже» деп мазақтап, өзін одан жоғары санайды. Білімі де, күші де Қожадан әлсіз болғанмен Жанарды ұнатқаны үшін Қожамен бақталас болып жүретін Жантастың да өзіндік ерекшеліктері жетерлік. Сонымен бір-

ге оқиғаға Жақанов, Сүттібайдың үлкен баласы Сары Қожа тәрізді Қожаның сыныптастары қатысады.

Жантасқа пионер лагеріне баруға жолдама беріліп, Қожаға берілмеуі, оның шақ-шәлекей ашулануы үстінде шығармаға арқау болған оқиға шиырлана түскен. Оқырман Қожаны кінәлай алмайды, себебі оған Жантас тәрізді жылпостар өздері келіп соқтығысады. Оны мына жолдардардан көруге болады:

«— Қара көже, мынаның не екенін білесің бе?

— Ол не?

— Лагерьге жолдама. Біз лагерьге баратын болдық. Ал, сен көшедегі иттерді тәртіпке салуға ауылда қалатын болдың».

Келтірілген диалогтан Жантастың Қожаны Қара көже деп кекетуімен бірге, оны итке теңейді. Мұндай қорлыққа қанша тәртіпті болсаң да шыдай алмасың анық. Біреумен біреуді шағылыстырып, елдің арасына от тастап жүретін Жантастың тәртіпті, үлгілі бола қалғандығына шыдай алмаған Қожа сынып жетекшісі Майқановамен де тілге келіп қалады. Осы тұста оқырман Қожадан гөрі мұғалімге ренжуі мүмкін. Қожаның дүкенге кезексіз кіріп кітап алғаны үшін қыр соңына түсіп алатын Майқанованың өзін де кінәлауға болады. Титтей баланың қыр соңына осылай түсіп алуға бола ма?

Қожа мен Жанардың дойбы ойнауы және оның ұшқыр қиялы туралы сөз болған тұста олардың бейнелері сомдала түседі. Сыныптағы ең бір ақылды, сұлу қыз болып есептелетін Жанардың ән салатыны тағы бар. Әдемі даусымен ән салып, басына үкілі тақия киіп, мың бұралып «Қамажайға» билейтін өнерлі қыздың қиқар Қожаға болысып, оны арашалайтыны да қызық бейнеленген. Қожа Жанар үшін қабаған иттің жанынан өтуге, мияулауға, шарбақтан секіруге де әзір. Себебі, бұл – қиқар баланың бойын билеген Жанарға деген белгісіз сезімнің күдіреті еді. Бір қарағанда ұсақ-түйек тәрізді көрінетін әрбір деталь мен штрихке ерекше көңіл бөлу арқылы жазушы Қожа жанындағы үлкен сезімдерді шынайы бейнелеген.

Қожаның ұшқыр қиялы мектеп бітіріп, жоғары оқу орнында жүрген Жанарға жазылған құлаш-құлаш өлеңмен де бітпей, Отан қорғау борышын өтеп, ауылға Совет Одағы Батыры болып оралады. Сол кезде мектеп директоры Ахметовке айтып Майқанованы жұмыстан босаттырса, одан артық не арман бар. Майқанова сол кезде Қожаға лагерьге жолдама бермегені үшін ұялар, кешірім сұрар. Бұл үзінді «Бір атым насыбайдан көңілі қалатын» қазақтың бала көңіліне онша мән бермейтіндігін байқатады. Жазушының тапқырылығы да осында. Бала да адам ғой, ода да көңіл бар, сезім бар. Он екі жасында бойы бір жүз отыз тоғыз сантиметр болған Қожаның оқу бітіріп, ер жеткен соң, университетке түсуді, жазушы болуды армандайтыны оның болашақта үлкен жазушы болатындығынан хабар бергендей. Себебі, ол бос қиялшыл емес. Оқырман ұстазының сөмкесіне бақа салатын, сыныптасын сиялы рогаткамен ататын, балыққа барып, көршінің ауын «ұрлайтын» Қожаны бәрібір жамандыққа қимайды.

Шығарманың тартымды оқылатын тұстарының бірі – Қожа мен Сұлтан арасындағы оқиға. Осындағы: «– Шыбыным, әйтеуір ешкімге тимей, ұрынбай, жайыңа жүр. Тек жүрсең, тоқ жүресің дейді атаң қазақ. Сенің тентектігіңді менен басқа ешкім де көтермейді. Әйтеуір саған айтар ақылым, – тыныш жүр балам, тыныш жүр. Біреудің ала жібін аттаушы болма. Мешкей деген жақсы ат емес», – деп жүретін Қожаның әжесі типтік бейне ретінде танылады. Бұл – күллі үлкендердің кішкентайларға айтатын ақыл-кеңесі. Қожаның түсінбейтіні – осындай ақылгөйлердің бәлекорлыққа, жемқорлыққа, жалақорлыққа баруы. «Ендеше олар бізге, балаларға ақыл айтып, жөн сілтемес бұрын әуелі өздерін өздері түзеп алса, қандай жақсы болар еді», – деген Қожаның ойы үлкендерге қаратыла айтылған өкім тәрізді әсер береді. Өмірдегі сұмдықтың бәрі адам қолымен жасалады. Соның ішінде балалардың емес, үлкен адамдардың қолымен жасалатыны өмір шындығы. Жазушының негізгі жетістігі – авторлық ұстанымды кейіпкер сөзі арқылы

жеткізуі. Мұндағы негізгі кейіпкер жасөспірім болғандықтан, автор Қожа арқылы замандастарына қарата ой тастап отыр.

Қожа мен әжесі екеуінің адамның маймылдан жаралуы туралы айтысына да үлкен мәселе негіз болған. Бұл біріншіден, кеңестік дәуірдегі атеистік тәрбиеден хабар берсе, екіншіден, сол қиялға балалардың имандай сенетіні. Себебі, оны мұғалімдер айтады. Мұғалімдердің сөзіне имандай сену керек, олар өтірік айтпайды деген көзқарас та кеңестік дәуірдің ұстанымы. Бір қарағанда Қожаның әжесі ескінің сарқыншағындай әсер береді. Автор әженің аузымен бірнеше рет «Алла» сөзі мен Мұхамед пайғамбардың есімін атайды. Осы арқылы көне көз қарияның аузымен қоғамда болып жатқан бассыздықтарға тосқауыл іздейді. Ол – адамның маймылдан жаралуы тәрізді ғалымдардың дәлелдеп жүрген жаңалығы. Мұның да кеңестік дәуірдің бос қылжағы екеніне бүгінгі таңда көзіміз жетіп отыр. Соның салдарынан қаншама ұрпақ имансыз болып, діннен безді. Солардан туған мәңгүрт балалар бүгінде тегінің кім екенін білмейтін дүбәраға айналды. Бұл да қазақ халқына кеңестік идеология алып келген трагедия. Осылайша әрбір күлкінің астарына үлкен әлеуметтік ой сыйғыза білген жазушы қоғам, заман кемшіліктерін жеңіл юмормен әшкерелеуге болатынын көрсетті.

Қожаның жан досы болып саналатын Сұлтан – оқырманның есінде ұзақ сақталатын кейіпкер. Қожадан екі-үш жас үлкен арық жігіттің жылқышы әкесіне көмектесе жүріп, жаман қылықтарға әуестігі оның оқуды тегіннен-тегін тастап кетпегендігін айқындап тұр. Сұлтан жылқышы әкесінің арқасында бұрынғының сал-серілері тәрізді сәйгүліктен сәйгүлікті таңдап мініп, ылғи жортуылдап жүретін жан. Сол сері Сұлтан Қожаны жайлауға өзімен бірге ала кетеді. Қожаның қалтасынан шыққан он сомға жолға керек-жарақ алған Сұлтан жолда оған темекі тартуды үйретпек болады. Темекі түтінін ішіне тартқан

кездегі Қожаның жай-күйін оқып отырған балалардың ешқайсысы да темекіге жоламайтындай әсер береді.

Келесі тарауда жаңа кейіпкер қойшы Жұмағұлдың баласы Дәулетпен танысамыз. Жасы он бір-он екі шамасындағы Дәулеттің қылығы «Балалы үйде ұрлық жатпайды» деген халық даналығына жан бітіргендей. Жүмекең айтты дегенге сенген аңқау бала үйіндегі қымызын да, егін де Сұлтан өтірікшінің алдына жайып салады. Дәулетті бір сомдық ақшамен алдап ұрған Сұлтан оның бермесін тартып ішіп, үйінен сыздаған қарнын сипап, ыңыранып шығады. Дәулеттің мінез-құлқын шынайы суреттеген жазушы балалардың психологиясын шебер игерген кәнігі суретші ретінде танылады. Үйіндегі барын бергені аз болғандай, беліндегі қайыс белдігін қоса бергісі келіп тұрған Дәулет ауылдың аңғал балаларының жиынтық бейнесі ретінде танылады.

Келесі кезекте Сұлтанның Дәулеттің үйінен көк қаракөлді ұрлап алып шыққанына, Қабанды деп аталатын ну қарағайлы жалпақ сайдың аузындағы Миллат тәтей сауыншы болып істейтін бірінші бригадаға тап боламыз. Жайлаудағы шопандар тойындағы бәйге, ұлттық ойындар және басқа да ойын-сауық түрлері шығарманың ұлттық бояуын қалыңдата түседі. Екі-үш күнге созылып, шілде айында тойланатын шопандар мерекесі негізінен жайлауда өтетін болған. Кеңестік дәуір тұсында мал шаруашылығымен айналысатын ауылдарда шопан той, егін шаруашылығымен айналысатын ауылдарда сабантой дегендер жыл сайын міндетті түрде аталып өтетін. Мұндай тойлардың негізгі мақсаты – біріншіден, еңбекшілердің еңбегін бағалау болса, екіншіден, ұсақ-түйек сыйлықтар арқылы оларды еңбекке ынталандыру. Сұлтан мен Қожаның белдесіп күресетіні – жайлаудағы осындай кезекті шопан тойлардың бірі. Осы той үстінде Қожа анасын тағы да жерге қаратады. Әрине, өз қателігі үшін емес, ауылдан атына мінгестіріп жайлауға алып келген сері досы Сұлтанның жырындылығы үшін.

Хикаятқа бір ауылдың тұрғындары қатысатындықтан мұнда әртүрлі кәсіп иелері бар. Қазақ тілі пәнінің мұғалімі, сыныптың жетекшісі Сәбира Майқанова адамгершілігі мол, ақылды болғанмен, тәжірибесі аздау ұстаз ретінде танылады. Тәжірибенің аздығынан ол үнемі Қожамен ұстасып қала береді. Сынып жетекшісі Майқанова бейнесінің толығы түсетін бір тұсы Қожаны ауыл шаруашылығы жұмысына «Егер бармасаң, екінші жылға қалдырамын» деп қорқытуы үстінде. Еңбек практикасынан себепсіз қалғандарды ол кезде міндетті түрде жазалайтын. Кеңестік дәуір тұсында мектеп оқушыларын еңбекпен тәрбиелеу деген болатын. Әр жердің шаруашылығына байланысты мектеп оқушыларын жазғы каникулда ақысыз еңбек науқанына жегетін. Бірақ оған ешкім де арланбайтын, керісінше көптен қалып қоймауға тырысып, еңбек практикаларына бәрі бірдей жұмыла аттанатын. Өзіміз де жүк машиналарының үстінде хормен ән айтып егіс даласына барып, кешке сол салтанатпен әндетіп ауылға қайтатынбыз. Мұндағы балалар да сол дәстүрмен ән шырқап, үрмелі оркестр музыкасы үнімен еңбек практикасына аттанып барады. Мектеп оқушылары отырған жүк көлігінің бортына «Ура! Біз практикаға кеттік!» деген плакат жапсырылуы да осыдан. Мұндай практикалар мектеп балалары үшін қызық көрінетін. Шаршауды білмейтін балалар таңның атысы күннің батысы тырбаңдап еңбек етіп, бір-ер айдан соң, үйлеріне күс-күс болып оралатын. Осындай өзімізге таныс эпизодтар шығарманың шынайылығын арттырумен бірге кеңестік идеологияның адам еңбегін жасырын қанауынан сыр шертеді. Қожа сыныптастарының жартысы шөп шабуға, екінші бөлігі қой қырқымына аттануынан бұл ауылдың мал шаруашылығымен айналысатынын байқау оңай. Оның үстіне анасы Миллат та сауыншы болып еңбек етеді.

Оқиғаға қатысатын Майқановадан басқа да ұстаздар қауымы бар. Сондай ұстаздардың бірі орыс тілі пәнінің мұғалімі Анфиса Михайловнаның Қожаның ойынша «мұғалімдердің ішінде алтын адам» болып есептелетіні

ол – тәжірибелі ұстаз. Мектеп күзетшісі Сәйбек қарт – Қожаның әкесі Қадырдың досы. Қазақта «Әкең өлсе де, әкеңнің көзін көрген өлмесін» деген аталы сөз бар. Сәйбек қарт осы мақалға жан бітіріп, оқырманға қайта ұсынған кейіпкер. Әкесін жақсы білгендіктен ол Қожаның жанашыры ретінде танылады. Сондықтан ол Қожаға үнемі ақыл-кеңес айтып жүреді. Оның ұғымындағы Қадырдың баласы жақсы болуға тиіс. Сол себепті ол Қожаның келеңсіз қылықтарын балалықтың белгісі ретінде қабылдайды. Сондай жанның бірі – зоология пәнінің мұғалімі. Кезінде әкесінің жан досы болғандықтан ол да Қожаны өз баласындай жақсы көретін кейіпкер.

Жазушы оқиғаға тікелей араласатын Қожа, анасы Миллат, әжесі, Қаратай, Сұлтан, Жанар, Жантас тәрізді кейіпкерлерін типтік дәрежеге көтере білген. Хикаят жеткіншектер мен жасөспірімдерді өмірмен күресе білуге, өзін қайта тәрбиелеуге шақырады. Жазушы қиқар балалардың да бойында жақсы қасиеттердің мол болатынын Қожа бейнесі арқылы дәлелдеп берді. Мұнда қиырда жатқан бір қазақ ауылындағы өмір шындығы бір дәуірде өмір сүрген кейіпкерлер арқылы көркем шындыққа айналды.

ЖҮМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВТІҢ РОМАНДАРЫ

Қазақ әдебиетіне 60-жылдары келіп, ұлттық поэзиямыздың өсіп-өркендеуіне қомақты үлес қосқан Жүмекен Нәжімеденовтің проза жанрында да өз еншісі бар. Ақынның поэзиялық туындылары әдебиетшілер тарапынан өз бағасын алып келеді деп айтуға болады. Оның бір нышаны – Жүсіп Қадырдың 1996 жылы «Жүмекен Нәжімеденовтің ақындығы» атты монография жазып, кандидаттық, докторлық диссертация қорғауы. Осылайша ақын поэзиясы жүйелі түрде ғылыми айналымға енді. 2007 жылы «Жүмекеннің жүрегі» атты естеліктер жинағы жарыққа шықты. Үш бөлімнен тұратын жинақта ақын туралы естеліктер, өлеңдер мен мақалалар, зерттеулер топтастырылған.

Әдебиетке осы тұста келген ақын-жазушылардың көпшілігі 1932 жылғы ашаршылыққа, 1937 жылғы жаппай қырғынға, Ұлы Отан соғысына әкесін беріп, өздері сол жылдары дүниеге келіп, әкесіз өскен жетімектер екені белгілі. Жүмекен өлеңдерінен де сол бір алапат жылдардың жазылмас жарасын көруге болады. Балалық шағын соғыс ұрлап, ерте есейген лирикалық кейіпкердің өмір жолы кешегі сан мыңдаған қазақстандық қандастарымыздың тарихы екені тарихтан мәлім. Азаматтың бәрі майданға аттанып, колхоздың бар ауыр жұмысын жасөспірім жеткіншектер мен буыны қатпаған бүлдіршіндердің атқарғанын өмірдің шынайы картинасы ретінде көрсете білген ақын өзінің шағын лирикалары мен поэмаларындағы негізгі орталық кейіпкерін проза жанрына да алып келді.

Поэзиялық шығармалары арқылы оқырманын сүйсіндірген ақын проза жанрында да бағын сынап көрді. Ә, дегеннен кең құлашты эпикалық туындыға ден қой-

ған оның қаламынан «Ақ шағыл», «Кішкентай», «Даңпен дақырт» сынды бас-аяғы жинақы, өзіндік айтары бар шып-шымыр романдар дүниеге келді. Ақын кейінгі жылдары «Бетпе-бет» атты повесімен бірге «Домбыра және көсеу», «Шындық пен аңыз», «Аспан шақырады» (ертегі-хикаят) «Шындық немесе кесілген бұрым», «Құм әңгімелері» сынды әңгімелер жазып прозадан қол үзген жоқ. Алайда қазақ поэзиясындағы жаңашылдығымен танылған ақынның прозалық туындылары сол жылдары бірсыпыра сыншылар мен әдебиеттанушыларға қалам ұстатқаны белгілі. Олардың қатарында С.Қирабаев, Б.Сахариев, М.Сықақбаев, Т.Тоқбергенов, Б.Уақатов, Б.Ыбырайымовтардың есімдерін атауға болады. Алайда осы аталған туындылар соңғы жылдары тасада қалып жүргені де жасырын емес.

Нәжімеденовтың қаламынан туған романдардың арасына екі жыл салынып жазылғанымен, оларды бірінен-бірі ажыратып сөз ету мүмкін емес. Себебі, үш романға да бір ауыл, бір кеңшар өңіріндегі оқиғалар арқау болған. Олардың негізгі кейіпкерлері де ортақ. Сондықтан бұл романдарды тұтас бірлікте қараған жөн. «Ақ шағыл» романының үзінділері 1971 жылы «Жұлдыз» журналы мен «Лениншіл жас» газетінде жариялана бастады. Кейін романның толық нұсқасы 1973 жылы жеке кітап болып шықты. Романға Ұлы Отан соғысы жылдарындағы шалғайда жатқан қазақ ауылының тыныс-тіршілігі арқау болған. Роман еңгезердей азаматтың нағашысына келіп: «Нағашеке-ай, құйыдық қой, құйыдым ғой!» – деп еңіреп қоя беруімен басталады. Сейсіметтің «соғыс, пионт тәнидің тәниі болып тұйған жоқ па» деген сөзінің өзі-ақ, қу соғыстың түк қоймай жалмап жатқанын көрсетеді. Ә, дегеннен-ақ сыпырып кеткені аздай, елде қалған бірен-саран еркек кіндікті де алып кеткелі тұр. Ажалдың аузынан аман келеміз бе, жоқ па деген Сейсіметтің күдігі де орынды. Бірақ ол бүкіл елдің басына түскен үлкен қасірет екенін Әжімгерей қарт былайша түсіндіреді: «Қарағым Сейсімет, – деді қарт, айтар сөзін

соның арасынан сүзіп алардай сақалын саусақтарымен кезіп, – қарағым Сейсімет, сені кемпір екеуміз қайратты, қажырлы жігіт деп мақтап отыратын едік. Мұның не? Ел басына күн туғанда ер боп, бізге ұсаған кәрі-құртандарға қайрат тастап, қатайып аттанудың орнына бала құсап (қатын құсап деуге аяды) балпылдап отырғаның?! Ортақ қасіретке ортаймас болар! – қиналып, қайғырып келген ағайынға қазақ жасайтын жақсылық – ақыл айту ғой, Әжімгерей де сол жақсылығын жамап-жасқап өткізіп жатыр, – Садықжанды беріп біз де отырмыз. Хат келмегенінің өзіне бүгін бір жыл, екі жұма, төрт күн болды. Жыласақ, өлмелі кемпір-шал, мына бір шикі өкпелермен омалып қалған, біз жылайық та. Сен неге жылайсың?! Мәруә келін шалымды адам. Екі балаңды еңбектеп жүрсе де асырайды. Кемпір екеумізді...».

Алғашында осылай еңкілдеп жылап отырған Сейсіметтің әрбір ісі еріксіз күлкі үйіреді. Әскерден аман-есен келгенде елге айтқан әңгімелері оның фашист деген итті көрмегенін де байқатса, Германия жерін алғандағы документім бар деп отырғаны мынадай анықтама: «Справка дана рядовому Айстанову С. В том, что он временно освобождается от боевых занятий в связи с болезнью дизентерий...».

Мәруаны қамшымен ұрғаны үшін Темірәліні сабамақшы болып барған Сейсіметтің ақырында өзі қашып құтылып, үйіне аман-есен жеткеніне тәуба жасауы, Еділхан мен Мәруаның өсегін естіп қалып, әйелін талақ етуі – күлкі үйірер эпизодтар. Кінәнің кімнен екенін білмей Темірәліге ұмтылуы, әйелін талақ етіп алып балаларын бір көруге зар болуы, шөпшілерге бригадир болып, оларға команда беруі, т.б. іс-әрекеттері оның бейнесін толықтыра түскен. Сейсімет бейнесі жөніндегі: «Жазушының, әсіресе, көбірек көңіл аударып, молырақ суреттеген, неғұрлым, жанжақты көрсетсуге тырысқан кейіпкері Сейсімет.

...Жұмекен айнала болмысқа юмористің көзімен қарап, өзіндік байлам-қорытындыларын реалист ретінде түйіндейтін секілді. Сондықтан да жалғыз Сейсімет

емес, романдағы бірталай кейіпкерлер юморлық-сатира-лық ыңғайдағы типтер болып шыққан», – деген М.Сы-қақбаевтың пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы юморлық-сатиралық сипатпен-ақ талай сырдың бетін аша білген.

Романда қанша кейіпкер болса, сонша тағдыр бар. Олардың бірі екіншісіне ұқсамайды. Өскен орта бір болғанмен әрқайсысының тағдырына әрқелкі өмір тау-қыметі жазылған. Сондықтан олардың мінез-құлқы да бір-біріне ұқсамайды. Күйреуік Сейсіметке басу айтып, жалғызын соғысқа беріп, қамкөңіл болып отырған жарым көңіл Әжімгерей қарт – романның орталық кейіпкерінің бірі. Ол – ел сыйлаған, көпті көрген, өмірден алғаны мен көргені мол дария қарт. Жалғзынан қалған жалғыз тұяқты медет тұтқан жанның жан жарасы да осал емес. Садықжаннан келген соңғы хаттың күніне дейін санап отырғаны да содан болса керек. Қарт бейнесі Темірәлі туралы әртүрлі әңгімелерді басу үстінде толыға түседі. Ол – не нәрсені де ақылға салып, кең пішетін дана қария. Кейбіреулер секілді сөзге еру, ауыл үйдің әңгімесін теру оған жат мінез.

Тылдағы ауыр еңбекті қажымай көтерген қайсар жанның бірі – «Әй, хақымақсың-ау, анаң-ды» деп жүретін, ер де өр мінезімен «еркек әйел» атанған Қарашаш. Ол да жалғыз ұлды соғысқа аттандырып, кебенек киген баласының артын тосқан көңілі күпті жан. Бір ауылда қанша шаңырақ болса, солардың бәрінің бас көтерері соғыста жүргеніне қарап, қарғыс атқыр майданға қазақ халқының қаншалықты азаматын аттандырғанын саралауға болады. Сіңлімнің қызы деп Талжібегінің әкесін жасырған Қарашаш та тағдыры ауыр жанның бірі. Өсек-аяңмен ісі болмайтын оның тілі де батыл. Ел ағасы атанған Әжімгерей қарттың Қарашашты ерекше құрметтеуі оның да тегін адам емес екендігіне мысал. Қанша ер жігітке бергісіз еңбек еткенмен ол да жаны нәзік, жүрегі жаралы төмен етектегі әйел. Талжібегіне бойжеткенше әкесі туралы айта алмай жүруі – оның да табиғаттың тылсым

күшіне қарсы тұра алмайтын әйел заты екендігін танытар эпизод.

Жазушы негізінен өмірдің күнге жағын емес, көлеңкелі жағын көрсетуге тырысқан. Кеңестік дәуір тұсындағы жоспар-жоспар деп сан қуалаған шаруашылықтардың сапасы күрт төмендеп кетуі бір ауыл тіршілігімен ашыла түскен. Ендеше, бұл – ауыл ауданға жоспарды артығымен беріп, оның орнын толтыра алмай шаруашылықтары кейін кетіп жатқан ауылдардың жиынтық бейнесі. Шөпшілердің жоспарды артығымен орындағандықтарын көрсету мақсатында шөпті шоқалақтың үстіне жинауы, соның қырсығынан қыс ортасында малға шөп тауып бере алмай мал шығынының көп болуы – бәрі де жоспарды артығымен орындау ұранынан келген кесел.

Автор жекелеген кейіпкерлерді де типтік бейнеге көтеріп, сол кейіпкерлер арқылы көп сырды ашуға тырысқан. Оған ел мүддесін ойлап, күні-түні ерден түспейтін Темірәліні үстінен жала жауып соттатып жіберген Сағынайдың бейнесі мысал бола алады. Пошташы Оразғалиды шақырып алып, асты-үстіне түсіп үш конвертті беретін жеріне жеткізіп, Темірәлінің соңына түскен Сағынай колхоз председателдігінен үміт күткенмен оның ойлағаны да бола қойған жоқ. Автор осылайша әрбір шағын оқиғаның соңы сәтсіз бітіп жатқанын көрсету арқылы ел ішіндегі дендеп кеткен дертті нысанаға дәл алып отырған. Сағынайдың екіжүзді екендігі Темірәлі мен Әжімгерей қарттың үйіндегі екі көрініспен толығырақ түскен. Әжімгерей қартқа Темірәлінің шаруаға қырсыздығын айту мақсатында сыпырта жамандаған Сағынай өзін көргенде алдында құрдай жорғалайды. Темірәлінің хабарын айтайын деп келген Орекеңе: – Білем оны, – деді анау, сөздің артын тосқысы келмей, – білем бәрін де. Ер-тұрманын үйіне апарып түсіріңіз де, атты осында әкеліңіз. Темірәлінің үстінен жазылған арыздарды берерде жік-жапар болып пошташыны қонақ еткен, Сағынай өз шаруасы біткен соң онымен сөйлескісі де келмейді. Автор осындай жекелеген сюжеттер арқылы әрбір

кейіпкердің табиғи болмысын ашуға әрекет еткен. Оны Сағынайдың бір Орекеңе жасаған екі түрлі ілтипатынан анық көруге болады. Не тапсырма болса да оның астарына үңілмей орындауға тырысатын пошташы Оразғалидың осы тапсырманы орындамауын автор былайша түсіндіреді: «Ат қазығында қалды. Бұл қарттың Совет үкіметі келгелі бергі орындамаған бірінші бұйрығы еді». Темірәлінің қызметімен қоса, астындағы торы айғырды қоса алмақ болған Сағынайдың пиғылы арман күйінде орындалмай қалады. Керісінше жаңа басшы Сағынайды торы айғырдан аударып өзі иемденіп алады.

Сол тұстағы әйел-аналардың бейнесін аша түсетін образдың бірі – Әжімгерей қарттың кемпірі. «Кемпір, кемпір! Қажағаны мен! Кеміріліп қал!» деп, бар ашуын құдай қосқан қосағынан алып жүретін Әжекең кемпірі де өмірден алынған шынайы кейіпкер. Автор қазақ кемпірінің типтік бейнесін жасауда оның осындай ерекше қасиеттеріне ден қоя білген. Үйге жолаушы келсе, қолынан самаурыны түспейтін еңкейген қарияның бейнесі ақын-жазушылардың көп жырлаған аналар образын толықтырары даусыз. Тоғыз жолдың торабында отыратын қарияның үйіне жоқ іздеген де, сөз іздеген де басын бір сұқпай өтпейтін болса, солардың бәріне қабақ шытпай ас-суын әзірлеп бір тынбайтын ана – қазақ әйелдерінің типтік бейнесі. Кебенек киген келеді деп, қара хат келсе де жалғызын жамандыққа қимаған ананың ұлына сақтаған сарқытының таусылмайтыны ананың балаға деген махаббатының шексіз екендігін аша түссе, Сағит сынды алаяқтардың балаңды көрдім деп жездесі мен апасын алдап, жалғызға сақтаған сүрі біткенше өтірік айтып жатып алуын автор нанымды бейнелей білген. Қос мұңлықтың «Құдай-ай өлеріміздің шағында есі, жөні дұрыс кісі де алдамады-ау» деп қамығуы олардың жан жарасын тырнай түскен. Автор осы эпизод арқылы жезде мен балдыз арасындағы әзіл-қалжыңды орнымен қолдана білу керектігін Сағиттың жөнсіз өтірігімен шеней білген. Осы секілді орынсыз жайттарды ащы тілмен сынап,

дер шағында әшкерелеп отыру – жазушы қаламына тән стильдік ерекшелік.

Әжімгерей қарттың келіні Мұғзиманың өміріне лирикалық шегініс жасаған автор ол туралы да мағлұмат бере білген. Алайда ол көбінде сол үйдің келіні ретінде ғана танылады. Балалардың бәрі де атасы мен әжесінен туған секілді өз аналарына бірі де жуымайды. Нәжімеденов поэзиясында кемпір болғанша ата-ене алдында именіп, өз баласын әжесінің тентегі, атасының бұзығы деп бір иіскеуге батпай жүретін қазақ келіндерінің жиынтық бейнесін жасаса, сол кейіпкерлерін Мұғзима арқылы прозаға да алып келді.

Жазушы әрбір кейіпкерін типтік бейнеге көтеруге тырысқан. Өмірден алынған әрбір шынайы оқиғаның астында ащы мысқыл жатады. Бұл автордың ел ішіндегі дендеп кеткен кеселді жөндеу туралы көзқарасынан туғаны анық. Мәселен бір ауылдың ішінде хат танитын жалғыз Еділханның қаралы хаттың сыртын ғана көріп, Әжімгерей қартқа балаңнан хат келді деп түсіндіруі, сауатсыз Оразғали пошташының сүйінші алу мақсатында қаралы хатты ешкімге көрсетпей шаба жөнелуі – өмірден алынған шындық. Автор осындай қолайсыз жайттарды суреттеу арқылы сол тұстағы ел өміріндегі келеңсіздіктерді сынай білген. Хабарсыз кеткен баласынан бір хабар келгеніне тәуба жасаған Әжімгерей қарттың қуанышы қайғыға, тойы қазаға жалғасуы жекелеген адамдардың кінәсі болса, ел ішінде кездесетін осындай жайттарды автор осы эпизод арқылы шенеп отыр. Осы тұрғыда қарағанда романда ащы тіл де жетерлік. Бірде жеңіл юмормен, енді бірде ащы сатираға кезігіп отырамыз. Жазушы қаламына тән осындай ерекшелікті кезіндек сыншылар да байқай білді. Оған Төлеген Тоқтаровтың «Даңқ пен дақпырт» жөнінде айтқан мына пікірі мысал бола алады: «Романның тілінде жеңіл әжуа бар. Оның өзі романның сипатына сай келген сыңайы байқалады. Автор сол уәждің өзін кейіпкер ойына тілшелеп

қана сіңіріп, нәзік қайыра білген». Осылайша уақыт, заман трагедиясы романдардың өн бойынан байқалады.

Осыған қарағанда, автор өмірден алынған шынайы оқиғаларды ешқандай боямасыз сол қалпында беруге тырысқан. Оны жекелеген кейіпкерлердің сөйлеген сөздерінен де байқауға болады. Әжімгерей қарт пен Сейсімет, Қарашаш пен Мәруа бір-біріне мүлде ұқсамайтын кейіпкерлер. Автор әрбір кейіпкердің бейнесін оның істеген ісі мен сөйлеген сөзі арқылы ашуға тырысқан. Мәруа – кебенек киген отағасының артын күте білмеген тұрақсыз әйел. Темірәліге қылымсығаны үшін таяқ жегенімен тұрмай, Сағынайдың сөзіне еріп «арыздануы» оның санасыздығын көрсетсе, Еділхан сынды жас қайнысын ауыздандыруы ар тазалығын төсек құмарлығымен жуып-шайған тұрақсыз да шыдамсыз, арсыз да төзімсіз, ақылсыз да санасыз жан екендігін байқатады. Автор осындай бір-біріне мүлде ұқсамайтын кейіпкерлердің іс-әрекетін суреттей отырып, оқырманын төрелікке шақырған. Ол жаманнан жирену, жақсыдан үйрену керектігін кейіпкерлерінің ісі арқылы көрсете білген.

Үлкендермен қатар көрінетін тағы бір белгісіз кейіпкер – Идаят. Ата-әжесін көке-мама деп өскен ол өз анасын үлкендерге еріп келін дейді. «Жалғыздан қалған жалғыз» деп бетінен қақпаған қара бала өз мінезімен таныла түседі. Ол Талжібектен өз бетінше домбыра үйреніп өнерге әуестігін аңғартса, бәйгеге қатысып және бір сыннан өтеді. Ұзаққа созылған соғыс Жеңіспен аяқталған соң, қатты қажыған халықты бәйге көріп, көңіл сергітсін деген ниетпен аудан басшылары ауылдар арасында бәйге ұйымдастырады. Құла қасқаны бәйгеге қосуға бел буған Сатым оған Идаятты сай көріп, Темірәлі де қалап отыр деп, оны көкесінен сұрап алады. Бәйге атты баптау үстінде өзіне деген үлкен жауапкершілікті түсіне білген Идаят дауға қалса да құла қасқаның арқасында «бәйге бала» атанады.

«Ақ шағыл» романы – аты айтып тұрғандай шағылшағыл құм арасында отырған қазақ ауылының Ұлы Отан

соғысы тұсындағы өмір тіршілігін бар болмысымен ешқандай боямасыз көрсетуге құрылған шығарма. Бұл романға 1942-1946 жылдар аралығындағы оқиғалар арқау болған. Алғашында еркек кіндіктің бәрін майданға аттандырған ауыл тұрғындары жеңістен кейін Темірәлінің үстінен домалақ арызды топырлатып оны да елден аластап тынды. Бас көтерер азаматын қолдан ұстап берген елдің күні жалақор мен бәлекорға, ақсақ пен сақауға, есер мен тентекке қарап қалды. Осылайша, бірінші роман автор бас көтерер азаматы жоқ елдің алдағы күні не болмақ деген сауалмен аяқталған.

1973 жылы «Лениншіл жас» газетінде үзінділері жариялана бастаған «Кішкентай» романы 1975 жылы жеке кітап болып оқырманның қолына тиді. Бұл романда да біз жоғарыда аты аталған кейіпкерлермен қайта кездесеміз. Оқиға 1946 жылғы Қарашаштың отбасынан басталады.

«Әжеке-ай, қайт дейсің? Жалғыз қалдым ғой, жалғыз!..». Бір қолын майданға беріп келгені болмаса, жалғыз ұлы шүкір алдында. Талжібегі бой жеткен соң, қыз бала жат жұрттық деп жылап отырғаны болса керек. Сондықтан да Әжімгерей қарт оны былайша жұбатады: «Қарашаш олай деме. Жат жұрттық баланың жасы келгесін босағасын тапқаны мақұл. Шүкір, Жібегің сүтінді ақтады, жаман атын жайып, сүйек сындырған жоқ, бесігінің табын жоймай есігіне жетті, қайта қуану керек. Жалғыз деген сөз жаман, оны неге айтасың?! Азамат ұлың бар, шүкір ет, шүкір ғой, құдайға мың шүкір». Өмірәлі досының ауданда қызметке орналасқанын білген Қабен Қарашаштың қолына кіріп алмақ оймен Талжібекке сөз салады. Болашақ күйеу баланың: «Апа! Сізге оңай емес. Әрі кешегі күнде жұбаныш, серік болған жанды кісіге қию. Тіпті осында-ақ тұра берейік. Мен де өз балаңызбын» деген сөзін естігенде: «Ой, а-ана-аңды ғана, күшік күйеу! Шық үйден! Намыссыз неме!», – деп қуып шыққаннан кейін ол біржола жоғалады да, Талжібек Жанботаға күйеуге шығады.

Бұл кезде ауыл адамдары атың өшкір қу соғысқа бар лағнет-қарғыстарын ақтарумен болды. Себебі, жеңіске жеткен халықтың жай-күйі де адам қуанарлықтай емес еді. Оны автор былайша бейнелеген: «...Пішен шабу, құдық қазу, қауға тарту сынды ауыр жұмыстарда еңсеріп кетер еркек ілуде біреу-ақ. Құрық, бұғалық ұстар қуатты қолдың тапшылығынан жылқының көбі шу-асау. Он екі, он жастағы балалар тайды әрең үйретеді. Ал, ересек жылқының – құнаны дөнен, дөнелі бесті боп, сол жүген-құрық тимеген күйі кетіп барады. Сонымен Қошалақ соғыстың әбден жұтатып салғанын бір-ақ білді. Біреу – ақсақ, біреу – шолақ, біреу – соқыр, біреу – сақау, біреу – есер. Қайсы бірі әрі ақсақ, әрі шолақ, әрі соқыр, әрі сақау, әрі есер. Қалғаны шетінен атқамінер әкім. Есесіне әйелдердің күш-қайраты көзге айқын түсті. Сөйтіп төрт жыл бойы мұнша ауыртпалықты арқалап шыққан сол әйелдердің иығы екеніне де осы, 1946 жылдың көктемі көз жеткізді. Әйткенмен жазда, пішенге адам іріктегенде «Жаңа өмір» бес-алты әйелге бір «бөрік кигеннен» қосып бөлді».

Көңіл аударарлық оқиғаның бірі – бандының ізіне түсу. Мұнда да автор қуғыншылардың бір жерден түстеніп, бір жерден қонақ асы жеп асықпай жүруін тұтқын қыздың хатымен аша білген. Ел ішіне тығылған қашқындардың әрекетін автор банды оқиғасымен көрсетуге тырысқан. Мұнда да мылтық ұстап көрмеген қыр қазағының бандыны атудың орнына құла қасқаны басып салуы арқылы автор сол тұстағы Қанішкен милициялары сынды ел қорғаушылардың іс-әрекеттерін сынай білген.

Бұл романда да оқырман өзіне таныс кейіпкерлерімен қайта табысады. «Садықжанға тұрсын» деп қолына түскен тәуірдің бәрін сандыққа тыққыштайтын, қазысын ұнға салып сүрлейтін кемпір сол тұстағы күніне бір қырға шығып жалғызының жолын қарауылдайтын аналарды еске салары даусыз. Ғұмар жездесінің сөзіне еріп, құдай қосқан қосағын талақ еткен Сейсімет бұл кезде «Қайан нағашы екі-ай, ж-жиеніңіз қой болды ғой, қой. Қади біл-

мес қайаңғы ағайынның ойтасында сойы қайнап...», – деп араққа тойып балпылдап жүрді. Автор Сейсіметтің ішімдікке үйір бола бастауын да соғыспен келген дерт екенін жеткізе білді. Алғашында елден жасырып ішетін ол, келе-келе шайтанның азғырындысына еріп кеткенін байқамай да қалды. Арыстай азаматтың ішімдікке беріліп қор болған бейнесі арқылы автор майданнан аман келген бірен-сарандардың өзі қарғысатқыр соғыстың таусылмайтын ылаңына кез болғанын бейнелей білді.

Автор түсті де белгілі бір мақсатпен пайдаланған. Мәруаның екі баламен амалсыз күйеуге шыққалы жатқан шағындағы оның қамкөңілін автор түс арқылы аша түскен. Алғашында ажырасуға себепкер болған Ғұмардың осыдан кейін жалма-жан атқа отыруы да сол түстің үлкен күдік туғызуынан.

«Кішкентай» – тұралаған елдің әлеуметтік, экономикалық тұрмысын қалпына келтіру жылдарындағы ауыр тұрмысты арқау еткен роман. Бұл романдағы негізгі кейіпкердің бірі – «бәйге бала» атанған Әжімгерей қарттың кішкентай қара баласы. Негізгі оқиға Идаят төңірегінде жүріп жататындықтан, автор бұл шығарманы «Кішкентай» атаса керек. Романның екінші бөлімінде әңгіме қара бала төңірегінде өрбиді. Ес білгеннен «бәйге бала» атанып көптің құрметіне ие болған Әжімгерей қарттың «жалғыздан қалған жалғызын» осы күнге дейін жан баласы бетінен қақпағаны мәлім. Бұзауды суғармағаны үшін екі беттен кезек-кезек салғылаған қара қатын (өз анасы) да көкесінен жақсылап сөз естіген. Қыркүйектің екісі күні Әжімгерей қарт баласын аудан орталығында дүкенші болып істейтін Темірәлінің жұбайы Қызбалаға алып келеді. «Ө-өөй, Әжатаның жалғызы! Же, садағаң кетейін!» деп үпектеп үстіне төніп отыратын жеңгесі тек Идаятты күту үшін жаралғандай. Идаяттың қалтасына кәмпит, пешенесін сыға толтырып беретін жеңгесі оның бетінен қақпақ түгілі, бетіне тура келмейтін. Алайда, «Жалғыздан қалған жалғыздың» бетінен жан адамның қақпауы пайдасымен бірге зиянын

да алып келген еді. Мектепке алғаш барған күні төбелес ашатын қара бала өз мінезімен даралана түседі. Күнде өзімен бірге ханжаппай ойнап жүрген завшкол Қанағаттың мұны тәртіпсіздігі үшін жер бауырлатып жүргізген жазалауы қара баланың тағы бір қырын аша түсті. Оның оңашада қамқорсып жүріп, достарының алдында жазалағаны жанына батты. Илектелген саз балшықтың кетпей қаларын білгенде өлсе де жер бауырламайтын Идаят оны ауылдың шағыл құмы тәрізді деп ойлап қапыда қалды. Осы оқиғадан кейін үлгілі озат оқушы бір күнде ізімқайым жоғалып кетті. Етегі жасқа толған Қызбала мен бүкіл мектеп жабыла іздесе де Идаятты табар емес.

Осы оқиға үстінде Әжімгерей қарт пен немересі екеуінің де бір-бір қыры ашыла түскен. Қарт баласына жазаламаса несіне мектеп болады деп, Қанағаттың ісін орынды деп түсіндіріп бақты. Ал, «бәйге бала» өзін жазалату түгіл басынан сөз асырмайтын өр мінезімен танылды.

Мектепке дейін Талжібектен әріп таныған Идаят бірінші тоқсанды бестікпен аяқтап, екінші тоқсанда екінші сыныпқа көшеді. Жазғы демалыста мектептен көрген тәрбиесін, оқу-білімін қарындастарына үйретпек болған ол өзін оқыған, сауатты жігіт санайды. Қара бала биыл да бәйгіге қатысқанмен, «бәйгі бала» басқа атану басқа біреуге бұйырды. Мұны көрген кемпір: «Кұдайдың қара талауы келгір! Жалғыздан қалған жалғыздың тауын шақты-ау. Қайдан ғана мініп едің иттің малына!» – деп түс ауғанша бат-бұттап жүрді. Осылайша қара бала «бақ» деген қайырымсыз ұғымды жек көріп кетті. Бес жылда мектепті тәмамдамақ болған баланың ойы да өзі ойлағандай болған жоқ. Сынып жоғарылаған сайын үштік көбейіп, оның да көптің бірі екендігі байқала бастады. Идаят осылайша алдыңғы шептен шығып, көптің қатарына қосыла берді.

Автор бұл романда аудан орталығындағы жаңалықтардың ішінен өнерпаздардың тіршілігіне көңіл бөле түсті. Қыз күнінде жігіт біткеннің қол жетпес арманы болған Талжібек сахнаға шығып ән салғаннан кейін-ақ әйел ба-

қытынан айырыла бастады. Енесі мен күйеуі бұдан күдіктеніп, әншілігімен көпті таңқалдырған талантты келіннен жиреніп, белгісіз де өнерсіз жан болғанын қалайтынды шығарды. Бұл тұстағы ел азаматтарының да ой-пиғылдарын автор олардың істеген істері арқылы көрсетуге бақты. Оны бір Талжібек төңірегіндегі алып-қашпа сөздер мен Темірәлінің түбіне жеткен журналистің мақала жазбақ болған ниеті аша түсті. Соғыстан құтылған бейбіт елдің арасын ендігі кезекте бос мылжың мен сөз қуғандар бүлдіре бастағанын жазушы нақты кейіпкерлердің нақты әрекеттері арқылы шеней білді. Осы екі романның да негізгі көркемдік жетістігін сыншылар кезінде М.Сықақбаев айта білді: «Сонымен, бұл екі романда байқалатын әуелгі жетістік – жазушының жанды характерлер жасауға икемділігі десек, екінші ерекшелігі ретінде кітаптың өн бойына ыстық қан жүгіртіп, тамырын лүп-лүп соқтырып тұрған ойнақы юмордың молдығын атар едік».

1977 жылы «Даңқ пен дақпырт» атты романы жарық көрді. Бұл романдағы негізгі оқиға Идаяттың төңірегінде өрбиді. Бұл роман қаладан келген Идаяттың өміріне шегініс жасау арқылы басталады. Мектеп бітірген жылы Әжімгерей қарт дүниеден озып, баласына: – Иә, кет, бұ жерде не бар саған? Оқу ізде, өнер тап, – депті деген лақап тарап-ақ кеткен еді. Сондықтан да оның көкесінің қырқын берген күннің ертеңіне қалаға оқуға кеткенін ешкім артық санаған жоқ. Идаяттың қаладан елге келуімен ауыл тіршілігінен хабар беруді көздеген жазушы бізге таныс кейіпкерлердің араға біраз уақыт салғаннан кейінгі жайкүйлерімен таныстырады. Бұл тұста алғашқы романның бізге таныс Еділхан ел басқарған ел басшысы қызметін атқарады. Ескінің көздері бұл тұста қатары сиреп, некен-саяқ қана қалған. Жалғыздан қалған жалғыздан қуанышты хабар күткен кемпірдің бұл шақта сұрақ белгі құсап иіліп қалған кезі. Немере мен кемпір арасындағы мына бір диалог олардың бүкіл сырын ашуға қызмет етеді:

« – Үлкен кісі, осы мен нешедемін?..

– Сен құдай қойса, жиырма алтыға толасың.

– Сонда келіншек алатын жасқа келдім бе, жоқ па?..
– Қа-ша-ан келгелі. Сенің жасыңда Садықжанның үш... Баласы тағы бөліп жіберді:

– Ендеше мен үйлендім.

– А-а-а? – Кемпірдің тізесінде жатқан ұршық домаланып кетті. – А-аа-а? Не дейді? – деп күбіге сүйеніп тұрған келініне қарады. Жанары әйнектеніп, шыңылтырлана қойды.

– Иә, үйлендім, келіншек алдым. – Кемпірдің сексеуіл бұталарындай буын-буын, кәрі саусақтары дір қақты. Кенет жастыққа, қайратқа тән жылдамдықпен баласын бас сап құшақтай алды. Арада дастарқан ұзындығындай жер бар-ды. Бұған ол атылып келген сияқтанды. Маңдайынан, желкесінен жұлқылай сүйді. Бет-жүзі ебіл-себіл:

– Құлыным-ай, қарағым-ай, неге айтпадың? Қара қасқа, мен қара қасқадан несін аядың? Қуаныштың несін аядың? Қуанайын-дағы мен де бір, мен қасқа, – деп балпылдады. Бұл сөздердің ұлына пәлендей әсер етпегенін көріп, кенет қысылып қалды: сөлекет бірдеңе істеп қойған кісіше келіні мен немересінің аузына кезек аңтарылды».

Бұл диалогтан екі сырды аңғаруға болады. Біріншісі, жалғзынан айырылған кемпірдің үлкен қуанышты зарыға күтуі, екіншісі, немересінің өз қуанышына жантәнімен қуана алмауы. Оқырманның осы сырдың себебін іздеуі заңды. Оның жауабын Идаят қалаға келген соң-ақ табамыз. Ақсаңдай басып сандықтан үш қайтара үшкіріп, «Сфу! Сфу! Сфу! деп. Құдды құранның парағы сын-ды үбектей» берген Садықжанның қалампыр иісі сіңген ит көйлектің қадірін түсінбеген келіннің: «Фу, гадость какая! Твои родители так бедны, да? Для будущего внука дали вот это дерьмо, да? – деп, лақтырып жібергенін көргенде қайран кемпірдің өмір бойы сақтаған ең асыл затының құны көк тиын болғанына қарның ашады. Міне, осындай екі бөлек ортада өскен екі жастың өмір туралы пайым-түсінігі де кереғар болып шығады. Осылайша Идаяттың еліне жалғыз барғандығы оқиғаны ширата түседі. Оны Зібайра мені менсінбегені ме деп күдіктеніп

қана қоймай, жарының бойынан мін іздей бастайды. Адам баласы не нәрсені де мақтаса көкке шығаратын, жамандаса жерге тығатын әдеті ғой. Идаятқа сын көзбен қараған Зібайра оның бойынан адам сүйер ештеңе таппағанын жазушы былайша жеткізеді: «... Ел құрып, су құрып, қайдағы бір қарабайыр қалқан құлаққа тап қылған тағдырын тілдеп, тағы талай төгіледі. Ақыры өзі сын-ды сүйкімді, сүйіп алған жарын ертпей, жалғыз тастаған ерінен тастай түңіледі. Әсіресе, осы соңғы қорлығына төзе алмайды, бұл кеткесін, сөйтіп, алты күн зарлап, жетінші күні Күренөзектегі төркініне тартып отырады...». Бір шаңырақ астындағы онсыз да үзіліп кетуге шақ тұрған жіп тырнақ астынан кір іздеген сайын жіңішкере түседі.

Бұл романда жазушы Идаяттың білім-ғылым іздеп, арман қуып келген қала тіршілігіне көп көңіл бөледі. Негізгі оқиға Идаят төңірегінде жүріп жататындықтан әңгіме төркіні ауылдан алыстап, Қазақстанның астанасы Алматы қаласына ойысады. Жазушы бұл романда да қала тұрғындары арқылы сол ортаның шынайы картинасын жасауға тырысқан. Бұл мақсатына жеткен де. Мұндағы Зібайра, Соня сынды сұлулар – ауыл әйелдеріне мүлде ұқсамайтын жандар. Жазушының негізгі жетістігі – қала тіршілігінің көлеңкелі жақтарына көңіл бөлу. Оны әйелдер бейнесінен Зібайра мен Соня аша түссе, жұрт сүйген Жолымбол Жарқынов сынды атақты композитордың Идаяттың табиғат берген дара талантына құрмет жасаудың орнына оның жекебасындағы сәтсіздіктерін жіпке тізіп табалауы, өнердегі жолына кедергі жасауы оған мысал бола алады. Жазушы зиялы қауым арасында да атақ-даңқтың арқасында неше түрлі жолсыздықтарға жол беріп жататын аға буын өкілдері бар екенін Жолымболдың Қайырболаттың әндеріне ерекше құрмет көрсетіп, өз қамқорлығына алып, беделін салып қолдан талант жасау ниетімен көрсетуге ден қойған. Ал, Кемел – таным-түсінігі мүлде басқа кейіпкер. Кемел бейнесі қазақтың «Жігітті жолдасына қарап таны» деген даналығына жарқын мысал. Ол атаққа да даңққа да құмар емес,

тек әділетті жақтаған, жақын досының мінін жылатып айта алатын, ұлттық өнердің жарқын болашағын ойлаған кіршіксіз жан. Осындай мысалдарға қарап отырып, ауыл мен қала тұрғындарының да арасында көп айырмашылық жоқ екенін байқауға болады. Жазушы әртүрлі мінез бен әртүрлі ниет-пиғылдың адамдары екі ортада да араласып жүруі арқылы бір-біріне керғар мінез бүкіл адам баласының бойынан кездесетінін ұғындыра білген.

Бір қарағанда, бұл роман даңқ пен дақпыртқа мастанған өнер иелерінің озық үлгідегі шынайы өнерден айырылу себептерін ашуға ғана қызмет ететіндей болып көрінеді. Себебі, негізгі оқиға өнер иелерінің төңірегінде жүріп жатады. Осындай өзекті мәселенің жанында қосақтала жүретін жанама тақырып бар. Ол – жас отау иелерінің өмірі арқылы көрсетілген қазақтың демографиясы. Береке-бірлік – отбасының негізгі шаттығы, бақыты болса, осыдан айырылудың себебін автор жас отау иелерінің өмір жолдарынан шынайы мысалдар келтіре отырып дәлелдеуге тырысқан. Оны Идаят пен Зібайра, Идаят пен Соня арасындағы махаббат линиясынан табамыз. Құдай қосқан қосағының бойынан мін іздеген Зібайра кінәсіз сәбидің көрер жарығына балта шабу арқылы қазақ демографиясына зиян келтіріп отыр. Ол шолақ ойлаудың салдарынан әйел бақытынан айырылған бақытсыз жан. Идаятты бір алдап, екінші күйеуін екі алдап жүрген оның негізгі және үлкен қылмысы нәрестенің дүниеге мезгілсіз келуімен толыққан.

Елге еңбегі сіңген, атақты әншінің жалғыз қызы Соня да өмір жайлы келте ойлайтын жан. Біркүндік қызықтан басқаны ойламаған оның да өмірі адам қызығарлықтай емес. Әке-шешесі жалғыз деп бетінен қақпаған, өмірден ешқандай қиындық көрмеген, барға мастанып өскен жастардың көбінің бақытсыз болу себебін осындай кейіпкерлердің өмір жолынан байқауға негіз бар. Көп баланың ішінде өскен ауыл балалары көбіне өмірге икемді келіп жататыны олардың бар мен жоқтың қадірін түсінуінен, қолқанат болғаннан бастап еңбекпен тәрбиеле-

нуінен екенін байқауға болады. Жазушы ішкені алдында, ішпегені артында, ең соңғы үлгідегі киімді бірінші болып киюді ғана ойлайтын бір-екі баланың эгоист, өзімшіл, өркөкірек болып өсуі өмір заңы екендігін қала жастарының тыныс-тіршілігімен түсіндіруге тырысқан. Оған жеңіл мінезді Соняның ел сыйлаған әкесін жерге қаратуы мен Зібайраның әке үмітін ақтамауы мысал.

Жоғарыда сөз болған романдар Ұлы Отан соғысы басталған шақтан бастап, шаруашылықты қалпына келтіру, елдің бейбіт күнге жету кезеңдерін қамтиды. Бірінші романға барын майданға аттандырып, аш-арық тұралаған елдің ауыр тұрмысы арқау болса, екіншісіне соғыстан кейінгі бандымен күрес, шаруашылықты қалпына келтіру жылдарындағы әртүрлі оқиғалар, үшіншісіне ұлттық өнердің қазіргі жай-күйі мен болашағы, қазақ отбасы, қазақ демографиясы сынды өзекті мәселелер арқау болған. Қырқыншы жылдардың ауыр тіршілігімен ес жиған, әкесін майданға беріп атасын әкем деп өскен «жалғыздан қалған жалғыздың» өмір атты үлкен майданға араласудағы әртүрлі сәтсіздікке ұшырауын автор шынай бейнелей білген. Бұл романдар қазақ ауылы мен қала қазақтарының көлеңкелі тұстарын ашы болса да өмір шындығы етіп көрсетуімен құнды. Кеңестік дәуір тұсында сыншылардың назарына іліккен бірінші мәселе де өмірдің көлеңкелі жақтарын баса көрсетуі болатын. Шығармадан жағымды, жағымсыз кейіпкер іздеген сыншылар Идаяттың бойындағы әралуан қасиеттерге тосырқай қарап, кейіпкерлерді қай топқа жатқызарын білмей дал болды. Ал, автор бірыңғай ұнамды және ұнамсыз кейіпкерлер бейнесін сомдаған жоқ еді. «Мен қарасөзбен жазылған кітаптарымда (әсіресе, «Даңқ пен дақпыртта») осы, өзімше, адам санасына әсер еткен дәуір, уақыт белгісін тек өз құралыммен көрсетуге тырыстым» дейтін Жүмекен ақынның поэзиядағы таныс-бейтаныс кейіпкерлері осылайша қазақ прозасына да келіп қосылды. Ауыл мен қала тіршілігі жөнінде ой түйген жазушы екі аяқтылар арасындағы мәңгілік майданның бітпес дауын өмірден алынған шынайы қалпын-

да жеткізе білген. Олай болса, бұл романдар жетпісінші жылдардағы қазақ прозасын шынайылығымен, тақырыбының өзектілігімен байытты. Кеңестік дәуірдің ақын-жазушыларға қойған бірінші талабы өмірдің күнгеі жағын көрсету болса, бұл шығармалар өмірдің көлеңкелі жақтарын баса бейнелеуімен құнды. Жазушы «Ауруын жасырсаң, өлгенде қайда қоясың» деген ел ішіндегі «кіндеттің» алдын алуды көздеген болса, ол бұл мақсатына жетті де. Шығармаларды оқыған кез келген оқырманның әрбір кейіпкерге өзінше баға беріп, олардың сөзі мен іс-әрекетіне төрелік берері даусыз.

Бұдан шығатын түйін Жұмекен Нәжімеденов – ұлт әдебиетін поэзиялық, прозалық туындылармен байытқан дара талант иесі. Бекмұрат Уахатовтың сөзіне жүгінер болсақ: «Рас, Жұмекен Нәжімеденовтің прозаик ретінде өзгелерге ұқсамайтын ерекшелігі, өзіндік дара стилі, сөз қолданысы, бейнелеу құралдары бар. Автор жас азаматтарды жамандықтан жиренуге шақырады. Шығарманың мәні де осында болса керек».

«Бетпе-бет» повесінде жазушы 1947 жылғы Ханшәйіні ұрлап кететін банды оқиғасынан кейінгі жайдан кеңірек мағлұмат беруді көздеген. Романда банды оқиғасы да Ханшәйім де жанама қызмет атқарып, негізгі оқиға Идаяттың төңірегінде өрбіп отыратын. Жазушы сол оқиғаны толықтыру мақсатында аталған повесті жазды. Повесте небары үш-ақ кейіпкер бар. Оқиғалар сол кейіпкерлердің өміріне жасалған лирикалық шегініс арқылы өрбіп отырады. Жазушы бар шешімді, бар үкімді оқырманның өзіне қалдырған. Повестің соңындағы прологына қарағанда бұл соғыстан кейінгі жылдардағы шалғайда жатқан құм ішіндегі бір оқиғаның бейбіт өмір тұсындағы жалғасы екендігі айтылады. Жұмекен өзі өскен ауыл тұрғындарының басынан өткізген тарихы жөніндегі ауыздан-ауызға аңыз болып тараған оқиғаны көркем бейнелеуде проза жанрында да жетістікке жетті. Үш бөлімге арқау болған үш тағдыр иесінің бір хат арқылы табысуының өзі автордың повестің құрылысын ерекше құра білуі деп айтуға негіз бар.

«Домбыра және көсеу» әңгімесіне Едіге күйшінің қырық жыл түсіне томар кіріп, дұрыс домбыра жасай алмай дүниеден озуын арқау еткен. Ұлттық мұраларға балта шапқан кеңестік дәуір шындығын жазушы атақты күйшінің баласы жаңа үкімет келгенде бай баласы болып қудалауға түскендігімен көрсете білген. Осылайша, Жүмекен Нәжімеденов поэзиядағы лирикалық кейіпкерінің бейтаныс тағдырын прозамен толықтыруды көздеді. Тек ақындығымен танылған ол – ұлттық прозамызға шағыл-шағыл құм арасындағы қазақ ауылы мен олардың тыныс-тіршілігіне жан бітіріп, көпшілік оқырманмен таныстырған жазушы. Оның шағын жанрға құрылған прозалық туындылары мен кең құлашты эпикалық повесі мен үш романы жетпісінші жылдардағы қазақ прозасына қосылған соны ұлес.

Қазақ поэзиясын мазмұн, түр жағынан байытқан жанашыл ақынның тәуелсіз қазақ елінің ән ұранына айналған «Қазақстаным» ән-өлеңі – ақын мұрасының қазақ халқымен бірге жасайтындығының белгісі.

Әдебиеттер:

1. Қирабаев С. Журнал және өмір («Жұлдыздың» жылдық нөмірін шолғанда) // Социалистік Қазақстан. – 1972. – 15-январь.
2. Сахариев Б. Айқын жол, соны із («Ақ шағыл» романы туралы сын) // Лениншіл жас. – 1974. – 9 апрель.
3. Сқақбаев М. Шығарма шырайы – шындық («Кішкентай» романы туралы) // Қазақ әдебиеті. – 1976. – 26 март.
4. Токбергенов Т. Сыншы сарабына салсақ («Даңқ пен дақпырт» роман туралы) // Жұлдыз. – 1978. – №8, 193-196 б.
5. Уақатов Б. Табиғилық тұрғысынан өлшесек («Даңқ пен дақпырт» романына сын) // Қазақ әдебиеті. – 1978. – 31-март.
6. Ыбырайымов Б. Пікір қайшылығының сыры неде? («Ж.Нәжімеденовтің «Даңқ пен дақпырт» атты романына «Жұлдыз» журналының №8 санында жазылған талдау туралы пікір) // Қазақ әдебиеті. – 1979. – 10август.
7. Нәжімеденов Ж. Ақ шағыл. – Алматы: Жазушы, 1973. – 4-б.
8. Нәжімеденов Ж. Кішкентай. – Алматы: Жазушы, 1975. – 4-б.
9. Нәжімеденеев Ж. Даңқ пен дақпырт. – Алматы: Жазушы, 1977. – 22-б.
10. Нәжімеденов Ж. Ал автор не айтар екен? // Жұлдыз. – 1978. – №8. – 192-б.

ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВТЫҢ «ҒАЛАМАТ ЖҰТ ШЕЖІРЕСІ»

Қазақ тарихында қара әріппен жазылған ХХ ғасырдың отызыншы жылдарындағы нәубат әдебиеттен де өз орнын алғаны белгілі. Ақын-жазушылардың бірсыпырасы жаппай, әрі жеделдете ұжымдастырудың салдарынан болған ашаршылық туралы көркем шығармалар жазды. Олардың көпшілігі жекелеген отбасылар арқылы сол тұстағы қазақ даласын әбжыландай жалмаған ашаршылыққа жан бітіріп, қазақ даласының төрт бұрышын түгел шарлаған нәубат туралы біраз мағлұмат бергені белгілі. Солардың қатарын қазақстандық орыс жазушысы Валерий Михайловтың «Ғаламат жұт шежіресі» атты деректі хикаяты толықтырады. 1992 жылы жазушының «Ұлы» жұттың жазбалары» деген кітабы жарық көрген болатын. Сол кітап толықтырылып 2008 жылы орыс тілінде шықты. Ашаршылықтың 80 жылдығы қарсаңында соңғы нұсқадан ықшамдалып аударылған «Ғаламат жұт шежіресі» атты хикаят «Мектеп» баспасынан жарық көрді (2012).

Бұл шығарманың негізгі жетістігі – қазақ халқының басынан өткен трагедияның қазақстандық орыс жазушысының көзімен бейнеленуі. Қасіретті жылдар туралы бұған дейін жекелеген қаламгерлердің естелік-эсселерінен оқып жүрсек, В.Михайловтың аталған шығармасында бірнеше қаламгерлердің естеліктері рет-ретімен пайдаланылуы шығарманың деректілік сипатын арттырған. Шығарма Ғафу Қайырбековтың бала кезде еміс-еміс есінде қалған естеліктерімен басталған.

«– Ай. Күздің суық күнінде біз әлдебір жаққа көшіп барамыз. Мен шайқалақтаған арбаның үстінде көрпеге ораулы жатырмын...

Ай... Көшіп барамыз... Өліктер... Бұл отыз бірінші жыл болатын, біз қаңырап бос қалған ауылдан Торғайға қарай жол тартқанбыз...», – деген сурет екі жасар баланың жадында қалай сақталып қалған десеңізші.

Иә, баланы күлкіден, үлкенді ұйқыдан айырған ашаршылық балаларды ерте есейтіп, үлкендерді уақытынан бұрын қартайтып, әрбір жанның жүрегіне жазылмас жара салғаны тарихтан белгілі. Әкесінің сауаттылығының, нағашысының Тұтынушылар одағында жұмыс істегенінің арқасында аман қалған Ғафу Қайырбековтің балалық шақтан есте қалған естеліктері ашаршылық жылдарындағы елдің мүшкіл халін ешбір боямасыз көз алдына елестетеді. Төрт аяқтап ілгері жылжуға шамалары келмей, кескен теректей болып жол үстінде сұлап жатқан өліктер, еңбектеп келіп қасапханадан қос уыстап малдың қанын ішетін аштар, өлі туған мал етін қолмақол паршалап, шикілей қылғытатындар – баланың жадында ұзақ сақталып қалған аш-жалаңаштардың бейнесі еді. Жазушы Торғай даласындағы ашаршылықты ендігі кезекте өлкелік комитеттің тапсырмасымен шыққан Ғабит Мүсіреповтің естелігімен жалғастырады.

«... 1932 жылы Қазақстан сұмдық аштықтың құрсауында қалды. Мүсірепов төрт жолдасымен бірге өлкелік комитетке хат жазды. Онда ұжымдастырудағы асыра сілтеушіліктер туралы айтылды. Бірақ олардың бәрін «ұлтшылсыңдар» деп айыптады.

– Несі бар, егер сен өзіңнің халқың үшін осынша алаңдайтын болсаң, Торғайға барып қайт, – деп оған Голощекин мысқылдай қарады. – Онда ешқандай аштықтың жоқ екенін өз көзіңмен көресің» [9-б.].

Осылайша бірінші басшының тапсырмасын орындау мақсатында өлкелік комитеттің шенеуніктерімен сапарға шыққан Ғабит Мүсіреповтің Торғай даласынан көргенін айтып жеткізу мүмкін емес. Оны жазушы былай бейнелейді: «Кенет Мүсіреповтің көзіне әлдене шалынғандай болды: анадай жердегі күрткі қардың арасынан бір нәрсе қараңдайды, бейне бір сексеуілдің жапырылған

қисық бұтағы секілді. Ол шанадан ырғып түсіп, әлгінің қасына барды. Қар астында адам өліктері жатты. Қалай болса солай, ретсіз, қаз-қатарынан сұлап жатыр. Одан әрі жүре түсіп еді, бірінің үстіне бірін қабаттап, текше етіп жинаған отын секілді үйілген адам мәйіттерін көрді. «Олар бекеттердегі мұнараға ұқсайтын еді, – деді Ғабен. – Соларға қарап жолды бағдарлаған, мәйіттер жолдың екі жағына да үйілген. Одан өткен сұмдықты мен көрген емеспін...» [10-б.].

Екінші сурет бұдан да аянышты. «Жүк жиналған теңнің қуықтай ғана тесігінен әлдебір кіп-кішкене тірі жан атып шықты да, адамдарға тұра ұмтылды. Ол қанға малшынған еді. Қансүңгі болып қатып қалған ұзын шаштары мүйізге ұқсап, жан-жағына сорая шығып тұр, аяқтары бейне бір қарғаның сирақтары сияқты қап-қара, шидей. Көздері ойсыз, бетіне қатып қалған қанның үсті жаңадан аққан қан тамшыларымен әлеміштенген. Тістері ақсиып, аузынан қызыл көпіршік ағып тұр» [13-б.].

Не иттің қыңсылына, не мысықтың зарына, не аңның қорсылына, не адамға, не жынға ұқсамайтын ыңырсыған жіңішке ащы дыбыс қазақтың жеті-сегіз жасар қызының үні екеніне не айтасың? Жылдағыдан қысы ерте түскен 1932 жылдың қазан айының соңындағы қазақтың жайкүйі осындай болса, астанамыз Алматыда Қазақстанның он екі жылдығы барша сән-салтанатымен тойланып жатуы біз өмір сүріп отырған қоғамдағы кереғарлықтың жарқын мысалы. Қала көшелеріндегідей қаз-қатар тізілген киіз үйлі қалашықтар қаңырап бос қалып, бір колхоздан тірі қалған жанның адам айтқысыз күйге душар болуы сол бір қарғыс атқыр ұжымдастырудың қазақты жер бетінен жою үшін жасалғанын байқатады. Себебі ашаршылық тек Торғай даласын шарлаған жоқ. Оны автор Қазақстанның түкпір-түкпірін мекен еткен қаламгерлердің естеліктерімен растайды. Осы қатарда шығармаға негіз болған академик Жабағы Тәкібаев, Данабике Байқадамова, Әлжаппар Әбішев, Қалмұқан Исабаев, Камил Икрамов, Мұхтар Мағауиннің естеліктерін ерекше

атауға негіз бар. Ғ.Ахмедовтің естелігінде Әулиеатадан жеті шақырым жердегі Я.М.Свердлов есімімен аталған ұжымшардан тірі қалған жалғыз жігіттің адам етімен азықтанып, ақыл-есінен айрылғанын куә болсақ, Д.Байқадамованың естелігінен Алматының іргесіндегі ауылдардың бірінде әйелі мен екі баласын жеген жігіттің көршісінің өлім үстінде жатқан баласының жүрегін суырып алып отқа қақтап отырғанына кезігеміз. Ә.Әбішевтің естелігі Қарағандыдағы бір ауылдан екі адам қалғаны, тоқсан төрт адамы бар бір әулеттен ұжымдас-тырудан кейін жеті адам қалғаны жөнінде мағлұмат береді. 1932 жылғы Солтүстік Қазақстан облысының тексеру актісінен «Тексеру кезінде болғандардың көпшілігі өлексемен, бұзылған етпен, сүйек сорпасымен, кебек көжемен және қайнатылған терімен қоректенді» 15 отбасы мүлде жүдеп, ісініп кеткен» деген тәрізді мәліметтер келтірілсе, Ырғыздан, Балқаштан, Павлодардан, Сарқант, Атбасар, Солтүстік Қазақстан облысынан келген жеделхаттардағы деректер адам жанын түршіктіреді.

Хикаяттың деректілігін арттыра түсудің келесі тәсілі – тарихи құжаттардан деректер келтіріліп, өмірде болған тарихи кейіпкерлердің оқиғаға тікелей араласуы. Оқиғаға тікелей араласатын орталық кейіпкердің бірі – РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің жаңа хатшысы Филипп Исаевич Голощекин. Оның Қазақстанға келуі оқиғаға тікелей қатысты болғанмен жазушы негізгі кейіпкердің өмірі туралы толыққанды мағлұмат беру мақсатында лирикалық шегініс жасайды. Оның 1876 жылы Витебск губерниясында дүниеге келгенінен бастап сөз ете отырып, өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдеріне тоқталады. II Николайды тақтан құлатқан большевиктердің қатарында белсенділігімен көзге түскен Ф.И.Голощекиннің патша ағзамның отбасын ешбір заңсыз атып өлтіруге тікелей басшылық жасағандығы оның қаніпезерлігі мен қанішерлігін аша түседі.

Сонымен бірге II Николай патшаның, Айырықша қызмет үйінің жаңа коменданты чекист Юровскийдің күн-

делік жазбалары мен Юровскийдің күзеттегі сенімді адамы большевик Павел Медведевтің тергеуде берген жауабы, БОАТКОМ төрағасы Сведловтың дәйектері, Н.И.Бухариннің «Ащы жазбалары» шығарманың деректілігіне қызмет етеді. Юровскийдің «16.7-де (16 шілдеде) Пермьнен Р-дың (Романовтардың) көзін жою туралы... бұйрық бар шартты тілдегі жеделхат келді.

16-сы күні кешкі 6-да Филипп Г-н (Голощекин) бұйрықты орындауға нұсқау берді. Сағат 12-де мәйіттерді әкету үшін машина келуге тиіс болды....» деген жазбалар шығарманың деректілігін арттыра түскен. Патша мен отбасына қарасты он бір адамды ешбір заңсыз атып тастауы, мәйіттерді өртеп, айғақ ретінде үш басты спирттеп ағаш жәшікке салып Мәскеуге Кремльдегі Свердловдың үйіне алып келген Ф.И.Голощекиннің өткен өмірі оқырманға үлкен ой салады. Патшаның басын кескен жауыздың көп ұзамай қазақ біткеннің басын доптай домалатқаны ащы болса да өткен ғасырда болған шындық.

Қазақ жеріне аяғы тигеніне екі жарым ай өтпей жатып-ақ, Голощекин: «... ауылда, шын мәнінде, Кеңес өкіметі жоқ, тек байлар үстемдігі, рулар үстемдігі ғана бар» деген қорытынды шығарды. «Ауылдарды кеңестендіру» ұранын бетке ұстаған бірінші басшы жаппай ұжымдас-тыруға қарсы болғандарды «жаппай сипат алған анти-советтік қарсы әрекеттер» деп бағалады. Бірінші басшы «Бұрын сән-салтанаты келіскен ақ туырлықты киіз үйлерде иісі жұпар аңқыған қымыз ішіп, дәмі таңдайдан кетпес майлы жылқы еті мен қазы-қарта жеп, үйірлеп жылқы айдап, мыңғырған қой, түйе мен сиыр өсіріп, бақытты өмір сүрген... қазақтар енді шөп-шаламмен, иісі мұңкіген сасық шыбын-шіркеймен, иттің, тышқанның етімен қоректенуде...», – деген Ғ.Тоғжанов; – Қазақстан жаппай егіншілікке өтуге дайын емес, – деген Т.Рысқұлов; – Егер бізде тері бар болса, оны Москваға тасудың қажеті жоқ, Қазақстанда завод салып, өзіміздің қазақтық жеке (күлкі) ұлттық терімізді өңдеуіміз қажет (күлкі)...», – деген С.Садуақасов сынды өзіндік пікірі бар қайрат-

керлерді «ұлтшыл-жікшілдер» деп әшкерелеп, оларға ашықтан-ашық қарсы шығып, «ұлтшылдармен» күрес науқанын үдетті.

Ф.И.Голощекин капиталистік 16 елде орналасқан көмекке өте мұқтаж 36 түрмеге қамқорлық жасау мақсатында жергілікті кулактармен күрес науқанын қызған үстіне қыздыра түсті. Мерзімді басылым беттері науқанды ұрандардан көрінбей қалды. Нәтижесінде Қазақстанда 1928 жылы Голощекинге қарсы келетін бірде-бір қазақ қалмады. Қазақстандағы «бай-кулактармен», «ұлтшылдармен» күрестің аяғы «кулак-террористердің» атылуына алып келді. Автор осындай тарихи деректерді рет-ретімен орынды пайдаланған.

Келесі кезекте Қазақстанда қамбадағы астық қалдықтарымен бірге адамдардың жүрегінен Жаратушы Иені де жұлып тастауды көздеген большевиктер мешіттерді клубтарға, мәдениет үйлеріне айналдырып, «Діни алаңдаушылыққа қатаң соғыс жариялаймыз», «Діни меңдуананы жұлып тастайық!» деген ұрандарды көтеріп, дінді жерлеуге бет бұрды. Большевиктік өкімет өзі үшін ең қымбаттыны – құдайсыздықты сыйласа, жетпіс жылдан аса өмір сүрген коммунистік партия имансыз үш-төрт ұрпақты тәрбиелеп шығарды. «Осылайша жанды «адам материалынан» табиғи, тамырлы, ерекшенің бәрін кесіп тастау арқылы нұрлы болашақ конструкторлары совет адамын жасап шығарды» [203-б.]. Имансыздықтың зардаптары тәуелсіздік алғанымызға жиырма жылдан асса да аяғымызға тұсау болып келе жатқаны бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның шындығы. Қазіргі таңда төңірегімізде болып жатқан қанішерлік, зұлымдық әрекеттер – адам бойына дендеп кірген атеистік тәрбиенің көрсеткіші.

Өлкелік комитеттің пленумдарында сөйлеген сөздерден, мерзімді басылым беттерінен келтірілген нақты сандар шығарманың деректілігін арттыра түскенін баса айту керек. Бұл шығарма авторының XX ғасырдағы ғана емес, жалпы қазақ трагедиясы жөнінде көп ізденгендігін байқатады. Тарихшылардың пайдалана бермейтін де-

ректерінен келтірілген мысалдар шығарманың көркемдігінен гөрі деректілік сипатының жоғары екендігін аңғартады.

Қазақстандағы алапат жұт туралы тарихи құжаттарды орнын тауып қиюластыра білген жазушы осындай ашаршылықтың біршама елдерде белең алғанын да назардан тыс қалдырмаған. «Қазақ жерінде, Ресейдің көптеген облыстарында, Украинада, Орта Азия мен Сібірде ондаған мың адам өлігінен тау тұрғызылды. Алайда заң бойынша да, саяси тұрғыдан да аштық құрбандары қылмыскерлер емес болатын» [31-б.] деген жолдар атың өшкір ашаршылықтың кім-кімді де аямағандығын байқатады.

Қазіргі таңда қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні мемлекет тарапынан қолға алынып, арнайы аталып өтеді. Сол күні ашаршылықтың құрбаны болған жандарды да еске алып жатамыз. 1932 жылғы ашаршылыққа 80 жыл толғаны 2012 жылы кеңінен алатып өтті. Мұның барлығы бүгінгі білгісі келетіндердің өткен тарихымызға үңілуіне алып келеді. Сондықтан бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің кешегі қаралы тарихының көркем шежіресін жасаған В.Михайловтың аталған хикаятын деректі прозаның жақсы үлгісі ретінде қабылдаған жөн.

Б.МАЙТАНОВТЫҢ «ТӘУЕЛСІЗДІК – КҮРЕС МҰРАТЫ» АТТЫ ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕГІ ТУРАЛЫ

Бақытжан Қауасханұлының «Тәуелсіздік – күрес мұраты» (Құс Жолы, 2012) еңбегі мен «Майтанов Бақытжан Қауасханұлы» атты биобиблиографиялық көрсеткіш оның 60 жылдық мерейтойы қарсаңында жарық көріп отыр. Зерттеуде ғалымның соңғы жылдары мерзімді басылым беттерінде жарияланған зерттеулері мен мақалалары топтастырылған. Ғалым бұл кітабын Қазақстан Республикасының 20 жылдығы қарсаңында шығаруды көздеген болатын. Алайда дүниеден мезгілсіз өткен соң, аталған еңбектің қолжазбасы өзі қызмет еткен бөлім қызметкерлерінің қолында қалып қойды. Ағамыздың қырық күндігі өткен соң, қолжазбаны көтеріп институт директоры Сейіт Асқарұлына бардық. Ол кісі ұсынысымызды қолдап, мақұлдады. Алайда институт қоржынында үнемделген қаржы болмағандықтан аталған кітап 2011 жылы жарық көре алмай қалды. Жыл басында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры ауысып, басшылыққа филология ғылымдарының докторы Уәлихан Қалижанұлы келді. «Піскен астың күйігі жаман дегендей» тартпада жатып қалған қолжазбаны көтеріп, жаңа басшыға және бардық. «Бітер істің басына жақсы келер қасына» дегендей, Уәлихан Қалижанұлы ұсынысымызды құп көріп, аталған қолжазбаны дереу Ғылыми кеңеске қойды да, кітапты жеделдетіп шығаруға күш жұмсады.

Өмірде ғана емес, ғылымда да ақырын жүріп анық басқан Бақытжан Майтанов – әдебиеттану ғылымында өзінің атын ойып қалдырған ғалым. Ол әдебиеттің жауыр болған тақырыптарынан қашып, кез келген жанрды белгілі бір проблема төңірегінде зерттеп, әрдайым жаңа мәселені

көтеріп, тыңға түрен салуымен ерекшеленетін. Біздің бұл сөзімізді «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі» атты тұңғыш монографиясына берген академик Серік Қирабаевтың: «Осы бір шағын еңбекте көтерілген психологиялық талдау өнеріне қатысты теориялық проблеманы Б.Майтанов қазақ әдебиеттануында алғашқы боп диссертациялық көлемде зерттеді», – деген пікірі растайды. Осылайша ол алғашқы зерттеулерінен бастап, «Тәуелсіздік – күрес мұраты» атты соңғы зерттеуіне дейін ұлттық әдебиеттің теориялық мәселелерін зерттеумен айналысты.

Енді сиясы кеппеген жаңа кітапты қолымызға алып, ғалымның соңғы зерттеулерін әдебиет сүйер қауыммен бірге бөліселік. Кітаптың аты – «Тәуелсіздік – күрес мұраты». Кітаптың атын сынайтындар да табылар, ғылыми зерттеу еңбекке мұндай ат қоюға болмайды дейтін «білгіштер» де шығар. Біз бір нәрсені қатты ескеруіміз керек. Ол – бұл кітаптың Қазақстан Тәуелсіздігінің 20 жылдығына шашу екендігі. Екінші ескеретін жай – тәуелсіздік деген сөздің өзі айтып тұрғандай, ғалымның ұлттық әдебиеттің көптеген мәселелерін тәуелсіздік тұғырынан қарастыруы. Арысын айтпағанның өзінде соңғы онжылдықта шыққан бірсыпыра зерттеу еңбектердің атын тәуелсіздікпен байланыстыра қою үрдіске айналып келеді. Олардың қатарында академик С.Қирабаевтың «Тәуелсіздік рухымен» (2002), «Тәуелсіздік өрісі», Ш.Елеуқеновтің «Ғасырмен сырласу» (2004), «Тәуелсіздік биігінен» (2007) атты еңбектерін ата-сақ та жетіп жатыр. С.Қирабаев, Ш.Елеуқенов, Б.Майтановтардың әдебиетші екенін білетіндер бұл кітаптардың қандай рухты, өрісті, биікті, күресті сөз ететінін айтпай түсінетіні анық. Себебі, екі ғасыр тоғысында өмір сүріп, екі дәуірдің куәгері болған Бақытжан Майтанов есімі ХХ ғасырдың 70-жылдарынан бері көпшілікке етене таныс.

Институт директоры У.Қалижанның «Аманат» атты алғы сөзінде ғалымның көзі тірісінде шәкірттеріне қалдырып кеткен аманатына қиянат жасамай, оның қазақ ғылымына сіңірген еңбегін ескеріп, аталған еңбекті әдебиет сүйер қауымға жеткізгендігі айтылған. Ғалымның өзі үшін емес, қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиетшілері

үшін аса қажет еңбек «Ғалымның хаты өлмейтіндігін» растап отыр.

Ғалым кітапқа енген зерттеулері мен мақалаларын бірінің астына бірін тізіп беруді жөн санамаған. Автор мұндағы дүниелерді әдебиеттің белгілі проблемаларына қатысты жекелеген бөлімдерге бөлген. «Біткен іске сыншы көп дегендей» кітаптың құрылымына көңілі толмай, бөлім атауларын сынаушылар да табылар. Сондықтан ендігі кезекте кітаптың құрылымына, жіктеу жүйесінің принциптеріне тоқталып көрелік.

Төрт бөлімнен тұратын кітаптың «Тәуелсіздік рухы» деп аталатын бірінші бөліміне М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына қатысты зерттеулер топтастырылған. Соңғы жылдары мұхтартануға қосылған еңбектердің жеке бөлім құрауы құптарлық. «Абай жолы» және тәуелсіздік рухы» деп аталатын тараушада бұған дейін жете көңіл бөлінбеген шығарманың мәтіндік жүйесі, автор болмысы немесе автор образының поэтикасына жете көңіл аударылып, «Абай өмірі мен мұрасы М.Әуезов туындысында автор атты құдіретті ұғымның интеллектуалды, эмоционалдық қаракеттемесі (деятельность) нәтижесінде көркемдік-эстетикалық образдар жүйесінің мазмұнын құрағаны» пайымдалған.

Роман-эпопеядағы тәуелсіздік туралы идея жаңа үрдістер, жаңа құндылықтар жасау жолында болып жатқандығын автор «қалың елі – қазағы, қайран жұртын» ұйқыдан оятуға тырысқан ақынның тірлігімен түсіндіріп, «Бұл күрес – найза соғыстырып, бас қағу емес, ақыл-сананың ұлттық намыс жолындағы күресі болатын», – деген тұжырым жасайды. Аталаған эпопеядағы тәуелсіздік идеясын ғалым «автор және адресат», «әңгімелеу дәстүрі», «мәтін және интертекст» мәселелері төңірегінде қарастырған. М.Әуезовтің «Абай жолы» мен Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» романдарындағы нарратив, мекеншақ (хронотоп), өзін-өзі сүюшілік (нарцис), ортақ төл сөз (қос үнді сөз), өмір сипаты (рема), лұғат (речь), интертекст (текст туралы текст), әлқисса (сказ), ризоматика (іштей бұтарлану, бірнеше қабат, сыр алу), рефлексивті код (жамылғы) мәселелері салыстыра сөз ету арқылы ашыла түскен. Жекелеген оқи-

ғаларға қатысты деректер аталған шығармалардың көркемдік-эстетикалық жетістігіне қызмет етіп тұр.

«М.Әуезов және Абай өмірбаянының нұсқалары» деп аталатын тарауда М.Әуезов дайындаған ұлы ақынның өміріне қатысты төрт нұсқа (1 (1927-1933), 2 (1940), 3 (1945), 4 (1950)) салыстырыла сөз болған. 1924-1927 жылдары Абай шығармаларының текстологиясымен айрықша шұғылданғанын айта келіп, содан кейінгі жылдары ақынның өмірі туралы мәліметтерді тәптіштеп жинағандығына назар аударады. Ғалым аталған нұсқалардағы жекелеген оқиғаларға қатысты деректерді салыстыра келіп, «Ең жақтық, ешбір дау-дамай қозғамайтын жуас һөмірбаян – Абай хақындағы монография құрамына кірген 4-нұсқа. Өмірбаянның құрық көрмеген асау, арындысы, неғұрлым шыншылы – 1-нұсқа», – деген тұжырым жасайды (105-б.).

«Абай жолы» романының сюжет желісі» деген зерттеуде аталған эпопеядағы негізгі оқиғалар желісі сөз болса, «Абайдың билігі және С.Зиманов мұрағатындағы бір дерек» деген мақалада Абайдың көптеген алқалы жиындарда төбе би міндетін атқарғандығы таратыла айтылады. 1985 жылы мамыр айында Шар өзені бойында Қарамола төтенше съезінде қабылданған 74 баптан тұратын «Ережені» заңгерлердің «Абай ережесі» деп атауының негізгі себептерін нақты мысалдар арқылы өрбітеді. Оны «Абай жолы» эпопеясындағы Салиха қыздың дауына қатысты және басқа оқиғаларға мәліметтер растайды.

«Ғұлама ғалым ғибраты» деген мақалада М.Әуезовтің «Абайтанудан жарияланбаған материалдары» деген көлемді еңбегі жөнінде «Осы кітап ұлы жазушының ұлы Абайға деген махаббаты – туған халқына деген махаббат, зор мағынасында әлемдік мәдениет, шын мәніндегі боямсыз ғылым алдындағы асқан адамгершілік парыз бен ерлік болғанын дәлелдей түседі» (127-б.), – дей келіп, аталған еңбекке тоқталады. Ақынның өмірбаянына, шығармаларының текстологиясына, мұрасының рухани көздеріне, ақындық мектебіне, ол жайлы еңбектерге, эпопеяның жазылу тарихына тоқталады. Сонымен бірге «Абайтанудың арнаулы курсы», «Баяндамалар, сөздер, пікірлер» «Абайтану

жайлы еңбектерге пікірлер» деген сықылды тараушалардағы аталған мәселелерге кеңінен тоқталған.

Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты Ләйла Мұхтарқызы Әуезова туралы «Адам, дос және менің жалғасым» мақаланың да негізгі айтар ойы Мұхтар Омарханұлына келіп саяды. Мектеп қабырғасында жүріп «Сөз бен қалам» ұйымы мен «Ұйқы мен Тыныштық» қоғамын құрып жүрген ұлтжанды қызының болашағынан мол үміт күткен жазушы қызы Ләйланы «... адам, дос және менің жалғасым» деп тегін айтпағандығы оның өмір жолына жасалған шолудан байқалады. 1961 жылы жазушы дүниеден өткен соң, оның атын мәңгілік есте сақтау мақсатында жазушы атындағы институттың жанынан «М.О.Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу» бөлімі ретінде ресми тіркелген әдебимемориалды музей-үйінің ашылуы үшін, ол ашылғаннан кейін әке аманатын ақтау жолындағы қызының еңбегіне тәнті болған қаламгер оның Л.Толстой, А.Чехов мұражайларын аралап, тәжірибе жинақтаумен жасаған ерен еңбектерін ілтипатпен еске алған. Ал, «Асыл қызы халқының» мақаласы М.Ломоносов атындағы Москва университеті шығыс факультеті, тарих бөлімінен білім алған Ләйла Мұхтарқызы Әуезованың өмірі мен еңбек жолынан сыр шертеді. Оның тарих ғылымының кандидаты дәрежесін алған «XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда егіншіліктің дамуы» деген зерттеуіне тоқталған. Автор мақалада Л.Мұхтарқызының талантты ғалым, сүйікті жар, аяулы ана, шынайы дос болғандығын нақты деректер арқылы ашуға ден қойған.

«Нұрлы өмірдің көзіндегі тамшы жас» мақаласы «бекзаттығы мен биіктігі, нұрлы жүрегі, сергек те сезімтал саналы» Мұғамила Мұхтарқызы жөнінде. Ғалымның «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығында жетекші бола жүріп, Мұхтар Омарханұлының шығармашылығымен ғана емес, оның ұрпақтарымен де етене жақын араласқандығын растайтын бұл мақалада Мұғамила апайдың есте қалған естеліктері арқылы жазушы өмірінің кейбір тұстарынан хабар береді. Жазушының өмірі мен шығармашылығын әр қырынан толықтыруды көздеген автор бұл бөлімде «Абай

жолы» эпопеяға қатысты зерттеулерімен бірге осындай мақалаларды да белгілі мақсатпен топтастырғаны анық.

«Автор және көркем мәтін құбылыстары» деп аталатын екінші бөлімге негізінен прозалық шығармаларға жасалған талдаулар жинақталған. «Менің Әуезовім»: автор және стиль» деп аталатын мақала жазушы шәкірттерінің бірі Зейнолла Қабдоловтың роман-эссесі жөнінде. Эсеннің стильдік ерекшелігін авторлық баяндау еркіндігімен түсіндірген ғалым мәліметтерді лирикалық, эпикалық, драмалық баяндау үрдістерін алмастырып отыруды көркемдік-эстетикалық деңгейдің салмағын арттыру ретінде таниды. Уақыт пен кеістік меридиандарыныңавторлық стиль аясында көрініс табуына көңіл аудара отырып, эпикалық әсірелеу сарынының реалистік детальдармен ұштасуын авторлық стильдің ерекшелігі ретінде көрсете отырып, аталған шығарма жөнінде мынадай қорытынды жасайды: «Автор-баяндаушы кейіпкер міндетін де атқарады. Стильдік тұрғыда ол аспандай биікке шығып сөйлеуді ұнатады. Көтеріңкі әуеннің ақиқатпен жарасымы таң қалдырады. Ол таң қала отырып, таңғалдырудан танбайды. Бұл сұлулыққа ғашық жанның қанатын шалқып жаюын әліптемек. Зеңгір көктен қарағанда жер беті әдемі көрінетіндей» [160-б.].

«Негізгі шындық» мақаласында Қ.Найманбаевтың «От пен ойын» романы мен «Беймезгіл қонақ», «Шілде» атты кітаптарына енген «Көкем екеуміз», «Түнгі жол», «Керімсалдан кейін», «Бастау» повестері және «Қоштасқым келмейді» әңгімесі зерттеу нысанына алынған. Автор жазушы шығармаларына өмірдің күнгей жақтары емес, көлеңкелі жақтары негіз болғанын айта келіп, аталған туындыларда дүние-әлемдегі негізгі шындықтардың айтылғандығына көңіл аударған.

«Азаттық күрес мұраты – тәуелсіздік» деген мақалаға Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе», «Жұлдыз көпір» романдарының бас кейіпкері Рысқұл мен Тұрар Рысқұловтың азаттық жолындағы күресінің мұраты – тәуелсіздік екендігін нақты деректермен пайымдаған. Бас қаһарманның ысылған қоғам қайраткері болып қалыптасу кезеңдеріне тоқ-

талу арқылы жазушының саяси-мемлекеттік қателіктерді объективті тұрғыда бейнелеу ретінде қабылдап, «Т.Рысқұлов туралы романдар Қазақстанның тәуелсіздігін нығайту міндетіне кірісіп кетті» деп түйіндейді.

«Бақ пен сор» мақаласына Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» романы негіз болған. Автор «жарлы-жақыбайды паналатқан Қанағат бидің ауылын ұлт-азаттық төңкеріс жеңіске жеткен Шығыс Түркістан мемлекеті тұсындағы қазақ елінің шағын үлгісі» ретінде таниды [189-б.]. Ғалым жазушының ««Соңғы көш» пен «Тағдыр» – көршілес Қытай жеріндегі қалың қазақтың бағы мен сорын қатар суреттейтін дүниелер» екендігін уақыт – орта – Адам – жағдай арасындағы диалектикалық байланыс арқылы пайымдаған.

«Автор және көркем мәтін құбылыстары» деген мақалада қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік-эстетикалық ізденістер сараланған. Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романы мен «Кесікбас» повесі, Роза Мұқанованың «Монастырь», «Сарқаншық», «Өзің» әңгімесіндегі, Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романындағы, Үміт Тәжікенованың «Ақиқатқа жүгіну» кітабына енген «Жалған дүние», «Мәңгіліктің бір сәті» сынды новелларындағы модернистік және постмодернистік баяндау тәсілдері арқылы қазіргі прозадағы көркемдік ізденістер сараланған.

«Диалогтағы сезім шынайылығы» мақаласында М.Жұмағұловтың «Қыран қазасы қияда», С.Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу», А.Нұрмановтың «Құланның ажалы», Қ.Исабаевтың «Айқыз», Ш.Мұртазаның «Қызы жебе», «Жұлдыз көпір» романындағы характерологиялық міндеттер атқаратын полилог пен диалогты қолдану ерекшелігін жекелеген кейіпкерлердің дүниетанымы арқылы түйіндеген. Аталған шығармалардағы диалогтарға жасалған талдаулар шұбалаңқы диалогтарды орынды-орынсыз жиі пайдаланудың жазушы стилінің кемшілігі болып табылатындығына қызмет етіп тұр.

«Аңыздың ақыры»: мекеншақ пен семиозис» деп аталатын мақалада Ә.Кекілбаевтың аталған шығармасындағы уақыт пен кеңістік, хронотоп, яғни мекеншақ, семиозис (семизис, семиосфера – таңбалық мағыналар тоғысы –

Б.М.) мәселелері қарастылса, «Миф және шындық» мақаласында А.Алтайдың «Алтай балладасы» атты роман-мифі мен «Кентавр», «Сібір офицері», «Шаһид», «Альпинист» әңгімелеріне негіз болған аңыз-әңгімелерге талдау жасайды. Ғалым «Оның туындыларында романтика да да бар, бірақ тригизм басым» екенін айта келіп, постмодернистерге тән бейтараптықты еркін пайдаланатындығына көңіл аударады.

«Көркемдік-эстетикалық ізденістер» деп аталатын үшінші бөлімге қазіргі қазақ поэзиясы туралы зерттеулері топтастырылған. «Қазіргі қазақ поэзиясы және тәуелсіздік: уақыт пен кеңістік» деген зерттеуінде ғалым тәуелсіздік тұсындағы ұлттық поэзияны «тарих уақыт және оны қабылдау», «ұлттық мұрат және поэтикалық мекеншак», «лиризм, драматиз және мекеншак» сынды проблемалар төңірегінде зерттеген. Қазіргі поэзияға жасаған талдаулар «Тәуелсіздік идеясы – қазақ әдебиетінде ежелден қоныс тепкен ұғым» екендігіне, «тәуелсіздік дәуірінде бұл мәселе қиялдан гөрі нақты шындық ретінде жырлана бастағандығына» көңіл аударды. Ғалым Қ.Мырза-Әли, Т.Молдағалиев, Қ.Шамшиев, Ж.Сомжүрек, Қ.Бұғыбаева, Ә.Иманасов, С.Иманасов, Н.Оразалин, О.Асқар, Е.Дүйсенбайұлы, Ж.Әбдіраш, К.Мырзабеков, Д.Стамбекұлы өлеңдеріне талдау жасау арқылы қазіргі поэзиядағы көркемдік ізденістерді саралап берді.

«Қазіргі поэзия және постмодернизм» деген зерттеуінде Т.Медетбек, Ж.Ерман, Т.Әбдікәкімов, Ә.Қайран, Б.Қарағызұлы, А.Жатқанбай, Б.Сарыбай поэзиясына жасалған талдаулар қазіргі поэзиядағы постмодернистік үрдістерді көрсетсе, З.Елғондинова, Е.Раушанов, Г.Салықбай, А.Әлімұлы, Е.Жақыпбек, Ә.Смайылов, Т.Ешенұлы, А.Әлтаев, М.Райымбекұлы поэзияларына жасалған талдаулар қазақ лирикасындағы модернистік үрдістерді тануға, білуге қызмет етеді.

«Белгісіз мұң, қоңыр мұң» мақаласы – қазіргі поэзияның белгілі өкілі Н.Оразалиннің, «Өлеңнің еркін тынысы» Ұ.Есдәулеттің шығармаларын жан-жақты танытатын дүниелер. «Тағылым тамыры тереңде» Орысбай Әбділдаұлының «Төлеген-толғау» дастаны мен «Жамбыл: «Өтеген

батыр» дастанындағы әсірелеу поэтикасы» қазіргі әдебиеттану ғылымына қосылған соны зерттеулер. Ғалым бұл мақалалар арқылы қазақ дастандарының кешегісі мен бүгінінен хабар береді. Өтеген батырдың қазақ халқының бірлігі, азаттығы, бостандығы жолындағы күресін қазіргі тәуелсіздігімізбен ұштастырған автор «бұл мақсат қазір де қынаптан қылыш суырып тұрғаны даусыз» деп бағалайды. Себебі ұлттың бүгінде қол жеткізген азаттығы жолында Өтеген сынды талай қазақ батырлары шаһид болғаны тарихтан мәлім. Ғалым бұл мақалада аталған дастанның сюжеттік желісін қуаламай оның көркемдік кестесіне үңілді. Дастандағы әсірелеуді ассоциативті-логикалық салыстырудың ұлғайған түріне жатқызған автор дастанның синтаксистік-стистикалық құрылымына көңіл аударып, синтаксистік параллелизм, сандық ұғымның асыра қолданылуы, эпитет, нарратив құрылымындағы полифонизм, тұрмыстық, этномәдени детальдар, зооним, фитоним және ландшафтық атрибуттарды қолданудағы әсірелеу тәсілін жан-жақты қарастырды. Ал, «Төлеген-тоғаудың» бас кейіпкері – өзіміздің замандасымыз Т.Қожамқұлов. Төлеген Әбдісағиұлының өмір жолын арқау еткен поэма жөнінде ғалым: ««Төлеген-толғау» атты дастаннан түйетін басты ұйғарым – ізгілік, парасат, дарындылық тәрізді асқақ ұғымдар көкте кезіп жүрген жоқ, қасымызда, көз алдымызда тұрғанын әрдайым түсіну, оны қадірлеп, бағалай білу жүрекке міндет емес, табиғи қажеттілік екенін бағамдауға барып саяды» [381-б.], – деген тұжырым жасайды.

«Жүректегі жауқазын» Мұхамедия Жұмағалиевтің жырлары жөнінде. Ақын шығармаларындағы сыршылдықты «шерлі махаббат», «тойымсыз сағыныш», мұң, масаттану сынды тәсілдермен көтеруде жетістікке жетті.

«Естелік – жады мұрағаты» деп аталатын төртінші тарауда ғылым корифейлері туралы мақалалар мен естеліктер топтастырылған. «Сыншының сегіз қыры» академик С.Қирабаевтың сыншылық қырынан сыр шертсе, «Дәлел және тұжырым» Б.Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихының мәселелері жөніндегі зерттеулерінен хабар береді. Автор ғалымның кеңестік дәуір тұсындағы қазақ әдебиетін

дәуірлеуге қатысты өткір пікірлері мен XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдебиет туралы зерттеулеріне тоқталу арқылы қазақ әдебиеті тарихындағы орнын көрсетті. «Жарқын жанның шуағында» Шәмшиябану Сәтбаеваның ұлттық әдебиеттану ғылымына қосқан үлесін саралайды. Салыстырмалы әдебиеттану ғылымының негізін салған ғалымның «Қазақ-европа әдеби байланыстары», «Қазақ әдебиеті және Шығыс» атты еңбектеріне тоқталып, қазақ әдебиетінің Батыспен, Шығыспен байланысы жөнінде сөз етті. «Даралық» М.Әуезовтің үміт артқан шәкірті Зейнолла Қабдоловтың талдаулар мен толғаныстардан тұратын «Көзқарас» кітабы жөнінде. Қазақ халқының мәдениеті мен ғылымы жетім баланың күйін кешкен өлара кезеңде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев, академиктер Салық Зиманов, Жабайхан Әбділдин, ардақты ұстаз Хамза Санбаев сынды зиялы қауым өкілдерінің үнін қажет деп тапқан автор олар туралы сыр ақтарады. Қоғам мен адам беттескен сын сағатта осындай белгілі тұлғалармен бірге жазушылар қауымын кең қамтыған кітап туралы «Мақтайтын істі ашық ниетімен жеріне жеткізіп, ағыла төгіліп, дәлеліне кір шалдырмай сөйлейтін әдегімен ұстаз-жазушы дәуір шындығын тарихи фактіге айналдырады» [415-б.], – дей отырып, оны Махамбет пен Абайдан бастап, Мүсілім Базарбаев, Садықбек Адамбеков, Темірбек Қожакеевке дейінгі шығармашылық иелерімен ұштастырады. «Дос болу қиын емес» мақаласында жас рефолуционер, географ, геолог, этнограф, жазушы, суретші, ұйымдастырушы, ұстаз тәрізді жан-жақты өнер иесі Дмитрий Ивановтың «Очерктер, ертегілер, суреттері» жөнінде сөз қозғайды. Профессор К.Ш.Кереева-Қанафиева мен өнер зерттеушісі Т.Г.Казакова құрастырған бұл еңбек Д.Л.Ивановтың өмірі мен қызметінен толық мәлімет беретін дүние. XIX ғасырда өмір сүріп, Қазақстанға жер аударылған азаматтың көркем-әдеби, педагогтік мұрасы туралы хабар да мол тарай қоймағанын ескерген автор оқырманды оның еңбектерімен толығырақ таныстыруды көздеген. Осы мақсатта жинаққа енген «Балықшыларда», «Қарасудағы түнеме», «Бәйгі», «Қой» сынды очерктеріне тоқтау арқылы оның

қазақ халқының меймандостығына, бауырмалдығына деген шексіз сүйіспеншілігі мен ұлттық мінез-құлық, әдет-ғұрып, салт-дәстүрге деген қызығушылығын аша білген. Кітаптың екінші бөлімін құрайтын «Д.Л.Ивановтың педагогикалық мұрасы» қызғылықты әрі тартымды. Әдістемелік нұсқаулары мен бейнелеу өнері саласындағы төл туындылары оның көп қырлылығын танытары белгілі. «Өз еліміздің көне дәстүр, тұрмысын адамгершілік сүйіспеншілікпен бейнелеген орыс ғалымын, жазушысын құрметтеп, жұрт назарына ұсыну мол ғибратты қадам, әрі азаматтық парыз» [425-б.], – деген ғалым пікірі ұлтын құрметтеген өзге ұлт өкіліне жасалған ыстық ілтипат екені даусыз. «Ғылыми мұрат әсемдігі» әдебиеттанушы ғалым Бекмұрат Уахатовтың өмірі мен шығармашылығы туралы. Зерттеу нысанына ғалымның «Таланттар, туындылар» (1969), «Көркемдік ізденістер» (1991) атты зерттеу-сын кітаптарында әдебиеттегі көркемдік-эстетикалық үрдісті сараласа, «Қазақтың кара өлендері» (1974), «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы» (1979) атты монографияларын қазақ фольклортануын тағы бір белеске көтерген еңбектер ретінде бағалайды. «Ерекше адам» – белгілі әдебиеттанушы ғалым Әбділхамит Нарымбетов туралы естелік. Әди Шәріпов, Мүсілім Базарбаев, Зейнолла Қабдолов сынды белгілі ғалымдармен үлкен достық қатынаста болған ағасының табиғат берген бітімін сөз ете отырып, «өз басым Әбекенді бойынан кінә таппай ұнаттым» дейді. Сонымен бірге мұнда «Қазақ совет поэмасы» атты монографиясына талдау жасалған. Автор оның қазақ поэмасының арғы-бергі тарихын тұтас зерттегенін айта келіп, оның «Қазіргі қазақ поэмасы» атты монографиясын аталған еңбектің жалғасы екенін, онын толықтыратынына көңіл аударды. «Ертеден шапса, кешке озған» – қазақ әдебиеттану ғылымының белгілі өкілінің бірі, академик Р.Нұрғалидың 70 жылдығы қарсаңында «Жұлдыз» журналында жарияланған мақала. Мұнда Р.Нұрғалидың «Көк қауырсын» (1964, «Жұлдыз») атты тұңғыш мақаласынан бастап қарастырылған. XX ғасырдың алпысыншы жылдары әдебиетке келіп, әдеби-сынға белсене араласқан сыншының С.Асанов, Б.Әбдіразақов Қ.Бұғыбаева сынды жас ақындардың тұңғыш

жинақтары туралы, Р.Тоқтаровтың «Бақыт» романы туралы сын-рецензияларынан бастап, әдебиеттану ғылымына қосылған «Күретамыр», «Сырлы сөз», «Айдын» сынды сүбелі монографиялық зерттеулерімен тоқталады. Ал, «Тайбурыл» – Рымғали Нұрғали туралы естелік. Шәкірттерін тани білген ұстаздың басынан өткен қиыншылықтар шынайылығымен баурайды. Әсіресе, Мәскеудегі ЖАК мүшелерінің «Әлі жас қой, азаптанып көрсін» деп 33 жастағы зерттеушінің бетін қайтарып тастағаны ғылыми дәреже мен атақтың оңайшылықпен келмейтіндігін растайды. ««Сырлы сөз» – эсселер жинағы. «Трагедия табиғаты», «Талант тағдыры», «Күретамыр», «Өнер алды – қызыл тіл», «Өнердің эстетикалық нысанасы», «Айдын», «Телағыс», «М.Әуезов және Алаш әдебиеті», т.б. монографиялар – әдебиеттануға қосылған зор үлес. «Қазақ энциклопедиясының» қысқаша төрт томдығынан басқа да осы ұжымдағы неше алуан құнды басылымдар Р.Нұрғалидың тікелей басшылығымен жарық көрді. Ол «Әдебиет теориясынан» нұсқалық (хрестоматия), «Қазақтың жүз романы» аталатын өзі де авторлар қатарындағы жаңалықты сипаты мол, ұжымдық еңбектің идеясын да, орындалуын да, жариялануын да жедел түрде жүзеге асырды. Ол жеті томдық шығармалар жинағын қалың оқырманына ұсынды. Ол ерекше ұйымдастырушылық қабілет иесі болатын. Ол достық, жолдастық, ұстаздық жолында ешқашан іркіліп қалмайтын, соңғы шекке дейін алаңсыз сеніммен баратын» [461-б.], –деген жолдар ұстазға деген шәкірттің құрметін танытары анық. Академик Р.Нұрғалиды әдебиеттану ғылымының «ертеден шапса, кешке озатын» Тайбурылдай тұлпарына теңеу – ғалым еңбегіне берілген жоғары баға еді. «С.Қасқабасов еңбектеріндегі фольклор мен фольклорлық жанрлардың ерекшелігі» атты мақала академик Сейіт Асқарұлының фольклортану ғылымына қосқан еңбектерін саралауға арналған. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтын 2001-2011 жылдары басқарған ғалымның ғылымдағы ұйымдастырушылығы мен ғалымдығы қоса өрілген мақалада академиктің шығармашылық биік тұлғасы сомдалды. «Әдебиет теориясы – іргелі» ғылым» деген еңбегінде А.Байтұрсынұлы, Е.Ысмайылов, З.Шашкин,

Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов тәрізді ғалымдардан бастап осы салада қызмет етіп жүрген замандастарымыздың барлығының да әдебиет теориясына қосқан үлесі сараланған. Әдебиеттегі жекелеген жанрлар жөніндегі зерттеулер мен зерттеушілердің есімдерін жеке-жеке атаған ғалым қазіргі әдебиеттану ғылымының жетістігін арысы Ахметтен (Байтұрсынов), берісі Ермекке (Қаныкей) дейінгі аралықтағы әдебиет теориясы бойынша атқарылған шаруларға шолу жасайды. «Атаға лайық ғалым ұл» Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының ұрпағы – филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Мәшһүр-Жүсіптің өмірі мен шығармашылығы жөнінде. «Бір әйелдің өмірі», «Армандастар», «Қыздар, жігіттер», «Өлең – сөздің патшасы», «Қазақ лирикасындағы стиль мен бейнелілік», «Көркем сөздің құдіреті» сынды еңбектеріне тоқтала отырып, ғалымның көркемдік әдіс пен стиль мәселелеріне көңіл аударғандығын нақты талдауламен көрсетті. Ғалымның әдебиет, тіл пәндерінен, әдістемеден дәріс оқитындығы айта келіп, оның әдебиеттану мен оны оқытудың жолын үйретудегі еңбегін «Көркем сөздің құдіреті» атты кітабы арқылы пайымдаған.

Көріп отырғанымыздай, жоғарыда сөз болған зерттеулер мен мақалалардың барлығы да тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымының қол жеткізген табысы ретінде саналмақ. Ғалым өмірінің біразын әуезовтануға арнағанын осы кітаптың төртен бір бөлігін құрап тұрған соны зерттеулер растаса, әдебиеттің көркемдік-эстетикалық қырларын саралайтын зерттеулері кітаптың негізгі мазмұнын көтеріп тұр. Белгілі әдебиеттанушы ғалымдар Б.Кенжебаев, З.Қабдолов, Ш.Сәтбаева, Б.Уақатов, Ә.Нарымбетов, С.Қирабаев, Р.Нұрғали, С.Қасқабасов, Қ.Жүсіп туралы мақалалары мен естеліктері әдебиеттану ғылымының өткені мен бүгінінен хабар берер дүниелер. Сондықтан да жоғарыда сөз болған зерттеулер мен мақалалардың барлығы да тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымының қол жеткізген табысы ретінде саналмақ. Сондықтан өз замандастарынан оза шауып, әдебиет теориясының талай биіктерін бағындырған, «Қазақ әдебиетінің Бахтині» атанған Бақытжан Майтановтың бұл еңбегінің де ғұмырлы болары даусыз.

ҰСТАЗЫМ МЕНІҢ *(Әбділхамит Нарымбетов – 80 жыл)*

«Ұстаз» деген сөздің астарында қандай үлкен ұғым жатыр. Оны әркім әртүрлі түсінетін де шығар. Біреулер мектепке алғаш барғандағы тұңғыш мұғалімін, енді біреулер өмірдегі ұстазын айтып жатады.

Менің де өмір жолымда аттарын мақтанышпен айтатын бірнеше ұстаздарым бар. Солардың бірегейі – филология ғылымдарының докторы, профессор Әбділхамит Нарымбетов. Біздің арамыздағы жақындық ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынастан асып, әке мен бала арасындағы сыйластыққа ұласқан еді. Осындай үлкен сыйластыққа негіз болған бірнеше себепті атап көрсетіп, кейбір оқиғаларды еске алғым келеді.

1992 жылы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 5 курсы бітіріп жатқанбыз, мемлекеттік емтиханның төрағасы болып М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., профессор Ә.Нарымбетов келіпті. Ол кісінің оған дейін атын естігеніміз болмаса, өмірде көрген адамымыз емес. Емтихан қабылдаушылардың құрамында негізінен өзімізге бес жыл дәріс берген ұстаздарымыз болды. Біз үшін ешкіммен салыстыруға келмейтін ұстаздарымыздың үстінен келген төрағаға бәріміз де таңдана қарағанымыз жасырын емес.

Ол кезде аталған институттың директоры ҚазПИ-де ұзақ жылдар ұстаздық еткен ф.ғ.д., профессор С.Қирабаев болатын. Сөйтсек, бұл институтта сол жылы Деректану, библиография және ғылым тарихы деген бөлім ашылған екен. Бөлім меңгерушісі Ә.Нарымбетов болғандықтан институт директоры өз қызметкері жоғары оқу орындарына (ҚазҰПУ және ҚазҰУ) мемлекеттік емтиханның төрағасы болып бара жатқанда: – Сол оқу орындарынан қызыл дипломға

бітіріп жатқан студенттерді ала кел, – деп тапсырма беріп жіберіпті. «Сырт көз сыншы» деген, сырттан келген төраға осылайша біз туралы ұстаздарымызбен сөйлесіп, біз жөнінде біраз мағлұмат жинаған тәрізді.

Жоғарғы оқу орнын бітірушілердің өз мамандықтары бойынша диплом жұмысын қорғайтындары болады. Менің дипломдық жұмысымның тақырыбы «Изафеттік тіркестер» болды. Бізге қазақ тілінің морфология курсынан ф.ғ.д., профессор Н.Оралбаева дәріс оқығандықтан, ғылыми жетекшім де сол кісі болатын. Бірақ мен оған дейін С.Хасанованың жетекшілігімен екі-үш жыл жұмыс істеген болатынмын. Себебі Секерхан апай бізге 1-курс-та тәлімгер болды да, сол кезден өзі тәрбиелей бастады. 4-5 курстарда Секерхан апай жетекшілік ететін қазақ тілі үйірмесінің хатшысы болдым. Қазақ тілі пәнінің жұмыстарына белсене араласып жүргендіктен, ұстаздарымның бәрі де мені тілші болады деп ойлайтын. Тіпті төменгі курстың студенттері болашақ ұстаздары тәрізді сыйлап, қошемет білдіріп жүретін. Осындай тұстарда әдебиетші ағаларым қызғаныштарын жасыра алмай: «-ып, іп» деп жүресің бе?, – деп те жататын.

Соңғы емтиханды саясаттану пәнінен тапсырдық. Барлық емтихан біткен соң, емтихан қабылдаушы ұстаздарымыз бен төраға бізді құттықтап, бәріміздің еңбек жолымызға ақ бата беріп, ақ жол тілеп жатты. Осы сәтті пайдаланып, Әбділхамит Нарымбетов (төраға) студенттердің емтихан тапсыру, диплом қорғау сәттерінен бір-ер жақсы мысалдар келтіре отырып, бәрімізді құттықтады. Сөзінің соңын: – Ал енді мен университетті үздік бітірген сіздердің шәкірттеріңіз Гүлжаһан Ордаеваны өзімізге жұмысқа шақырып отырмын, – деп аяқтады. Ресми шаралар біткен кезде мені мемлекеттік емтиханның төрағасы оңаша шақырып алды. Ағайдың маған қойған бірінші сауалы:

- Әке-шешен бар ма?
- Бар.
- Бақытты екенсің.
- Отбасың бар ма?
- Жоқ.

– Тіпті жақсы. Мен отбасы құрмағанымның несі жақсы екендігін түсінбей қалдым.

– Алматыда қалуға әке-шешен рұқсат бере ме?

– Рұқсат береді. Себебі, оған дейін де үйде мұндай әңгімелер болған. Мен қандай шешім жасасам да әке-шешем бір Аллаға табыстайтынын білдірген. Себебі олардың үмігін ақтап, жоғары оқу орынын үздік бағамен бітіріп отырмын. Арасында екі жыл оқуымның үзіліп қалғандығы олардың да қабырғасына батқан ғой (Желтоқсан оқиғасына байланысты). Осылайша ел бес жыл оқитын оқуды мен жеті жыл дегенде тәмамдап шықтым.

– Бізге жұмысқа келесің бе? Ғылыми зерттеу институтына қандай көмек беруге жарайтынымды түсіне алмай ойланып тұрғанымда ол кісі менің атқаратын шаруамның қандай болатынын түсіндіре жөнелді. «Түсі игіден түңілме» деген өзі бөлім меңгеруші болса, тікелей бастығым да осы кісі болатын түрі бар. Айтысына қарағанда, мұндай мүмкіндік екінің біріне бұйыра бермейтін тәрізді. Не керек, көп ойлануға мұрша да берместен қолымнан жетектеген күйі институтқа тартып отырды. Қол ұстасып келген бойда директордың кабинетіне кірдік. Директор да бөтен адам емес, өзіміздің ұстазымыз Серік Смайылұлы. Ол кісі сөзге келместен өтініш жазсын деді. Қызықтың көкесін қараңыз. Менің қолымда дипломым да жоқ. Бірақ жұмысқа өтініш жазуым керек. Директордың алдында кадр бөлімінің меңгерушісі Бақыт Жұмағалиева апай отыр екен. Сол кісінің айтуы бойынша бұйрық 17-тамызда шығатын болды. Оған дейін менің үйге барып, демалып келуіме уақыт бар. Сол кезде алып келетін құжаттардың тізімін қолыма ұстатып, директор мен бөлім меңгерушісі қол қойған өтінішті қабылдап алды. Ең қиыны Алматы қаласында тұрақты пропискам болу керек. «Сабақты ине сәтімен деген» Кұлпара деген құдашам Медеу ауданының паспорт столында жұмыс істейтін. Соның көмегімен ол жағын да заңдастырып алдым.

Күзде жұмысқа келсем, ҚазҰУ бізбен қатар бітірген студенті Жұмашай Исаева отыр. Онымен студент кезімізде қазақ тілі мен әдебиетінен жоғары оқу орындары студенттері арасында өткен олимпиадада танысқан болатынымын.

Бастығымыз келді де, екеуміздің қай жылы туғанымызды сұрады. Менің екі жас үлкен екендігімді білген соң, жасымызға қарай отыратын орнымызды көрсетті. Таңертең жұмысқа кешігуге, кешке ерте кетуге болмайтынын, жұмыс тәртібін қатаң сақтау керектігін түсіндірді. Сонымен бірге ішкі тәртіп деген тағы бар. Ол таңертең ерте келген адам есік-терезені ашып, бөлмені желдетіп, терезенің алды мен столдардың шаңын сүртетінін ескертті. Жұмысқа жаңа келген жастар үшін мұның бәрі қызық. Ұсақ-түйектің бәріне үлкен мән беретін ағамыз осылайша бізді жауапкершілікке, құнттылыққа үйретті. Бір-екі жылдан кейін өзіммен бірге бір курста оқыған құрбымды көрдім. Сөйтсем, ол біздің институтқа сол кезде жұмысқа келіп, екі айдай әдебиет тарихы бөлімінде отырыпты. Біздің бөлме қуыста болғандықтан, біз сыртқа да шықпайтынбыз. Таңертең келіп кіргеннен, түскі шайды іште ішіп, кешке бір-ақ шығамыз ғой. Өте тәртіпті болғанның да жөні солай болады екен...

Бізге берілген жоспарлы жұмыс – мерзімді басылым беттеріндегі әдебиет пен өнерге қатысты материалдарды жинап, 1961-1964 жылдар аралығындағы қазақ әдебиетінің библиографиялық көрсеткішін жасау. Екеумізге газет-журналдарды тең етіп бөліп бергендіктен атқарар міндетіміз де бір. Кітапханаларда отырып жинаған дүниелеріміз кейін кітап болып шықты (Қазақ әдебиеті (Әдебиеттану, сын және өнердің библиографиялық көрсеткіші). – Алматы: ҚР ҒА кітапханасы, 1997. Том 4, 1 бөлім. 310-бет. (Ә.Нарымбетов, Ж.Исаевамен бірге), Казахская литература (Библиографический указатель по литературоведению, критике и искусству). – Алматы: РК МН-АН ЦНБ, 1998. Т.4. Ч.2. 88-стр. (Ә.Нарымбетов, Ж.Исаевамен бірге).

Екінші тапсырма – жекелеген тақырып аясында ізденіп, жұмыс жасап ғылымға араласу. Бұл әдебиеттегі ақтаңдақтар мұрасын зерттеу, оларды қайта жариялау науқанының қызып тұрған шағы болатын. Сондықтан менің несібеме «Қошке Кеменгерұлының әдеби мұрасы» деген тақырып бұйырды.

1994 жылдың жазында аяқ астынан алпысқа келмеген әкем қайтыс болды. Елге барып келген соң, ұстазым

қайғыма ортақтаса отырып, мені жұбатқаны болса керек: – Енді сенің әкең де, ұстазың да мен боламын, – деді. Айтқандай-ақ, ол кісі маған ұстаздан да жақын әкемдей болды. Отбасымен жақын араластық, туған-туыстарына, дос-жораларына көзі тірісінде мені мұрагерім деп таныстырып жататын. Өзі өмірден қайтқан соң, «Аманатқа қиянат» жүрмейді деп, бар жиған-терген кітаптары мен бүкіл қағаздарын өзі ғұмыр бойы отырып жұмыс істеген Орталық ғылыми кітапханаға тапсырдық.

Ұстазымның тағы бір қыры өте ырымшыл болатын. Менің кандидаттық жұмысым бекіп, қолыма диплом алдым. Дипломымды көргенде: – Қазақта көрімдік деген бар, – деп қоярда қоймай көрімдік берді. Осы жағдай кейін М.О.Әуезов атындағы сыйлықтың лауреаты болған кезімде де қайталанды.

Кандидаттық жұмысым бекіген соң тұрмысқа шығып, үйде төрт-бес жыл бала күтімімен отырып қалдым. Сол кезде қыздардан сәлемдеме айтып, ғылымнан қол үзіп қалмауымды қадағалаумен болды. 2001 жылы 16-қазанда ф.ғ.к., профессор Серік Мақыпұлының жетекшілігімен Оразова Гүлназ Пірімжарқызы 10.01.02 – Қазақ әдебиеті мамандығы бойынша филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін «Н.Ғабдуллин прозасындағы кейіпкерлердің адамгершілік мәселесі» атты диссертациялық жұмыс қорғайтын болыпты, сол жұмысқа мені ресми оппонент етіп бекітіпті. Содан кейін үйде отыра берудің ретін таппай жұмысқа шықтым. Жұмысқа шыққан соң, қыруар жұмыс және басталып кетті. Мен өзім ҚазҰПУ-де оқығанмен, ұстазымның жетектеуімен ҚазҰУ-де өтетін қорғауларға жиі баратынмын. Өзі жетектеп жүріп сол жақтағы әдебиетшілер қауымымен таныстырды. Диссертациялық кеңес жұмыс істеп тұрғанда сол дәстүр бойынша әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жылына екі-үш рет ресми оппонент болатынмын. Олар маған үйреніп кеткені сонша, кейде Гүлжаһан ҚазҰУ-де оқыған деп те жатады. Осының бәрі қарап отырсам, ұстаздың шәкіртін өмірге, ғылымға баулудағы үлкен көрегендігі екен ғой. ҚазПИ-дегі ұстаздарым болса да мені бі-

леді ғой, оларға таныстырудың қажеті жоқ. Ал, ҚазҰУ-дегі әдебиетшілерге апарып таныстырып жүргені араларында әдеби байланыс болсын деген көрегендігі емес пе?

Жалғыз мен емес, өзінің барлық шәкірттеріне де сондай үлкен қамқорлық білдіріп жүретін. Біз институтқа алғаш келген кезде Дина Есенжанова «Қазақтың қаһармандық жыры Қарасай-Қазы (Сюжетика, варианттары, сабақтастық)» деген тақырыпта кандидаттық диссертациялық жұмысын қорғайын деп жүрді. Біздерді бір-бірімізбен таныстырып: – жақын араласып тұрыңдар, – деп жататын. Өзінің бар ғұмырын арнаған Қалижан Бекхожиннің поэмаларын зерттеуді бір шәкірті Жібек Досбайға тапсырып, сол тақырыптан кандидаттық диссертация қорғатты. Үйде отырғанда сыртынан еститін Жібекті көрген кезде ескі таныстарша тез араласып кеттік. Ол кісі шәкірттерінің бір кісінің баласындай тату болуын қадағалап отыратын. Библиографиядан Гүлсім Искаковаға «Казахская литературная библиография», түркі әдебиетіндегі үндестіктен Нұрлан Сағындықовқа «Сходство и различие сюжетов старо-тюркских письменных памятников и казахского устного творчества (на основе героического эпоса, рассказов, сказок и легенд)», кітаптанудан Жұмағыз Шалғымбаеваға «История казахского книгоиздания: фольклор, художественная литература и их цензура (XIX-XX вв.)», ежелгі әдебиет жазбаларынан Гауһар Асқароваға «Рабғузидің «Қисас-ул анбийя» ескерткішіндегі «Жүсіп Сыдык» қиссасы «түп-төркіні мен поэтикасы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғатты. Бүгінде осы аталған шәкірттерінің бәрі де бір-бірімізді көргенде туыстарымызды көргендей мәре-сәре болып жатамыз.

Әбділхамит ағайдың шәкірт тәрбиелеудегі тәжірибесі еврей халқының бала тәрбиелеуіне ұқсайтын. Не шаруа болса да: – Сенің қолыңнан келеді, сен жаза аласың, – деп үлкен сенім артып отыратын. Әсіресе өзінен кейінгі жастардың жазған-сызғандарына пікір білдіргенде: «Қолда өскен аттың тай аты қалмайды», – деп жастардың еңбегіне ерекше көңіл бөліп, мақтап жататын. «Жазғаны түкке жарамайды, қолынан түк келмейді» деп отырса, жастардың

жасып қалатынын ескеретін ұстазымыз аз еңбегімізге жақсы пікір білдіріп, қолпаштаудан жалықпайтын. Мұның өзі бала тәрбиесінде таптырмайтын әдіс. Олай болса, ғылымда тұрақтап жүруіміздің де бір ұшы ұстаздың тәрбиесінде жатқаны анық. Сонымен бірге институтқа жаңадан келген жастардың бәрін бақылап, қадағалап отыратын. Жастардың жазған-сызғандарын мұқият оқып, үнемі өзінің пікірін білдіріп жүретін. Институт жастарының ішінен А.Әбдірәсілқызының ақындығы мен зерттеушілігін қатар айтып, оны өзгеге үлгі етіп мақтап жүретін. Ал, өзімен бір бөлімде жұмыс істеген Нұрдәулет Ақышұлына: – Сен жазушысың ғой. Көркем шығарма жазуды тастама, ғылыммен бірге қатар алып жүр, – деп жиі айтатын.

«Бәріміз де ауылда өскен қазақпыз ғой. Ғылым деген шөптің арасынан ине іздеумен бірдей» деп көп айтатын. Өзі айтқандай, ол – саналы ғұмырын қазақ әдебиеттану ғылымына арнаған үлкен ғалым. 1948 жылы Қазақ ССР ҒА-ның Тіл және әдебиет институтына аспирантураға қабылданды. 1951 жылы аспирантураны бітіргеннен кейін, осы институтқа кіші ғылыми қызметке қалдырылды. 1961 жылдан бастап М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкер, 1985-1990 ж.ж. Қолжазба және фоножазу бөлімінің меңгерушісі, 1992-1995 ж.ж. Деректану, библиография және ғылыми тарихы бөлімінің меңгерушісі, 1995 жылдан қазіргі қазақ әдебиет бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері қызметтерін атқарды. Осы жылдар аралығында екі рет жасалған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты ұжымдық зерттеуге араласты. XX және XXI ғасырда жазылған кешенді зерттеудің кеңестік дәуіріндегі библиографиялық көрсеткішін, әдеби өмір шежіресін жасап берді. XX ғасырдағы қазақ поэмасы мен «Тайыр Жароков», «Қалижан Бекхожин», «Қадыр Мырза-Әли» сынды монографиялық тарауларды жазды.

Ол кісі ғылымға өте адал болды. Біздің институтта өзін жазғаннан гөрі, елдің қолжазбасын оқуға көп уақыт кетеді. Олар негізгі жоспарлы жұмыс болмағандықтан, ешқандай ақша да төленбейді, сондықтан елдің көбі ондай қолжазбаларды атүсті аударып-төңкеріп қарап шығып-ақ пікір

білдіріп жатады. Мен Әбекеңнің бір қолжазбаны оқымай, өтірік пікір айтқанын көрген емеспін. Қандай қолжазба болса да, міндетті түрде оқып, конспектілеп алып пікір айтатын. Өмірінің соңғы уақыттарында өзіміздің институттың жігіттерінің біріне ресми оппонент болды. Ұстазымды аяған мен: – Ағай, маған сенесіз ғой. Осы пікірді мен-ақ жазып шықсам қайтеді?, – деп едім. – Жоқ, болмайды, – деп жаны қалмады. Өзім ішімнен ойладым: – Япырай, талай оппоненттерді көріп жүрміз ғой, өзің жазып әкел дейтін. Онысы не екен? Кім жазса да бәрібір емес пе?, – деп. Қандай қиналып жүрсе де сол пікірді өзі жазып шықты. Осыған қарап отырып мен ойлаймын, Әбекең нағыз ғылымға адал берілген жан еді деп. Бүгінде өзіміз де сондай көп қолжазбаны оқып, пікір айтып жүрміз. Мен де ұстазым тәрізді оқымай пікір айтпайтын адаммын. Ол, әрине, жаман емес. Бір жақсысы, жұмыс туралы нақты айтқан пікір ары-бері бұрмалауға келмейді. Себебі, онда жұмысқа сүйеніп, бетін көрсетіп айтасың ғой. Ал мен өз басым екіұшты пікір айтып, алғашқы сөйлеушілерге ешқандай дәлелсіз қосыла салатындарды, қолжазбаны аударып-төңкеріп отырып дәлелсіз, жалпылама сөйлейтіндерді көргенде жыным қозып кетеді. Тіпті ондай екіжүзділерден іргемді аулақ салып жүретін әдетім бар. Қазақта «күйелі ағашқа жақындасаң, күйесі жұғады» деген дана сөз бар. Оның екінші жағы тағы бар. Аға буынның пікірі басым болады да, кейінгілер сол пікірге қосыла кетеді. Мұндай жағдайда әркімнің өзіндік айтары болғаны жөн. Біреудің пікіріне қосылу – сол адамның тайыздығы мен тайғақтығын, тіпті екіжүзділігін аңғартады. Себебі әрбір айтылған пікір қолжазба авторының тағдырына тікелей әсер ететіндігін жадымызда ұстап отырғанымыз жөн. Мұны ғылымда жүрген әрбір ғалым ойлай жүргені абзал.

Біз қайда барсақ та қол ұстасып жүретінбіз. Жиын, тойларға барған кезде де үйге бірге қайтамыз. Бір күні сондай бір дастарқаннан қайтқанда бір машинаға отырдық. Өзі орталықта тұратын болған соң, бірінші ол кісінің үйіне барып, Гүлғайша апайға табыстап кетемін. Сол үрдіспен үшінші қабаттағы үйіне көтерілдік. Сөйтсем ағай маған

қоярда қоймай, үш бума ақ қағаз (А/4) көтертіп жіберді. Жазу-сызудың төңірегінде жүрген адамдар қағаздың қадірін жақсы біледі (Себебі, таза қағаз түгіл, екі беті шимайланған қолжазбаларымызды да тастамай сақтаймыз). Ол кез ағайдың жұмыстан қала қоймаған, өндіріп жазып жүрген шағы болатын. Сөз арасында қағаздарды Астанада тұратын қызы алып келгенін де айтып жатыр. Мен аң-таң болып, өзіне керек екендігін ескертіп әлекпін. Оның үстіне кірпіштей қалың қағаздың ауыр болатыны тағы бар, көтеріп кетудің өзі де оңай шаруа емес. Сөйтсем: – Докторлық диссертацияңа керек болады, – дейді. «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деген осы. Жақсы ниетпен берген қағаздарды жұмысқа апаруға қимай, үйге алып келдім. Ол кезде диссертациям бітпесе де, қағаздарды ештеңеге қимай, сарымайша үйде сақтадым. Күндердің күні болғанда ағам берген қағаздарға өзінің ең жақын досы Мүсілім Базарбаев туралы жазылған жұмысымды шығардым. Жалпы, қазақ баласы ырымшыл ғой. Соның ішінде Әбекең «мен ырымшылмын» деп жиі айтып отыратын. Мен де ырымшыл болсам керек, сол қағаздарды 3-4 жыл сақтағанымна қарағанда. Айнымас досы туралы тақырыпты маған икемдеген де өзі болатын. Жұмыстың біткенін көрмегенмен, үнемі мені қамшылып, үлкен үміт артып отыратын. Диссертациямды шығаратын қағаздарды ағамның Астанадан алдырып бергенін мен қалай ұмытайын...

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтындағы ғылымның қара жұмысына бүкіл ғұмырын арнаған ғалым бұл шаңырақты ешқандай мекемеге айырбастамайтын. Бір жылдары З.Ахметов Қыздар педагогикалық институтына жұмысқа шақырған екен. Ол кезде де көп ойланып, өзінің бауыр басқан шаңырағын қиып, тастап кете алмаған. Сондай әңгімелерді жиі айтып, бұл шаңырақтың киелі екендігін түсіндіруден жалықпайтын. Кеңестер Одағы ыдыраған 90-жылдары Қазақстанның экономикасы құлдырап, қалт-құлт етіп тұрғаны мәлім. Сол уақытта ғылымның жайы мүшкіл хәлді басынан кешірді. Жас ғалымдардың жалақысы жалдап тұратын пәтерлеріне жетпей қалды. Сондай кездерде ғылым түгіл Алматыдан кетіп қалғымыз келгені жасырын емес. Бірақ ұстазым ақыл-кеңес

беріп, сабырға шақыратын, өзінің басынан кешкен қиыншылықтарын айтатын. Өзінің де баспанаға оңайшылықпен қолы жетпегенін естігенде: – Е, елдің бәрі солай болған екен ғой, – деп сабырға түсіп қалатынбыз. Сондай ауыр күндердің бірінде қолымнан жетектеп отырып директорға кірді. Институт директоры С.Қирабаевтың бір қоңырауымен жатақхана алдым (Ол жөнінде «Қамқор ағалар» деген мақаламда жазғанмын). Бүгінде мен де ұстазым секілді осы шаңырақты ештеңеге айырбастағым келмейді. Мен үшін басқа жерде жұмыс та, нан да жоқ секілді. Себебі, көзімді ашқалы көргенім осы институт қой. Кейінгі жылдары өзімізден кейінгі өсіп келе жатқан жастар мені «Нарымбетова» деп атайтынды шығарды. – Сіз де ағаңыз секілді осы жерден зейнетке шығатын шығарсыз, – деп әзілдеп те жатады. Оны кім біледі? 19 жыл бір жерде тұрақтап жұмыс істеп жүргендіктен бе, ағамның айтқандары санама қатты сіңгендіктен бе, мен үшін де осы институт ғылымның ғана емес, рухани тазалықтың қара шаңырағы тәрізді. Соңғы жылдары институтта бізден кішкентай жастар көбейгендіктен біз де ескінің көзі болып келе жатырмыз.

Ә.Нарымбетов Ана тілінің болашағын ойлаған ұлтжанды азамат болды. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1956 жылғы 22 сәуірдегі санында жарияланған Рахманқұл Бердібаевтың «Ең үлкен мәдени байлық» атты мақаласын қолдаймыз деп бастарына бәле тілеп алған «жас ұлтшылдардың» қатарында Ә.Нарымбетов есімінің жүруі – оның ұлтқа деген шексіз сүйіспеншілігіне мысал. Ұлттық тіліміздің мүшкіл халі мен аянышты тағдырына байланысты өзекті мәселелерді ашық айтып, оны жан айқаймен көтере білген Рахманқұл Бердібаев мақаласын қолдап, артынша Әбділхамит Нарымбетов «Ана тілін ардақтайық» (1 маусым) атты мақаласын жазса, іле-шала Тұрсынбек Кәкішев, Рахметолла Сәрсенбасов, Хамит Хасенов, Төрехан Әлішеров, Ағзам Байшин, Әдиет Мұхтаров, Құрманбек Әбілдаев, Қыдыр Әлиасқаровтардың «Тіл мәдениеті» (17 тамыз) атты мақаласының шығуы – сталиндік зұлматтың құрбаны болған қазақ халқының ұлты үшін туған ерлерінің ісін жалғастырар ұрпақтың бар екендігін тарих алдында паш етті. Сол кездегі жастардың басына үйірілген

қауіпті Ә.Нарымбетов былайша еске алады: «Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті 1956 жылы желтоқсанның 10 күні жарияланған қазақ тілі туралы жоғарыда аталған мақалалардың саяси «қателігін» қатты әшкерелеген қаулы қабылдады. Сол қаулының негізінде «Социалистік Қазақстан» газетінде 1957 жылғы 29 қаңтарда, «Казахстанская правда» газетінде 31 қаңтарда «Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік» атты жоғарыда аталған авторларға өлтіре соққы берген редакциялық көлемді мақала жарияланды. Міне, осылайша, Қазақстанда «Жас ұлтшылдармен» аяусыз күресу науқаны лезде басталып та кетті. Жоғарыда аталған азаматтардың бәрі де қуғынға ұшырады».

Сол кездегі қудалаудан Мүсекеңнің арқасында аман қалғанын айтып отыратын. Аудандық партия комитетінің хатшылары келіп, жоғарыда аттары аталған институттың жастарына қатаң сөгіс бермекші болады. Баяндама жасау сол кездегі директордың орынбасары М.Базарбаевқа тапсырылады. Ол кісі жас ұлтшылдарға сөгіс бермек түгілі, олардың аттарын атап та көрсетпейді. Оған күйінген Партия комитетінің хатшылары тістерін қайрап кете барады. Сол кездегі мүшкіл хәлін кейінгі жылдарға дейін ұмыта алмаған Әбекең Мүсекеңе деген шексіз ықыласын білдіріп отыратын. Ол екеуінің арасында тек әріптестік сыйластық емес, үлкен достық болғанына барша әдебиетші қауым куә.

Әр жылдары ұстазымның қазақ әдебиеттану ғылымына сіңірген еңбектері жөнінде Қазақстан энциклопедиясы, ғылыми жинақ, мерзімді басылым беттерінде «Әдеби әлемнен шежіре шерткен», «Ғылымгер һәм ғибраткер», «Қазақ әдебиетінің ардагері», «Ғабит Мүсірепов шығармаларының басылымдары», «Әбділхамит Қуанұлы Нарымбетов» (Қазақстан энциклопедиясы, Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі томдық. 1-том, Қазақ жерінің зиялы азаматтары. XIII том.), «Поэзия зерттеушісі», «Библиография білгірі» сынды арнайы мақалалар жазыппын. Ол мақалаларда библиограф, қазақ әдебиетінің ғана емес Қазақстан Жазушылар одағының шежіресін жасаған шежіреші, поэзия жанрын зерттеуші, Ғ.Мүсірепов басылымдарының жанашыры, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші, ғылымның

қара жүгін көтерген қара Нар екендігі жан-жақты айтылғандықтан, бұл жерде ол мәселелер қайталанған жоқ. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын жасап жатқан кезде Ә.Нарымбетовтің ұлттық әдебиеттану ғылымына қосқан үлесін сығымдап, 2-3 бет көлемінде жазып беру керек болды. Мен бар жазғанымды елеп-екшеп жаздым да: «Қалып қойғандары бар ма?», – деп, ағайдың өзіне көрсеттім. Оған дейін де жазғандарымды оқып жүр ғой. Қолжазбаны қарап шықты да: – Өзің ештеңені қалдырмапсың ғой, – деп ма-саттанып қалды...

Өмірінің соңғы айларында мені шақырып алып, институттың жаңалықтарын сұрап отыратын. 2008 жылдың I қаңтарында 80 жасқа толған мерейтойы болатын болды. Соған арнап бір кітап шығарғысы келді де, 2007 жылдың күзінде бұрын жазылған естеліктерін жинатты. Естеліктерді жинап-терсек, 80 беттей қолжазба болды. Сол қолжазбаны институттың шағын типографиясынан шығармақ болып едік, оның реті келмеді. Мен ол хабарды ауырып жатқан ұстазыма айтып барудың ретін таппай, ойланып жүріп «Арыс» баспасының директоры Ғарифолла Әнеске бардым да, бар жайды айттым. Ол кісінің көп шаруаларға байланысты ағаймен тығыз араласқанын білетінмін (Әсіресе Махамбеттің биобиблиографиясына қатысты).

Ғарифолла ағай ұсынысымды қуана қарсы алды, бірақ көлемі тым жұтаң болмас үшін қасына соңғы жылдарда жазылған зерттеулерін қосу керек екендігін айтты. Қаражат жағынан ештеңе сұрамайтынын, ағасының мерейтойына жасайтын шашуы болатынын да ескертті. Сонымен қуанышым қойныма сыймай, соңғы жаңалықты қуана жеткіздім. Кітаптың қолжазбасы дайын болып, енді баспаға барғалы жүргенімде 2007 жылдың аяғы да жақындап қалды. Сол кезде ғайыптан біздің институтта кітап басуға бөлінген ақшалар артылып қалмасы бар ма. «Іздегенге сұраған» деген осы, көктен сұрағаным жерден табылып отыр.

«Жүгірген жетпейді, бұйырған кетпейді» деген осы болса керек, кімде дайын тұрған қолжазба бар деген сауал туғанда, менің сейфімде екі кітаптың қолжазбасы жатқанын айттым. Оның бірі – содан екі-үш жыл бұрын дайындалып, қаржы-

ның реті болмай жатқан өз жинағым болатын да, екіншісі – жоғарыда айтылған кітап. Содан аяқ астынан екі қолжазбаны баспаға бір мезгілде тапсырдым. Кітапта XX ғасыр поэмасы тұтас зерттеліп, сол дәуірде өмір сүрген ақын-жазушылар туралы естеліктер берілгендіктен «Ғасыр жыры» деп атап едім. Бөлім меңгерушісі, академик, Серік Смайылұлының түзетуімен «Ғасыр сыры» деп өзгерттік. Бірақ ағай кітапты қолына ұстап көре алмады. Сол кітапты институт директоры Сейіт Асқарұлының басшылығымен ағайдың қырқында (қайтыс болғанына қырық күн болғанда) туған-туыстары мен келген қонақтарға естелік ретінде сыйға тарттық.

Сейіт Асқарұлы Қасқабасов институтқа директор болып келгеннен бері біздің ұжымда Жаңа жыл мен Наурыз мерекесін ұжым мүшелерімен бірге қарсы алу дәстүрге айналып келе жатыр. Әбділхамит ағай ұжымның сондай той жиындарына барғанды жақсы көретін. Себебі, ондай жерде елдің бәрі жаңа қырынан танылып, жасырын жүрген өнерлері ашылып жатады. Біреу би билеп, екіншісі ән салып бар өнерлерін ортаға салып, өнер бәйгесін қыздырады. Өзіне кезек келгенде, ешқандай қолпаштаусыз-ақ «Мариям Жагорқызын» айта жөнелетін. Ағайдың сүйікті әніне баршамыз қосылып мәре-сәре болып жататынбыз. Сондай кештерден кейін: – Біздің Гүлнара мен Манарбек биші, – деп, олардың биіне ешкім жете алмайтындығын жиі айтатын. Бұл да ұстазымыздың өнерге деген үлкен құрметінің бірі болса керек. Бүгінде біз осындай жиындарда ерекше өнер көрсеткендерге «Әбділхамит Нарымбетов» атындағы жүлде тағайындадық. Себебі қазір бізде ағайдың көзін көргендер жеткілікті. Жастар жағы ол не сыйлық екенін сұрағанда, Әбділхамит ағайды көргендер түсіндіріп жатамыз.

Ұстазым туралы айтарым да, жазарым да шексіз. Рухани әкем болған асыл ағамды жиі іздеймін. Амал не, енді ол кісі қайта келмейді. Сондықтан сарғайған сағыныштарды ақ қағаз бетіне түсіруге тура келеді. Бұл соның соңғысы болмас...

2010 ж.

АРДАҚТЫ АҒАЛАРЫМ АЗАЙЫП БАРА ЖАТЫР...

Уақыт шіркін қандай жылдам десеңші. Біздің де еңбек майданына араласқанымызға аттай жиырма жылдың бедері болып қалыпты. Содан бері сағат тілі дамылсыз сырғып, жылдар байқатпай жылжып өтуде. Жиырма жылдың ішінде қаншама жайсаң ағаларымызбен бірге қатар жүріп, олардың бойынан қаншама ізгіліктер мен іріліктерді көріп үлгі-өнеге алдық. Төңірегіне қуаныш сыйлап, жүрген жерін әзіл-қалжыңға толтырып жүретін жаны жайсаң, жүрегі жомарт, өзі сері ағаларымыздың бірі – филология ғылымдарының докторы, профессор Жұмағали Ысмағұлов еді.

2011 жыл М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты үшін қуанышы мен қайғысы қатар жыл болды. Қуанышы – Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдық мерей тойына аталған институттың жеке шаңырақ көтеріп, Тіл білімінен бөлініп шыққанына 50 жыл толып екі айтулы мерекенің қатар келуі. Қайғысы – ұзақ жылдар институтта табан аудармай еңбек еткен, ғылымға өмірлерін арнаған Жұмағали Ысмағұлов, Бақытжан Майтанов сынды ардақты ағаларымыздың бірі жылдың басында, екіншісі жылдың соңына таман арамыздан мезгілсіз кетіп қалуы. Өмір заңы – катал, өз дегенін істейді. Тумақ бар да, өлмек бар. Қу ажал біреуге ерте, біреуге кеш келеді. Бірақ адам баласы қызық қой, өзінің жақын адамдарын эсте жаманшылыққа қимайды. Сондай жақын көретін, аға тұтып еркелейтін ағаларымыздың мезгілсіз қазасы олардың отбасына, үйдегі жеңгейлерімізге ғана емес, екінші үйіне айналған жұмыстағы әріптестеріне де оңай тиген жоқ.

Тоқсаныншы жылдары Жұмағали ағаймен бас изесіп сәлемдескеніміз болмаса, жақын араласа қойған жоқпыз. Ол кісімен жақынырақ араласудың сәті соңғы онжылдықта, дәлірек айтсақ 2002 жылдардан бермен қарай,

мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты ұжымдық еңбекті дайындау барысында түсті. Бұл кешенді еңбекте кеңестік дәуір әдебиеті үш кезеңге бөлініп зерттелді. Оны зерттеуге ҚР ҰҒА академиктері З.Ахметов, Р.Бердібаев, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Р.Нұрғалилармен бірге ғылым докторлары Ә.Нарымбетов, Ш.Елеукуенов, Т.Кәкішев, Б.Құндақбаев, Ж.Ысмағұлов, А.Егеубаев, Б.Ыбырайым, Д.Ысқақұлы, Т.Сыдықов, Қ.Ергөбеков, Х.Әдібаев, З.Сейітжанов, Г.Елеукуенова, М.Иманғазин, Н.Ақыш, Г.Орда сынды авторлар қатысты. Аталған іргелі зерттеуді жүзеге асыру барысында осы авторлардың бәрімен де жақынырақ араласудың сәті түсті. Тақырыпқа академик С.Қирабаев жетекші болғандықтан, ұсақ-түйек ұйымдастыру шараларын маған тапсырып қоятын. Оның негізгі себебі, әр ай сайын, тоқсан сайын Білім және ғылым министрлігі атқарылған жұмыс жөнінде қызметкерлерден есеп талап етеді. Қай автор қандай жұмыстарды атқарды, енді не істейді деген сауалдарға жауап беру үшін авторлармен тығыз байланыс жасау керек. Ғалымдардың екінші қыры осындай сәттерде ашыла бастайды. Бірі ұмытшақ, жайбасар болса, екіншісі ширақтық танытып, өз істеріне аса мұқияттылықпен, жауапкершілікпен қарайтындар бар. Жұмағали аға екінші топтағы ғалымдардың қатарынан еді. Өзіне тапсырылған жұмысқа тап-тұйнақтай, еш нәрсені де екі рет айтқызбайды, өтінішінді өз уақытында орындап береді. Осындай тиянақтылығының арқасында Абайтану бөлімінде жұмыс істей отырып, Қазіргі қазақ әдебиеті бөлімінің екі үлкен жобасына қосымша автор болды. 2003-2005 жылдары зерттеген «XX ғасырдың 60-90 жылдарындағы қазақ әдебиеті әлемдік әдебиет контекстінде» атты жоба бойынша «Ғафу Қайырбеков», «Әдеби байланыстар» атты екі үлкен тарауды жазып берді. Бұл тараулар 10 томдық әдебиет тарихының 9-томына, дәлірек айтсақ кеңестік дәуірдің үшінші кезеңін (1956-1990 ж.ж.) қамтыған ұжымдық еңбекке енді.

XX ғасыр басындағы әдебиетті Абайтану бөлімі зерттегендіктен Жұмағали Ысмағұлов 10 томдық еңбектің 6-томына «Міржақып Дулатов», «Ахмет Байтұрсынов» деген үлкен портреттік тарауларды жазып берген болатын. Ол тарауларда қаламгерлердің өмірі мен шығармашылығы толық қамтылып, олар туралы тың деректер ұсынылды.

Қазіргі қазақ әдебиеті бөлімнің 2006-2009 жылдары зерттеген «Қазіргі қазақ романы және оның тарихи дәстүрі» атты ғылыми-зерттеу жобасына «Қазақ романының алғашқы үлгілері», «Махаббат трагедиясы» сынды тарауларды жазып берді. Бұл тараулар кейін «Қазақ романы: өткені мен бүгіні» атты ұжымдық монографияға енді. Академик Серік Қирабаевтың көңілінен шығатын санаулы авторлардың бірі ретінде біздің бөлімге қолғабыс жасаған Жұмағали ағай осы жылдары өзін жақынырақ таныта түсті.

«Қазақ романының алғашқы үлгілері» атты тарауда «Қыз көрелік», «Бақытсыз Жамал», «Қамар сұлу», «Кім жазықты», «Қалың мал», «Әділ-Мария» сынды алғашқы қазақ романдары зерттеу нысанына алынды. «Қыз көрелік» пен «Бақытсыз Жамал» кеңес дәуірінде авторларымен бірге қуғынға ұшырағандықтан, «Қалың мал» қазақ әдебиетіндегі тұңғыш роман саналғанын баса айтқан зерттеуші жанр жағынан келгенде «Қалың малдың» мойыны озық тұрғанына көңіл аударды. Бұл зерттеуде автор «Қыз көрелік», «Бақытсыз Жамал», «Қамар сұлу», «Кім жазықты», «Қалың мал», «Әділ-Мария» сынды алғашқы қазақ романдарына бүгінгі күн талабына сай әділ бағасын берді.

«Махаббат трагедиясы» деген шағын тараушада «Адасқандар» романы зерттеу нысанына алынды. «Адасқандар» – қазақ елінің шындығын, жастардың трагедиялы махаббатын қазақ әдебиетіне 20-жылдары алып келіп, қазақ прозасын мазмұн, түр жағынан байытқан сүбелі роман екенін айта келіп, осы оқиға негізінде «Мөлдір махаббат» романы жазылғанына баса көңіл бөлді. Зерттеуде «Адас-

қандар» қазақ романының қалыптасуы мен дамуына қосылған қомақты дүние ретінде бағаланды.

Осылайша 5-6 жыл бірлесе жұмыс істеп, біздің бөлім дайындаған екі үлкен ұжымдық еңбекке автор болды. Осы жылдары біз Жұмағали ағаймен жақынырақ араластық. Ол өте білімді ғалым еді. Жазған қолжазбаларына аса мұқият болатын. Маржандай етіп жазып келген қолжазбасын мүдірмей теріп шығуға болады. Бірақ өз жұмысына аса жауапкершілікпен қарайтын ағамыз қолжазба терілген соң, түпнұсқамен асықпай салыстырып тексеретін. Орфографиялық, пунктуациялық қате дегенді көзі көргіш. Байқаусызда ұрланып қалып қойған үтір, нүктелерді әп-сәтте тауып алып, орнына қондыра қояды. Ондайда біз таңқалып, ағамыздың ұзақ жылдар Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Мемлекеттік ақпарат агенттігі (ҚазТАГ) директорының орынбасары, директоры болғанын есімізге алып жататынбыз. Оған дейін де баспа ісінде «Коммунист» (қазіргі «Ақиқат» журналы), «Үгітші бланкноты» («Бланкнот агитатора») жуналдары мен «Қазақ әдебиеті», «Жетісу», «Коммунизм туы» газеттерінде бөлім меңгерушісі, жауапты хатшы, бас редактор сынды жауапты қызметтер атқарған ағамыздың көзі қырағы еді. Мұндай қырағылық кейінгі буын өкілдеріне бұйырмаған қасиет екені жасырын емес. Осы жағынан келгенде, Жұмағали Ысмағұлұлы бәрімізге де үлгі-өнеге көрсетіп жүретін.

Жұмағали Ысмағұлұлы – жұмысқа ғана емес, төңірегіндегі әрбір адамға ерекше көңіл бөлетін жаны жомарт жан еді. Сырт көзге паң, маңғаз, сырбаз көрінген ағамыз өмірде өте кішіпейіл, ақжарқын болды. Бас ғылыми қызметкерден бастап, ең кішісі лаборанттарға дейін Жұмағали ағай үлкен құрмет көрсетіп, ерекше ілтипатпен сәлемдесіп жататын. «Сәлем – сөздің атасы» дейді атам қазақ. Ал, біздің арамызда берген сәлеміңді алмайтын ғұламалар қаншама. Осылар алдындағы ағаларынан неге өнеге алмайды екен деп ойлайсың. Баласындай біздерге есік ашып, өзі тосып тұрғанда, алдына түсіп өтуге ыңғайсыз-

данатынбыз. Соңғы уақыттары қолына ұстаған таяғын артық көріп ыңғайсыздық танытқан тұста, біз керісінше ондай әдемі таяқтың сері ағаларымызға жарасатынын баса айтып көңілін көтеріп қоятынбыз. Алайда, өзінің қартая қоймағандығын байқату үшін қыз-келіншектерге ілтипат жасап, әзіл-қалжыңын араластыра жауап қайтаратын. Біздің бөлімде ұзақ жылдар бірге жұмыс істеген Әбділхамит Нарымбетов ағаймен жиі әзілдесіп отыратын. Ол кісі Шериаздан Рүстемұлы екеуін күйеу деп әзілдеп, «Пайғамбар да күйеу баласын сыйлаған» деп қоятын. Сол кезде Жұмағали ағай қуланып, бөлім меңгерушісі, академик Серік Қирабаевтың отыратын орнын көрсетіп, – мына кісі де күйеу емес пе?, – десе, Әбділхамит аға шошып кетіп, ыршып түсетін. Осылайша бір-бірімен әзілдесіп, жақын араласқан ағаларымыз бір бөлімде отырғандықтан бізді де бауырына баса сөйлейтін. Алдымызда асқар таудай ағаларымыз жүргенде өзімізді бала сезініп, сол кісілерге арқа сүйеп отыратынбыз. Институттың Ғылыми кеңесінде мүйізі қарағайдай ағаларымыз сөйлегенде, олардан кейінгі буын өкілдеріне айтатын сөз қалмай жататын. Қайран сол күндер бүгінде көзден бұл-бұл ұшты емес пе?..

«Өгізге туған күн, бұзауға да туады» дегендей, ғылыми ортада жүрген соң, 2010 жылы диссертация қорғау кезегі бізге де келді. Жұмағали Ысмағұлұлы жаздың кезінде қаттырақ науқастанып жүрген соң, көп мазаламауға тырысып, жұмысымды сектордағы талқылау кезінде оқуға бермей, бірақ шай ішуге міндетті түрде келуін қадала өтіндім. Ондағы ойым – өзі шаршап жүрген ағама қолжазбамды тықпалап мазаламай, әріптестерімен бірге арқажарқа отырып шай ішкізу болатын. Кейбір пысықайлар ауруханада жатқанда да қолжазбаларын оқытып мазалап жүргенін көзіміз көргендіктен, мен ондай іске әсте бармадым. Кейін біраз айығып, жақсы болған соң, Ғылыми кеңестің талқылауына бара жатқанда қолжазбамды қарап шығуын өтіндім. Өзі бір үлкен істі қолға алып, бөлімдегі лаборант қызы Шолпанды үйге шақырып, диктовка жасап отыр екен. Сонда да арасында уақыт тауып, менің

көңілімді жықпай жұмысымды қарап, жанашырлық пікірін айтты. Жанашырлық деп айтатынымыз – қолжазбамен толық танысып, жетістігі мен кемшілігін түгелдей сүзгіден өткізу. Оң ескертпелер жұмыстың ширауына септігін тигізсе, жетістігін көрсету авторының еңбегін бағалағандығы болып табылады.

Жұмағали ағам мені ерекше сыйлайтын деп айта аламын. Себебі, менің елімді, жерімді сұрайтын да, – сен арғын бола салшы, – дейтін. Ағамның көңілін жықпай, – жарайды, – деп қоятынмын. Қай ел болғанда да бір қазақтың баласы емес пе? Ал, ғылымдағы қарындастарына ренжігенде, – өзінің қалай қорғағанын ұмытып қалған екен, – деп отыратын. Асыл ағам өзінің маған деген қамқорлығын докторлық диссертациямды қорғау сәтінде көптің алдында және көрсетті. Ресми талқылау біткен соң, бейресми талқылау басталады. Ол кезде не аяғыңнан шалғысы келгендер, не қол ұшын бергісі келгендер ғана сөйлейді. Академик Зейнолла Қабдолов айтқандай «Толмаған Толстойлардың» кейбір сыңаржақ пікірлерін қолдамаған Жұмағали ағам орнынан көтерілген кезде арқа басым кеңіп сала берді. Себебі, ғылыми кеңесшім Серік Смайыұлы сырқаттанып қорғауға келе алмай қалып еді. Осындай жабырқап отырған сәтте кімнің қандай оймен сөйлеп жатқанын бақылап, сын көзбен қарап отырасың. Диссертант үшін қол көтерген адамның қандай сауал қоятыны, орнынан түрегелген адамның не айтқалы мінбеге келе жатқаны – бәрі де қолмен қойғандай белгілі болып тұрады. Сөзімді сөйлеп академик ағам отырса, талай пікірлер өзгеріп сала берері де даусыз. Сол кісінің жоқтығын пайдаланып, араша талауға дайын тұратындарды да көзіміз көріп жүр.

Жұмағали ағам мінбеге шықты да өздерінің замандасы Мүсілім Базарбайұлы туралы диссертацияның жазылғандығын қолдай келіп, оны жазған автордың да аз еңбектенбегендігін санамалап көрсетіп берді. Осы тұста Тұрсынбек ағам (Т.Кәкішев) тәрізді мен де 2010 жылы 3 желтоқсанда сағат 15.00-де ҚР Білім және ғылым ми-

нистрлігі Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жанындағы филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін беру жөніндегі Д 53.34.01 Диссертациялық кеңестің мәжілісінде сөйлеген Жұмағали Ысмағұлұлының өз сөзін беруді жөн деп санап отырмын:

«Орда Гүлжаһанның 10.01.02 – Қазақ әдебиеті мамандығы бойынша филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін қорғауға ұсынып отырған «Қазақ әдебиеттану ғылымының проблемалары және Мүсілім Базарбаев зерттеулері» атты диссертациялық жұмысын біз Әдебиет тарихы секторы мен институттың Ғылыми кеңесінде талқылаған болатынбыз. Бұл жұмыспен толық танысып шыққанбыз. Бұл – докторлық диссертация талабына сай келетін, толық аяқталған, өзіндік айтары бар жұмыс. Диссертант М.Базарбаевтың алғашқы тырнақалдысынан бастап зерттей білген.

Соңғы уақытта фольклортану мен ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуге аса ден қойылып жүргені белгілі. Алайда бүгінде тарих қойнауына енген XX ғасырдағы әдебиеттану ғылымын зерттейтін де уақыт жетті. Осы тұрғыдан алғанда қорғауға ұсынылып отырған жұмыс өзекті тақырыптардың бірін көтере білген. М.Базарбаев 1961 жылы жаңадан ашылған Әдебиет және өнер институтының тұңғыш директоры болды. Әдебиет институты тіл институтынан бөлініп шыққан жауапты кезеңде Мұқаң Мүсілімді тегіннен-тегін директор сайлаған жоқ. Ол өзіне оң кол етіп, өзіне сенімді серік ретінде Мүсілімді таңдап алды. Содан бастап ол аталған институтты ұзақ жыл басқарды. Мүсілім өзінің кең эрудициясының арқасында қыруар шараларды атқарды. Көп томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» жасалды. Сондықтан да қазақ әдебиеттану ғылымында Мүсілім Базарбаевтың орны ерекше. Елуінші жылдары аға буын өкілдері қудалауға түскенде жас буын өкілдері дағдарып, нені қалай жазу керектігін білмей қалды. Сол тұста М.Базарбаев әдебиет тарихын зерттеуге белсене араласып, өзінің пікірлерін дәлелдеп бақты. Оның кандидат-

тық диссертациясына арқау болған «Қазақ поэзиясындағы еңбек адамының бейнесі» атты тақырыбы сол тұстағы ең өзекті мәселелердің бірі еді. Ақын-жазушылар кеңестік дәуірдегі еңбек адамының бейнесін қалай жасаймыз деп жатқанда Мүсілім зерттеуші ретінде оның жолын тауып көрсете білді. Еңбектің адам өміріндегі мәнін жоймайтындығы тәрізді еңбек адамының бейнесі де қай дәуірде де өз қажеттілігін жоғалтпаса керек. Ол 15 жыл осы қара шаңырақты басқарған кезде қыруар шара атқарды.

Кейін тәуелсіздік алған жылдары да Мүсілім қазіргі қазақ әдебиетінің меңгерушісі болып отырғандықтан, әдебиеттің ақтаңдақ беттерін зерттеуге басшылық жасады. Зерттеушінің толысып толған кезінде алаш әдебиетін зерттеуге белсене кіріскені мәлім. Оның Әлихан, Шәкәрім, Мағжан туралы зерттеулері осы жылдардың жемісі. Диссертант солардың бәрін де салыстыра отырып зерттеуге ден қойған. Сондықтан да бұл жұмыста тек қана М.Базарбаевтың емес, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бірнеше жылдық еңбегі жинақталып, топталып, белгілі мәселелер төңірегінде салыстырыла зерттелген. Кеңестік дәуірдегі әдеби процесті зерттеуде диссертант жақсы жұмысты алып келіп отыр. Гүлжаһан қарындасымыз көп ізденіп, еңбектеніп, үлкен жұмысты алып келіп отыр. Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларын М.Базарбаев зерттеулерімен әдемі ұштастырған еңбекті 50-90 жылдардағы әдеби процесті ғылыми саралаған алғашқы еңбектердің қатарында атауға болады. Гүлжаһан Орда институттың қалыптасқан, пісіп жетілген белді қызметкері, сондықтан осы жұмысы үшін Гүлжаһан Ордаға филология ғылымдарының докторы атағын беруге болады».

Осылайша Жұмағали ағам «Өзім деген адамға өзегін жұлып беретіндігін» көрсетті. Дуалы ауыздан шыққан аталы сөз далаға кеткен жоқ. Иә, бұл Жұмағали Ысмағұловтың соңғы сөздерінің бірі ретінде тарихта қалды. Алдағы уақытта асыл ағаларымыздың мол сенімі мен үмітін ақтау бізге сын.

Ардақты ағамның кеш соңына дейін көңілді отырған отырысы сол дастарқан болды. Себебі, ағаларым асықпасын деп, үйдегі жеңгелерімді қоса шақыруды ұмытпаған едім. Мүсекеңнің жары Гүлбараш апайдың қасына серік болсын деген ниетпен Әбділхамит Нарымбетов ағамның жесірі Күлғайша апамды, Жүмекеңнің жары Фарида апамды, Күнімжан Байқадамова апаларымды шақырған болатынмын. Мен ойлағандай, Жұмағали ағам мен Фарида апам өз замандастарымен әңгімелесіп, көңіл көтеріп біраз отырды. Оның үстіне менің бір әпкелерім Фарида апайдың шәкірттері болып шықты да, қу қыздар көптен көрмеген сері жезделерін биге шақырып, ағамызды біраз шаршатып тастады. Ағамның сол күнгі сөзі, биі бәрі де бүгінге дейін көз алдымызда...

Қазақта үлкенді сыйлау, үлкенге құрмет, кішіге ізет жасау деген сықылды жазылмаған қағидалар – атадан балаға жетіп, қанымызға сіңген қасиеттердің бірі. Осындай сан ғасырлар қалыптасқан халықтық педагогиканы бойына сіңірген асыл ағаларымыз үлкенге құрмет, кішіге ізет жасаудың жақсы үлгісін көрсетіп кетті. Одан біреулер үйреніп өнеге алса, енді біреулер аспаннан түскендей көрсе де көрмеген болды. Ал, біздің буынның екі ғасыр тоғысында өмір сүріп, екі қоғамдық формацияға куә болған ардақты ағаларымыздан ғылым мен өмір жолында алған өнегеміз болса жарар еді.

15 ақпан, 2012 жыл

АБЗАЛ АЗАМАТ

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушыларынан Күләш апамыздың Тұрсынбек ағамыз туралы естеліктерді жинап, қырықкүндік асына дейін кітап шығарғалы жатқанын естідім. Мұны естіген соң ағам туралы жазғандарымды қарасам, көпшілігі зерттеулері туралы екен. Естеліктер жинағы болған соң, асыл аға, абзал азамат туралы ойымда жүрген бірді-екілі жайттарды қағаз бетіне түсірейін деп, қолыма қалам алдым.

Оның біріншісі – асыл ағамның досқа деген адалдығы.

Қазақта «Досты періште қосады» деген аталы сөз бар. Ал, дос дегеннің түрі көп болады. Бірі – есепке құрылған қысқа достық, екіншісі – ешқандай есепсіз баянды достық. Өмір, қоғам, орта туралы ортақ пікірлі, бір мақсатты көздеген жандардың достығы берік, әрі ғұмырлы болатындығын әдебиеттанушы-ғалымдар Мырзабек Дүйсенов, Рахманқұл Бердібай, Тұрсынбек Кәкішұлы ағаларымыздың арасындағы ажырамас достықтан көрдік.

Тұрсынбек ағамыз елуінші жылдардың соңын ала, дәлірек айтсақ 1958 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының аспирантурасына түскен соң, өзімен пікірлес әріптестер, айнымас достар тапқан еді. Кезінде «три мушкетер» атанған олардың арасындағы кимас жолдастықты, досқа деген адалдықты олардың өз естеліктерінен оқыдық, қастарында жүріп куә болдық.

Саналы ғұмырын қазақ ғылымына арнаған Рахманқұл Бердібай ағамыз өмірден өткенде Тұрсынбек Кәкішұлының Түркістанға күңіреніп барып, адал досын егіле жоқтағанын ел біледі, бүгінде оны көргендер ұмытқан жоқ.

Ал, өмірден ерте кеткен Мырзабек Дүйсенов туралы «Дос сыры», «Мақтауға да, мақтануға да лайық азамат», «Рухы биік дарын», «Шынайы достық» тәрізді естелік-эсселері мен мақалалары Тұрсынбек ағамыздың жан досының әрбір мерейтойында қолына қалам алып, есте жүрген естеліктерін қағаз бетіне түсіргеніне мысал. Осылардың ішінен М.Дүйсеновтің 85 жылдығы қарсаңында жазыл-

ған «Шынайы достық» мақаласының жазылуына мен де куәгер болып едім. Ол туралы автордың өзі былай дейді: «М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, өзінің ғұламалық келбетіне дақ түсірмей үлкен абыроймен келе жатқан қарындасым Гүлжиһан Орда мен сонау Қызылордадан – беделіне дақ түсірмей келе жатқан атпал азамат Елеусін Төлегенұлы: – Дүйсенов Мырзабек ағамыздың 85 жылдығына арнап естелік кітабын шығару ісін қолға алып едік. Мырзакеңнің ең жақын достарынан Сіз ғана көлеңдеп жүргеніңізге қуанып, телефон соғып жатырмын, – деген соң екі-үш жылдан бері қалам ұстамаған қолыма қарап ем, «келіс, уәде бер!» дегендей саусақтарым жыбырлап қоя берді.

«Жарайды» дегенді мен оп-оңай айта алмаймын. Өйткені «Уәде – Құдай сөзі» екенін ешуақытта ұмытпай келе жатқанымға көзіқарақты әлеумет ісіне араласып жүргендер хабардар. Мырзабектей жан досыма жүрмеген қаламды сындырып, лақтырып жіберуге бармын ғой».

Иә, солай болды да. 2013 жылдың тамыз айында Қызылорда қаласынан Елеусін Төлегенұлы телефон соқты.

– Гүлжиһан қарындасым, ағамның 80 жылдығын Сейіт Асқарұлы Алматыда атап өтті ғой. Биыл 85 жылдығын елде атап өтпекпіз. Мерейтойға дейін ағам туралы естелік-кітап шығарсам деген ойым бар. Кітапты шығаруды Астанадағы Мұратбек інім мойнына алып отыр. Бірақ көзін көрген ғалымдардың көпшілігі Алматыда ғой. Сондықтан, саған үлкен өтініш жасап отырмын. Алматыдағы замандастарынан біраз естелік жинап берсең. Тұрсекең жақын досы ғой, ол кісімен хабарласып менің атымнан өтініш жасасаң, – деген тілегін білдірді.

– Қарындасым, – деп, жақын тартып тұрған ағама қалай – жоқ, – деп айтайын. – Жарайды, – деп уәде бердім де, іске кірісіп кеттім. Біздің институтта жұмыс істегендердің бірталайына телефон соқтым. Бірі жақын араластығым жоқ еді, – десе, енді бірі – жақсы білмеуші едім, – деген сылтаумен құтылып жатты. Жазады-ау, дегендердің қыр-соңына түсіп жүріп, бірсыпыра қолжазбаны жинап алдым. Қолға

түскенін түскендей Мұратбек ағама жөнелтіп отырамын. Осылайша бір кітаптың жобасы жасалып та қалды.

Белгілі әдебиеттанушы-ғалым, жазушы М.Дүйсеновтің туғанына 85 жыл толуына орай 2013 жылдың 5-6 желтоқсанында Қызылорда қаласында өтетін конференцияға Алматы қаласынан Т.Кәкішев, Н.Ақыш және мен, Астана қаласынан С.Негимов, М.Тоқтағазин тәрізді әдебиеттанушылар бардық. 5-желтоқсан күні жергілікті телевидениеде отырып, бір сағаттан аса сұхбат жүргіздік. Онда Мырзабек Төлегенұлының өмірі мен шығармашылығы толығымен қамтылды. Біздің әңгімеміздің көрігін қыздырған Тұрсекеңнің қызықты естеліктері болды. 6-желтоқсанда өткен конференцияда Тұрсынбек ағамыз ұзақ сөйледі. Бірақ сөйлеген сайын айта түссе екен деп, сілтідей тынып отырған тыңдармандар, өз жерлестерінің қандай ғалым, қандай азамат болғандығын естіп, таңдайларын қағысты.

М.Дүйсеновтің туған ауылына барып, ауыл мешітінде марқұмға құран бағышталды, Қызылорда қаласындағы өзі тұрған үйге ілінген тақтаның алдында құран оқылып, суретке түстік, телевидениеге сұхбат беріп, конференцияда баяндамалар жасалды. Осыншама шараларды атқару барысында Тұрсекең таңның атысы, күннің батысы бір шаршадым деген сөзді айтқан жоқ. Керісінше әр шара өткен сайын, жүзі нұрланып, ерекше құлшыныспен жүрді. Менің бұл сапардан түйгенім – Тұрсынбек ағамның досқа деген адалдығын қаламымен де, ісімен де дәлелдеп қайтқандығы еді.

Қызылордадан келген соң, 19-желтоқсанда өзі қызмет істеген М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында конференция өтті. Ағама тағы телефон соқтым.

– Тұрсынбек аға, Қызылордада айтқан әңгімелеріңіздің біразын біздің институтқа келіп айтып берсеңіз, ғылыммен айналысам деп жүрген жастарға үлгі-өнеге болар еді. Ағам сөзге келмей, келісімін беріп, айтулы күні келісілген мерзімде Мұхтар Омарханұлы Әуезов атындағы мемориалдық мұражай-үйіне келіп, досқа деген құрметін және көрсетті.

Бұл конференцияда М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспон-

дент мүшесі, филология ғылымдарының докторы Уәлихан Қалижанұлы кіріспе сөзінде Мырзабек Дүйсеновтің өмірі мен шығармашылығына қысқаша тоқталып, ғалымның осы шаңырақта тұрақтап қызмет еткенін ерекше атап өтсе, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Тұрсынбек Кәкішұлы шынайы достықтың қалай болатындығын достуралы естелігінде нақты мысалдармен өрбітті. Филология ғылымдарының докторы, профессор Өтеген Күмісбаев өз сөзінде ғылымға адалдықтың белгілерін Мырзабек бойынан атап көрсетсе, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Жамбылтану ғылыми-зерттеу институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор Бекен Бекмұратұлы қаламгердің «Біз күн перзентіміз», «Бір аспанның астында», «Ғасырлар сыры» кітаптарының ғылыми танымдық қырларын тарата сөз етті. Сол университеттің Қазақ әдебиеті және журналистика кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор Темірхан Сақаұлы өз баяндамасында ғалымның «Әдебиеттегі мазмұн мен түрдің бірлігі», «Ілияс Жансүгіров», «Ақын мұраты» атты монографияларының өзектілігіне тоқталды.

Ал М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкерлері, филология ғылымдарының докторлары Нұрдәулет Бабижанұлы баяндамасында жазушының «Гүлжан сүйеді», «Ана махаббаты» «Емтихан» хикаяттарының көркемдік қырларына тоқталса, мен әдебиеттанушы-ғалымның қазақ әдебиетінің тарихы, сыны, теориясын бірлікте зерттегенін «Ұлы Октябрь шуағы» (Т.Кәкішевпен бірге), «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты», «Ақын-жыраулар» (С.Негимов, К.Сейдахановтармен бірге) монографиялары негізінде өрбітіп, уақыт өтіп, қоғам өзгергенмен бұл зерттеулердің құны да, өзектілігі де арта түсетіндігі жайында баяндадым.

Конференция соңында Мырзабек Дүйсеновтің келіні Зәуре Қадырқызы мен немересі Ерденқызы Мадина Дүйсеновалар М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер инсти-

тутының директоры Уәлихан Қалижанұлы мен ұжым мүшелеріне шексіз алғыстарын білдірді.

Осы жиынға қатысушылар алдағы уақытта жазушы, әдебиеттанушы-ғалым Мырзабек Дүйсеновтің көптомдық шығармалар жинағын шығаруды қолға алу керектігін баса айтқан болатын. Сол іс қолға алынып, өткен бір-екі жылдың көлемінде Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Б.Кәрбозовтың басшылығымен жазушының көркем шығармаларының электрондық нұсқасы жасалды. Облыстық кітапханада жазушының көркем шығармалары сақталмағандықтан, оларға Алматы қаласындағы кітапханалардағы кітаптарды жеткізіп беруге тура келді. Ғалымның зерттеу еңбектері Алматы қаласындағы «Ғылым ордасы» Орталық ғылыми кітапханасында сақталғандықтан, ендігі кезекте сол іс Алматы қаласында жалғасын табуда. М.Дүйсеновтің көптомдық шығармаларын жинау, бастыру туралы сөз болғанда Тұрсынбек ағам: – Бұл істі тек Гүлжиһанға ғана сеніп тапсыруға болады. Оны тек Гүлжиһан ғана жасай алады, – деген болатын. Ағамның сол сөзі шынға айналып, бүгінгі таңда көптомдық шығармалар жинағын дайындап жатқан жайымыз бар.

Екіншісі – мағжантану мен сәкентануға сіңірген еңбектеріне қатысты.

2012-2014 жылдары біздің институттың ғалымдары «Ғылыми қазына» мақсатты бағдарламасы аясында 34 томдық «Классикалық зерттеулер» сериясын шығарды. Жоба бойынша әдебиеттану мен өнертану ғылымына еңбегі сіңген ғалымдардың әрқайсысына бір-бір том арнамақшы болды. Бірақ бөлінген қаржының аздығына байланысты жоспарланған көптомдықтың үштен бірін ғана шығаруға тура келді. Осындай қысылтаяң уақытта бір томға екі немесе үш ғалымның зерттеулерін топтап беретін болып шештік. Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет және көркем публицистика бөлімінің еншісіне тиген авторларды іріктегенде 2012 жылы Ғ.Мүсірепов пен Ғ.Мұстафиннің «Әдебиет туралы» зерттеулері бірінші томға енді. Ал 2013 жылы М.Базарбаев, Т.Кәкішев, С.Қирабаев еңбектерін шығару жоспарланды.

Академикке бір том, екі докторға бір том беретін болдық. «Жазған құлда жазық жоқ» дегендей, біздің бөлімнің томдарына жауапты болған соң, адам жұмсамай ағамның алдына өзім барайын деп шештім. Телефон соғып, келісілген уақытта үйіне бардым. Сөйтсем, ағам да қу ғой, мені түскі асқа туралап шақырып, етін астырып отыр екен. Ондағы ойы «от ала келгендей» болмасын, асықпай отырып әңгімелесейік дегені болса керек. Бұрынғы басшы, байырғы қызметкерлерден басталған әңгіме жаңа басшы мен жаңа жобалар төңірегінде тоғысып жатты. Жекелеген қызметкерлер туралы ойды ортаға салған соң, алдағы жобалар төңірегінде ой бөлістік. Біртіндеп келіп, классикалық зерттеулер сериясына ауыстым. Мүсілім Базарбаев екеуіне бір том беретіндігіміздің негізгі себептерін, әдемілеп жеткізіп-ақ жатырмын. Екеуіңіз құрдассыздар, бір оқу орнында оқыдыңыздар, әдебиетке бірге келдіңіздер, ғылым докторысыздар, зерттеу нысандарыңыз әдебиет тарихының төңірегінде түйіседі деген тәрізді басы ашық дүниелерді санамалап жатырмын. М.Базарбаев екеуінің арасындағы әңгімеге қанық мен бір жерден ши шығарып алмасам деп те қылпылдап отырмын. Асықпай отырып тыңдап болған соң: – Солай шешсеңдер, мен неге қарсы боламын, – деді. Келісімін алған соң, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Майлин, С.Шәріпов, Ж.Тілепбергенов, Е.Бекенов, С.Ерубаяев туралы жазғандарының төңірегінде әңгіме тарта бастап едім.

– Жоқ, біз «Сайысты» берейік, ол өзі бір шыққан соң қайта басылған жоқ еді, – деді. Әңгіме бітті. Бұл – ағамның ғұмыр бойы тыңғылықты зерттеген мағжантану мен сәкентануға деген махаббатының бір көрінісі еді. Осылайша Мағжан мен Сәкенді таразының екі басына салып, олардың арасын ажыратқан саяси-әлеуметтік ахуалдың астарына үңілген зерттеуді алатын болдық. Олардың Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқыған жылдары, жастардың «Бірлік» ұйымы, М.Дулатовтың балдызы Гүлшаһра сұлуға қатысты деректер, шығармашылық жолындағы ізденістер, Мағжанның «Шолпан», Сәкеннің «Өткен күндер» тәрізді тұңғыш жыр жинақтары туралы мәліметтер – бәрі де нақ-

ты деректерге сүйене баяндалғандықтан, бұл зерттеудің құндылығы күн өткен сайын арта түсетіні даусыз.

Осылайша көп томдықтың «Әдебиет – дәуір айнасы» деп аталатын 13 томы М.Базарбаев пен Т.Кәкішев зерттеулеріне арналды. Жыл аяғында аталған кітапты алып барғанда, – Гүлжиһан, сен мықты екенсің, өмірде басымыз қосылмаған Мүсілім екеумізді бір кітапта қостың, – деді ағам ағынан жарылып.

Үшінші айтайын дегенім – «көке» деген сөзге байланысты. Бұл сөздің не мәні бар екенін «Сұлтан Бейбарыс» көркем фильмін көргендердің бәрі білсе керек. Ес білмейтін бала кезінде тұтқын болып кеткен Бейбарыстың қартайған шағында атақтан да, даңқтан да баз кешіп, қолына аса таяғын ұстап елге оралуының үш себебі бар еді. Бейбарысты өмір бойы туған жерге тартқан күдіреттің бірі – қымыздың дәмі, екіншісі – жусанның исі, үшіншісі – «көке, кө-ке, кө-ө-ке-е» деген өз сөзі болатын, яғни ана тілі. «Көке» сөзінің мәнін ол сөзді өз орнында қолданатындар жақсы біледі, ол – жасы үлкендерге жаппай қолданыла бермейтін, «әке» деген сөздің орнына, не болмаса әкесіндей қамқор да, жанашыр адамға қаратыла айтылатын сөз.

Жоғарыда айтылған шаруалармен барғыштап жүргенде үйге екі өндірдей жігіттің кіріп-шығып жүргенін көрдім. Емін-еркін жүрістеріне қарағанда бірінші рет келіп тұрған қонақ емес, сол отбасының бір мүшесі тәрізді. Арасында: – көке, – деп, бұрылып келіп шарауаларын айтып жатады. Оңтүстікте айтылатын бұл сөз менің де жанымға жаға түсті. Алғашқыда апырай, «көке» дегендеріне қарағанда бұл жігіттер оңтүстіктен болды-ау, олар кім болды екен, – деген жұмбақпен кеттім. Келесі барғанда ағам бажасының осында оқып жүрген студент баласы екенін, тіпті өз баласындай жақын болып кеткендігін күліп отырып әңгімелеп берді.

Қытай, Моңғолия және Ирандағы қазақ диаспораларына барған экспедицияларында қасында болған баласының қызықты әңгімелерін айта отырып, арасында: – әй, Противный, – деп те қояды. Ағамның немересін еркелеткендей болып марқайып отырғанын көргенде үйге ризашы-

лық көңілмен қайттым. Бір барғанымда Күләш апамның жоғын білдірмей, асханада асын дайындап, көкелеп балдызы жүрді. Екі-үш рет барып, әр барған сайын көңілім толып қайтқан мен, ағамның оңтүстіктің қызын алғанына іштей қуанып, және оған сүйсініп жүрдім. Бір отбасының адамдарындай шүйіркелескен тірліктеріне тәнті болып, қазақтың азаматын аялаған қазақ қыздарына деген құрметім бұрынғыдан да арта түсті.

Осындай мәнді де, маңызды кездесулердің бірінде Тұрсынбек ағам: – шопырым дайын, үйге машинамен апарып саламын, – деп қарап отыр. Қаланың бір шетінде тұратын мен ұяттан жерге кірердей болып: – өзім кете беремін, осы жерден автобус жүреді, – деп қарсылық білдіргенімде, Күләш апам: – әуре болма, ағаң айтты, бітті, – деп кесіп салса, Тұрсынбек ағам: – қайта біз қаланы аралап қайтамыз, – деп, машинаға жайғасып, әңгімесін жалғай түсті...

Бәрін айт та, бірін айт Күләш апамның: – ағаңның 85 жасқа толған тойынан өзіңе арнап алып қойып едім, – деп қолыма жүзігін салып, Көкжиек ықшам ауданында тұратын мені көлігімен үйге жеткізіп салғанын қалай ұмытпайын. Иә, Асыл аға, сіздің немереңіздей балаға осындай құрмет жасағаныңызды мен ішімде бүгіп қала алмадым. Өзіңіз туралы ғалымдығыңыз, азаматтығыңыз әңгіме болып жатқанда, мен бүгін үлкен АДАМГЕРШЛІГІҢІЗ туралы айтқым келді. Әр азамат өзіңіз секілді ақын, ғалым, шенеунік болуды емес, АДАМ болуды ойласа, қазақтың болашағы жарқын болар еді-ау...

2015 ж.

МАЗМҰНЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ ЗЕРТТЕУЛЕР

Қазіргі поэмадағы мәңгілік мұраттар.....	4
Қазақ прозасының көркемдік көкжиегі.....	43
Желтоқсан шындығы әдебиетте.....	100

ЕКІНШІ БӨЛІМ ПОРТРЕТТЕР

Әди Шәріпов	164
Мырзабек Дүйсенов.....	192
Шериаздан Елеукенов.....	204
Мыңбай Рәш.....	230
Нұрғожа Ораз.....	239
Әкім Тарази.....	249
Марфуға Айтхожина.....	263
Жақсылық Самитұлы.....	273

ҮШІНШІ БӨЛІМ МАҚАЛАЛАР МЕН ЕСТЕЛІКТЕР

Б.Соқпақбаевтың «Менің атым қожа» хикаятын қайта оқығанда туған ой.....	297
Ж.Нәжімеденовтің романдары.....	313
В.Михайловтың «Ғаламат жұт шежіресі».....	332
Б.Майтановтың "Тәуелсіздік – күрес мұраты" атты зерттеу еңбегі туралы.....	339
Ұстазым менің (Ә.Нарымбетов).....	352
Ардақты ағаларым азайып бара жатыр (Ж.Ысмағұлов).....	365
Абзал азамат (Т.Кәкішев)	374

Гүлжаһан ОРДА

Сөз күдіреті

Зерттеулер мен мақалалар

(Қазақ тілінде)

«Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасының директоры –

Қасымхан БЕГМАНОВ

Редакторы: *Асан Қарамырза*

Техникалық редакторы: *Талғат Әлімжанұлы*

Безендірген: *Мейрамбек Еңсебай*

Басуға 07.04.2016 ж. қол қойылды
Қаріп түрі «Times New Roman». Офсетті басылым.
Пішімі 84x108¹/₃₂. Шартты баспа табағы 20
Таралымы 2000+120 дана.
Тапсырыс №

«Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143. офис 400
Тел.: +7(727)3944293, Ұялы тел.: 87772119934.
Эл.пошта: dastur_09@mail.ru

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ISBN 978-601-7505-22-6

9 786017 505226